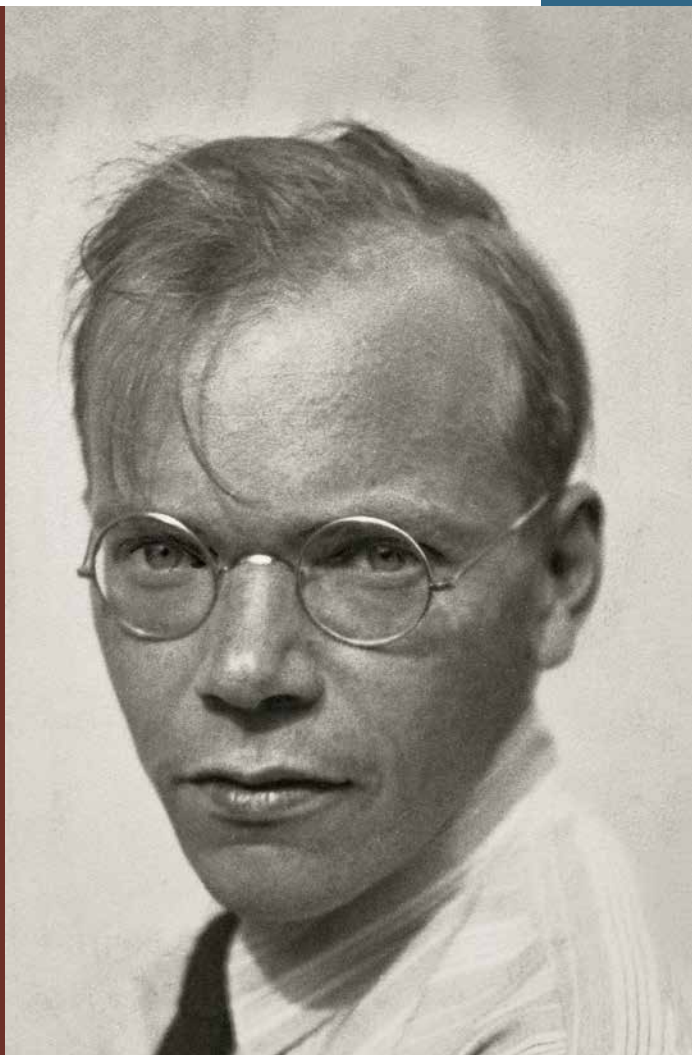

Carl-Johan Holmlund

Tito Colliander ja Hitlerin Saksa

Poliittisen pyhiinvaeltajan profiili

Tietolipas 294

Carl-Johan Holmlund

Tito Colliander ja Hitlerin Saksa

Poliittisen pyhiinvaeltajan profiili

Tietolipas 294

Teos on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama .

SKS:n julkaisujen kokoelma kuuluu Unescon Maailman muisti -rekisteriin.

© 2025 Carl-Johan Holmlund ja SKS

Kannen suunnittelu: Emmi Kyytsönen

Taittomalli: Markus Itkonen

Kannen toteutus: Eija Hukka

Etukannen kuva: Tito Colliander. JOKA Hufvudstadsbladet, Museovirasto. CC BY 4.0.

Takakannen kuva: Deutsch-Nordisches Schriftstellerhaus Travemündessä. Göran Stenius, *Femte Akten*. Söderström 1937.

Taitto: Sisko Honkala

ISBN 978-951-858-934-4 (nid.)

ISBN 978-951-858-935-1 (EPUB)

ISBN 978-951-858-936-8 (PDF)

ISSN 0562-6129 (nid.)

ISSN 2670-2584 (verkkojulkaisut)

DOI <https://doi.org/10.21435/tl.294>

Teos on lisensoitu Creative Commons BY-NC-ND 4.0

International -lisenssillä, ellei toisin mainita.

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi>)

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa

<https://doi.org/10.21435/tl.294>

tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

PunaMusta Oy, Turenki 2025

Sisällys

Lukijalle 9

I TITO COLLIANDER JA KANSALLISSOSIALISMI TUTKIMUSKOHTENA 15

Politiikkaa ja pyhiinvaellusta 17

Poliittisen pyhiinvaelluksen ilmiö 22

Intellektuellien rooli ja romanttisen rakkauden ihanne 24

Mitä on poliittinen sosialisatio? 27

Kirjallisuussosiologiasta ja kirjailijan sosiologisesta
ymmärtämisestä 30

Tutkimuksen sijoittumisesta kirjallisuudenhistorian
perinteeseen 35

Tutkimuksen lähteistä ja niiden käytön rajoituksista 38

Fasismi ja kansallissosialismi 41

Historiakeskusteluja kansallissosialismista 49

Fasismia ja kansallissosialismia Suomessa 51

Fasismia ja kansallissosialismia käsittelevää kotimaista
tutkimusta 53

Sivistyneistöä ja kulttuurihenkilöitä koskevaa tutkimusta 58

Miehiä, naisia ja monenlaisia tulkintoja 61

- Tito Colliander yleisesitysten ja tutkimuksen valokeilassa 64
- Tito Colliander ja unohdettu kansallissosialismi 67
- Tito Colliander ja kansallissosialismi tutkijoiden silmin 70
- Tito Colliander ja kansallissosialismi 2000-luvun tutkimuksessa 76

II TITO COLLIANDERIN POLIITTISEN TOIMINNAN SOSIAALINEN TAUSTA 81

- Tito Collianderin perhe ja sukuverkosto 83
- Säätyläisyys ja Collianderin suvun sotilasperinteet 85
- Isän maailman merkitys 89
- Von Schoultzin suvun traditiot 96

- Sosiaalisen miljöön ongelmia 103
- Lokakuun vallankumous 1917 ja sosiaalinen romahdus 106
- Tito Colliander haastattelujen valossa 110
- Sosiaalisen miljöön ongelmia 1920-luvulla 113
- Intermezzo Porvoossa 117
- Elämää 1930-luvun alussa ja Villa Golicke 118
- Säätyläistunteita ja taloushuolia 122

- Tito Collianderin kulttuuripiiri ja poliittinen ja kirjallinen ryhmittäminen 1930- ja 1940-luvulla 125
- Vuoden 1918 kirjalliset rintamat 127
- Saksa ja vuoden 1918 perintö 129
- Vallitseva kulttuuri ja valkoinen Suomi 132
- 1930-luvun oikeistoradikalismi ja sen tausta 136
- Aktiva Studentförbundet ja *Svensk Botten* 141
- Musta kaarti 143
- Örnulf Tigerstedtin vaikutus 146
- Bertel Gripenbergin vaikutus 152

III TITO COLLIANDER JA MUITA SUOMALAISIA KOLMANNEN VALTAKUNNAN VIERAINA 163

- Tito Colliander kansallissosialistisessa Saksassa 165
 - Matkakirja *Glimtar från Tyskland* 170
 - Saksaa käsittelevät artikkelit 175
 - Toinen matka Saksaan vuonna 1937 184
 - Saksa 1930-luvun lopussa ja 1940-luvun alussa 190
 - Matka Weimarin kirjailijakokoukseen vuonna 1942 197

Muita suomalaisia Saksassa: mahdollisia poliittisia pyhiinvaeltajia ja kriittisiä tarkastelijoita 206

- Aarno Karimo germaanien maassa 208
- Olavi Paavolainen Kolmannen valtakunnan vieraana 210
- Göran Stenius ja viides näytös 215
- V. A. Koskenniemen havaintoja ja vaikutelmia Kolmannesta
valtakunnasta 219
- Arvi Kivimaan runoilijamatka halki Saksan 224
- Irja Sallan matkapäiväkirjat 228
- Tito Collianderin matkakirja ja muut matkakirjat 231

IV TITO COLLIANDER JA MATKOJA UTOPIAAN 233

- Tito Collianderin sitoutuminen Hitlerin Saksaan 235
 - Fasismien ja uskonnon suhde 240
 - Sosiaalinen tausta ja poliittinen asennoituminen 248
 - Tito Colliander älymystön fasismien ja kirjallisen fasismien
edustajana 252
 - Tito Collianderin myöhempi tulkinta poliittisesta
toiminnastaan 254

Intellektuellit ja totalitarismi	261
Sosiaalinen romahdus ja fasismin lumous	266
Suomalaisen älymystön edustajia ja reaktioita	272
Lähteet ja kirjallisuus	282
Kirjoittaja	311
Abstract	312
Henkilöhakemisto	313

Lukijalle

Kirjailija Tito Colliander (1904–1989) tuli tunnetuksi ennen kaikkea etevänä muistelmakirjailijana ja toisaalta ortodoksisena kirjailijana sekä opettajana. Vähemmän tunnettu puoli Collianderista oli hänen suhteensa kansallissosialistiseen Saksaan 1930- ja 1940-luvulla. Jos Collianderin poliittiseen puoleen on kiinnitetty huomiota, on useimmiten viitattu hänen matkakirjaansa *Glimtar från Tyskland* (1934), jota on pidetty ihannoivana ja kritiikittömänä. Teos on kuitenkin nähty melko harmittomana nuoruuden teoksena, jota selittää tekijän poliittinen kokemattomuus ja varhainen julkaisuajankohta, jolloin kansallissosialismi ei ollut vielä näyttänyt koko kuvaansa.

Todellisuudessa Tito Collianderilla oli kansallissosialistiseen Saksaan aktiivinen ja myönteinen suhde koko kansallissosialistisen vallan ajan. Tämän poliittisen suhteen valottamiseksi mahdollisimman realistisesti tässä tutkimuksessa käytetään paitsi Collianderin julkaistuja kirjoja ja artikkeleita, erityisesti yksityisluonteista arkistomateriaalia, kuten kirjeenvaihtoa, muistikirjoja, muistiinpanoja ja tekstien luonnoksia, joista käy ilmi hänen asennoitumisensa kansallissosialistiseen Saksaan.

Tutkimuksessa tarkastellaan Collianderin sosiologista taustaa, hänen sukunsa sotilasperinteitä ja lapsuusmiljöönä arvomaailmaa sekä suomalaisen yhteiskunnan ja suomen- että ruotsinkielisen kulttuuripiirin yleistä poliittista asennoitumista maailmansotien välillä. Tärkeässä roolissa oli poliittinen ja kirjallinen ryhmittymien: Söderströmin kustantamon ja Bertel Appelbergin ympärille kokoontunut ”musta kaarti” (*det svarta gardet*), jonka jäseniä toimi myös ylioppilasjärjestö Aktiva Studentförbundetissa, Collianderin

osallistuminen oikeistoradikaalin ja saksalaismielisen *Svensk Botten* -lehden (1937–1944) toimintaan sekä hänen kanssakäymisensä Örnulf Tigerstedtin ja Bertel Gripenbergin kanssa. Heihin Collianderilla oli myös sukulaisuussuhde: edellinen oli hänen äidinpuoleinen serkkunsa ja jälkimmäinen isän äidinpuoleinen serkku.

Örnulf Tigerstedtiä ja Bertel Gripenbergiä on pidetty Johan Christian Fabritiuksen ohella Suomen ruotsinkielisen oikeistoradikalismien ja fasismin tärkeimpinä edustajina. Tutkimuksessa käykin ilmi, että Collianderin lapsuudenmiljöön ja kulttuuripiirin ohella hänen poliittisella ja kirjallisella ryhmittymisellään oli tärkeä yhteys hänen ajatteluunsa ja toimintaansa. Colliander voidaan laskea samaan ryhmään Tigerstedtin ja Gripenbergin kanssa, joita on kutsuttu suomalaisen fasismin älymystön tai kirjallisen fasismin edustajiksi.

Tärkeä tausta Collianderin asennoitumiselle Hitlerin Saksaa kohtaan oli hänen Pietarissa asuneen perheensä kokema sosiaalinen ja taloudellinen romahdus lokakuun vallankumouksessa 1917. Sen seurauksena katosi koti ja yhteenkuuluvuus entiseen yläluokkaan ja Collianderista perheineen tuli köyhiä emigrantteja ja maanpakolaisia. Perheen kokeman romahduksen yhtenä seurauksena oli, että 1920-luvulla Collianderilla oli vaikeuksia ilman muodollista koulutusta ja ammattia tai perheen taloudellista tukea hankkia toimeentuloa ja sopeutua vallitsevaan porvarilliseen yhteiskuntaan.

1930-luvulla Collianderin sosiaalinen ja taloudellinen tilanne oli yhä epävakaa, ja kun hän sai mahdollisuuden päästä kirjailijavieraaksi saksalaisen Nordische Gesellschaftin ylläpitämään Travemünder kirjailijakotiin kesällä 1934, hänellä oli useita omiin sosiaalisiin lähtökohtiinsa ja elämäntilanteeseensa palautuvia syitä suhtautua myönteisesti uuteen, vahvaan ja valoisaan Saksaan, jonka johdossa oli vuoden 1933 alusta toiminut valtakunnankansleri Adolf Hitler.

Collianderin suhdetta kansallissosialistiseen Saksaan tarkastellaan tässä tutkimuksessa sosiologi Paul Hollanderin esittelemän ”poliittisen pyhiinvaelluksen” (*political pilgrim*) avulla. Hollanderille poliittinen ja uskonnollinen pyhiinvaellus muistuttavat toisiaan.

Kummassakin etsitään pyhää ja autenttista ja kolkutellaan kadonneen paratiisin portteja. Moraalisen puhtauden, terveyden, ihanteellisuuden, kollektiivisuuden ja hierarkkisuuden arvot ovat tyyppisiä poliittiselle pyhiinvaeltajalle, joka ei yleensä välitä tutustua kohdemaansa todellisiin elinehtoihin ja kielteisiin puoliin vaan etsii kohdetta ihanteilleen sekä ohjausta ja johdatusta omaan elämänsä. Poliittiselle pyhiinvaeltajalle on ominaista myös liberaalien arvojen, kuten yksilönvapauden ja demokratian, kieltäminen tai väheksyminen.

Collianderille luonteenomainen poliittisen toiminnan muoto oli matkustaminen Hitlerin Saksaan ja sen myötä syntyneet kannanotot. Collianderin suhteen kansallissosialistiseen Saksaan voikin tämän tutkimuksen valossa nähdä matkoina utopiaan, eräänlaisina toiviomatkoina uljaaseen uuteen maailmaan. Collianderin näkökulman vertailemiseksi ja tarkentamiseksi tutkimuksessa esitellään myös muita suomalaisten, kuten Olavi Paavolaisen, V. A. Koskeniemen ja Göran Steniuksen, kirjoittamia matkakirjoja, joissa kerrotaan havainnoista ja kokemuksista Hitlerin Saksassa.

Tutkimus on hyvän tieteellisen käytännön mukaisesti tarkastettu. Tutkimuksen edelleen kehittämistä lämpimät kiitokset SKS:n julkaisuvaliokunnalle ja kahdelle anonyymille vertaisarvioijalle. Lämmin kiitos SKS:n kustannusjohtaja Kirsi Keravuorelle ohjauksesta ja suopeasta suhtautumisesta tutkimushankkeeseen. Lämpimät kiitokset myös editori Anu Lahtiselle kielenhuoltoavusta sekä julkaisukoordinaattori Maija Yli-Kätkälle kustannusprosessin ystävällisestä ohjaamisesta alusta asti.

Tässä tutkimuksessa historiallisella sosiologialla ja sukuverkostoilla on oma roolinsa. Pikanttina historiallisena yksityiskohtana mainittakoon vielä, että tutkimuksen päähenkilöllä Tito Collianderilla, allekirjoittaneella sekä myös puolisoillani on ollut – kauan sitten, kun tässä tutkimuksessa kuvattu aika oli tuskin edes kuviteltavissa – ainakin kaksi yhteistä esivanhempaa. Toinen oli keskiajan lopussa Mynämäelle Alasjoen Tavastilan kartanon perustanut rälsimies Olaf Tavast puolisoineen ja toinen Nousiaisissa Nyynäisissä asuinkartanoaan puolisoineen pitänyt Turun linnan päällikkö Klaus

Lydekesson Djäkn, joka todennäköisesti oli kotoisin Saksasta. Näiden sukuyhteyksien tutkijalle historian maisterille, uupumattomalle genealogilleni ja rakkaalle puolisollleni Sirkulle omistankin tämän tutkimuksen: ”*On vuosi ’85, kauan on aikaa siis...*”

Vanhassa Raumassa 1.6.2025

Carl-Johan Holmlund

Kun filosofia maalaa harmaansa harmaalle, silloin on eräs elämänhahmo tullut vanhaksi, ja harmaalla harmaassa sitä ei saata nuorentaa, vaan vain tiedostaa; Minervan pöllö lähtee lentoon vasta hämärän laskeutuessa.

G. W. F. Hegel, *Oikeusfilosofian pääpiirteet*, 65.

I

Tito Colliander ja kansallis- socialismi tutkimuskohteena

Politiikkaa ja pyhiinvaellusta

Tutkimukseni aihe on suomenruotsalaisen kirjailijan Tito Collianderin (1904–1989)¹ suhde kansallissosialistiseen Saksaan 1930- ja 1940-luvulla. Sen alaotsikossa käytetään ilmausta ”poliittisen pyhiinvaeltajan profiili”. Tutkimuksessa pyritään siis luomaan henkilökuva Collianderista ja hänen suhteestaan Hitlerin Saksaan ja poliittisen pyhiinvaelluksen ilmiöön. Termi *poliittinen pyhiinvaellus* on peräisin sosiologi Paul Hollanderin teoksesta *Political Pilgrims* (1981), jossa Hollander analysoi länsimaisen älymystön ihailevaa suhtautumista totalitaaristen maiden poliittiseen järjestelmään. Hollanderin laajaan dokumenttiaineistoon perustuvassa teoksessa tarkastellaan tätä ilmiötä, johon liittyneitä akateemisen ja taiteellisen älymystön edustajia, kuten kirjailijoita, taiteilijoita, tutkijoita ja journalisteja, kutsutaan *poliittisiksi pyhiinvaeltajiksi*.²

Kun luin paitsi Tito Collianderin omaa kirjallista tuotantoa ja kirjallista jäämistöä myös hänestä tehtyjä kuvauksia huomioni kiinnittyi yhä useammin havaintoihin hänen vähemmän tunnetusta

1 Collianderin elämänavaiheista Hernberg 1989, liite 1; Gothóni 2021, 270–274.

2 Hollander 1981, vii–xii. Paul Hollander (1932–2019) oli sosiologian professori University of Massachusetts Amherstissa. Hänen tunnetuin teoksensa *Political Pilgrims* -teoksen ohella oli Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen poliittisia instituutioita sekä sosiaalisia arvoja ja ongelmia vertaileva tutkimus *Soviet and American Society. A Comparison* (1973). Hollander tutki myöhemmin mm. poliittista osallistumista Yhdysvalloissa. Viimeiseksi jäänyt teos käsitteli myös intellektuelleja ja poliittista radikalismia: *From Benito Mussolini to Hugo Chávez. Intellectuals and a Century of Political Hero Worship* (2017). Hollander syntyi Budapestissa, Unkarissa, josta hän siirtyi USA:han vuonna 1956, jolloin Unkarissa oli kansannousu, jonka Neuvostoliiton joukot panssarivaunuineen pysäyttivät.

poliittisesta puolestaan ja suhteestaan natsi-Saksaan. Nämä lähinnä artikkeleissa ja eräiden tutkimusten sivujuonteina esitetyt havainnot saivat minut vuosien varrella etsimään aiheesta lisämateriaalia ja näkökulmaa aiheeseen. Perusongelmaksi muodostui juuri näkökulman löytäminen. Collianderin poliittisesta puolesta löytyi kyllä kohtuullisesti materiaalia, josta kävi ilmi hänen aktiivisuutensa suhteessa Hitlerin Saksaan. Hän suhtautui Hitlerin Saksaan ajoittain ikään kuin etäiseen ihastukseen mutta myös vieraili siellä monta kertaa. Toisaalta oli vaikea löytää tapaa kuvata ja tulkita hänen ihastuksensa syvyyttä, luonnetta ja sitoutumisen astetta. Osa ongelmista johtui siitä, että Colliander ei avoimesti paljastanut omia motiivejaan. Häneltä löytyi aiheesta erilaisia luonnehdintoja, joista ei kuitenkaan muodostunut yhtenäistä kuvaa, vaan ne herättivät pikemmin ajattelemaan, että aiheeseen liittyi jotain problemaattista. Aihe oli siis altis tulkintaongelmille. Ongelma oli myös metodologinen. Miten käsitteellistää sellainen asia kuin henkilön suhde johonkin vieraaseen valtioon tai poliittisen järjestelmään? Miten saada ote tällaisesta ilmiöstä, joka intuitiivisesti voi selvästi olla olemassa ja jolla voi olla henkilökohtaista merkityksellistä sisältöä mutta jota voi olla vaikea todentaa ja sijoittaa ymmärrettäviin käsitteellisiin kehyksiin?

Olen valinnut teoreettiseksi viitekehukseksi Paul Hollanderin havaitseman ilmiön poliittisesta pyhiinvaelluksesta. Sen lävitse tarkastelen Collianderin suhdetta natsi-Saksaan. Hollanderin malli toimii siis näkökulmana ja viitekehysenä, jonka kautta pyrin tarkastelemaan Collianderin ajoittain jäsentymätöntä ja kirjavaa Hitlerin Saksaa koskevaa aineistoa. Syyt Hollanderin käyttämiseen ovat kahdenlaiset. Ensinnäkin Collianderin suhde kansallissosialistiseen Saksaan seurasi pintatasolla juuri Hollanderin esittämää vaelluksen tai matkustamisen aihetta. Colliander ei muuttanut Saksaan, liittynyt puolueeseen tai ryhtynyt ammattipoliitikoksi, vaan hän vieraili kulttuurihenkilönä Saksassa, nautti vieraille suotuja etuja ja omalta osaltaan kiitti saamistaan palveluista esittelemällä myönteisesti isäntiään ja heidän kotimaataan omissa kirjoituksissaan. Toisena syynä Hollanderin teorian käyttämiseen on se, että Hollanderin löytämät

poliittisen pyhiinvaeltajan tuntomerkit näyttäisivät sopivat hyvin myös Collianderin arvostuksiin, ajattelutapaan ja tuntemuksiin. Niihin kuului arjen ylittävän pyhyiden kokemuksen tavoittelu, ja hän etsi tuota kokemusta paitsi uskonnon myös, kuten toivon pysyvänä osoittamaan, poliittisen sitoutumisen ja toiminnan kautta.

Poliittiseen pyhiinvaellukseen liittyvistä uskonnomaisista aineksista keskustellaan tämän tutkimuksen viimeisessä osiossa. Näitä totalitaarisiin aatteisiin liitettyjä uskonnomaisia piirteitä on kuvattu myös poliittisen uskonnon (*political religion*) käsitteen avulla. Se muistuttaa sisällöltään (muun muassa politiikan sakralisoituminen, vahva johtaja, kollektivismi, rituaalit, utopismi, vallankumouksellisuus, ideologinen monismi) poliittisen pyhiinvaelluksen ilmiötä ja onkin käsitteenä levinnyt jo varsin laajalle politiikan tutkimuksessa.³

Työssäni lähdän siitä, että termi poliittinen pyhiinvaellus on myös hyvä hypoteesi kuvaamaan Collianderin suhdetta kansallissosialistiseen Saksaan 1930- ja 1940-luvulla. Tavoitteenani on ollut ymmärtää, mistä tällainen poliittinen pyhiinvaellus Collianderin tapauksessa juontaa juurensa. Hollander korosti sosiologisesta tutkijataustastaan huolimatta erityisesti psykologisia piirteitä (pyhiinvaellus on romanttista haaveilua, ihannointia ja toivekuvien heijastusta), mikä Collianderia koskevan aineiston valossa on vaikuttanut vain osittaiselta totuudelta. Siksi olenkin pyrkinyt laajentamaan Hollanderin tulkintaa soveltamalla Collianderin poliittisen pyhiinvaelluksen ymmärtämiseen sosiologista mallia tai menetelmää. Tutkimusongelmani on siten seuraava: a) pyrin osoittamaan, että termiä poliittinen pyhiinvaellus voidaan soveltaa Collianderiin, ja b) pyrin ymmärtämään ennen kaikkea sosiologisesti, mistä tuo pyhiinvaellus johtui.

Tutkimukseni keskeinen tavoite on Tito Collianderin poliittisen toiminnan ymmärtäminen. Tähän tavoitteeseen päästäkseen tutkija joutuu tekemään valinnan monien tutkimuksellisten

3 Gentile ja Mallett 2000, 18–55.

lähestymistapojen välillä ja seuraamaan parhaaksi katsomaansa tietä mahdollisimman johdonmukaisesti. Toisaalta kyse on tutkimusekonomisesta seikasta, aiheen mielekkäästä rajaamisesta ja siihen keskittymisestä, ja toisaalta oletuksesta, joka pitäisi näyttää toteen – on osoitettava, että valittu lähestymistapa auttaa ymmärtämään tutkimuksen kohdetta paremmin kuin jokin vaihtoehtoinen lähestymistapa. Sosiaalisen taustan analyysini tavoitteena on, Alain Tourainen termiä käyttäkseni, eräänlainen ”sosiaalinen interventio”, arkiajattelun takana vaikuttavien sosiaalisten suhteiden ja niihin liittyvien merkityksien osoittaminen.⁴ Tutkimuksessani pyrin osoittamaan, että Tito Collianderin poliittista toimintaa suhteessa kansallissosialistiseen Saksaan voidaan ymmärtää parhaiten hänen sosiaalisesta taustastaan käsin.

Sosiologisen ja historiallisen tutkimusmenetelmän välillä on käyty paljon kiistaa. Omassa tutkimuksessani historiallista analyysia edustaa Collianderin poliittisen pyhiinvaelluksen kuvaus. Tavoitteena on saatavilla olevien dokumenttien avulla rekonstruoida historiallinen tilanne ja selvittää, minkälainen oli Collianderin ajattelun luonne ja mitkä hänen toimintansa motiivit suhteessa natsi-Saksaan. Toivo Nygård on erotellut toisistaan sosiologisen tutkimusotteen ja historiantutkimuksen ja todennut, että ne eivät ole täysin vastakkaisia mutta edelliseen ”tuskin voidaan historiassa mennä”.⁵ Tämän tutkimuksen näkökulmasta historiallinen analyysi on kuitenkin yksipuolista, jos se etsii yksilön ajattelun ja toiminnan juuria ja motiiveja aatteellis-poliittisista tekijöistä ja yksilön omista (usein tiedostetuista) intentioista jättäen sivuun yhteiskunnan taloudelliset ja sosiaaliset rakennetekijät ja yksilöiden usein voimakkaat (tiedostamattomat) ryhmäsidonnaisuudet. Historian ja sosiaalisen analyysin yhdistävää tutkimusta ovat Suomessa edustaneet ja edistäneet esimerkiksi Risto Alapuro ja Heikki Ylikangas.⁶

4 Sulkunen 1987, 30–32.

5 Nygård 1982, 5.

6 Alapuro 1983, 43–44; 2017, 326–332; Ylikangas 1986, 297–307; 2015, 111–123. Myös Viikari 1995, 13–18.

Omassa tutkimuksessani Collianderin pyhiinvaelluksen tulkinta edustaa selkeimmin sosiologiaa. Historialliseen sosiologiaan liittyvien sosiaalisten verkostojen ja sukuverkostojen sekä yhteiskunnallisten säätyjen, erityisesti aateliston ja säätyläistön merkitys ja aseman muutokset ovatkin tärkeässä osassa tässä tutkimuksessa.⁷ Kyse ei ole kuitenkaan varsinaisesta verkostoanalyysistä vaan sosiologisesta yksilöiden verkostoitumisen ja ryhmänmuodostuksen havainnoinnista ja tulkinnasta.⁸

Tutkimus rakentuu siten, että osiossa I esitellään otsikolla ”Tito Colliander ja kansallissosialismi tutkimuskohteena” itse aihe ja siihen liittyvä tulkintahistoria. Osiossa II käsitellään otsikolla ”Tito Collianderin poliittisen toiminnan sosiaalinen tausta” Collianderin sosiaalinen miljö, perhe- ja sukutausta sekä suomen- ja ruotsinkielinen kulttuuripiiri. Siitä edetään kohti konkreettisempaa poliittista todellisuutta etenkin maailmansotien välillä, ja tätä tarkastellaan sekä suomenkielisestä että ruotsinkielisestä näkökulmasta. Lopuksi analysoidaan ryhmänmuodostuksen tasolla Collianderin yhteyksiä ruotsinkieliseen poliittiseen oikeistoon ja erityisesti suhteita Örnulf Tigerstedtiin ja Bertil Gripenbergiin. Osiossa III otsikolla ”Tito Colliander ja muita suomalaisia Kolmannen valtakunnan vieraina” lähdetään kansallissosialistiseen Saksaan. Osiossa esitellään Collianderin matkat Saksaan ja muu saksanmielinen poliittinen kirjoittelu ja toiminta. Collianderin näkökulman tarkentamiseksi osiossa esitellään myös muita kansallissosialistisessa Saksassa vierailleita kirjailijoita ja heidän matkakuvauksiaan. Osiossa IV otsikolla ”Tito Colliander ja matkoja utopiaan” esitetään tutkimuksen johtopäätökset ja tulkinnat ja vertaillaan Collianderia älymystön edustamaan utopistiseen ajatteluperinteeseen ja toisaalta kriittiseen suhteeseen totalitaarisiin ideologioihin ja hallintoihin.

7 Lappalainen 2005, 67–69; Klinge 2006, 15–17; Haikari et al. 2020, 11–14.

8 Verkostoanalyysistä vrt. Gronow 2017, 92–103; Järvenpää 2024, 39–43.

Poliittisen pyhiinvaelluksen ilmiö

Paul Hollander tutki paitsi 1920- ja 1930-lukua ja toisen maailmansodan jälkeistä aikaa erityisesti poliittista pyhiinvaellusta sosialistimaihin ja kolmanteen maailmaan. Marxilaisuus olikin pohjana 1900-luvun poliittisen pyhiinvaelluksen valtavirtaukselle, olihan kyse myös ajallisesti pitkästä periodista (1917–1991), joka eräin osin jatkuu vieläkin Kiinassa ja Kuubassa. Kansallissosialismi puolestaan on ajoitettu Hitlerin vallassaolon vuosiin 1933–1945 ja Mussolinin fasistinen Italia vuosiin 1922–1943. Hollander myöntää, että länsimaisen älymystön poliittisista asenteista ja virheistä suhteessa marxismiin on kirjoitettu paljon. Vähemmän sen sijaan on puhuttu poliittisista arvioinneista suhteessa natsismiin. Tämä johtuu osittain siitä, että länsimaissa ei ole tiedetty, erityisesti nuorempien sukupolvien keskuudessa, kuinka suosittu natsismi oli 1920- ja 1930-luvulla esimerkiksi saksalaisten opiskelijoiden keskuudessa ja kuinka laajalti Saksassa myös älymystö tuki natsiliikettä ja natsihallintoa.⁹

Hollander muistuttaa, että useiden länsimaisten intellektuellien ihastuminen fasismiin ei ollut kuitenkaan mikään irrallinen tai merkityksetön ilmiö verrattuna vasemmistolaiseen ja marxilaiseen poliittiseen pyhiinvaellukseen.¹⁰ Poliitiikan tutkimuksessa vallitsee jo varsin laaja yksimielisyys siitä, että vaikka fasismin ja natsismin valtakaudet olivat lyhyempiä kuin kommunismin, erityisesti Stalinin ja Maon edustamissa muodoissa, niissä oli kyse väkivaltaisista totalitaarisista ideologioista ja poliittisen vallan muodoista.¹¹ Tar kasteltaessa nimenomaan poliittisen pyhiinvaelluksen tuntomerkkejä voidaankin havaita, että yllättävän samanlaiset asiat houkuttelivat poliittisia pyhiinvaeltajia, olipa sitten kyse lähtökohdiltaan vasemmistolaisesta tai oikeistolaisesta aatemaailmasta. Mitä nämä tuntomerkit sitten olivat, jotka houkuttelivat lähtemään poliittiselle pyhiinvaellukselle?

9 Hollander 1981, 57.

10 Hollander 1981, 59.

11 Geyer 2008, 1–37.

Hollanderille poliittisessa pyhiinvaelluksessa on kyse romanttisesta rakkaudesta saavuttamattomaan ihanteeseen. Ihanteelle oli tärkeätä, että se oli etäinen ja kaukana oman elämän jokapäiväisistä ongelmista. Se oli unelma paremmasta huomisesta ja paremmasta maailmasta, jonka ehdot olivat ratkaisevasti toisenlaiset kuin ne, joiden keskellä ihminen joutui päivittäin elämään. Hollander esittää teoksessaan runsaasti kuvailevia esimerkkejä poliittisesta pyhiinvaelluksesta, jota hänen mukaansa edustivat useat akateemisen ja taiteellisen älymystön edustajat, kuten George Bernard Shaw, Beatrice ja Sidney Webb, Anna Louise Strong, Harold J. Laski sekä Jean-Paul Sartre ja Simone de Beauvoir. Hollander kiinnitti huomiota myös niihin älymystön edustajiin, jotka säilyttivät kaiken aikaa kriittisen etäisyyden tähän ilmiöön, kuten esimerkiksi George Orwell. Tärkeimpiä yhteisiä tuntomerkkejä, joiden perusteella Hollander tunnistoi poliittisen pyhiinvaelluksen, olivat seuraavat:

1. vierailevan VIP-henkilön sosiaaliset ja taloudelliset edut ja hyvä kohtelu
2. puhtauden, terveyden (moraalisuuden) korostus
3. ihanteellisuus, optimismi (utopismi)
4. kollektiivisuuden ja anti-intellektuaalisuuden korostus
5. riittävän vieras ja etäinen paikka, johon henkilöllä ei ole aiemmin ollut omaa suhdetta, josta hänellä ei ole tarkempia tietoja ja jonka näkökulmaan hänen on siksi helppo samastua
6. henkilöllä ei ole halua todella tutustua kohdemaansa todellisiin elinehtoihin ja kielteisiin puoliin
7. messiaaninen viritys (kuri, järjestys, hierarkkinen elämänmalli: etsitään johdatusta omaan elämään)
8. länsimaisen yhteiskunnan perinteisten arvojen, kuten yksilönvapauden ja demokratian, vierastaminen.¹²

12 Hollander 1981, 3–39 ja 40–73. Yrjö Ahmavaara on myös esitellyt Hollanderin teosta esseessään ”Muistelmia kuolleesta talosta”. Ahmavaara 1987, 214–236.

Näistä tuntomerkeistä voidaan huomata, että poliittinen pyhiinvaellus on yksi tapa käsitteistää myös fasismia ja sen kannattamisen monitulkintaista luonnetta. Poliittinen pyhiinvaeltaja voi olla, vaikka ei välttämättä ole fasisti, ja fasisti voi olla, vaikka ei välttämättä ole poliittinen pyhiinvaeltaja. Poliittisen pyhiinvaelluksen voi nähdä yhtenä fasismia monista konteksteista, jonka analysointi voi auttaa ymmärtämään myös fasismia ja sen kannattamisen monimuotoisuutta.¹³ Italian fasismi oli Euroopassa ensimmäinen fasistinen hallinto, joka onnistui saamaan poliittisen vallan. *Fasismi*-sanasta onkin tullut myös kansallissosialismin kattava yleiskäsite, mitä käytäntöä tässäkin tutkimuksessa seurataan, tarvittaessa määritellen tarkemmin, kummasta on kyse.¹⁴

Intellektuellien rooli ja romanttisen rakkauden ihanne

Puolalaisen sosiologi Alexander Gellan mukaan intellektuellin käsite syntyi Venäjällä. Ensimmäinen, joka käytti termiä, oli puolalainen kirjailija ja filosofi Bronisław Trentowski vuonna 1844. Intellektuellin käsite nykyaikaisessa mielessä puolestaan syntyi Ranskassa 1900-luvun vaihteessa Alfred Dreyfusia koskevan jutun (*Affaire Dreyfus*) yhteydessä, jolloin tätä Pirunsaarelle 1894 syyttömänä karkotettua juutalaisupseeria ryhtyivät puolustamaan henkilöt, jotka käyttivät itsestään nimitystä intellektuellit, *les intellectuels*.¹⁵

Intellektuellien analyysin yksi lähtökohta on, että ihmiset eivät koe todellisuutta sellaisenaan vaan aina symbolien välityksellä. Intellektuelli on henkilö, joka tulkitsee ja kommentoi sanojen tai muiden symbolien avulla havaintoja ja kokemuksia laajemmalle yleisölle. Tällaisia henkilöitä ovat tyypillisimmillään juuri erilaiset

13 Vrt. Silvennoinen 2018, 226.

14 Fasismia käsitteestä Paxton 2004, 41, 218; Sundström 2007, 21–41; Griffin 2020, 80–95; Swanström 2022, 511–513.

15 Gella 1987, 21.

”selittäjät”, kuten journalistit, kirjailijat ja opettajat,¹⁶ mitä aloja myös Colliander eri elämänvaiheissaan edusti. Risto Alapuro on antanut lyhyen ja ytimekkään määritelmän intellektuellille: ”Älymystöllä tai intellektuellilla tarkoitan henkilöitä ja ryhmiä, jotka muotoilevat ja levittävät aatteita. He määrittelevät aikakauden luonnetta ja meidän paikkaamme siinä argumentoimalla julkisesti.”¹⁷ Paul Hollanderin teoria tuo ilmi sen, että tutkimusaiheen yhden tärkeän piirteen muodostaa myös kysymys intellektuellien asemasta yhteiskunnassa. Tito Colliandera voidaan antoisasti tarkastella myös tästä viitekehyksestä käsin, minkä varsin laajana ilmennyt tutkimus ja muu kirjoitustoiminta on valaisevasti tuonut esiin, usein yllättävän kriittisenä – onhan jokainen tutkija eräällä tavalla myös itse intellektuelli, joka kirjoituksillaan osallistuu julkiseen keskusteluun.

Hollander etsii selitystä poliittiselle pyhiinvaellukselle romanttisesta rakkaudesta saavuttamattomaan ihanteeseen. Colliandera tarkasteltaessa voidaan havaita tällaisen psykologisen luonnehdinnan kuvaavan tilannetta yllättävän hyvin. Ongelmana kuitenkin on, että voidaan aina jatkaa ajatuskulkua ja kysyä, miksi henkilöllä oli tällainen romanttisen rakkauden saavuttamaton ihanne, joka sitten ilmeni yhteiskunnallisina ihanteina ja utopioina. Tässä tutkimuksessa Hollanderin kanta nähdäänkin pikemmin yhtenä mahdollisena selityksenä tai osaselityksenä kuin lopullisena vastauksena. Teoksensa johtopäätöksissä Hollander tosin esittää myös yhteiskunnallisia syitä intellektuellien toiminnalle. Hänelle on silti ominaista painottaa intellektuellien henkistä ja moraaliseettistä ulottuvuutta eli seurata niitä perusteluita, joilla hänen tutkimansa intellektuellit usein myös itse perustelivat omaa toimintaansa. He etsivät uutta moraalista yhteiskunnassa, joka oli sekularisoitunut ja jonka perinteiset arvo- ja auktoriteettirakennelmat olivat murentuneet.¹⁸

Psykologiset näkökulmat eivät kuitenkaan ole välttämättä ristiriidassa sosiologisen näkökulman kanssa, vaan ne voivat myös tukea

16 Weinstein 1987, 111–112.

17 Alapuro 1997, 7. Vrt. Karkama ja Koivisto 1997, 9–12; Judt 2008, 12–13.

18 Hollander 1981, 40–73 ja 401–402.

toisiaan. Fasismiin ”vainoharhaista” psykologiaa ovat esimerkiksi Frankfurtin koulukunnan kriitikot Max Horkheimer ja Theodor W. Adorno etsineet *Valistuksen dialektiikassa* freudilaissävytteisesti tukahdutetuista sukupuolilylykkeistä ja niiden projisoimisesta ulkomaailmaan.¹⁹ Adornon johdolla syntyi myös fasismiin pohjalta tehty analyysi ”autoritaarisesta” persoonallisuudesta.²⁰ Ranskalaisen filosofien Philippe Lacoue-Labarthen ja Jean-Luc Nancyn *Natsimyytissä* puolestaan sen rakentaminen oli yhtenäisen, todellisen – ja mahtavan – Saksan identiteetin myyttistä uneksimista.²¹ Nykynäkökulmasta fasismiin tutkimusta voisi hedelmöittää urheilun psykologiasta kumpuava tutkimus henkisytydestä, kuten pyrkimykset ”huippukokemuksiin” (*peak performance*) ja *flow*-tilaan. Persoonallisen identiteetin rakenteen tarinatyyppit, varsinkin kampaaluun liittyvät suoritustarinat (*performance narrative*), voisivat myös auttaa ymmärtämään paremmin fasistiseen yhteiskuntaan kiinnittyneiden yksilöiden ihanteita, kuten fyysisyyttä, voimaa, voiton unelmia ja toisinaan pakonomaista harjoittelua ja päämäärätietoisuutta.²² Urheilun kritiikin teorioissa onkin viljelty enemmän tai vähemmän oikeutetusti ilmaisuja ruumiin ja kehon fasismista.²³

Toinen Hollanderia koskeva ongelma on, että hänen perusintentionensa oli paitsi selvittää, mistä poliittisessa pyhiinvaelluksessa

19 Horkheimer ja Adorno 2008, 245–246.

20 Theodor W. Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel J. Levinson ja Nevitt Sanford: *The Authoritarian Personality* (1950).

21 Lacoue-Labarthe ja Nancy 2002, 36–37. Kansallissosialismiin yhtenäisen identiteetin tavoitteluna sopii myös tulkinta, että siihen sopimattomat ns. epäpuhtaat ainekset, kuten juutalaiset, pyrittiin ”järjestyksen luomisen oheistuotteena” siivoamaan pois ja tuhoamaan. Douglas 2003, 238–240. Kognitiivisesti motivoituneesta kategorioinnista ”meihin” ja ”muihin” Brubaker 2013, 124–127.

22 Vrt. Pauha ja Ronkainen 2024, 240–249. Suomessa Juha Siltalan psykohistoriallinen tulkintalinja oli idullaan jo hänen 1930-luvun kuvauksessaan *Lapuan liike ja kyydytykset 1930* (1985). Puhutaan ristiriitojen ulkoistamisesta, vihollisen projisoinnista ulkomaailmaan jne. Siltala 2005, 448–449. Myös Miika Siironen on käyttänyt psykohistoriallista näkökulmaa tulkittessaan Elias Simojoen fasistisia ja oikeistoradikaaleja käsityksiä ja toimintaa. Siironen 2017, 91 ja 124–131.

23 Pronger 2002, 109–114, 217–224; Brohm 2017, 451–492. Ranskassa 1960-luvulla alkanutta urheilun kritiikkiä on kuvannut Suomessa esimerkiksi Vettenniemi 2001, 149–161.

oli kyse, myös kritisoida tuota toimintaa. Hollanderin tutkijantyö liittyi ilmiöön, jossa intellektuellien läheinen suhde valtioon ja vallanpitäjiin nousi uudella tavalla kiinnostuksen ja kritiikin kohteeksi. Syynä tällaiseen tilanteeseen on nähty muun muassa entisen Neuvostoliiton ja entisten sosialistimaiden romahtaminen. Kriittisen älymystötutkimuksen perusongelma onkin ollut, että se on heijastellut, kuten J. P. Roos on myöntänyt Bernard-Henry Lévyyn yhteydessä, osallistuvien vasemmistolaisien intellektuellien omaa henkistä vararikkoa. Kyse on ollut eräänlaisesta itseruoskinnan ja puhdistautumisen historiankirjoituksesta, joka ei aina ole ollut objektiivista ja arvovapaata.²⁴

Tutkimuksen näkökulma on saattanut myös olla tarkoitushakui- nen sikäli, että on kritisoitu maita, henkilöitä tai kantoja, jotka ovat olleet kirjoittajalle poliittisesti (esimerkiksi oikeisto–vasemmisto- akselilla) vastakkaisia ja siten epämieluisia, kuten epäilemättä Hollanderille marxismi ja Neuvostoliiton suurvaltapoliittikka kylmän sodan aikana.²⁵ Kulttuurintutkimuksen näkökulmasta on lisäksi todettu, että etenkin postmodernin ajan intellektuelleille on ollut luonteenomaista, että he ovat esittäneet (itsensä kumoavasti) kategorisia totuuksia älymystön merkityksen katoamisesta, koska intellektuellin käsite on ollut niin keskeinen osa modernin projektia.²⁶

Mitä on poliittinen sosialisatio?

Jos poliittista sitoutumista mitataan realistisilla ja empiirisillä kri- teereillä, kuten virallisella jäsenyydellä ja toiminnalla puolueessa, tyypillinen pyhiinvaeltaja ei ollut voimakkaasti sitoutunut. Pyhiin- vaeltajalle oli pikemmin ominaista välttää virallisia sitoumuksia ja säilyttää liikkumisen ja kulkemisen vapaus. Jos taas lähdetään siitä, että politiikka ja poliittinen osallistuminen ovat jotakin laajempaa

24 Roos, *Helsingin Sanomat* 4.1.1992.

25 Kritiikistä vrt. David-Fox 2012, 108–110.

26 Karkama ja Koivisto 1997, 29.

kuin vain julkisen vallan tekniset toimenpiteet, puolueet tai viralliset instituutiot, voidaan kuitenkin puhua laajassa mielessä yksilön ja tässä tapauksessa poliittisen pyhiinvaeltajan poliittisesta sosialisatiosta.²⁷

Poliittisen sosialisatiion käyteaineita ovat arvot, asenteet ja toiminta. Arvot voidaan erottaa asenteista, jotka ovat taipumus reagoida johonkin henkilöön tai asiaan myönteisesti tai kielteisesti, ja mielipiteistä (joista asenne muodostuu), jotka perustuvat tietoon ja uskomuksiin. Arvot ovat näitä laajempi termi. Ne muodostavat yksilön käsityksen siitä, mikä laajasti ottaen on toivottavaa yhteiskunnassa. Arvot näkyvät sitten käytöksessä ja toiminnassa, josta ne voidaan yrittää abstrahoida esiin. Poliittisen sosialisatiion moottorina ovat arvojen lisäksi myös edut. Nämä vaikuttavat puolestaan toiveisiin ja haluihin, jotka ohjaavat yksilön toimintaa. Toiminta synnyttää yhä uusia tarpeita, jotka vaikuttavat edelleen arvoihin (ja etuihin). Nämä tulevat esiin käytöksessä ja toiminnassa, josta ne voidaan yrittää löytää.²⁸

Arvot, asenteet ja niitä ohjaavat normit muodostavat sosiaalisen toiminnan niin sanotut subjektiiviset tekijät ja erilaiset edut ja niiden tyydytyksen mahdollistavat resurssit puolestaan muodostavat niin sanotut objektiiviset tekijät. Keskeinen käsite on kehottava tai kieltävä ohje, normi. Sosiaaliset normit ovat keinoja, joiden avulla arvojen edellyttämiä valintoja saadaan aikaan. Normin noudattamiseen tai rikkomiseen liittyy seuraus eli sanktio, joka voi edistää tai estää toimintaa. Normin noudattamisen edistäviä palkintoja voivat olla esimerkiksi ”normaalius”, hyväksyntä ja ihailu ja normin rikkomisen estäviä rangaistuksia esimerkiksi ”epänormaalius”, outous ja paheksunta. Nämä normin noudattamiseen tai noudattamatta jättämiseen liittyvät sanktiot johtavat yksilön toiminnassa mukautumis- ja välttämisreaktioihin, joista voidaan päätellä, minkälaisia arvoja ja etuja yksilöt ja yhteisöt ovat ylläpitäneet ja vaalineet. Sosiaalista toimintaa ohjaavat arvot ja edut ovat kaksi luonteeltaan

27 Berndtson 1992, 27–28.

28 Berndtson 1992, 104–105; Ruonavaara 2014, 28–43; Kouvo 2014, 137–149.

erilaista toimintaa ohjaavaa tekijää. Vaikeampi ongelma onkin ratkaista, pitäisikö arvoille vai eduille antaa etusija poliittista toimintaa analysoitaessa.²⁹

Poliittisen toiminnan analyysissa on keskeistä, että erilaisten arvojen ja etujen olemassaolo synnyttää instituutioita, puolueita ja ryhmiä, jotka pyrkivät edistämään näiden arvojen ja etujen toteutumista yhteiskunnassa. Yksilön suhde ja sitoutuneisuuden aste näihin instituutioihin, puolueisiin ja ryhmiin voi vaihdella paljonkin. Voidaan erotella sen perusteella hyvinkin erilaisia ryhmiä, kuten varsinaisia jäsenryhmiä, jotka perustuvat perheeseen, ammatin tai yhdistysten jäsenyyteen, ja laajempia viiteryymiä, joille on ominaista jäsenten halu samastua ja tulla hyväksytyksi ryhmässä, mutta jotka eivät edellytä virallista jäsenkirjaa. Edelleen voidaan erotella primaariryhmiä, jotka ovat usein pienryhmiä, joissa kontaktit ovat henkilökohtaisia ja joihin tunnetaan yleensä voimakasta yhteenkuuluvuuden tunnetta, ja löyhempiä sekundaariryhmiä, joiden jäsenet kokevat yhteenkuuluvuutta, vaikka eivät tunne toisiaan henkilökohtaisesti. Olennaista on, että vaikka yksilön poliittinen toiminta tai sitoutumisen aste erilaisiin ryhmiin voi vaihdella, voidaan aina yrittää löytää ne arvot (ja asenteet) ja edut, jotka ovat olleet hänen käyttäytymisensä moottorina ja jotka ovat näkyneet hänen toiminnassaan.³⁰

Nämä sosiaalisen toiminnan ja ryhmänmuodostuksen perustekijät ovat keskeisessä osassa tässä tutkimuksessa, kun ryhdytään tarkemmin analysoimaan Tito Collianderin poliittista asennoitumista ja toimintaa ja ryhmänmuodostusta sekä arvioimaan hänen sitoutumistaan ja sen luonnetta suhteessa fasismiin ja kansallissosialistiseen Saksaan.

29 Allardt 1985, 51–67; Sulkunen 1987, 124–127; Ruonavaara 2014, 34–35; Kouvo 2014, 138–140.

30 Allardt 1985, 67–77; Berndtson 1992, 104–110; Kouvo 2014, 138–140.

Kirjallisuussosiologiasta ja kirjailijan sosiologisesta ymmärtämisestä

Työni tutkimusongelma on siis osoittaa, että termiä poliittinen pyhiinvaellus voidaan soveltaa kuvaamaan Tito Collianderin suhdetta kansallissosialistiseen Saksaan 1930- ja 1940-luvulla. Toisaalta tutkimuksen tekijälle tutkimustehtävän toinen puoli eli tuon pyhiinvaelluksen ymmärtäminen sosiologisesta näkökulmasta on ollut tärkeä syytke tutkimuksen tekemiseen. Pyrinkin seuraavaksi vielä perustelevaan ja tarkentamaan, mitä tarkoitan sillä, että tarkastelen Tito Collianderin poliittista pyhiinvaellusta sosiologisesta näkökulmasta.

Juhani Niemi toteaa teoksessaan *Kirjallisuus instituutiona. Johdatus sosiologiseen kirjallisuudentutkimukseen* (1991), että käsitteellä *kirjallisuussosiologia* on tarkoitettu yleensä yhteiskuntatieteellistä viitekehyksestä lähtevää kirjallisuusinstituution tutkimusta. Sen rinnakkaistermillä *sosiologinen kirjallisuudentutkimus* puolestaan on ymmärretty kirjallisten teosten analyysia ja tulkintaa yhteiskeskeisestä näkökulmasta. Niemen mukaan tutkimukselle ei ole kuitenkaan kehittynyt vakiintunutta akateemista kenttää. Kirjallisuussosiologian käsitteeltä on puuttunut selkeyttä niin intellektuaalisessa kuin institutionaalisessakin mielessä. Niemi pyrkii omassa teoksessaan yhdistämään kirjallisuussosiologian tutkimuksen perinteet väljäksi kehikoksi, jossa niin tekstit kuin niitä ympäröivä instituutiokin ovat saman toimintakokonaisuuden osia.³¹

Niemi erottelee toisistaan kirjallisuussosiologian, joka on kirjallisuusinstituution tutkimusta, ja sosiologisen kirjallisuuden tutkimuksen, joka on teosten tutkimusta. Samanlaista erottelua on esittänyt aiemmin myös brittiläis-kanadalais-yhdysvaltalainen sosiologi John Hall. Hän jakoi sosiologisen kirjallisuudentutkimuksen (*sociology of literature*) kirjojen tuotantoa, välittämistä ja

31 Niemi 1991, 10. Niemen teos on myös ensimmäinen ja toistaiseksi ainoa suomalainen systemaattiseksi katsaukseksi tarkoitettu esitys sosiologisesta kirjallisuudentutkimuksesta. Vrt. Ruohonen 2011, 82.

vastaanottoa (*books-for-others*) ja itse kirjoja (*books-in-themselves*) käsitteleviin tutkimussuuntiin.³²

Brittiläiset sosiologit Diana T. Laurenson ja Alan Swingewood ovat esitelleet puolestaan laajemman mutta tämän tutkimuksen kannalta hedelmällisen erottelun. Heidän mielestään kirjallisuussosiologiaa (*sociology of literature*) voidaan lähestyä kahdesta eri näkökulmasta tai perspektiivistä. Yleisin näkökulma on poimia kirjallisuuden dokumentaarisia puolia ja todistella, miten ne ovat heijastelleet omaa aikaansa. Tällä näkökulmalla on takanaan pitkä historia aina 1700-luvulta alkaen. Toinen näkökulma liukuu pois kirjallisesta työstä itsestään sen tuotantoon ja kirjoittajan sosiaaliseen tilanteeseen. Johtava auktoriteetti ja tutkimussuunnan pioneeri tällä saralla on ollut ranskalainen sosiologi Robert Escarpit, joka keskittyi tähän näkökulmaan muun muassa teoksessaan *Sociologie de la littérature. Que sais-je?* (1958). Käsillä oleva tutkimus Tito Collianderin suhteesta kansallissosialistiseen Saksaan sijoittuu pääasiassa juuri tälle alueelle. Laurenson ja Swingewood mainitsevat myös kolmannen näkökulman tai perspektiivin, joka on keskittynyt siihen, miten teokset on vastaanotettu tietyissä yhteiskunnissa ja tiettyinä historian hetkinä.³³

Tämä erittely osoittaa, että kirjallisuussosiologia tai sosiologinen kirjallisuudentutkimus on varsin väljä tieteenala. Laajemmin katsoen se voidaan nähdä osana kulttuurisosiologiaa. Esimerkiksi analysoidessaan kulttuurisosiologian perinteitä brittiläinen kulttuurintutkija ja kriitikko Raymond Williams näki sen tieteellisenä lähestymistapana kehittyneen hyvin myöhään. Poliitiikan ja niin sanotun kovan sosiologian rinnalle nousi pehmeinä vaihtoehtoina ensiksi uskonnon, kasvatuksen ja tiedon sosiologinen perinne. Niiden tavoin myös taidesosiologia ja sen osa-alueena kirjallisuussosiologia voidaan luokitella kulttuurisosiologian erityislohkoksi.³⁴

32 Hall 1979, 47–49.

33 Laurenson ja Swingewood 1972, 13–21.

34 Niemi 1991, 10. Kirjallisuussosiologiasta tutkimusalana Sevänen 2011, 11–46.

Erkki Sevänen on artikkelissaan ”Kohti kirjallisten tekstien sosiologiaa” (2011) esittänyt, että kirjallisuussosiologian tai sosiologisen kirjallisuudentutkimuksen näkökulmien tai perspektiivien painotus ja tutkimuskohteen raja-asetus ovat myös viime vuosikymmeninä muuttuneet. Kirjallisuussosiologiassa pelkästään kirjallisiin teksteihin perustuva tekstisosiologinen tutkimus on jäänyt yhä enemmän muiden kontekstualisoivien lähestymistapojen varjoon, joille on kuitenkin ollut yhteistä pyrkimys tulkita ja selittää ilmiöitä kulttuuris-yhteiskunnallisesta todellisuudesta käsin. Näitä muita lähestymistapoja ovat olleet paitsi edellä mainitut kirjallisuusjärjestelmän tai kirjallisuusinstituution tutkimus ja vastaanottotutkimus myös kulttuurintutkimus ja sukupuolen kategoriaan nojaava tutkimus.³⁵ Muutoksen taustana on Voitto Ruohosen mukaan ollut, että tekstistä on kehittynyt monimutkainen ja kryptinen käsite, mikä on osaksi ollut seurausta semioottisen tutkimusotteen läpimurrosta, jossa kaunokirjallinen teksti on nähty vain yhtenä osana laajempaa merkeistä ja merkitysjärjestelmistä muodostuvaa kokonaisuutta. Tekstillä on viitattu yhtä lailla painettuihin, sähköisiin kuin audiovisuaalisiin sisältöihin ja niiden yhdistelmiin. Teksti on ollut myös yhä kiinteämmässä yhteydessä diskurssin käsitteeseen ja diskursiivisiin käytäntöihin, joilla viestinnän ja kulttuurin tutkimuksessa on viitattu kaikkiin merkityksen tuottamiseen ja uusintamiseen tapoihin.³⁶

Oma työni kattaa osia näistä tutkimuksen näkökulmista tai perspektiiveistä. Päätaivoitteenani on kirjailijan sosiaalisen tilanteen analyysi. Toisaalta analyysin kohteena on myös kirjoittajan omia teoksia ja tekstejä, kuitenkin niin, että varsinainen fiktiivinen tuotanto on taka-alalla. Peruslähtökohtana on pyrkimys tarkastella tutkittavaa ilmiötä sosiaalisesta taustasta käsin ja osana sosiaalista taustaa, kuten sosiaalista miljöötä, kulttuuripiiriä, sukupolvea, sukupuoli, ammattia ja poliittisia ja kirjallisia ryhmiä.³⁷ Tarkastelen

35 Sevänen 2011, 40.

36 Ruohonen 2011, 84.

37 Sosiologisesta lähestymistavasta Erola ja Räsänen 2014, 11–27; Aro ja Jokivuori 2015, 17–35.

erityisesti Collianderin sosiaalista miljöötä, kuten suvun ja perheen sosiaalista taustaa, suomalaista yhteiskuntaa ja suomenruotsalaista kulttuuripiiriä sekä suomen- ja ruotsinkielistä poliittista ja kirjallista ryhmittymistä. Ajallisesti tarkastelun päähuomio keskittyy Collianderin elämän (1904–1989) ensimmäiseen puoliskoon päättyen toisen maailmansodan loppuun.

Tämä tutkimus sijoittuu siis kirjallisuussosiologiaan. En pyri sijoittamaan sitä mihinkään tiettyyn sosiologian koulukuntaan, kuten weberiläisyyteen tai durkheimilaisuuteen tai teoreettiseen suuntaukseen. Weberiläisyyttä voi hyvällä tahdolla nähdä yhteiskunnan poliittisen (luokka)rakenteen ja yksilöllisten reaktioiden huomiomisessa ja durkheimilaisuutta yhteiskunnan sosiaalisen järjestyksen ja yhdenmukaisuuden paineen kuvauksessa. Toisaalta nämä ovat jo sosiologiaan kuuluvia yleisiä teemoja. Yhteiskunnallinen modernisaatio ja uskonnon roolin muutokset, joihin myös klassiset sosiologit ovat reagoineet, ovat esillä tässä tutkimuksessa. Tärkein teoreettinen viitekehys ja näkökulma on sosiologi Paul Hollanderin havaitsema ilmiö poliittisesta pyhiinvaelluksesta.

Tutkimukseni sosiologinen lähestymistapa saattaa tuoda mieleen esimerkiksi ranskalaisen klassisen teoretikon Hippolyte Tainen (1828–1893) miljööteorian tai marxilaisen heijastusteorian, joissa yksilön toiminnan nähdään nousevan hänen sosiaalisesta taustastaan eikä niinkään hänen omista motiiveistaan. (Tainella tosin oli ”nerouden” kategoria, joka väljensi hänen miljööteoriansa ehdottomuutta.) Mainitut mallit edustivat – kuten esimerkiksi ruotsalainen sosiologi ja mediatutkija Peder Hård af Segerstad on todennut – kuitenkin positivistista tutkimusperinnettä.³⁸ Esittämäni sosiologinen analyysi ei edusta, kuten ei sosiologia laajemminkaan tieteenalana, positivismia. Omassa tutkimuksessani esittämäni sosiologisten taustasyiden ja Collianderin toiminnan välillä ei siten ole kausaalis-temporaalinen vaan funktionaalis-intentionaalinen

38 Niemi 1991, 21; Sevänen 2011, 17–18.

syy-yhteys. Mahdollisten väärinkäsitysten välttämiseksi käytänkin tutkimuksessani selittämisen sijasta sanaa *ymmärtäminen*.³⁹

Toisaalta, kuten jo filosofi Eino Kaila huomautti, ymmärtäminen ei yksinkertaisesti ole käsittämisen eli *selittämisen* vastakohta, vaan sen erikoistapaus; myöskin ymmärtäminen on käsittämistä, se on *mielekkääksi* [kursivointi Kailan] käsittämistä. Tässä yhteydessä ei ole tarpeen käydä yksityiskohtaisempaa keskustelua selittämisen ja ymmärtämisen eroista. Tarkoitus on korostaa, että sosiaalinen on myös tietyllä tapaa *sui generis*, jolla on oma ontologinen ja kausaalinen luonteensa, joka ei ole redusoitavissa sen enempää aineelliseen kuin yksilön henkiseen (tietoiseen) todellisuuteen.⁴⁰ Sosiaalinen maailma (kuten ryhmät) ei ole kuitenkaan kiinteärajaan ja substantiaalinen, kuten yhdysvaltalainen sosiologi Rogers Brubaker on korostanut, vaan jatkuvassa liikkeessä, muotoutumisen ja uusien representaatioiden tilassa. Siksi analyysin kielenkin tulisi olla relationaalista, prosessuaalista ja dynaamista.⁴¹

Edellä esitetystä seuraa, että esittämäni sosiologinen analyysi ei ole universalisoitavissa ja sovellettavissa kaikkiin mahdollisiin ”poliittisiin pyhiinvaeltajiin”. Universalisointia vastaan voidaan esittää sekä pragmaattinen että teoreettinen perustelu. Edellisen mukaan vain siinä tapauksessa, että kaikki poliittiseen pyhiinvaellukseen vaikuttaneet sosiaaliset syyt eri ihmisten välillä olisivat samanlaiset eikä muita syitä olisi, voitaisiin ehkä ajatella hahmottelemani analyysin yleistämistä koskemaan Collianderin ohella esimerkiksi sellaisia henkilöitä kuin Göran Stenius, V. A. Koskenniemi tai Arvi Kivimaa, jotka hekin vierailivat kansallissosialistisessa Saksassa ja kirjoittivat kokemuksistaan myötäsukaisia matkakuvauksia. Lisäksi edellytyksenä olisi, että he myös täyttäisivät riittävästi poliittisen

39 Wright 1971, erityisesti luku 2. Keskustelusta sosiologisesta teorianmuodostuksesta Sulkunen 1997, 13–53; Alasuutari 2007, 199–223; Ruohonen 2011, 526–531; Aro ja Jokivuori 2015, 9–16.

40 Kaila 1967, 11; Wright 1971, erityisesti luku 2. Keskustelusta sosiologisesta teorianmuodostuksesta Sulkunen 1997, 13–53; Alasuutari 2007, 199–223; Ruohonen 2011, 526–531; Aro ja Jokivuori 2015, 9–16; Niska et al. 2024, 22–26.

41 Brubaker 2013, 18–21.

pyhiinvaelluksen tuntomerkkejä. Toisaalta erilaisuuden huomioimisen ei silti tarvitse estää tekemästä analyysia ja vertailuja, jotka voivat olla hedelmällisiä eri henkilöiden ja tässä tutkimuksessa erityisesti Tito Collianderin näkökulman tarkentamiseksi. Tällaista analyysia ja vertailua eri kirjailijoiden ja heidän Saksaa kuvaavien matkakirjojensa välillä tehdäänkin tässä tutkimuksessa osiossa III luvussa ”Muita suomalaisia Saksassa: mahdollisia poliittisia pyhiinvaeltajia ja kriittisiä tarkastelijoita”.

Teoreettisen perustelun mukaan sosiologiassa sen enempiä kuin historiantutkimuksessa ei ole löydettävissä sellaisia deduktiivis-nomologisia lakeja, joihin ihmisten tai ryhmien toiminta palautuisi. Historiantutkijalla on myös edessään samanlainen ongelma kuin sosiologilla. Ei hänkään väittäisi, että kaksi henkilöä on toiminut identtisesti, jos heillä on ollut esimerkiksi samanlainen maailmankuva ja samanlaiset motiivit, koska heidän toimintaansa ovat ohjanneet ehkä myös muut syyt. Tavoitteena ei siten ole yleisten lakien etsiminen vaan syvenevä ymmärtäminen. Keskeistä on, että tutkimusta ohjaa jokin teoreettinen näkökulma ja että havainnointi on systemaattista, järjestelmällistä. Arvovapauden ja objektiivisuuden tavoittelu edellyttää puolestaan oletusten, teorian ja menetelmien eksplisiittistä esittelyä, jotta niiden vaikutus itse tutkimuksessa on avoimesti nähtävissä.⁴²

Tutkimuksen sijoittumisesta kirjallisuudenhistorian perinteeseen

Tämän tutkimuksen sosiaaliseen analyysiin tähtäävä esitys voi antaa niin sanottua taustalähtöistä aineistoa tiettyjen teosten tulkintaan sekä kirjailijakuvaan ja sen tulkintaan, ja siten sillä on liittymäkohtia kirjallisuushistoriaan. Tšekkiläis-yhdysvaltalainen

42 Von Wright 1971, 139–145; Erola ja Räsänen 2014, 61–63. Tieteellisen arvovapauden ja objektiivisuuden kriteereistä Niiniluoto 1980, 83. Erilaisista teonselityksistä myös Kusch 1986, 171–194; Uusitalo 1991, 107–108; Mäkilalli ja Steinby 2013, 31–34.

kirjallisuudentutkija René Wellek ja yhdysvaltalainen kirjallisuudentutkija Austin Warren esittivät aikoinaan teoksessaan *Theory of Literature* (1949) suosituksen tutkimusihanteen. Sen mukaan kirjallisuuden historian oli pysyttävä, jos mahdollista, ”kokonaan erillään kirjallisuuden sosiaalishistoriasta”. Jos Wellekin ja Warrenin muuten niin monin tavoin inspiroivaa mallia – jonka he tosin itsekin uumoilivat ”näyttävän turhan puristiselta” – pidetään ihanteena, tämän tyyppisellä tutkimuksella ei tietenkään voi olla paljoa kirjallisuushistoriallista antia.⁴³

Liisa Saariluoma on toisaalta esitellyt kirjallisuushistorian tutkimusta ja metodologiaa ja niissä tapahtuneita muutoksia, joita alkoi näkyä jo 1990-luvulle tultaessa. Hän on esittänyt, että kirjallisuushistorian tutkimuksen kentällä uusia tulokkaita ja tutkimuksen perinteen haastajia ovat olleet 1. postmoderni kirjallisuudentutkimus, 2. feministinen kirjallisuudentutkimus ja 3. sosiaalishistoriallinen kirjallisuudentutkimus.⁴⁴ Viimeksi mainittu eli sosiaalishistoriallinen kirjallisuudentutkimus, jota tämänkin tutkimus lähinnä edustaa, on laaja. Sen tutkimuskohteisiin ovat kuuluneet muun muassa kirjallisuuden normien taiteen ulkopuolelta tapahtuva säätely, kirjallisuuden käyttö yhteiskunnassa, kirjailijan, kriitikoiden ja tutkijoiden asema yhteiskunnassa ja kirjallisuusinstituutiosta sekä kirjallisuusinstituution suhteet muihin instituutioihin, kuten poliittiseen järjestelmään. Sosiaalishistoriallinen kirjallisuudentutkimus onkin merkinnyt perinteisen kirjallisuushistorian ja samalla teoskeskeisen eli kirjallisuusimmanentin lähestymistavan kritiikkiä ja kirjallisuudentutkimuksen tehtävän uudelleenasettamista.⁴⁵

Jos kirjallisuudentutkimus on nähty enemmän ylihistoriallisesta poetiikasta ja narratologiasta lähtevänä tekstin formaalisten ominaisuuksien tutkimisena, tutkimuksesta on tullut jälleen historiallisempaa ja kontekstualisoivampaa. Saariluoman mukaan sosiaalishistoriallisessa kirjallisuudentutkimuksessa historia ja kirjallinen

43 Wellek ja Warren 1969, 322, 343.

44 Saariluoma 1989, 11–36.

45 Saariluoma 1989, 26–27. Vrt. Lehtonen, Mikko 1998, 39–69.

konteksti on myös ymmärretty toisin kuin teoskeskeistä ja narratologista tutkimusta edeltävässä perinteisessä biografispainotteisessa tutkimuksessa. Nyt tärkein konteksti ei välttämättä ole kirjailijan elämä vaan kirjallinen traditio ja yleinen tajunnan muotojen ja yhteiskunnan rakenteiden kehitys.⁴⁶

Saariluoma (vuodesta 2008 Steinby) on johdonmukaisesti puolustanut edellä kuvattua sosiologista ja historiallista näkökulmaa. Hän on todennut, että 1900-luvun lopulla kirjallisuustieteessäkin tapahtunut kulttuurinen (tai kulttuurintutkimuksellinen) käänne on nostanut esille sen, että kirjallisuuskin on yksi yhteiskunnalliskulttuurisen toiminnan muoto muiden joukossa. Tällöin sosiologia ei ole enää ulkopuolinen näkökulma kirjallisuuteen, vaan itse kirjallisuus näyttääytyy eräänä sosiokulttuurisen toiminnan muotona, jonka määrittäminen tapahtuu sosiologisen näkökulman sisällä.⁴⁷

Suomessa erityisesti Erkki Sevänen on edistänyt paitsi kirjallisuussosiologiaa tai sosiologista kirjallisuudentutkimusta myös sosiaalishistoriallisen kirjallisuudentutkimuksen soveltamista käytäntöön. Hän on käsitellyt yhteiskunnan ja kirjallisuuden historiallisia kosketuskohtia useissa yhteyksissä, kuten jo väitöskirjassaan *Vapauden rajat. Kirjallisuuden tuotannon ja välityksen yhteiskunnallinen sääntely Suomessa vuosina 1918–1939* (1994). Sevänen on analysoinut kriittisesti myös kirjallisuuden sosiaalista analyysia edustavien keskeisten saksalaisten tutkijoiden Siegfried J. Schmidtin ja Peter Bürgerin teorioita esimerkiksi artikkeleissaan ”Kirjallisuudentutkimus sosiaalitieteenä. Siegfried J. Schmidtin ’empiirisen kirjallisuustieteen paradigman’ arviointia” (1988) ja ”Institutionaalinen näkökulma kirjallisuuden ja taiteen historiaan. Peter Bürgerin teoria taideinstituution kehityksestä porvarillisessa yhteiskunnassa” (1989). Sevänen muita erityisesti teoreettisesti painottuneita tutkimuksia ovat olleet muun muassa *Taide instituutiona ja järjestelmänä. Modernin taide-elämän historiallis-sosiologiset mallit* (1998) sekä hänen toimittamansa kirjallisten tekstien sosiologiaan johdatteleva

46 Saariluoma 1995, 18.

47 Steinby 2011, 365–367.

kokoomateos (yhdessä Voitto Ruohosen ja Timo Turusen kanssa) *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa* (2011).⁴⁸

2000-luvulla on ollut keskeistä myös yhä enemmän korostaa tutkimuksen itsereflektiivisyyttä eli esiteoreettisten lähtökohtien ja teoreettisen lähtöajattelun ja teoreettisten käsitteiden tarkastelua, jotta ne voisivat tutkimuksen kuluessa täydentää, kontrolloida ja korjata toinen toisiaan.⁴⁹ Tavoitteena edellä tekemissäni eritteilyissä onkin ollut paitsi esitellä ja määritellä tutkimusongelma ja sen teoreettinen tausta myös tutkimuksen perinteiden mukaisesti perustella, että valitulla sosiologiseen ja historialliseen analyysiin tähtäävällä tutkimusaiheella on oma paikkansa ja relevanssinsa tutkimuksen kentällä.

Tutkimuksen lähteistä ja niiden käytön rajoituksista

Tässä tutkimuksessa käytetään kvalitatiivista sisällön erittelyä, jolloin käytettävissä on tietty rajattu aineisto ja kohteena ainutkertainen, singulaarinen ilmiö (yksilö ja hänen vuorovaikutussuhteensa) ja havainnot esitetään verbaalisesti (eikä esimerkiksi numeraalisesti). Laadullista tutkimusta taustoitetaan kuitenkin ajoittain tilastotiedolla tutkimuskirjallisuudesta. Tutkimukseni Collianderia koskeva primaariaineisto muodostuu henkilöhistoriallisista dokumenteista. Elämäkerrallisista lähteistä tärkeimmän osan muodostavat Collianderin saatavilla olevat muistikirjat vuosilta 1935–1945, joita erilaiset muistiinpanomerkinnot samalta ajalta täydentävät. Lisäksi on käytetty luonnoksia, joita Colliander teki matkakirjaansa ja mahdollisia artikkeleitaan varten 1930-luvulla. Aineistoa on täydennetty Collianderin myöhemmillä muistelmilla ja hänen niitä varten tekemillään omaelämäkerrallisilla merkinnöillä. Virka-toimesta jäänyttä materiaalia, johon yleensä lasketaan julkiset

48 Kirjallisuussosiologian historiasta Suomessa Sevänen 2011, 26–38; Ruohonen 2011, 92–98.

49 Mäkilalli ja Steinby 2013, 29–31, 35–40.

tuotokset, kuten kirjat, artikkelit, puheet, esitelmät ja lausunnot, edustavat Collianderin teokset, etenkin matkakirja *Glimtar från Tyskland* (1934) ja hänen 1930- ja 1940-luvulla kirjoittamansa poliittiset artikkelit. Käytetty on myös sekä Collianderista että eräistä muista henkilöistä tehtyjä haastatteluita. Tärkeän lähderyhmän muodostaa Collianderin kirjeenvaihto 1930- ja 1940-luvulla etenkin vaimonsa Ina Collianderin mutta myös Örnulf Tigerstedtin ja erityisesti Bertel Gripenbergin kanssa. Lisäksi käytetään Collianderin ja Svenska Litteratursällskapet i Finlandin välistä kirjeenvaihtoa.⁵⁰

Lähteiden käytön kannalta tämän tutkimuksen ongelmallisin asia on Collianderin muistelmien käyttö hänen lapsuutensa sosiaalisen miljööän ja myöhemmän sosiaalisen tilanteen kuvauksissa. Marjatta Hietala on kuitenkin todennut, että erityisesti aineiston pulan ja alkuperäismateriaalin riittämättömyyden takia muistelmia ja omaelämäkerrallisia tekstejä on joskus käytettävä historiallisen kuvan selvittelyyn. Hietalan mukaan tällöin on hyvä tehdä ero päiväkirjojen samoin kuin muistelmien käytöstä a) lähteinä jostakin tapahtumasta ja b) materiaalina mielipiteiden, asenteiden ja muiden henkilöhistoriallisten ongelmien selvittelyyn.⁵¹ Tässä työssä Collianderin muistelmia käytetään nimenomaan hänen mielipiteidensä ja asenteidensa valaisemiseen. Pyrin tutkimuksessani korjaamaan lähdetilannetta ristivalottamalla Collianderin omaa kuvausta mukaan lukien hänen antamiaan haastatteluja kahdella muulla lähteellä eli Colliander-suvun sukukirjalla sekä perheen ulkopuolista henkilöistä tehdyillä haastatteluilla. Viime vuosikymmeninä mikrohistoria, niin sanottu elämäkirjoitusperinne (*life-writing*) ja sosiaalishistoriallisesti painottunut egodokumenttien tutkimus ovat toisaalta myös liudentaneet eroa eri lähderyhmien välillä ja tehneet

50 Henkilöhistoriallisten lähteiden käytöstä Hietala 1977, 37–57. Lähteiden esittelyssä on hyödynnetty Hietalan kolmijakoa elämäkerrallisiin lähteisiin, virkatoimesta jääneeseen materiaaliin sekä kirjeenvaihtoon. Laadullisesta tutkimuksesta Eskola ja Suoranta 2014, 13–24.

51 Hietala 1977, 42.

oikeutettumaksi erilaisten omaelämäkerrallisten lähteiden käytön osana tieteellistä historian tutkimusta.⁵²

Muistelmia usein vaivaava tahaton tai tahallinen väärentely koskee silti myös Collianderin muistelmia. Collianderin tapauksessa jo hänen muistelmiensa ja omien haastatteluidensa välillä on eroja. Esimerkiksi muistelmien alkuosassa korostuu normaalin, jopa onnellisen lapsuuden kuvaus, haastatteluissa taas on esillä enemmän ongelmia ja ristiriitoja. Samoin muistelmien ja muiden omaelämäkerrallisten tekstien välillä on eroja. Myös perheen ulkopuolisten henkilöiden haastattelut antavat erilaisen, hieman ankeamman kuvan sekä Collianderin lapsuuden perheen että myöhemmän oman perheen elämän olosuhteista kuin hänen julkaistu muistelmiasarjansa. Collianderista elämäkerran kirjoittanut Raili Gothóni on kiinnittänyt huomiota myös Collianderin valikoivaan muistiin. Esimerkiksi esseessään ”Barndom i öst och väst” vuodelta 1948 Colliander antoi ymmärtää, että hänellä oli harmoninen lapsuus, joka oli ”lycklig, ovanlig lycklig”, mutta muistelmien ensimmäinen osan kuvaukset olivat ”mera nyanserad”.⁵³

Colliander itse puhui mieluummin autobiografioista (*självbio-grafier*) kuin muistelmista. Hän mielsi autobiografiansa pikemmin kaunokirjallisuudeksi, jonka päähenkilö sattui olemaan ”minä” ensimmäisessä persoonassa mutta joka olisi voinut olla kuka tahansa muukin hänen kirjoittamansa romaanin päähenkilö.⁵⁴ Colliander pyrki siten sanomaan, että a) hänen tekstillään oli taiteellisia, kaunokirjallisia kvaliteetteja ja b) hän ei pyrkinyt ensisijaisesti kuvaamaan sitä, miten asiat olivat maailmassa, vaan miten hän oli ne subjektii-visesti kokenut. Voidaan aiheellisesti kysyä, tarkoittiko Colliander myös sitä, että hän ei väittänytään muistelmissaan pyrkivänsä aina kuvaamaan asioita niin kuin ne olivat todellisuudessa tapahtuneet.

52 Ginzburg 1996, 187–191; Keravuori 2017, 13–23, Järvenpää 2024, 27–33.

53 Gothóni 2021, 26–27.

54 Gothóni 2021, 235–236.

Fasismi ja kansallissosialismi

Ensimmäisen maailmansodan jälkeen monissa Euroopan maissa kehittyi fasistisia liikkeitä, joiden juuret olivat tosin jo 1800-luvun lopussa.⁵⁵ Yksi tällainen oli Saksan kansallissosialistinen työväenpuolue (NSDAP), joka perustettiin Münchenissa vuonna 1920. Se oli totalitaarinen, johtajavaltainen vallankumoussuunta, joka kurosti ultranationalistisia, korporatiivisia, antisemitistisiä ja anti-kommunistisia periaatteita. Järjestysmuoto oli hierarkkinen, sotilaallisesti porrastettu. Rotuopin mukaan ihannoitiin pohjoista eli arjalaisista rotua. Yksittäisellä ihmisellä oli arvoa erityisesti kansan jäsenenä. Vaiston, intuition ja esteettisen näyttävyyden merkitys oli myös suuri.⁵⁶

Saksalaisen filosofin ja yhteiskuntateoreetikon Hannah Arendtin (1906–1975) totalitarismiteoria oli ensimmäinen tasokas analyysi totalitarismista. Teoksessaan *The Origins of Totalitarianism* (1951) Arendt kirjoittaa:

Totalitarismi eroaa olennaisesti muista tuntemistamme poliittisen sorron muodoista kuten despotiasta, tyranniasta ja diktatuurista. Kaikkialla missä totalitarismi on noussut valtaan, se on kehittänyt aivan uusia poliittisia laitoksia ja rikkonut maan kaikki yhteiskunnalliset, oikeudelliset ja poliittiset perinteet. Olipa totalitaarisen hallinnon oma kansallinen traditio tai sen oman ideologian henkinen pohja mitä tahansa,

55 Sundström 2007, 44–46. Roger Griffin ajoittaa fasismin aikakaudeksi, ”fascist era”, vuodet 1919–1945. Griffin 2020, 102.

56 Griffin 2020, 137–149.

se on aina muuttanut luokat massoiksi, korvannut puoluejärjestelmän joukkoliikkeellä yhden puolueen diktatuurin asemasta, siirtänyt valtakeskuksen armeijalta poliisille ja luonut ulkopoliitiikan, joka pyrkii selvästi maailman herruuteen.⁵⁷

Lainaus on *Totalitarismin synnyn* luvusta ”Ideologia ja terrori: uusi hallitusmuoto”, jonka Arendt liitti teoksen saksankieliseen versioon 1955. Teksti ilmestyi ensimmäisen kerran saksalais-sveitsiläisen psykiatrin ja filosofin Karl Jaspersin 70-vuotisjuhlaulkaisussa vuonna 1954. Arendt oli kirjoittanut kirjaansa totalitarismin synnystä maanpakolaisena USA:ssa vuosina 1944–1949, jolloin toisen maailmansodan tapahtumat olivat vielä tuoreessa muistissa. Teoksesta voikin aistia shokin, jonka Arendt juutalaisena kertoi kokeneensa, kun vuoden 1943 jälkeen hänellekin selvisi tieto, että kansallissosialistien tosiasiallisena tavoitteena oli juutalaiskansan tuhoaminen.⁵⁸

Arendt loi eräänlaisen ideaalittyyppisen tulkinnan, jossa totalitarismille tyypillisiä instituutioita edustivat keskitysleirit. Historioitsijat ovat sittemmin nostaneet kansallissosialismin arjesta ja elämästä asioita, jotka olivat tosiasiaassa kaukana Arendtin analyysistä. Totalitarismi ei aina johda ideologiaan ja terrorismiin, eikä totaalisen hallinnan uskottavuus saa tukea kaikista historiallisista tutkimuksista. Tästä huolimatta Arendtin katsotaan onnistuneen saksalaisen politiikantutkija Kurt Sontheimerin sanoin vangitsemaan jotain olennaista totalitaristisen järjestelmän olemuksesta, sen ihmisyyttä uhkaavasta ja tuhoavasta luonteesta.⁵⁹

Saksan kansallissosialistit, natsit, nousivat Hitlerin johdolla valtaan Saksassa nopeasti, mutta vasta 1930-luvun alussa. Vuoden 1930 parlamenttivaaleissa he lisäsivät paikkalukuaan 12:sta 107:ään.

57 Arendt 2013, 529. On esitetty, että Arendtin tulkinnan mukaan Italian fasismi glorifioi valtion ja natsismi yritti hävittää valtion. Arendtille näistä kahdesta natsismi edusti puhdasta totalitarismia. Stenfelt 2010, 30–31. Totalitaristisesta ideologiasta vrt. Geyer 2008, 1–37.

58 Sontheimer 2019, 56–57.

59 Sontheimer 2019, 61. Fasismien ”arjesta” 1930-luvulla esim. Victor Klempererin päiväkirjat 2001, 5–235; Huber 2016, 164–215.

Heinäkuun 1932 vaaleissa he saivat jo 37,4 % äänistä. Helmikuun vaaleissa 1933, joita ei tosin voida pitää täysin vapaina, he saivat kaikkien aikojen ääniennätyksensä: 43,9 % äänistä, 17 miljoonaa saksalaista oli antanut heille äänensä. Vuosina 1933–1945 kansallissosialismi oli Saksassa ainoa hyväksytty mielipidesuunta.⁶⁰

Ketkä sitten kannattivat kansallissosialisteja ja minkä vuoksi? Tähän peruskysymykseen ei ole pystytty yrityksistä huolimatta antamaan tyhjentävää vastausta. Hitlerin Saksaan on yritetty soveltaa erilaisia selitysmalleja, sekä ideologisia, psykologisia ja sosiaalisia että taloudellisia ja esteettisiä, mutta mitään kaikenkattavaa selitystä ilmiölle (ja siihen sisältyville osailmiöille) ei ole löydetty. Syitä tällaiselle tilanteelle on epäilemättä useita. Aihe on ollut poliittisesti ja kansallisesti arkaluontoinen. Tapahtumiin ei ole ollut riittävää etäisyyttä. Osaksi tilanne on voinut johtua siitä, että tutkijat ovat keskittyneet eri osa-alueisiin ja painottaneet tai korostaneet niitä. Esimerkiksi vaalitekhninen tutkimus voi selvittää, miten natsit nousivat valtaan, mutta ei sen jälkeistä poliittisen järjestelmän muotoutumista ja kehitystä.⁶¹ Kokonaiskuvan luominen monitahoisesta ilmiöstä ja ajanjaksosta ei ole yksinkertaista, vaikka joistakin tapahtumista ja ilmiöistä oltaisiinkin yhtä mieltä.

Uusiseelantilaissyntyinen Skotlannissa toiminut historiantutkija Conan Fischer on käynyt tutkimuksessaan *The Rise of the Nazis* (1995) läpi natsien kannattajakuntaa koskevaa keskustelua. Fischerin mukaan kapeimmillaan kansallissosialistien historia on nähty Hitlerin omana ideana ja tavoitteina, hänen omana projektinaan, joka oli riippumaton Saksan historiasta ja sen instituutioista. Toisena ääripäänä kansallissosialismin ideologia ja erityisesti ulkopolitiikka on nähty tyypillisesti saksalaisena ilmiönä, seurauksena Saksan menneisyydestä, joka voidaan selittää riippumatta Hitlerin omasta toiminnasta.⁶²

60 Hitlerin noususta valtaan Hoffmann 1988, 7–14; Kershaw 2007, 215–251; Griffin 2020, 137–144.

61 Vaalitulastoista Balfour 1988, 10–28.

62 Fischer 1995, 28. Yhteiskunnan ja yksilön välistä vuorovaikutusta Hitlerin persoo-

Jo ennen vuotta 1933 esitettiin niin sanottu keskiluokkateoria, jonka mukaan natseja kannattivat erityisesti alemman keskiluokan edustajiksi luokiteltavat pienyritykset, alemmat virkamiehet, käsityöläiset ja talonpojat. Tämän teorian mukaan juuri nämä kokivat asemansa eniten sekä taloudellisesti että sosiaalisesti uhatuksi ja käänsivät siksi katseensa uuden natsihallinnon ja organisaation puoleen. Tällaista näkemystä esitti esimerkiksi saksalainen historiantutkija Karl Dietrich Bracher teoksessaan *The German Dictatorship* vuodelta 1973. Saman teorian muunnelmaa edusti myös brittiläissyntyinen, Yhdysvalloissa toiminut historiantutkija Geoff Eley teoksessaan *Unification to Nazism* vuodelta 1986. Eleyn mukaan koko keskiluokka, mukaan lukien parempiosainen ”valkokaulusköyhälistö”, oli osa liberaalin kapitalismin kriisiä modernisoituvassa teollistuvassa maailmassa. Kansallissosialismi oli ”äärimmäinen muoto” keskiluokan mobilisaatiosta, jolla oli edeltäjiä jo Wilhelmin aikaisen Saksan imperialistisessa perinteessä.⁶³

Perinteisen keskiluokkateorian taustalla oli ajatus traumasta ja puutteesta, joita kompensoidakseen uhattu keskiluokka kääntyi kannattamaan Hitlerin uutta hallintoa. Fischerin käsityksen mukaan varsinaisesti kiistämättä keskiluokan merkittävää osuutta Hitlerin kannattajakunnassa kuva itse keskiluokasta natsi-Saksassa on jossain määrin muuttunut. Hän viittaa esimerkiksi sellaisiin teoksiin kuin yhdysvaltalaisen sosiologi Richard Hamiltonin *Who Voted for Hitler?* vuodelta 1982 ja saksalais-kanadalaisen historiantutkija Michael Katerin *Doctors under Hitler* vuodelta 1989, joiden kummankin mukaan voimakkaita natsien kannattajia eivät olleet vain itsensä uhatuksi kokeneet vaan monet ammattiryhmät, kuten lääkärit, opiskeleva nuoriso ja protestanttinen ylempi keskiluokka,

nallisuuden ymmärtämiseksi on yhdistelty esim. Ian Kershaw 2009, 25–26, 29–30. Klassiseen kysymykseen, oliko Hitler (mieli)sairas, Richard J. Evans vastasi, että ei ollut, ei enempää kuin useimmat ihmiset ajoittain elämässään. Evans 2015, 148.

63 Fischer 1995, 28–29.

jotka eivät olleet erityisesti pettyneitä omaan elämäntilanteeseensa tai tulevaisuudenodotuksiinsa.⁶⁴

Keskiluokkateorian ohella kansallissosialismia on selitetty muun muassa marxilaisittain, porvarillisen ja kapitalistisen yhteiskunnan sosialismin vastaisen taistelun huipentumana. Muuttoliiketeorian mukaan puolestaan kansallissosialismia olisivat kannattaneet erityisesti vastamuuttaneet, juurettomat. Tämä teoria ei ole saanut vahvistusta ainakaan vaalitulastoista sikäli, että voimakkaimman tuen Hitler sai perinteisiltä maatalousseuduilta, esimerkiksi Schleswig-Holsteinissa 85–90 % maaseudun äänistä.⁶⁵

Brittiläinen historiantutkija Richard J. Evans on arvioinut, että tutkijat eivät ole onnistuneet riittävän hyvin Hitlerin Saksan sosiaalisten ryhmien tunnistamisessa. He ovat sekoittaneet toisiinsa esimerkiksi työväenluokan ja syrjäytyneiden ryhmät ja samaistaneet ne enemmän tai vähemmän yhdenmukaiseksi kansaksi, masaksi, joka pakotettuna ja vapaaehtoisesti tuki Hitleriä.⁶⁶ Yläluokan ja perinteisen säätyläistön rooli ja reaktiot suhteessa kansallissosialismiin olivat myös kirjavia ja siten oma ongelmansa, jota tässä tutkimuksessa käsitellään erityisesti kotimaisessa kontekstissa. Saksassa kansallissosialismin eliitin ydinjoukosta lähinnä vain Hermann Göringillä oli yläluokkainen, aatelinen tausta (isän äidin esivanhempien kautta). Upseeripiireissä, joihin Göringin alun perin kuului, yläluokkainen tausta oli yleisempi kuin monissa muissa ammattiryhmissä.⁶⁷ Jos tarkastellaan laajemmin kansallissosialistista hallintoa, aatelistaustainen oli esimerkiksi Ribbentropin edeltäjä ulkoministerinä (vuosina 1932–1938), vapaaherra, paroni Konstantin von Neurath.⁶⁸ Sosiologisesti mielenkiintoinen yksityiskohta on, että Hitlerin merkittävin opposentti eli vuoden 1944 heinäkuun 20. päivän attentaatin pääsuunnittelija eversti Claus von Stauffenberg

64 Fischer 1995, 30.

65 Fischer 1995, 27–31.

66 Evans 2015, 94–95.

67 Wylie 2020, 25–26; Göring ja Müller 2024, 61–77.

68 Jokisipilä 2017, 72.

oli Göringin tavoin aatelistaustainen upseeri ja myös kreivi. Ludwig II oli korottanut hänen isoisänsä isän vuonna 1874 vapaaherrallisesta säädystä kreiviksi.⁶⁹ Toisaalta vaikka von Stauffenberg lopulta vastusti Hitleriä ja natsismia, hän muun muassa kuului runoilija Stefan Georgen (1868–1933) ympärillä kokoontuneeseen ei-modernia ”salaista Saksaa” ihailleeseen kansalliskonservatiiviseen, mutta ei kuitenkaan leimallisesti antisemiittiseen, piiriin.⁷⁰

Viime vuosikymmeninä on yleistynyt myös (jälki)koloniaalinen tai transnationaalinen näkökulma. Sen mukaan Saksa hävisi taistelun siirtomaista ennen ensimmäistä maailmansotaa. Kehitys huipentui tappioon sodassa ja siirtomaiden menetykseen. Saksa ei ollut enää sellainen keisarillinen imperiumi, jota Preussin perintöä ylistäneet tahot toivoivat. Se aiheutti varsinkin nuoremmissa nationalistisissa piireissä katkeruutta ja revanssihalua, joka purkautui valloitusshaluna Weimarin Saksassa 1920-luvulla. Siirtomaiden menetyksistä vaikutti Saksan sotamenestykseen toisessa maailmansodassa, koska siltä puuttui niiden mahdollistamia ruoka- ja muita resursseja. Myöskään ideologisella ja yhteiskunnallisella tasolla kansallissosialismia ei ole pidetty niin itseriittoisena eikä yhtenäisenä kuin on aiemmin tulkittu. On myös havahduttu aiempaa tarkempaan lähdekritiikkiin siinä, miten toisen maailmansodan jälkeen muistitietoa on muokattu ja konstruoitu. Kansallissosialismin perintöä on nähty myös sodan jälkeisen maailman uudelleenrakentamisen visioissa. Eivätkä kuuluisat taidevarkaudet alkaneet eivätkä lopu-neet Kolmanteen valtakuntaan.⁷¹

Laajasta fasismia ja kansallissosialismia koskevasta tutkimuksesta on mahdotonta antaa mitään kattavaa kuvausta, ja aihetta koskevaan tutkimukseen viitataan sikäli kuin on tarkoituksenmukaista tämän tutkimuksen kannalta.⁷² Fasismia ja kansallissosialismia

69 Hoffmann 2008, 21–22.

70 Hoffmann 2008, 90–104, 126–138.

71 Evans 2015, vi–ix, 15–23.

72 Kansallissosialistista Saksaa käsittelevää tutkimusta ja sen kommentointia Balfour 1988, 267–293; Fischer 1995, 185–188; Goldhagen 1996, 475–601; Kershaw 2009, 929–932, Evans 2015, vii–xi; Griffin 2020, 232. Myös Peltovuori 2005, 8–10; Hyytiä

kohtaan tunnetusta mielenkiinnosta kertoo, että aihetta käsitelleistä nykytutkijoista monet ovat nousseet teoksillaan tunnetuiksi, kuten englanninkieliset historioitsijat Ian Kershaw, Timothy Snyder, Mark Roseman, Richard J. Evans, Stanley G. Payne ja Roger Griffin sekä saksankieliseltä puolelta Peter Longerich. Osan heistä teoksia on laajalti käännetty eri kielille, myös suomeksi. Kansallissosialismista kirjoittaneista yksi tunnetuimmista lienee erityisesti Hitlerin henkilöhistoriaa tutkinut englantilainen Ian Kershaw, jonka elämäkertaan *Hitler* (2008, suomennos 2009) tässäkin tutkimuksessa viitataan. Kiinnostuksesta Kershaw'n käsittelemään historian ja (autoritaarisen) vallan problematiikkaan kertoo, että Kershaw'n kirja *Personality and Power. Builders and Destroyers of Modern Europe* (2022) ilmestyi tuoreeltaan myös suomeksi (2023). Teoksessa analyysin kohteina olivat Hitlerin, Mussolinin, Leninin ja Stalinin ohella joukko muita 1900-luvun Euroopan poliittisia johtajia ja vaikuttajia. Historioitsijan ajalliselle näkökulmalle kuvaavaa on, että yksikään heistä ei ole enää elossa.⁷³

Fasismien ja kansallissosialismien keskeinen konteksti ja viitekehys on myös kansa, kansakunta ja kansallisuus ja niihin liittyvä ajattelu ja tulkinta. Miten kansa, määritellään? Ketkä muodostavat kansan, ja ketkä kuuluvat kansaan ja ketkä sen ulkopuolelle? Oliko fasismi omaehtoisen kansalaisyhteiskunnan jatke vai pikemmin loppu? Onko kansallisuudessa kyse ”valtiokansakunnasta” vai ”kulttuurikansakunnasta” vai jostain väljemmästä?⁷⁴ Nationalismia koskevassa keskustelussa vastakkain ovat olleet moderni ja liberaali perinne, joka pitää kansakuntia kuvitteellisina yhteisöinä, ja toisaalta perinteinen, konservatiivinen näkemys, jonka mukaan kansat ovat luonnollisia yhteisöjä, joilla on ikaikaiset historialliset juuret ja etninen identiteetti, joka yhdistää ihmiset samaksi

2012, 7–9; Jokisipilä ja Könönen 2013, 11–32; Jokisipilä 2017, 529–545; Könönen 2022, 9–18.

73 Esimerkiksi Mussolinia käsittelevä luku on otsikoitu kuvaavasti ”Fasismien ikoni” ja Hitleriä käsittelevä luku ”Sodan ja kansanmurhan alullepanija”. Kershaw 2023, 79–115; 119–155.

74 Brubaker 2013, 214–217.

kansaksi. Nationalismikeskustelun modernistien siiven edustajia ovat olleet muun muassa tšekkiläinen historiantutkija Miroslav Hroch, brittiläis-irlantilainen politiikantutkija Benedict Anderson, brittiläinen filosofi ja antropologi Ernest Gellner sekä Wienissä ja Berliinissä kasvanut brittiläinen historiantutkija Eric Hobsbawm. Konservatiivista puolta ovat edustaneet esimerkiksi brittiläinen sosiologi Anthony D. Smith, joka kutsui käsitystään etnosymbolismiksi, sekä konservatiivista ja nationalistista poliittista filosofiaa edustanut brittifilosofi Roger Scruton. Nationalismin yksi äärimmäisistä ilmenemismuodoista ja tulkinnoista on fasismi. Brittiläisen historiantutkija Roger Griffinin fasismien minimimääritelmässä ”a palingenetic form of populist ultranationalism” esiintyi jo idea fasismista populistisen äärinationalismin uudelleensyntymisen muotona. Griffinin määritelmä sisälsi myös revolutionaalisen, val-lankumouksellisen elementin. Fasismi oli ekstremististä oikeisto-radikalismia (*far-right extremism*).⁷⁵

Nationalismikeskusteluun ja sen sävyihin ei ole tässä yhteydessä syytä mennä syvemmin, mutta esimerkiksi Miroslav Hroch (kuten myös Hobsbawm) edusti välittävää kantaa sikäli, että hänen mukaansa kansalliset identiteetit ovat konstruoituja mutta niitä ei voi panna käytäntöön tai ne eivät toteudu riippumatta historiallisista, poliittisista, sosiaalisista ja kulttuurisista konteksteista ja olosuhteista.⁷⁶ Nationalismia käsittelevää tutkimusta sivutaan ja siihen viitataan tässä tutkimuksessa erityisesti osiossa II, jossa käsitellään vuosisadan alun ja erityisesti maailmansotien välisen ajan yhteiskuntaa sekä poliittisia ja kirjallisia ryhmittymiä Suomessa.

75 Griffin 2020, 80–95. Nationalismikeskustelusta Tornbjør 2002, 22–32; Smith 2004, 33–61; Hroch 2015, 265–275, Suomessa esim. Tepora 2011; Grönstrand et al. 2016; Kivimäki et al. 2021.

76 Hroch 2015, 275; Hobsbawm 1994, 19. Smithin kritiikistä Ernest Gellneriä ja modernisteja kohtaan Smith 2004, 62–79.

Historiakeskusteluja kansallissosialismista

Kansallissosialismin historiaa on tutkittu enemmän kuin mitään muuta Saksan historian ajanjaksoa sen kukistumista seuranneina vuosikymmeninä.⁷⁷ Max Jakobson on arvioinut, että 1980-luvulla alkoi suuri muutos ja pitkään vaietusta aiheesta tuli paitsi tutkijoiden myös suuren yleisön suosima aihe.⁷⁸ Varsinkin juutalaisten joukkotuhosta, holokaustista, tuli länsieurooppalaisissa ja pohjoismaisissa historiakeskusteluissa se aihe, joka täytyi muistaa. Saksassa filosofi ja yhteiskuntateoreetikko Jürgen Habermas esitti esimerkiksi vuonna 1986, että holokaustin tulisi muodostaa yhteisen eurooppalaisen identiteetin ”negatiivinen perusmyytti” ja historiatietoisuuden kivijalka.⁷⁹ Vuonna 1986 käytiin erityisesti länsisaksalaisessa lehdistössä niin sanottua historioitsijakiistaa, *Historikerstreit*, jossa keskusteltiin Saksan menneisyydestä ja kansallisesta omastatunnosta. Erään käsityksen mukaan konservatiiviset historioitsijat halusivat tuolloin ”normalisoida” saksalaisten suhteen omaan historiaansa. Fasismi ja toisen maailmansodan aikakausi piti nähdä pikemmin pahana episodina Saksan historiassa, jossa muutenkin on ollut sekä hyvää että pahaa, kuin minään poikkeuksellisen ajanjaksona. Toisaalta kiistan jälkimainingeissa julkaistun israelilais-saksalaisen historiantutkija Dan Dinerin toimittaman kokoomateoksen *Ist der Nationalsozialismus Geschichte* (1987) johdannossa nimenomaan korostettiin, ettei kyse ollut vain konservatiivien ja heidän vastustajiensa välisestä kamppailusta vaan aidoista metodisista, eettisistä ja samalla myös historiallisista suurvaltapoliittikkaan liittyvistä asetelmista ja ongelmista.⁸⁰

Muutamia vuosia myöhemmin, helmikuussa 1993, kirjailija Botho Strauss sai puolestaan aikaan polemiikin *Der Spiegel* -lehdessä julkaisemallaan artikkelilla ”Anschwellender Bockgesang”

77 Hentilä 1993, 257–258.

78 Jakobson 1999, 361.

79 Vilén ja Jokisipilä 2020, 203–204.

80 Diner 1987, 7–16.

(”Paisunut pukinlaulu”). Artikkelissaan Strauss hyvin yleisellä tasolla pohti nyky-yhteiskuntaa ja demokratian tulevaisuutta. Hänen mukaansa nykyaikainen hyvinvointiyhteiskunta oli pinnallistunut ja menettänyt kyvyn kärsiä. Straussin mukaan demokratia tarvitsi vaaran tunnetta ja sitä täytyi koetella, jos haluttiin, että se olisi aitoa: ”Demokratie braucht wie ein Organismus den Druck von Gefahr.”⁸¹ Straussin tavoite oli ennen kaikkea muistuttaa kulttuurin ja ole-massaolon eksistentiaalisesta syvyyssulottuvuudesta, ei varsinaises-ti esittää poliittista ohjelmaa. Seurauksena oli kuitenkin julkinen polemiikki, jossa häntä syytettiin siitä, että hän puhui hämärästi ja paljon tulkinnanvaraa jättäen myyttisistä arvoista. Straussin tapaus liittyi Saksassa (kuten Ranskassakin) esiintyneeseen ilmiöön, jossa entisiä enemmän tai vähemmän vasemmistolaisia intellektuelleja syytettiin siirtymisestä oikeistolaisiksi tai siitä, että ainakin he kirjoituksillaan vahvistivat radikaalin oikeiston, kuten uusnatsien, asemaa. Muista saksalaisista kirjailijoista esimerkiksi Hans Magnus Enzensbergeriä kritisoitiin siitä, että hän oli vähätellyt ihmis-oikeuksien universaalisuuden periaatetta, ja Martin Walseria siitä, että hän oli korostanut liikaa kansallisen identiteetin merkitystä.⁸²

Suuri keskustelu ja kiista Kolmannen valtakunnan tapahtumista ja perinnöstä käytiin myös kesällä 1996 amerikanjuutalaisen Daniel Goldhagenin julkaistua väitöskirjansa *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust* (1996). Goldhagen tarkaste-li erityisesti juutalaisten joukkotuhon organisaatioita, poliisipatal-joonia, työleirejä sekä kuolemanmarsseja. Hän päätyi siihen, että näihin toimintoihin osallistuneiden saksalaisten sosiaalinen profiili ei merkittävästi eronnut muusta saksalaisesta yhteiskunnasta. Työ-väestön, keskiluokan ja yläluokan suhteelliset osuudet juutalaisten joukkotuhon toteuttamisessa vastasivat heidän osuuttaan koko yh-teiskunnassa. Goldhagenin päätelmä oli, että natsien kannattami-nen ja osallistuminen juutalaisten joukkotuhon ei ollut muutamien murhanhimoisten psykopaattien vaan aivan tavallisten saksalaisten

81 Strauss, *Der Spiegel* 6/1993.

82 Keskustelua esitteli esim. Parry, *Helsingin Sanomat* 8.2.1993.

toiminnan syytä. Tavalliset saksalaiset olivat olleet myös niin pitkäaikaisen antisemiittisen kulttuurin vaikutuksen alaisia, että he yksinkertaisesti kieltäytyivät vastustamasta juutalaisten surmaamista.⁸³

2000-luvulla laajempaa yhteiskunnallista keskustelua herättäneestä kiinnostuksesta kansallissosialistiseen Saksaan voidaan vielä mainita esimerkiksi naapurimaan Ruotsin keväällä 2000 käynnistämä valtiollinen tutkimusohjelma Ruotsin suhteesta kansallissosialistiseen Saksaan ja erityisesti juutalaisten joukkotuhoon, holokaustiin. Tutkimusohjelma on tuottanut vuosien varrella useita julkaisuja, joista laajin on ollut historiantutkija, professori Klas Årmarkin yli 700-sivuinen kirja *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* vuodelta 2011, josta on otettu uusintapainoksia 2016 ja 2024.

Fasismia ja kansallissosialismia Suomessa

Saksan kansallissosialismi sai jo omana aikanaan jossain määrin seuraajia tai käännynnäisiä tai ainakin siihen myötämielisesti suhtautuvia Saksan ulkopuolella. Kyse ei ollut vain Italian fasismista kansallissosialismin varhaisempuna rinnakkaisilmionä, vaan ylipäänsä maailmansotien välisistä oikeistoradikaaleista liikkeistä, jotka omaksuivat vaikutteita tai suhtautuivat myönteisesti ja ihailevasti fasistiseen Italiaan tai kansallissosialistiseen Saksaan.

Suomessa oikeistoradikaalia suuntausta edustivat näkyvimmin Lapuan liike, joka Matti Klingen sanoin oli ”fascismin-kansallissosialismin suomalainen muunnos”, ja Isänmaallinen Kansanliike (IKL), ”lapuanliikkeen suoranaisten jatkaja”.⁸⁴ Tavoitteena molemmilla oli vapaussodan, joksi he vuoden 1918 sodan tulkitsivat, saavutusten turvaaminen eli käytännössä kommunismin juuriminen Suomesta. Lapuan liike turvautui päämäärään pyrkiessään myös

83 Goldhagen 1996, 455–461. Tätä keskustelua kuvasi esim. Matti Virtanen, *Helsingin Sanomat* 6.10.1996.

84 Klinge 1983, 169–170.

ulkoparlamentaarisiin keinoihin, esimerkiksi vastustajien väkivaltaisiin kyyditsemisiin toiselle paikkakunnalle tai itärajalle. Laittomuus ja väkivaltaisuus koituivat osaltaan liikkeen kohtaloksi. Entisen presidentin K. J. Ståhlbergin kyyditys vieroitti maltillisia kannattajia ja näyttävä osallistuminen Mäntsälän kapinaan keväällä 1932 lopetti laillisen järjestysvallan myötämielisyyden liikettä kohtaan: liike lakkautettiin ja johtomiehet tuomittiin. Työtä jatkamaan perustettiin kuitenkin pian Isänmaallinen kansanliike, IKL, joka pyrki toimimaan lain puitteissa. Liike kannatti Suur-Suomi-aatetta ja aitosuomalaisuutta ja suhtautui kielteisesti sekä kotimaan vasemmistoon että Neuvostoliittoon. Mussolinin saavutuksia Italiassa ja Hitlerin saavutuksia Saksassa sen sijaan ihailtiin ja jopa natsismin ulkoisia tunnusmerkkejä (esimerkiksi natsitervehdys, mustat paidat) otettiin käyttöön. Puolueen kannatus äänestäjäkunnan keskuudessa ei kuitenkaan koskaan noussut vaaleilla mitattuna edes 10 %:iin. 1930-luvulla IKL:llä oli parhaimmillaan 14 kansanedustajaa. Vuoden 1936 vaaleissa heitä äänesti noin 100 000 suomalaista.⁸⁵

1930-luvun kääntyessä kohti loppuaan oikeistoradikalismien merkitys väheni. Kokoomus irrottautui Paasikiven johdolla IKL:stä, syntyi A. K. Cajanderin punamultahallitus. Ulkopoliitiikassa voitti skandinaavinen suuntaus. Myös keskeiset poliittiset päättäjät vierottuivat oikeistolaisesta radikalismista.⁸⁶ Seppo Zetterberg ja Allan Tiitta arvioivatkin, että Suomi selvisi ”notkuvin polvin” demokration tulikokeesta 1930-luvulla. Joistakin demokration tunnusmerkeistä tosin luovuttiin, mutta eurooppalaisittain Suomi selvisi hyvin. Toisen maailmansodan kynnyksellä Euroopan 29 itsenäisestä valtiosta vain 13 oli Suomen tavoin demokratioita.⁸⁷

Oma kysymyksensä on 1940-luku ja sen myötä jatkosota, Suomen yhteistyö Saksan kanssa, sen luonne (aseveljeys/liittolaisuus), alkamisen ajankohta ja syyt, toimet valloitetussa Karjalassa, Saksaan

85 Nygård 1982, 99.

86 Klinge 1983, 158–188.

87 Zetterberg ja Tiitta 1997, 420. 1930-luvun poliittisesta historiasta Hentilä 2009, 152–179.

luovutetut juutalaiset ynnä muut ihmiset ja SS-vapaaehtoispataljoonana ja sen mahdolliset sotarikokset. Ne ovat aiheita, joista on ollut viime vuosina keskusteluja ja tulkintaerimielisyyksiä.⁸⁸ Nämä tapahtumat ja niiden mittasuhteet ovat kuitenkin olleet siinä määrin erilaiset kuin monissa muissa maissa, että Suomessa historiallisen syyllisyyden taakan ongelmaa ei ole juuri syntynyt. Toisaalta 1940-luku on myös antanut aihetta paljon kriittisempään ja erimielisempään keskusteluun kuin 1930-luku ja talvisota. Tämän kriittisen keskustelun varhaisina edustajina esimerkiksi H. K. Riikonen on teoksessaan *Sota ja maisema. Tutkimus Olavi Paavolaisen 1940-luvun tuotannosta* maininnut Olavi Paavolaisen ohella suomenruotsalaisen C. O. Frietschin ja amerikkalaisen historian professori Charles Lundinin tapaiset ei-apologeettiset ja kriittiset kirjoittajat.⁸⁹

Fasismia ja kansallissosialismia käsittelevää kotimaista tutkimusta

Jos puhutaan laajasti ottaen fasismista ja kansallissosialismista sekä äärioikeistosta ja oikeistoradikalismista, monenlaista tutkimusaineistoa on saatavilla. On toisen maailmansodan sotahistoriaa, erilaisia yleisesityksiä, elämäkertoja, elämäkertatutkimuksia sekä poliittisia muistelmia, joissa aihetta sivutaan ja käsitellään. Esimerkiksi toisen maailmansodan aikaisten poliittisten päättäjien ja keskeisten toimijoiden, kuten Edwin Linkomiehen, muistelmissa *Vaikea aika. Suomen pääministerinä sotavuosina 1943–44* (1970) sotia edeltävää aikakautta on käsitelty, koska se vaikutti niin paljon kansallisesti tärkeisiin sotavuosiin, joista myös entinen pääministeri ja puoluejohtaja Linkomies halusi esittää omat tulkintansa.⁹⁰

88 Jokisipilä 2004, 22–40; Sana 2004, 15–19. SS-vapaaehtoispataljoonasta Jokipii 1968, 5–7, 727–736; Swanström 2018, 17–30, 425–428; SS-vapaaehtoispataljoonasta käydyistä keskustelusta ja sotarikostutunnuksesta Vilén ja Jokisipilä 2020, 185–207.

89 Riikonen 1995, 170–175.

90 Linkomies 1970, 9–39.

Fasismiin ja kansallissosialismiin ja Suomeen liittyvän historian tutkimuksen uranuurtaja oli amerikkansuomalainen politiikan tutkimuksen professori Marvin Rintala, joka teoksessaan *Three Generations. The Extreme Right Wing in Finnish Politics* (1962) tutki oikeistolaisuuden muotoutumista vanhasta aktivistipolvesta, akslaisista ja ikl-läisistä, käsin. Lauri Hyvämäki tutki oikeistoradikalismia teoksissaan, esimerkiksi artikkelikokoelmassaan *Sinistä ja mustaa* (1971). Akateemisen Karjala-Seuran jäsenistöä tutki Risto Alapuro väitöskirjassaan *Akateeminen Karjala-Seura. Ylioppilasliike ja kansa 1920- ja 1930-luvulla* (1973). Mikko Uola kirjoitti IKL:stä kokonaisesityksen *Sinimusta veljeskunta. Isänmaallinen Kansanliike 1932–1944* (1982). Erityisesti heimopolitiikasta oli kiinnostunut Toivo Nygård, joka myös kirjoitti synteisiin tähtäävän *Suomalainen äärioikeisto maailmansotien välillä* (1982).⁹¹

1930- ja 1940-lukua ja niiden poliittista aatemaailmaa ovat käsitelleet muun muassa Martti Ahti, Saila Anttonen, Henrik Ekberg, Seppo Hentilä, Britta Hiedanniemi, Mauno Jokipii, Jouko Jokisalo, Aira Kemiläinen, Matti, Klinge, Eero Kuparinen, Matti Lackman, Henrik Meinander, Eino Murtorinne, Ali Pylkkänen, Hannu Rautkallio, Kari Selén, Juha Siltala ja Vesa Vares. Toisaalta kuitenkin Henrik Ekbergin kirjan *Führers trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932–1944* ilmestyessä vuonna 1991 Lauri Haataja totesi arviossaan, että kyse oli “ensimmäisestä tutkimuksesta natsismista” ja että tapaus oli merkittävä jo sikäli, että Suomi oli Euroopan viimeinen maa, josta aihetta käsittelevää tutkimusta ei ollut.⁹²

Väite ei ollut aivan kirjaimellisesti totta, kuten edellä esitellyistä tutkijoista ja tutkimuksista käy ilmi. Toisaalta tutkimus on edelleen aktivoitunut ja terävöitynyt 2000-luvulle tultaessa. 1930- ja 1940-lukua ja ajan poliittista aatemaailmaa ovat käsitelleet muiden muassa Osmo Hyytiä, Markku Jokisipilä, Jenni Kirves, Ville Kivimäki, Janne Könönen, Lasse Laaksonen, Alekski Mainio, Jussi Niinistö, Sari Näre, Aapo Roselius, Miika Siironen, Oula Silvennoinen, Tuomas

91 Tommila 1989, 247.

92 Haataja, *Helsingin Sanomat* 22.1.1992.

Tepora ja Marko Tikka.⁹³ Kuvaavaa kuitenkin on, että vielä vuonna 2014 Oula Silvennoinen saattoi kirjoittaa, että ”Suomessa ei ole vielääkään laadittu järjestelmällistä sivistyneistön ja poliittisen eliitin ’saksalaismielisyden’ ulottuvuuksia analysoivaa tutkimusta.”⁹⁴

Tutkimuksen aukkoja uudet historioitsijapolvet ovat toisaalta pyrkinneet täyttämään. Esimerkkeinä erityisesti fasismin ja kansallissosialismin tutkimuksesta ja kirjoista viime vuosilta voidaan mainita muun muassa Leif Sundströmin ensimmäinen fasismia käsitellyt suomenkielinen yleisesitys *Fasismi* (2007), Antero Holmilan teokset, kuten *Holokausti. Tapahtumat ja tulkinnat* (2010), Simo Muirin ja Hana Worthenin toimittama *Finland’s Holocaust. Silences of History* (2013), Oula Silvennoisen, Marko Tikan ja Aapo Roseliuksen teokset, erityisesti *Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen airuet* (2016), Miika Siiroksen *Mustan lipun alla. Elias Simojoen elämä ja utopia* (2017), Elina Virtasen väitöskirja *Schwester, lotta ja maanpetturi. Ruth Munckin (1876–1976) muistot ja tulkinnat elämänsä kulusta* (2018) sekä Jussi Niinistön väitöskirjan uusi versio *Paavo Susitaival. Kolme sotaa, kaksi kapinaa, neljä linnareissua* (2021).⁹⁵

Kansallissosialismiin olennaisesti liittyneestä juutalaisvastaisuudesta, antisemitismistä, ja sen ilmenemisestä Suomessa 1930-luvulla käytiin 2010-luvulle tultaessa aktiivinen erityisesti tiedeyhteisöä koskettanut keskustelu. Keskustelun syykkeenä oli Simo Muirin vuonna 2007 julkaisema artikkeli suomenjuutalaisen Israel-Jakob Schurin Helsingin yliopistoon tarjoamasta uskontotieteellisestä väitöskirjasta, joka monipolvisen prosessin jälkeen hylättiin vuonna 1937. Väitöskirjan hyväksymistä puolusti esimerkiksi professori Rafael Karsten esitarkastajan ja vastaväittäjän ominaisuudessa. Muirin

93 SS-vapaaehtoispataljoonaa sekä Suomen ja kansallissosialistisen Saksan kulttuuriyhteyksiä käsitteleviä tutkijoita ja tutkimuksia esitellään omina kokonaisuuksina tässä luvussa.

94 Silvennoinen 2014, 56. Vrt. Veijo Murtomäki, Suomalainen eliitti ylisti kilpaa Hitleriä – taiteilijoiden natsisuhteet ovat usein ”unohtuneet”. *Helsingin Sanomat* 12.8.2015.

95 Tutkimuskirjallisuudesta Suomessa Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 486–497; Siironen 2017, 288–300; Virtanen 2018, 39–50, 292–308; Swanström 2018, 433–438; 2022, 479–488.

väitteen mukaan hylkäyksen päämotiivi oli juutalaisvastaisuus.⁹⁶ Muirin artikkeli synnytti selvitystyön väitöksen tarkastusprosessista, mutta selvitystyön tuloksena syyte juutalaisvastaisuudesta arvioitiin aiheettomaksi. Keskustelu kuitenkin jatkui yksittäisissä artikkeleissa ja esimerkiksi Ilona Salomaan ja Simo Muirin toimittamassa kirjassa *Hyljättiin outouden vuoksi. Israel-Jakob Schur ja suomalainen tiedeyhteisö* (2009).⁹⁷

Vuonna 2011 aloitti Helsingin yliopiston yhteydessä toimiva Holokaustin ja kansanmurhien tutkimusverkosto, Finnish Network for Holocaust and Genocide Studies. Huolimatta edellä kuvatuista tutkimuksellisista avauksista ja myös yksittäisistä tutkimusartikkeleista⁹⁸, Susanna Waldén-Antikainen totesi vuonna 2022, että fasismin ja antisemitismin tutkimus suomalaisessa historian tutkimuksessa on ollut niukkaa.⁹⁹ Lausuman jälkeen antisemitismin tutkimuksesta ja ilmenemisestä tiedeyhteisössä ilmestyi myös Israel-Jakob Schurin kuvauksen jatkeeksi suomenjuutalaisen lääkärin Leo Skurnikin tieteellisen uran pysähtymistä 1930-luvulla kuvannut Samuli ja Mikael Skurnikin artikkeli ”Ne eivät halua päästää sinua eteneämään täällä” (2023). Artikkelissa viitattiin myös muihin juutalaistaustansa vuoksi opinnoissaan ja muussa elämässään syrjintää kokeneiden kertomuksiin.¹⁰⁰

Oma aihepiirinsä ovat suomalaiseen SS-vapaaehtoispataljoonaan liittyvät tuoreet tutkimukset ja kirjat. Niissä on, erityisesti Mauno Jokipiin perinnön pohjalta, tehty aiemman tutkimuksen uudelleenarviointia ja käyty myös arvioivaa keskustelua historiallisten aikalaistoimijoiden suhteesta kansallissosialistiseen ideologiaan.¹⁰¹

96 Muir 2007, 463–483. Myös Muir 2009, 135–161.

97 Keskustelusta Manninen 2009a, 22–31 ja 2009b, 42–52; Karlsson 2009, 56–61; Janhunen 2009, 61–62.

98 Esim. Ekholm, Muir ja Silvennoinen 2016, 43–57; Ahonen, Muir ja Silvennoinen 2020, 139–154.

99 Waldén-Antikainen 2022, 15.

100 Skurnik ja Skurnik 2023, 11–20.

101 Näistä kirjoista voidaan mainita mm. Mirja Turusen *Koska kotimaa meidät lähetti. SS-mies Sakari Haikalan Hitlerin eliittijoukoissa* (2016), Lars Westerlundin *Cirkus Collani. De finländska SS-frivilliga 1941–44. En sedesskildring baserad på de frivilligas egna*

Elina Virtanen on tiivistänyt, että 2010-luvulla suomalaisten suhteesta Kolmanteen valtakuntaan alkoi ilmestyä uudenlaisia tutkimuksia, joissa esiteltiin aiemmasta poikkeavia näkemyksiä ja uudenlaisia keskustelunavauksia. Tärkeä keskustelunavaaja oli esimerkiksi Oula Silvennoisen, Marko Tikan ja Alpo Roseliuksen vuoden 2016 kirja *Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen airuet*, jonka mukaan keskustelu fasismista oli piiloteltu isänmaallisuuden ja kommunismin vastaisuuden taakse. Sen sijaan he peräänkuuluttivat *fasismi-* ja *fasisti-*sanojen avoimempaa käyttöä. Elina Virtanen itse on halunnut Ruth Munckin elämänvaiheiden kautta tuoda esille naisten aktiivisuutta Suomen ja kansallissosialistisen Saksan suhteissa.¹⁰²

Fasismien ja kansallissosialismin perinnön ajankohtaisuudesta kertoo, että Turun yliopiston kulttuurihistorian oppiaineessa on ollut vuodesta 2021 käynnissä dosentti Kimi Kärjen johtama tiedettä ja taidetta yhdistävä tutkimusprojekti ”Fasismien lumo ja affektiivinen perintö suomalaisessa kulttuurissa”. Tutkimusprojektista ja sen tavoitteista ilmestyi valaiseva kuvaus *Kulttuuritutkimus*-lehdessä vuonna 2024.¹⁰³ Ruotsinkieliseltä puolelta ilmestyi myös vuonna 2025 Anders Ahlbäckin, Matias Kaihovirran ja Ylva Pereran toimittama artikkelikokoelma suomenruotsalaisesta antifasismista *Finlandssvensk antifascism. Politik, debatt och litteratur 1920–1950*. Kirjan näkökulma on otsikon mukaisesti fasismien kriitikoissa, mutta samalla se kuvaa myös heitä, jotka olivat myötämielisiä fasismille. Kirja luo kokonaiskuvaa suomenruotsalaisten kirjailijoiden reaktioista suhteessa fasismiin.

berättelser (2017) sekä sotarikosraportti *The Finnish SS-volunteers and atrocities against jews, civilians and prisoners of war in Ukraine and the Caucasus Region 1941–1943* (2019), André Swanströmin teokset *Hakaristin ritarit. Suomalaiset SS-miehet, politiikka, uskonto ja sotarikokset* (2018) ja *Valkoisen uskon soturi. Jääkäri, pappi ja SS-mies Kalervo Kurkiala* (2022), Jari Vilénin ja Markku Jokisipilän *Kiitoskortti Hitleriltä. SS-mies Jorma Laitisen päiväkirjat 1941–1943* (2021), Heikki Tiilikaisen *Kolmen rintaman mies. Seppo Tiilikainen talvisodassa, SS-Wiking-divisioonassa ja Tali-Ihantalassa* (2022).

102 Virtanen 2018, 18 ja 47.

103 Kallioniemi, Kärki ja Mustamo 2024, 1–5.

Sivistyneistöä ja kulttuurihenkilöitä koskevaa tutkimusta

Erikseen on vielä mainittava se tutkimus, jonka lähtökohtana on, kuten tässä työssä, fasismien tai kansallissosialismin ilmeneminen kulttuurihenkilöiden ajattelussa ja toiminnassa. Historiantutkijoista aihetta on käsitelty laajemmin Britta Hiedanniemi tutkimukseensa *Kulttuurin verhottua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940* vuodelta 1980. Hiedanniemi tarkasteli erityisesti natsien kulttuuripolitiikkaa ja sen organisatorisia puitteita mutta myös yksittäisten henkilöiden toimia. Laajin natsismia Suomessa käsitelty kirjallisuustieteellinen tutkimus on ollut ruotsalaisen Göran O:son Waltån väitöskirja Örnulf Tigerstedtistä *Poet Under Black Banners* (1993), minkä lisäksi voidaan mainita Waltån saman aihepiirin artikkeli ”Örnulf Tigerstedt och ’De svarta’” (1994). Waltå tutki myös lisensiaatintyössään Tigerstedtiä. Waltån tutkimukset ovat Tito Collianderin kannalta sikäli oleellisia, että Colliander oli Tigerstedtin serkku. Tigerstedtien Mustilan kartano Elimäellä näytteli tärkeitä osaa Collianderin seitsemänosaisessa muistelmasarjassa, jota Waltå käytti tutkimuksensa lähteenä. Waltå esitti myös yhtenä ensimmäisistä tutkijoista Collianderin poliittisesta toiminnasta kiinnostavia ja kriittisiä havaintoja, joita esitellään tarkemmin luvussa ”Tito Colliander ja kansallissosialismi tutkijoiden silmin”.

Toinen laaja kirjallisuustieteellinen selvitys 1930- ja 1940-luvun kirjailijoista ja politiikasta on Kari Sallamaan väitöskirja *Kansanrintaman valo. Kirjailijaryhmä Kiilan maailmankatsomus ja esteettinen ohjelma vuosina 1933–1943* (1994). Aiheensa mukaisesti se tarkastelee ajan vasemmistolaista radikalismia, mutta tietyissä luvuissa kuvataan myös ajan oikeistolaista radikalismia ja fasismia.¹⁰⁴ Samaa aihepiiriä jatkoi Hannele Koivisto kulttuurihistorian väitöskirjallaan *Joukkosielu vai individualisti? Vasemmistöälymyyden*

104 Sallamaa 1994, 77–83.

identiteettiprosessit Suomessa 1930-luvun alusta 1950-luvun loppuun (2024). Hän analysoi vasemmistoälymystön kriittistä suhdetta fasismiin ja natsismiin.¹⁰⁵

Kansallissosialismin ja Suomen suhteiden ja erityisesti kulttuurisuhteiden kuvauksista voidaan edelleen mainita muun muassa Antti Vihisen väitöskirja *Theodor W. Adornon Sibelius-kritiikin poliittinen ulottuvuus* (2000), Risto Peltovuoren tutkimukset *Sankarikansa ja kavaltajat. Suomi Kolmannen valtakunnan lehdistössä 1940–1944* (2000) ja *Suomi saksalaisin silmin 1933–1939. Lehdistön ja diplomatian näkökulmia* (2005), Osmo Hyytiän *Suomi ja Hitlerin Saksa 1933–1939* (2012), Markku Jokisipilän ja Janne Könösen *Kolmannen valtakunnan vieraana. Suomi Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä 1933–1944* (2013), Tarmo Kunnaksen *Fasismien lumous. Eurooppalainen älymystö Mussolinin ja Hitlerin politiikan tukijana* (2013) sekä Ville Laamasen väitöskirja *Suuri Levottomuus. Olavi Paavolaisen kulttuurinen katse ja matkat 1936–1939* (2014). Myös Vesa Vares on tutkimuksessaan *Viileää veljeyttä. Suomi ja Saksa 1918–1939* (2018) käsitellyt poliittisten suhteiden lisäksi kulttuuri-suhteita ja eri elämänaikojen vuorovaikutusta Suomen ja kansallissosialistisen Saksan välillä. Edellä mainituista tutkijoista Laamanen on viitannut useasti Collianderiin, mutta vielä enemmän tulkitsevia ja arvioivia huomioita Collianderista on esittänyt Kunnas tutkimuksessaan fasismista ja eurooppalaisesta älymystöstä.

On myös ilmestynyt paljon yksittäisiä artikkeleita, jotka ovat valottaneet ajan ilmiöitä ja yksittäisiä kirjailijoita. Yksi analyttisimmistä natsismia koskevista artikkeleista on Pauli Pylkön *Synteesi-lehdessä* julkaistu artikkeli ”Natsismi esikäsitteellisenä ilmiönä” (1997). Pylkkö käsittelee siinä paitsi Olavi Paavolaista myös teoreettista tutkimusta ja keskustelua natsismista. Pylkön artikkelia kommentoidaan tarkemmin tämän tutkimuksen viimeisessä osiossa.

Useille lyhyille artikkeleille ja esseille on ollut ominaista myös kritisoida natsismia tai siihen myönteisesti suhtautuneita henkilöitä.

105 Koivisto 2024, 177–187.

Esimerkiksi kun Kai Ekholmin toimittama teos *Kielletyt* (1990) ilmestyi, Kalevi Kuitunen totesi arviossaan, että Kari Saviniemen kirjaan kirjoittama artikkeli ”Mustien lippujen alla – Kolmas valtakunta ja kirjailijamme 1941–44” oli ”noin kymmenes [kirjoitus], jossa Saviniemi herkullisin lainauksin osoittaa Koskenniemen ja kumppanien ylistäneen Hitleriä ja hänen hakaristiretketään”.¹⁰⁶ Näiden kriittisten äänien keskeinen edustaja ja tienraivaaja oli esseisti ja kirjailija Johannes Salminen. Hän esitteli artikkeleissaan ja esseekokoelmissaan, kuten *Gränsländ* (1984) ja *Minnet av Alexandria* (1988), kriittisesti useiden kirjailijoiden poliittisia edesottamuksia 1930- ja 1940-luvulla. Merete Mazzarella on jakanut suomenruotsalaisen kirjallisuushistorian kolmeen suuntaukseen tai näkökulmaan: 1) biografis-komparatiiviseen, 2) uuskriittiseen ja estetisoiivaan ja 3) ideologiakriittiseen. Salminen onkin tässä Mazzarellan luokittelussa saanut kunnian olla ideologiakriittisen näkökulman tärkein edustaja.¹⁰⁷

Ajankohdan kirjallinen jäämistö on tarjonnut mitä houkuttelevimman mahdollisuuden tietynlaiseen jälkiviisauteen, joka on kuitenkin tutkimuksen kannalta ongelmallista, etenkin jos se jättää sikseen syvempien syiden etsimisen. Ongelmana on, että erilaisten ”kotinatseiksi” esitettyjen ja tulkittujen henkilöiden tarkastelussa on helppo sortua paitsi jälkiviisauteen myös mittakaavaharhaan.¹⁰⁸ On kuvaavaa, että esimerkiksi Johannes Salmisen hehkutellessa esseessään ”Jäämeren ruhtinaat”, että ”näin Koskenniemen ja hänen kaltaistensa humanismista tulee retorinen kulissi, joka taitavasti auttaa salaamaan omalta aikakaudelta rikoksen todelliset kasvot”,¹⁰⁹ saksalaiset itse olivat tallettaneet kortistoihinsa seuraavanlaisen virkamiesmäisen, jopa vähättelevän huomion Koskenniemen poliittisesta merkityksestä:

106 Kuitunen, *Helsingin Sanomat* 4.12.1990.

107 Mazzarella 1989, 13–14.

108 Haataja, *Helsingin Sanomat* 22.1.1992.

109 Salminen 1988a, 78.

V. A. Koskenniemi. Kirjailija. Runoilija. Ehdottomasti tärkein suomalainen runoilija, jonka teoksia on myös käännetty saksaksi. Puhuu politiikkaa propagandistiseen sävyyn Saksan puolesta, mutta häntä ei arvosteta taiteilijapiirien ulkopuolella.¹¹⁰

Totuus konformismin ja toisaalta vastarinnan luonteesta ja merkityksestä on vaikeampi kysymys vastata. Yhtäältä ongelmaa kulttuurihenkilöiden poliittisista käsityksistä – tässä tapauksessa siis natsisimpatioista – ei pidä vähätellä tai selittää pois, mutta toisaalta kulttuurihenkilöiden merkitystä voidaan helposti myös liioitella. Heidän todellinen vaikutuksensa aikakautensa poliittiseen todellisuuteen on saattanut olla paljon pienempi – sekä hyvässä että pahassa – kuin he ovat itse ehkä toivoneet tai pelänneet.¹¹¹

Miehiä, naisia ja monenlaisia tulkintoja

Yleisesityksiä, elämäkertoja ja henkilökohtaisia muistelmia yksittäisten kirjailijoiden edesottamuksista 1930- ja 1940-luvulla on julkaistu paljon. Niiden ongelmana voi olla tietty kritiikittömyys. Henkilöt eivät ole ainoastaan esittäneet asioita omasta näkökulmastaan vaan ovat saattaneet myös vähätellä, vääristellä tai jättää mainitsematta asioita. Esimerkiksi Kristiina Lyytisen toimittamien Viljo Kajavan muistelmien *Aika rakastaa, aika laulaa* ilmestyttyä Kai Laitinen ihmetteli arviossaan muun muassa, että ”sodan aikana Kajava toimi *Aseveli*-lehden toimittajana. Weimarin kirjailijakokous 1942 sivuutetaan teoksessa vähin äänin [...]”¹¹² Esimerkkinä

110 Luftwaffen kortistoa ovat esitelleet Pekka Lähteenkorva ja Jussi Pekkarinen, *Seura* 42/1996, 22–25 ja 58–61.

111 Vrt. Vares 2018, 19–23. 1930-luvun poliittis-kirjallisista linjauksista on tiivis kuvaus Johan Wreden artikkelissa ”Om politiska ideologier och litteratur i Finland 1917–1948”. Wrede 1986, 167–194. Ks. myös vuosilta 1919–1944 Erkki Seväsén artikkeli ”Ensimmäisen tasavallan poliittinen tilanne ja kirjallisen älymystön toimintastrategiat”. Seväsén 1997, 33–63.

112 Laitinen, *Helsingin Sanomat* 22.12.1990.

mahdollisesta kritiikittömyydestä mainittakoon kuvaus, jossa Kajava kertoi matkasta Weimariin vähätellen ”retkenä”, korosti kauniita ympäristötekijöitä ynnä romanttista tuttavuutta matkan kohokohtina (mahdollisen poliittisen sisällön kustannuksella) ja lopuksi eksplisiittisesti kiisti, että matkalla oli mitään poliittista tarkoitusta:

Minä olin Weimarin kirjailijakokouksessa 1942. Meitä oli Suomesta Mika Waltari, V. A. Koskenniemi, Maila Talvio, Tito Colliander, Örnulf Tigerstedt ja Yrjö Soini. Yrjö Soini oli kirjailijaliiton puheenjohtaja ja meidän retkemme johtaja. Soinin kanssa teimme ylimääräisen matkan Braunschweigiin ja toisen matkan Gosslariin. Siellä vanhojen talojen seinät oli peitetty kivellä, jota meillä sanotaan rihvelitauluksi. Me sanoimme saksalaisille isännille, että tämähän on hyvin pittoreskia. Mutta he kertoivat, että talot olivat talvella hyvin kylmiä. Siitä matkasta minä en kirjoittanut mitään muuta kuin eräästä puumadonnasta, joka oli Gosslarissa. Se oli hyvin arvokas ja pantu jonnekin kellariin, jotta se säilyisi. Lisäksi kirjoitin runon ’Ilmin rannalla’. Olin tavannut hyvin viehättävän tytön, jonka kanssa kävelin tuon joen maisemissa.

Suomalaisella kirjailijajoukolla ei minun mielestäni ollut minkäänlaisia poliittisia intohimoja, ainakaan sen suuntaisia merkkejä ei saattanut havaita koko matkan aikana.¹¹³

Henkilöistä, jotka vaikuttivat itse aktiivisesti 1930- ja 1940-luvulla, voidaan toisena esimerkkinä mainita Helvi Hämäläinen ja hänen yhdessä Ritva Haavikon kanssa julkaisemansa muistelmateos *Ketunkivellä. Helvi Hämäläisen elämä 1907–1954*, jossa esitettiin varsin kaunistelematonta ajankuvaa ja luonnehdintoja paitsi eri henkilöistä myös tapahtumista ja ilmapiiristä. Helvi Hämäläinen oli muistelmissaan kriittinen suhteessa poliittisiin ideologioihin. Hän teki erottelun valtopoliittisten ideologioiden eli fasismin ja kommunismin sekä sitoutumattomuuden ja ”vanhan Euroopan arvojen” – humanisuuden, vapauden ja arkisen työn – välillä. Hämäläinen

113 Kajava 1990, 294.

katsoi itse edustaneensa sitoutumatonta linjaa 1930-luvulla.¹¹⁴ Toisaalta aikalaisdokumenttien mukaan viimeistään vuonna 1941 tilanne kuitenkin muuttui ja Helvi Hämäläinenkin ”tempautui täysillä mukaan Suur-Suomen utopiaan sen oletetulla toteutumishetkellä.”¹¹⁵ Hämäläinen oli myös jäsen vuonna 1942 perustetussa Euroopan Kirjailijaliitossa, jonka tarkoituksena oli edistää Suomen ja kansallissosialistisen Saksan kulttuuriyhteistyötä.¹¹⁶

Tutkimuksen kohteena on aikakauden kirjailijoista ollut erityisesti Olavi Paavolainen. Tutkimuskirjallisuutta on tältä rintamalta kertynyt paljon. Voidaan ehkä jo puhua tutkimuksen Paavolais-renessanssista, joka alkoi 1990-luvulta ja on siitä asti jatkunut aktiivisena, mikä on hyödyttänyt tämänkin työn ongelmanasettelua.¹¹⁷ Kysymys siitä, oliko Paavolainen natsimielinen vai ei, on askarruttanut mieliä, ja sitä on arvioitu osana Paavolaisen elämäнкуuvausta. Tähän kysymykseen vastaamiseksi olen itsekin kirjoittanut Paavolaisesta.¹¹⁸

Tässä tutkimuksessa pyritään antamaan perusteltu vastaus Tito Collianderista ja hänen suhteestaan kansallissosialismiin sekä osallistumaan keskusteluun suomalaisen sivistyneistön ja myös poliittisen eliitin saksalaismielisyydestä.¹¹⁹ Fasismien ja kansallissosialismin herättämästä yleisestä kiinnostuksesta huolimatta yksittäisen suomalaisen kirjailijan suhteesta kansallissosialismiin ei ole aiemmin ilmestynyt kotimaista monografiaa, kokonaisuutena.¹²⁰

114 Hämäläinen 1994, 377.

115 Siironen 2017, 301.

116 Jokisipilä ja Könönen 2013, 339.

117 Esim. Paavolainen, J. 1991, Koskimäki 1993, Hapuli 1995, Riikonen 1995, Vosthenko 1997, Edelleen Terho 2003, Hapuli 2012, Laamanen 2014, Rajala 2014, Riikonen 2014. Paavolaista koskevia tutkimuksia ja kirjoituksia ks. Hapuli 2012, 282–290.

118 Holmlund 1992a, 55–58.

119 Tämän tutkimuksen taustana on Tito Collianderista ja kansallissosialistisesta Saksasta vuonna 1999 laatimani lisensiaatintyö ks. Lähteet ja kirjallisuus.

120 Ruotsalaisen Göran O:son Waltån väitöskirja *Poet Under Black Banners. The Case of Örnulf Tigerstedt and Extreme Right-Wing Swedish Literature in Finland 1918–1944* (1993) on ylipäänsä ollut ainoa monografia suomalaisen kirjailijan suhteesta fasismiin.

Tito Colliander yleisesitysten ja tutkimuksen valokeilassa

Tito Colliander kuoli Helsingissä sunnuntaina 21.5.1989. Hänestä kirjoitettu nekrologi kertoi, että hän oli tunnetuimpia suomenruotsalaisia kirjailijoita, joka sai runsaasti myös suomenkielisiä lukijoita, ihailijoita ja seuraajia erityisesti sen jälkeen, kun hänen seitsemänosainen muistelmateoksensa alkoi ilmestyä suomeksi 1960-luvun lopulla. Collianderin pääteokseksi mainitusta muistelmasarjasta todettiin, että teos ei ollut kronikka vaan kokoelma intensiivisiä muistoja ja tunnelmia. Sen näyttämöjä olivat vallankumouksen Pietari, boheemien Helsinki, Välimeren kaupungit, Hitlerin Saksa, Karjala ja Viro.¹²¹

Edellä mainittu Hitlerin Saksa oli nekrologin ainoa viite tai vihje Collianderin yhteyksistä kansallissosialistiseen Saksaan. Nekrologi kertoi Collianderin läheisestä yhteydestään ortodoksiseen uskoon, kertasi hänen elämänvaiheitaan, mainitsi nimeltä 1930-luvun pääteokset *Korståget* (1937) ja *Förbarma dig* (1939) ja korosti Collianderin muistelmateoksen arvoa ”suomalaisen muistelmakirjallisuuden pysyvänä klassikkona”. Lukija saattoi jäädä hiljaisesti miettimään, mikä oli tuo arvoituksellinen maininta Hitlerin Saksasta. Nekrologien kunnioittavaan, jopa hagiografiseen luonteeseen kuuluu tietenkin puhua kuolleista vain hyvää (*de mortuis nihil nisi bene*) eikä muistuttaa päähenkilön luonteen ikävistä puolista tai elämäntapailemisen epäonnistumisista tai kosketuksista henkilöihin, jotka eivät

121 Colliander, nekrologi, *Helsingin Sanomat* 23.5.1989. Collianderin alkuperäinen etunimi oli Fritiof ja lempinimi ”Tito”, jota tässäkin tutkimuksessa käytetään.

nauti ihmiskunnan yleistä ja jakamatonta arvostusta. Collianderin elämäntaipaleen yhtenä viimeisimmistä dokumenteista tällä nekrologilla oli kuitenkin tiettyä symboliarvoa. Tällaisena hänen persoonansa ja elämänvaiheensa haluttiin tarjota suurelle yleisölle. Tässä oli luotettava kuva hänestä. Kyse oli kirjailijan kuoleman jälkeen syntyvän kirjailijakuvan ensimmäisistä rakennuspalikoista. Sen jälkeen alkaa kivettyminen kirjallisuushistorialliseksi hahmoksi, josta ehkä vasta vuosien kuluessa puhdistetaan pölyt ja ryhdytään tarkastelemaan, minkälainen tuo hahmo todellisuudessa oli, mitä kaikkea menneeseen elämäntaipaleeseen oikeastaan sisältyi.

Tito Collianderin aktiivisuus suhteessa kansallissosialistiseen Saksaan on erityisesti yleisesityksissä pääosin sivuutettu tai vain ohimennen mainittu. Tutkimuksen piirissä aihetta on jossain määrin käsitelty, mutta tulkinnat Collianderin poliittisen sitoutuneisuuden asteesta ja luonteesta ovat vaihdelleet ja aivan tuoreet tulkinnat ovat myös eksplisiittisesti kiistäneet, että Colliander olisi ollut poliittisesti sitoutunut kansallissosialistiseen Saksaan.

Minkälaisia tietoja erilaisissa yleisesityksissä Collianderin elämäntaipaleesta ylipäänsä on tarjottu? Esimerkiksi Lasse Koskela on kirjannut teoksessaan *Suomalaisia kirjailijoita Jöns Buddesta Hannu Ahoon* (1990) Collianderin elämänvaiheista matrikkelinomaisista virallista tietoa. Tito Colliander joutui 15-vuotiaana jättämään synnyinkaupunkinsa Pietarin. Hän kävi Suomen Taideyhdistyksen piirustuskoulun 1921–1923 ja toimi Borgå Svenska flickskolanin piirustuksen opettajana 1923–1928. Vuosina 1949–1953 hän suoritti Ortodoksisen pappisseminaarin ja työskenteli sen jälkeen Helsingin ruotsinkielisissä oppikouluissa uskonnon opettajana 1950–1969. Teologian kunniatohtoriksi hänet promovoi Åbo Akademi 1968. Muu osa Koskelan tekstistä keskittyy Collianderin teosten esittelyyn ja arviointiin.¹²²

Bengt Holmqvist toteaa puolestaan kirjassaan *Modern finlandsvensk litteratur* (1951) Collianderin kirjailijanuran alkuvaiheista ja

122 Koskela 1990, 46–47.

hänen teoksistaan seuraavasti: debyyttikirja *En vandrare* (1930) kuvasi ”melko keskinkertaisella proosalyyriikalla” kärsimyksentäyteistä heilahtelua puhtaudenkaipuun ja nöyryytyksen välillä. Seuraava kirja *Småstad* (1931) oli ”täysin merkityksetön”, mutta seuraavat teokset *Huset där det dracks* (1932) – makaaberi fantasia karjalaisissa kehyksissä – ja *Bojorna* (1933) viittasivat jo siihen ”psykologiseen herkkyyteen”, jonka ensimmäinen kypsä tulos oli romaani *Taina* (1935), kertomus venäläisestä pakolaisesta, ja ennen kaikkea niminovelli teoksessa *Ljuset* (1936). Collianderin ylittämättömänä mestariteoksena Holmqvist piti ”epäilemättä dostojevskivaikutteis- ta” romaania *Korståget* (1937).¹²³

Yleisesityksiä Collianderin elämänkaaresta sekä hänen teoksistaan lukiessaan kiinnittääkin huomiota, että niissä on toistunut uskollisesti kaksi piirrettä, nimittäin ortodoksinen usko ja venäläis- tausta. Olof Enckell kiinnitti jo 1939 huomiota tähän arvioidessaan romaania *Förbarma dig*. Arvostelun ensimmäisessä kappaleessa esiintyivät jo sanat ”ryska” ja ”grekisk-katolska mystiken”.¹²⁴

Myös Thomas Warburton aloitti teoksessaan *Åttio år finlands- svensk litteratur* (1984) Collianderin esittelyn kertomalla, että Collianderin uskonnollisella elämännäkemyksellä oli selvä ja helposti selitettävä tausta. Se oli hänen venäläinen lapsuusmiljöönsä, joka tarjosi jo varhain intiimin tuttavuuden kreikkalais-ortodoksisen uskonelämän kanssa. Muutoin Colliander oli löytänyt oman paikkansa otsikon ”psykologeja ja hermoihmisiä” alta yhdessä Solveig von Schoultzin, Eva Wichmanin, Mirjam Tuomisen, Ralf Parlandin, Walentin Chorellin ja Oscar Parlandin kanssa.¹²⁵

Tiettävästi Erik Ekelund liitti ensimmäisenä Collianderin ja eräiden muiden kirjailijoiden elämänvaiheita ja heidän teostensa aihepiirejä Karjalaan ja otti käyttöön sanan ”karelianismi” kuvaamaan näitä erityisesti 1930-luvulla vaikuttaneita suomenruotsalaisia kirjailijoita. Näitä kirjailijoita olivat Collianderin ohella muiden muassa

123 Holmqvist 1951, 180.

124 Enckell, *Hufvudstadsbladet* 28.11.1939.

125 Warburton 1984, 310. Vrt. myös Tigerstedt 1960, 502; Laitinen 1997, 411–412.

Olof Enckell, Göran Stenius, Oscar Parland ja Ralf Parland.¹²⁶ Johan Wrede vahvisti myöhemmin tämän termin käytön. Hänen mukaansa oli tapana puhua suomenruotsalaisesta karelianismista. Sen edustajana hän ei kuitenkaan tässä yhteydessä maininnut Tito Colliandera vaan Olof Enckellin, Göran Steniuksen ja Hagar Olssonin.¹²⁷

Tito Colliander ja unohdettu kansallissosialismi

Colliander on siis saanut varsin kattavan kuvauksen nimenomaan siitä näkökulmasta, että hän edusti ortodoksista elämännäkemystä ja että hän oli Pietarissa syntynyt, jolla oli venäläinen tausta. Nämä näkyivät paitsi hänen elämänvaiheissaan myös hänen teoksissaan. Tämän tutkimuksen kannalta on huomionarvoista, että erityisesti Colliandera käsittelevissä yleisesityksissä hänen yhteytensä kansallissosialistiseen Saksaan on pääosin sivuutettu tai vain ohimennen mainittu. Se vaikuttaa luonnollisesti siihen, että kun tuota yhteyttä ryhdytään tutkimaan, on kyse vähemmän tunnetun Collianderin tarkastelemisesta.

Suomenkielisille lukijoille tarjotuista yleisesityksistä *Suomen kirjallisuus* (osa VI, 1965), Kai Laitisen *Suomen kirjallisuushistoria* (1997), Lasse Koskelan edellä mainittu teos ja esimerkiksi *Otavan kirjallisuustieto* (1990) eivät maininneet Collianderin suhdetta Saksaan lainkaan. Pertti Lassilan *Suomen kirjallisuushistoria* 3 (1999) rekisteröi, että Colliander oli vuonna 1942 mukana Weimarissa Euroopan Kirjailijaliiton kokouksessa vuonna, jonka ”kohokoh-ta” oli Joseph Goebbelsin puhe.¹²⁸ Suomenruotsalaisella puolella Bengt Holmqvistin *Modern finlandssvensk litteratur* ja E. N. Tigerstedtin *Svensk litteraturhistoria* (1960) eivät myöskään mainitse koko aiheesta mitään, kuten ei Thomas Warburtonkaan teoksessaan *Femtio år finlandssvensk litteratur* (1951). Poikkeuksen

126 Ekelund 1956, 80–92. Vrt. myös Willner 1979, 127; Enckell 1939a, 10–11.

127 Wrede 1986, 187.

128 Lassila, 1999, 43.

ruotsinkielisiin yleisesityksiin Warburton tekee kuitenkin myöhäisemmässä suomenruotsalaisen kirjallisuushistorian perusesityksessään *Åttio år finlandssvensk litteratur* (1984) ottamalla aiheeseen (tosin vain yhteensä kolmella rivillä) ytimekkäästi kantaa. Warburtonin mukaan politiikka ei ollut Collianderin alaa. Sitä heijasteli vuosi Hitlerin valtaantulon jälkeen julkaistu matkakirja *Glimtar från Tyskland*, joka on Warburtonin mielestä lähinnä kiusallisen hyväuskoinen sinisilmäisyydessään.¹²⁹

Ruotsinkielisen kirjallisuuden yleisesityksessä *Finlands svenska litteraturhistoria* (2000) otettiin jo selkeämmin kantaa ja näkökulmaa Collianderin toimintaan 1930-luvulla. Tekstissä esiteltiin kriittiseen sävyyn Collianderin matkakirja sekä toiminta Aktiva Studentförbundetin piirissä ja Collianderin kirjoittamia poliittisävyisiä ja Saksalle myönteisiä lehtiartikkeleita. Artikkelin kirjoittaja oli ruotsalainen kirjallisuudentutkija Göran O:son Waltå, joka väitöskirjassaan Örnulf Tigerstedtistä tutki nimenomaan kirjailijoita ja fasismia ja oli siten hyvin tietoinen aiheesta.¹³⁰ Sen sijaan *Suomen kansallisbiografian* (2003) nimiartikkeli Tito Collianderista sivuutti kokonaan hänen yhteytensä politiikkaan ja muuhunkin elämään ja toimintaan romaanista *Korståget* (1937) 1940-luvun loppuun asti.¹³¹

Tito Collianderia on voittopuolisesti tarkasteltu ortodoksisen uskon edustajana ja tulkkina. Kuvaavasti laajin tähänastinen Collianderia koskeva tutkimus on ollut uskontotieteellinen eli Eira Hernbergin väitöskirja *Aitoa ihmistä etsimässä. Ihmisenä olemisen ongelma Tito Collianderin tuotannossa* vuodelta 1989. Kyse oli myös ensimmäisestä Collianderia käsittelevästä julkaistusta akateemisesta työstä. Hernbergin lisensiaatintyö käsitteli myös Collianderia. Collianderia käsitteleviä pro gradu -töitä on myös tehty.¹³²

129 Warburton 1984, 317.

130 Zilliacus 2000, 131–139.

131 *Suomen kansallisbiografia* 2, 2003, 247–248.

132 Hernberg 1989, 280–232. Collianderista on tämän tutkimuksen näkökulmasta tehty ainakin yksi opinnäytetyö: Susanne Nygårdin pro gradu -työ *Tito Colliander och Tyskland 1933–1945* (Åbo Akademi, 1984). Tutkimuksessa vertailtiin Collianderin Saksan-suhteen muutoksia ja hänen kehitystään ihmisenä ja kirjailijana.

Kirjallisuustieteellistä tutkimusta, joka olisi kiinnittänyt huomiota perinteisiin kirjallisuudentutkimuksen aiheisiin, kuten Collianderin kirjojen tarinoiden (henkilöt, tapahtumat), kerronnan (kertoja, puheen esittämisen tyypit) ja tekstin (aikatasot, luonnehdinnat, fokalisointi) rakenteisiin, ei ole myöskään olemassa, lukuun ottamatta joitain hajanaisia huomioita.¹³³ Tämän työn aiheen kannalta kiinnostavat huomiot Collianderin poliittisesta toiminnasta ja suhteesta Saksaan 1930- ja 1940-luvulla ovat olleet myös tutkimuskirjallisuudessa siellä täällä ripotellen ja niitä on täytynyt erikseen kaivaa esiin.

Collianderia koskevia tekstejä lukiessa ei ole ollut vaikea yhtyä Hernbergin käsitykseen, että niiden kuvaus ihmisen iloja ja murheita ymmärtävästä Collianderista voi olla vaikuttavaa ja monipuolistakin mutta samalla jotenkin hajanaista, ikään kuin vailla perustavaa yhteistä kudosta.¹³⁴ Colliander oli hyvin moniulotteinen ja ristiriitainenkin henkilö, jonka kaikkia puolia ei ole vielä riittävästi valaistu. Yhtenä syynä tällaiseen tilanteeseen on mielestäni ollut se, että Colliander on toiminut useille ihmisille eräänlaisena ortodoksisen perinteen mukaisena pyhänä oppaana, johon ei ole suhtauduttu riittäväällä kriittisyydellä ja etäisyydellä. Myös Hernbergin väitöskirjan yhdeksi ongelmaksi on esitetty, että tutkittava on päässyt liikaa ohjailemaan tutkimusta ja ongelmanasettelua.¹³⁵ Samoin Collianderin muistelmasarjaan on suhtauduttu siinä määrin ylistävästi, että mahdollisille ongelmille ei ole ehkä jäänyt sijaa. Collianderin muistelmat olivat hänen lopullinen läpimurtonsa kirjailijana, erityisesti suomenkielisen lukijakunnan piirissä. Kirjallisen maineen siivittäjänä oli Kyllikki Härkäpään onnistuneena pidetty suomennos ja myös se, että esimerkiksi 1970-luvulla Tuomas

133 Rimmon-Kenan 1999, 7–12. Hernbergin työssä on aineistoa erityisesti Collianderin teosten henkilöiden tulkinnasta. Ks. myös Suhonen 1973, 183–184; Pennanen 1984, 194–200; Pettersson 1986, 9–20 ja Newcastle'n yliopiston professorin W. Glyn Jonesin haastattelu, *Helsingin Sanomat* 18.5.1979. Jones on tutkinut mm. Edith Södergranian ja Tove Janssonia.

134 Hernberg 1989, 4.

135 Hernbergin teoksen arvioinnista Huuhtanen 1990, 56–60.

Anhava muutamana vuonna luki radiossa muistelmasarjaa. Niinpä myös muistelmien piirtämä kuva venäläistaustaisesta ja ortodoksisesta kirjailijasta on hallinnut Collianderin julkista kuvaa.¹³⁶

Tito Colliander ja kansallissosialismi tutkijoiden silmin

Minkälaisia huomioita on tutkimuksen piirissä tehty Collianderin poliittisesta puolesta ja hänen suhteestaan kansallissosialistiin Saksaan? Väitöskirjassaan *Aitoo ihmistä etsimässä* (1989) Eira Hernberg esittää kahdessa kohdassa ja niiden alaviitteissä aihetta koskevia havaintoja; työnsä toisessa osassa otsikolla ”Kollektiivinen ihminen” ja neljännessä osassa otsikolla ”Pasifisti ja sotaa käyvä ihminen”. Hernbergin mukaan Collianderin kesällä 1934 Saksaan tekemä matka vaikutti tähän ”voimakkaasti” ja matkan seurauksena Colliander julkaisi paitsi matkakirjan *Glimtar från Tyskland* myös useita myönteisesti Saksaa kuvaavia artikkeleita. Samana kesänä Travemünden kirjailijakodissa oli vieraita myös muista Pohjoismaista, kuten Ruotsista runoilija ja kriitikko Johannes Edfelt, joka sittemmin vieraili myös Colliandereiden luona Kuokkalassa. Muiden edustajien arviot Saksasta, erityisesti Edfeltin, olivat kriittisempiä kuin Collianderin. Colliander ei tässä vaiheessa ollut kriittinen, vaikka tämän näkemykset Saksasta muuttuivat, ”mutta hitaasti”.¹³⁷ Hernbergin mielestä Colliander oli ”poliittisesti sinisilmäinen”, jonka ”innostuminen” Saksasta ei kuitenkaan ollut ainutlaatuista. Hän viittasi Olavi Paavolaiseen ja tämän vuonna 1936 tekemään matkaan Saksaan ja sen jälkeen julkaisemaan matkakirjaan.¹³⁸

Collianderista Hernberg totesi edelleen, että tämä vieraili Nordisches Dichterhausin vieraana kolmesti (po. kahdesti), mutta autobiografioissaan kirjoitti kuitenkin vain ensimmäisestä vuonna 1934 tehdystä vierailusta ja siitäkin ”pääasiassa puolusteleavassa mielessä”.

136 Gothóni 2021, 234, 246.

137 Hernberg 1989, 95.

138 Hernberg 1989, 95.

Colliander halusi antaa itsestään kuvan, että hän oli täysin epäpoliittinen henkilö. Collianderin Saksaa koskevat artikkelit, matkakirja *Glimtar från Tyskland* sekä hänen kirjeensä Bertel Gripenbergille antoivat kuitenkin ratkaisevasti toisenlaisen kuvan Collianderista. Hänen luonnehtimisensa epäpoliittiseksi on yksipuolista. Hernberg tulkitsi, että Saksa merkitsi Collianderille erilaista maata, unelmaa uudesta epäporvarillisesta yhteiskunnasta, jossa ihmisessä oleva hyvä pääsisi kasvamaan ja kehittymään. Toisaalta kyseessä oli myös usko Hitleriin bolsevikkien maan valloittajana ja ”venäläisen kotimaan” entisten olojen palauttajana. Collianderin elämyksiä ja kokemuksia Saksassa ”voiteli varmasti” myös hänessä piilevä vitalistinen viire: saksalainen uusi ihminen oli terve, voimakas, vitaalinen. Lisäksi Colliander ymmärsi saksalaista ideaali-ihmistä myös sukunsa sotilasperinteen pohjalta.¹³⁹

Göran O:son Waltå on väitöskirjassaan *Poet Under Black Banners* (1993) esittänyt liki 20 viitettä Collianderiin, mutta tarkemmin hän analysoi Colliandera työnsä toisessa osassa otsikoilla ”’The Nordic Cause’: Nazi propaganda in the Cultural Field” ja ”’The European Writer’s Guild’”. Waltå on esittänyt myös artikkelissaan ”Örnulf Tigerstedt och ’De svarta’” (1994) pitkäkhön luonnehdinnan Collianderin toiminnasta. Collianderin analyysi keskittyi erityisesti kahteen episodiin: ensimmäiseen matkaan Travemüнден kesällä 1934 ja sen pohjalta syntyneeseen matkakirjaan sekä osallistumiseen Weimarin kirjailijakokoukseen syksyllä 1942. Waltå kuvaili Collianderin asenteita myös Tigerstedtille ja Gripenbergille lähetyttyjen kirjeiden sekä kahden poliittisluonteisen artikkelin valossa.

Matkakirjassaan vuodelta 1934 Colliander kuvaili Saksaa idyllinä ja oli viehtynyt kokemuinsa ”vitalistisiin” piirteisiin sekä natsismin estetiikkaan. Colliandera viehättäneistä natsismin estetiikan piirteistä Waltå painotti yhteensulautumisen kokemuksta ja (Walter Benjaminiin vedoten) monumentaalisuutta ja ikuisuusikävä.¹⁴⁰ Collianderista saattoi saada sellaisen kuvan, että politiikka ei

139 Hernberg 1989, 85, 141–142.

140 Waltå 1993, 106–107, 139.

merkinnyt hänelle mitään. Romaanin *Korståget* julkaiseminen vuonna 1937 johti hänet aivan uuteen elämänvaiheeseen ja ortodoksiseseen uskoon. Waltä muistutti, että Colliander kuitenkin vieraili useaan kertaan Travemündens kirjailijakodissa ja jatkoi politiikkaa käsittelevien artikkelien kirjoittamista muun muassa *Svensk Bottenissa*. Collianderilla oli säännöllisiä tuloja Saksasta lübeckiläisen lehtitoimiston kautta, ja jatkosodan aikana hän julkaisi novelleja saksalaisissa lehdissä. Vuonna 1942 Colliander osallistui Tigerstedtin kanssa Weimarin kirjailijakokoukseen. Myös kirjeet Bertel Gripenbergille ilmaisivat syvenevää kiinnostusta politiikkaa kohtaan ja kansallissosialismin arvostusta. Waltän arvio oli, että Colliander ei antanut myöhemmin muistelmissaan oikeata kuvaa suhteestaan ja sitoumuksistaan Saksaan 1930- ja 1940-luvulla. Hänen sympatiansa ja suhteensa natsi-Saksaan olivat paljon laajemmat kuin hän itse oli myöhemmin valmis myöntämään.¹⁴¹

Britta Hiedanniemi on luonnehtinut jo ennen Hernbergiä ja Waltäta kuvaavasti nimetyssä väitöskirjassaan *Kulttuuriin verhottua politiikkaa* (1980) Collianderia muutamien lyhyin mutta terävin ve-doin. Hiedanniemi toteaa, että Colliander oli vuonna 1934 Finlands Svenska Författareföreningin edustajana Travemündessä. Collianderin matkansa kokemuksia kuvaavissa teksteissä toistuivat isäntien propagandistiset vakuutukset kirjailijakodin luonteesta ja tarkoituksesta. Nordische Gesellschaftin jäsenlehdessä julkaisemassaan artikkelissa Colliander myös puolusti avoimesti Saksan uuden järjestelmän oikeutusta. Kirjoitusta arvioitaessa oli kuitenkin huomioitava, että se oli tarkoitettu kiitokseksi vieraanvaraisille isännille.¹⁴²

Vuonna 1936 Colliander oli ehdolla kutsuttavaksi Nürnbergin puoluepäiville, ja vuonna 1937 hän vieraili jälleen Travemündessä. Hiedanniemen mukaan kirjailijakodin johtaja Fred J. Domes piti Collianderia epäpoliittisena henkilönä, joka kuitenkin suhtautui edelleen myönteisesti Saksaan, vaikkakin varovaisemmin kuin ensimmäisellä matkallaan. Hiedanniemi oli myös kirjeenvaihdossa

141 Waltä 1993, 107–109, 139; 1994, 114.

142 Hiedanniemi 1980, 70–71.

Collianderin kanssa, joka kertoi, että ilmapiiri Saksassa oli muuttunut näiden kahden matkan välissä, mikä vaikutti varovaisuuteen. Samana vuonna (1937) ilmestyi Collianderin pääteoksena pidetty *Korståget*, joten vierailu Travemündessä saattoi merkitä hänelle tässä vaiheessa suhteellisen vähän. Toisaalta Colliander mukautui tai sopeutui Hiedanniemen mukaan kovin helposti isäntiensä toivomuksiin ja suostui esittämään heidän propagandistisiltakin vaikuttavat näkemyksensä myönteisessä ja ongelmattomassa valossa.¹⁴³

Johannes Salminen analysoi esseessään ”Vågen till Petjorij” teoksessa *Gränsland* (1984) Collianderin elämäntaivalta. Hän käsitteli Collianderin kääntymystä ortodoksiseseen uskoon, mutta huomioi myös Collianderin suhteen kansallissosialistiseen Saksaan, minkä hän tulkitsevi uskonnollisen ulottuvuuden ilmauksena. Salminen esitteli erityisesti Collianderin matkakirjaa ja kiinnitti huomiota Collianderin käsityksiin SA:sta ja juutalaisista sekä siihen, miten tämä viehätty optimistisesta ilmapiiristä sekä preussilaisesta paraatimarssista itsekurin ja solidaarisuuden vetoomuksineen. Colliander ilmoitti kirjassaan, että Saksassa ei ollut havaittavissa mitään merkittäviä ongelmia tai puutteita. Saksassa väkivallan aika oli ohi, SA:nkin keskuudessa opeteltiin suvaitsevaisuutta, eikä oloihin tyytymättömiä ihmisiä ollut. Päinvastoin Colliander kohtasi kaikkialla ihmisiä, jotka uskoivat hyvään ja – kuten Salminen ironisoi – niin ollen myös Kolmanteen valtakuntaan, joka antoi Euroopalle uutta toivoa. Salmisen mukaan Colliander tarjoili matkakirjassaan ”hölynpölyä” ja ”poliittisessa naiiviuudessa kirja varmastikin on pohjoismaiden ennätys”.¹⁴⁴

Collianderin matka Saksaan oli kuitenkin kiinnostava siksi, että se ilmensi, minkälainen Collianderin sisäinen tilanne oli 1930-luvulla. Natsi-Saksan kollektiiviset piirteet vaikuttivat Collianderiin sytyttävästi, koska hän kaipasi yhteisöllisyyttä ja järjestystä vastapainoksi yksityisyydelle ja epäjärjestykselle, joita hän oli jo saanut tarpeeksi kokea ”vapaassa” mutta epävarmassa taiteilijaelämässään.

143 Hiedanniemi 1980, 121, 206.

144 Salminen 1984b, 53–54.

Tästä oli Salmisen mielestä ilmauksena, että hieman myöhemmin Petserissä Colliander antautui uudelleen ”kollektiivisen hurmion” valtaan. Tällä kertaa kehykset olivat kuitenkin uskonnolliset. Collianderin suhde kansallissosialismiin ja ortodoksiseseen kirkkoon olivatkin saman asian kaksi puolta. Kummankin luokse Collianderia ajoi elämän epävarmuus ja järjestyksen tarve.¹⁴⁵

Salminen viittasi myös muissa yhteyksissä Collianderiin ja lyhyitä, usein varsin pisteliäitä, huomioita tämän edesottamuksista oli monissa Salmisen esseissä ja lehtiartikkeleissa. Esimerkiksi käsitellessään V. A. Koskenniemeä hän totesi, että vuoden 1942 Weimarin kirjailijakokouksessa suomenruotsalaisia edustivat Örnulf Tigerstedt ja Tito Colliander. Viimeksi mainittu saavutti siellä (Mika Waltaria lainaten) suurta suosiota ”kitaraa soitellen, huolettomana ja sydämellisenä kirjailijaveljenä”.¹⁴⁶

Tärkeänä lähteenä voidaan mainita myös Merete Mazzarella, joka artikkelissaan ”Politik och metafysik i Tito Collianders memoarsvit” (1993) otti kantaa Collianderin poliittiseen toimintaan ja erityisesti siihen, miten tämä myöhemmin muistelmissaan kuvasi suhdettaan natsi-Saksaan ja minkä kuvan hän antoi omista poliittisista sidonnaisuuksistaan. Mazzarella ihmetteli artikkelissaan, oliko Colliander todellisuudessa niin epäpoliittinen kuin hän väitti erityisesti myöhemmin muistelmissaan. Collianderin ongelma oli hänen tarkkaavaisuudessaan ja päättelykyvyssään. Colliander ei havainnut, että saksalaisten indoktrinaatio toimi erityisen hyvin juuri pohjoismaisten vieraiden keskuudessa. Colliander oli myös tietoinen väkivallasta, mutta oli haluton tekemään analyysia ja johtopäätöksiä. Collianderin kuvaus natsien väkivallasta ei ollut kritiikitöntä, mutta se oli laimeaa suhteessa hänen muuhun (erityisesti muistelmien toisen osan) kuvaukseensa väkivallasta bolševikkien Venäjällä. Toisaalta Colliander ei varsinaisesti mennyt mukaan natsien ideologiaan, mutta ei hän myöskään selvästi

145 Salminen 1984b, 53–54.

146 Salminen 1984b, 136. Vrt. *Helsingin Sanomat* 29.4.1987; *Hufvudstadsbladet* 23.11.1975.

ottanut etäisyyttä tuohon ideologiaan. Colliander ”kunnioitti” toisen uskoa.¹⁴⁷

Mazzarellasta oli erityisen ironista, että juuri kosmopoliittinen Colliander oli niin vastaanottavainen 1930-luvun kansallismieliselle saksalaisuudelle. Collianderin tausta saattoikin vaikuttaa asiaan. Suvun sotilastaustan takia Collianderilla oli kunnioitus tottelemista ja fyysistä harjoittelua kohtaan. Salmisen tavoin Mazzarella korosti myös kansallissosialismin ja ortodoksisen uskon paralleelisuutta. Edellisessä oli keskeistä intellektuaalisuus ja jälkimmäisessä emotionaalisuus. Ne vastasivat Collianderin oman itsen kahta eri puolta. Ne olivat ”kaksi eri tapaa tulla uskoon”. Colliander tuli poliittisesta menneisyydestään myös lähimmäksi anteeksipyyntöä todetessaan muistelmissaan, että optimistinen ilmapiiri, ei niinkään unelmat Saksan suuruudesta, vetosivat häneen. Oliko Colliander sitten natsi? Ei, päätteli Mazzarella, vaan hän oli pikemmin paraatiesimerkki siitä, kuinka älymystön edustaja ohjelmallisesti julistautuu kannattamaan sekä individualismia että intellektualismia ja irtaantuu siitä, mikä on intellektuellien varsinainen olemus – kriittinen etäisyys.¹⁴⁸

Myös eräät muut väljästi tutkimuksen piiriin luettavat henkilöt sivusivat Collianderin Saksan-problematiikkaa, mutta yleensä pitivät Collianderin suhdetta Saksaan ongelmattomana tai neutraalina. Näitä huomioita esitettiin myös muun aineiston ohessa niin, että niille ei pyritty antamaan erityistä painoa ja merkittävyttä.¹⁴⁹ Esimerkiksi Tuuli Reijosen kirjassa *Kannaksen mosaiikkimaailma* (1968) todettiin, että kesällä 1935 Colliander ei ollut saksalaismielinen.¹⁵⁰ Toisaalta myöhemmin tehdyssä haastattelussa kertoessaan elämästä Kuokkalassa 1930-luvulla Reijonen sanoi päinvastoin, että ”natsi-Saksa oli esillä poliittisena kysymyksenä ja kaikki vastusti sitä, mutta Tito puolusti”.¹⁵¹

147 Mazzarella 1993, 93–94.

148 Mazzarella 1993, 94–96.

149 Esim. Suhonen 1973, 191.

150 Reijonen 1968, 48.

151 HY, Eira Hernbergin haastattelu Tuuli Reijosesta 7.12.1980.

Eila Pennanen oli yksi varhaisimmista, joka esitti kritiikkiä Collianderin poliittisista kuvauksista esseessään ”Tito Collianderin muistelmien lukijana”, joka oli alun perin Oriveden opistossa vuonna 1980 pidetty esitelmä mutta joka julkaistiin uudelleen muokattuna hänen teoksessaan *Kirjailijatar ja hänen miehensä sekä muita esseitä* (1982). Pennanen ihmetteli esseessään, että Colliander oppi kovin helposti ymmärtämään Hitleriä kannattavia saksalaisia. Colliander oli sivistynyt ihminen, mutta sivistys ei auttanut häntä erottautumaan joukkohurmiosta. Pennanen mainitsi Collianderin ensimmäisen vierailun Saksaan Nordische Gesellschaftin kirjailijakotiin ja kirjoitti: ”Jotenkin tuntuu masentavalta, että Colliander niin helposti oppi ymmärtämään Hitleristä intoilevia saksalaisia. Hän korostaa muistelmissaan epäpoliittisuuttaan monessa kohdassa: hän ei lukenut lehtiä, ei omistanut radiota, ei tiennyt mitä maailmassa tapahtui. Hän oli sivistynyt ihminen, mutta sivistys ei herättänyt hänessä valppautta.” Pennanen ihmetteli, että vaikka Collianderissa heräsi kammon tunne, kuten Lauri Viljasessakin, kun he kuulivat Hitlerin puheen, jossa tämä kerskaili teloittaneensa ne ja ne sotilashenkilöt, saksalaisten into ja kiihko tehosivat häneen tässäkin tilanteessa.¹⁵²

Tito Colliander ja kansallissosialismi 2000-luvun tutkimuksessa

Suomessa ilmestyneessä fasismia ja natsi-Saksaa ja erityisesti sen kulttuurisuhteita kommentoivassa uudemmassa tutkimuksessa on havaittu ja rekisteröity Collianderin poliittinen toiminta ja aktiivisuus suhteessa Saksaan, mutta melko varovaisin ja myös vaihtelevin sanakäantein. Näin teki esimerkiksi Osmo Hyytiä, joka totesi lyhyesti, että Colliander julkaisi matkakirjansa *Glimtar från Tyskland*, jossa hän ”puolusti” Saksan uutta järjestelmää.¹⁵³ Samoin Jokisipilä

152 Pennanen 1982, 102.

153 Hyytiä 2012, 104.

ja Könönen mainitsivat Hiedanniemen tietoihin perustuen, että Colliander oli Nordische Gesellschaftin ehdokas vieraaksi vuoden 1936 kesäpäiville (jonne hän ei kuitenkaan lähtenyt) sekä yksi osallistuja Saksan perustamassa Euroopan Kirjailijaliitossa, jonka suomalaisena keskushenkilönä toimi V. A. Koskenniemi. Kirjailijaliiton toisen kokouksen osallistujien joukossa Weimarissa loka-kuussa 1942 mainittiin olleen myös Tito Colliander.¹⁵⁴

Tarkemmin Collianderin toimintaa kommentoi ja arvioi Tarmo Kunnas fasismia ja eurooppalaista älymystöä käsittelevässä tutkimuksessaan *Fasismien lumous. Eurooppalainen älymystö Mussolinin ja Hitlerin politiikan tukijana* (2013). Kunnas kiinnitti huomiota erityisesti Collianderin matkakirjaan *Glimtar från Tyskland*, ja oli avoimesti kriittinen. Collianderin matkakirjassa oli vain hyviä uutisia Saksasta. Uusi Saksa tarjosi terveyttä ja elinvoimaa ja yhteistyötä ja toveruutta. Colliander ei kuitenkaan havainnut uuden Saksan manipuloivia ja autoritaarisia piirteitä ja jos havaitsi, selitti ne hyväuskoisesti parhain päin. Kunnas pohti, oliko Colliander Saksan kannalta niin sanottu ”hyödyllinen idiootti”. Toisaalta Kunnas viittasi Collianderin epäroiviin ja epäileviinkin havaintoihin ja kokemuksiin. Collianderin suopeus ei ollut vain kansallissosialismin kiittävä vaan yleisemmin saksalaisen perinteen arvostamista ja iloa saksalaisen loukatun historiallisen itsetunnon kohoamisesta. Kunnas painotti myös matkakirjan ilmestymisen ajankohtaa, jolloin ei ollut vielä nähtävissä, mitä kaikkea tulevaisuus toisi tullessaan, sillä ”synkät myrskypilvet olivat vasta ilmestyneet taivaanrantaan”.¹⁵⁵

Ville Laamanen huomioi väitöskirjassaan *Suuri levottomuus. Olavi Paavolaisen katse ja matkat 1936–1939* (2014) myös Collianderin ja erityisesti tämän matkakirjan *Glimtar från Tyskland*. Laamanen viittasi huomioissaan hyväksyvästi Johannes Salmisen ja Eira Hernbergin arvioihin. Collianderin Saksaa ja sen elinoloja ilmaisevat asenteet olivat vitalistisia ja kollektivistisia. Niiden taustalla oli kuitenkin pikemmin henkisyiden kaipuuta ja juurettomuuden

154 Jokisipilä ja Könönen 2013, 132, 339–340.

155 Kunnas 2013, 578–580; myös 110, 117, 220, 348, 567, 582.

ja muukalaisuuden tunnetta kuin varsinaista natsimielisyyttä. Colliander sijoitti Saksaan omia epäporvarillisia ja ihanteellisia elämäntoiveitaan. Hän oli ennen kaikkea hyväuskoinen. Laamanen painotti myös Collianderin arvostelmien ymmärtämiseksi, kuten Kunnaskin, Collianderin vierailun ajankohtaa vuonna 1934, jolloin uusi Saksa haki vasta suuntaansa.¹⁵⁶

Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen aurot -kirjassaan (2016) Oula Silvennoinen, Marko Tikka ja Alpo Roselius viittasivat Tito Collianderiin vain lyhyesti det svarta gardet -järjestön riviedustajana.¹⁵⁷ Örnulf Tigerstedt ja Bertel Gripenberg saivat sen sijaan koko luvun mittaisen kuvauksen.¹⁵⁸ Käsillä oleva tutkimus laajentaakin Tigerstedtin ja Gripenbergin poliittisen toiminnan kuvausta Collianderin osuudella ja yhteydellä heidän toimintaansa. 2020-luvun alussa ilmestyi myös kaksi Tito Collianderin elämänkaarta kuvaavaa ja valottavaa teosta, jotka kommentoivat lyhyesti Collianderin poliittista sitoutumista ja suhdetta kansallissosialistiseen Saksaan.

Annina Holmberg ja Olli Löytty mainitsivat teoksessaan *Tito ja Ina. Kohtauksia Collianderien taiteilijaliitosta* (2020) Collianderin myönteisen suhtautumisen kansallissosialistiseen Saksaan. Kirjoittajien mukaan Collianderin kuvauksissa ja muisteluksissa Saksasta oli naiiviutta, vaikeasta asiasta vaikenemista ja kaunistelua. Syinä Collianderin myönteiseen asennoitumiseen ja toimintaan viitattiin lapsuuden sotilasperinteisiin ja bolsevismin pelkoon. Olli Löytyn jälkisanoina Collianderin sympatiat Saksaa kohtaan nostettiin vielä erikseen esiin seikkana, joka oli ”mietityttänyt eniten” Collianderin persoonassa. Vastausta haettiin Eira Hernbergin haastatteluun vedoten Collianderin psykologisesta tavasta etsiä uusia kokemuksia ja elämyksiä, mikä vei hänet myöhemmin ortodoksiseen uskoon, jonka jumalanpalveluselämä vetosi myös monipuolisesti aisteihin. Löytyn loppukommentti ei ollut kuitenkaan tutkimuksellisesti erityisen kunnianhimoinen, sillä sen mukaan Collianderin

156 Laamanen 2014, 70–71, 99; myös 27, 29, 56, 83, 88, 99, 145, 153, 171, 278, 286.

157 Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 310.

158 Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 307–322.

asennoitumisessa niin politiikan kuin uskonnon saralla oli kenties kyse asiasta, jota ei voinut rationaalisessa mielessä tyhjentävästi se-
littää, mitä voi pitää itsestäänselvyytenä.¹⁵⁹

Raili Gothónin teos *Tito Colliander. Människan bakom böckerna* (2021) oli sikäli merkittävä virstanpylväs, että se on ensimmäinen Collianderista tehty kokonainen elämäkerta. Gothóni kuvasi Collianderin sosiaalisesti ja taloudellisesti epävakaa asemaa ja elämän vaikeuksia (esimerkiksi alkoholiongelma, avioliiton ulkopuoliset suhteet).¹⁶⁰ Monet menetykset ja muutokset tekivät hänestä levottoman ja kodittoman. Kärsimys, väliaikaisuus ja ulkopuolisuus olivat keskeisiä elämänkokemuksia. Vasta sodan jälkeen suhde ortodoksisuuteen toi itsehallintaa ja suuntaa elämään.¹⁶¹ Gothóni rekisteröi myös Nordische Gesellschaftin ja sen Travemünden kirjailijakodin poliittisen taustan ja Collianderin matkat kansallissosialistiseen Saksaan, mutta kiinnitti huomiota lähinnä ensimmäisen matkan vaikutelmiin.

Gothónin mukaan selitykset Collianderin suhteeseen Saksaan kohtaan olivat tämän elämänolosuhteissa. Gothóni eritteli Collianderin myönteistä suhtautumista Saksaan seitsemällä erikseen numeroidulla kohdalla. Colliander oli vieraskorea ja kiitollinen saamastaan avusta ja huomiosta ja poliittisesti sinisilmäinen eikä kiinnostunut ideologioista. Monet muutkaan suomalaiset, jopa tieteen edustajat, eivät uskoneet natsien väitettyihin hirmutekoihin. Colliander kunnioitti kaikkien ihmisten uskoa. Hän toivoi monien venäläisten emigranttien tavoin Hitlerin Saksan kukistavan bolševikit. Collianderin asennoitumiseen vaikuttivat myös hänen isänsä ja sukunsa pitkät sotilasperinteet, joihin kuuluivat uskollisuuden valat, totteleminen ja ihailu fyysisistä harjoittelua kohtaan.¹⁶²

Collianderin myönteinen suhtautuminen kansallissosialistiseen Saksaan oli suhteellisen ymmärrettävä seuraus Collianderin

159 Holmberg ja Löytty 2020, 118–119, 142–144, 216–217.

160 Gothóni 2021, 97–103, 144.

161 Gothóni 2021, 163.

162 Gothóni 2021, 126–134.

luonteesta, suvun sotilasperinteistä sekä ajankohdan olosuhteista ja poliittisesta tilanteesta. Gothónin väittämän mukaan toisen maailmansodan aikana Colliander oli kuitenkin poliittisesti puolueeton suhteessaan sekä Saksaan että Neuvostoliittoon. Hän kirjoittaa Collianderista, että ”under andra världskriget intog han en opartisk inställning till både Tyskland och Ryssland”.¹⁶³ Jotain ongelmallista Collianderin Saksa-suhteeseen kuitenkin silti liittyi Gothóninkin mielestä, koska hän myöhemmin kirjoittaessaan tämän itesesensuurista otti vielä esille seksuaalisuudesta vaikenemisen ohella Collianderin poliittisen toiminnan ja suhteen kansallissosialistiseen Saksaan. Tässä yhteydessä hän oli aiempaa kriittisempi. Kun Colliander vähätteli Saksassa viettämäänsä aikaa ja väitti, ettei häntä politiikka kiinnostanut, oliko siinä kyse myös itesesensuurista? Colliander ei kertonut muistelmissaan esimerkiksi kuulumisestaan ”mustaan kaartiin”, joka kokoontui ”tunnetun natsistisen” kirjankustantajan Bertel Appelbergin ympärillä. Siten Colliander vaimensi myös merkitystä, joka kansallissosialistisella Saksalla ja siellä vietetyllä ajalla oli hänelle itselleen.¹⁶⁴

163 Gothóni 2021, 134.

164 Gothóni 2021, 241–243.

II

Tito Collianderin poliittisen toiminnan sosiaalinen tausta

Tito Collianderin perhe ja sukuverkosto

Ranskalainen yhteiskunnallisen ajattelun klassikko Alexis de Tocqueville (1805–1859) tähdensi teoksessaan *De la démocratie en Amérique I-II* yksilön periaatteellista sidonnaisuutta erilaisiin sosiaalisiin taustatekijöihin. Tocquevillen mukaan yksikään ihminen ei voi menestyksekkäästi kamppailla omaa aikaansa vastaan tai saada aikalaisiaan jakamaan kanssaan ajatuksia ja tunteita, jotka ovat vastoin aikakauden yleisiä toiveita ja haluja: ”Oman vuosisadan ja oman kotimaan henkeä vastaan ei voi taistella menestyksekkäästi. Vaikutusvaltaisenkin ihmisen on hankalaa saada aikalaisensa omaksumaan vieraita mielipiteitä ja käsityksiä, jos ihmisten kaikki toiveet ja käsitykset ovat niitä vastaan.”¹⁶⁵ Ihminen on monin näkyvin ja vähemmän näkyvin säikein kiinni omassa taustassaan, sosiaaliluokassaan, miljöössään ja ajassaan, joiden piiriä voi olla mahdoton särkeä, vaikka siihen olisi aktiivista haluakin. Toisaalta siihen ei aina edes ole välttämättä halua. Esimerkiksi unkarilaissyntyinen sosiologi Karl Mannheim puhui ”itse-rationalisaatiosta”, jolloin yksilö nimenomaan ryhtyy säätelemään elämäänsä – tapoja, tyyliä, haluja – tietyn organisaation tai järjestelmän sääntöjen ja määräysten mukaiseksi.¹⁶⁶ Sosiologian perinteisiä kiistakysymyksiä onkin ollut, minkälainen osuus analyysissa olisi annettava ”yksilölle” ja hänen itseohjautuvuudelleen ja mikä ”systemille” ja sen

165 Tocqueville 2006, 620.

166 Wright Mills 1982, 159–169. Vrt. Zygmunt Baumanin erottelu tavoiteryhmään ja organisaatioon. Bauman 2020, 98–111.

pakottavuudelle. Vaikka yksimielisyyttä on siitä, että kumpikin vaikuttaa toiseen, erimielisempää on, minkälainen painoarvo kummallekin olisi annettava.¹⁶⁷

Tämän tutkimuksen yhtenä lähtökohtana oli havainto, että ollaakseen niinkin ”vapaa” ja boheemi, siis individualisti, Tito Colliander oli toiminnassaan voimakkaasti sidoksissa erilaisiin sosiaalisiin taustatekijöihin, joiden suuntaisesti hän tiedostaen tai tietämättään toimi. Tähän huomioon liittyi, että Collianderia ei ollut riittävästi eikä varsinkaan johdonmukaisesti aiemmin tarkasteltu tästä näkökulmasta. Collianderin kirjailijakuvassa on korostunut pikemmin omaehtoinen ja itseriittoinen, subjektiivinen oman tien kulkija. Tätä tulkintaa Colliander myös selvästi itse vahvisti omilla kannanotoillaan.¹⁶⁸ Sosiologisesta näkökulmasta katsottuna hänen omalaatuisuutensa oli kuitenkin paljon enemmän pintatason kuviota, jonka takana oli yllättävänkin voimakas halu toimia yhden-suuntaisesti ja sopusoinnussa omien sosiaalisten perusrakenteiden ja lähtökohtien ja ympärillä toimineiden ihmisten kanssa.

Juhani Niemi on esittänyt, miten askel askeleelta voidaan lähteä kartoittamaan kirjailijan sosiaalista ympäristöä ja taustaa. Voidaan lähteä liikkeelle laajemmasta kulttuuripiiristä (esim. kielialueet, vähemmistöt), tarkastella sosiaalista miljöötä, joka on ohjailut luovuutta sekä sukupuolen että sosiaalisen kerrostuneisuuden kautta, ja edetä kirjallisten ryhmien sekä sukupolvien (kuten Lauantai-seura, Tulenkantajat) analyysiin. Voidaan kysyä, miten kirjailija ratkaisi suhteensa näihin sosiaalisiin välttämättömyyksiin ja mikä oli hänen sosiaalinen asemansa ja tilanteensa.¹⁶⁹ Omassa tutkimuksessani lähdän liikkeelle Collianderin sosiaalisen miljöön tarkastelusta. Sosiaalisella miljööllä tarkoitan yksilöön vaikuttavista ulkoisista olosuhteista varhaisimpia ja lähimpiä, kuten perheen ja suvun sosiaalisia suhteita, arvomaailmaa sekä normeja. Juuri perheessä lapsi omaksuu ensimmäiset, vaikkakin epämääräiset

167 Välittävstä kannasta näiden kahden välillä Giddens 1997, 41.

168 Vrt. Hernberg 1989, 6–12.

169 Niemi 1991, 38–60.

vaikutteet myös poliittisesta todellisuudesta. Tähän tasoon kuuluu myös sosiaalisen luokan tai kerrostuneisuuden vaikutusten arviointi. Tarkastelen tämän jälkeen laajempaa sosiaalista ryhmittymistä, ensin Collianderia kulttuuripiirinsä (suomalaisen yhteiskunnan sekä suomenruotsalaisuuden) edustajana, ja etenen sitten kohti tarkempaa ja yksityiskohtaisempaa poliittista ja kirjallista ryhmittymistä.

Säätyläisyys ja Collianderin suvun sotilasperinteet

Tito Collianderia tarkastellaan myöhemmin tarkemmin suomenruotsalaisuuden edustajana, mutta sosiaalisen luokan tai kerrostuneisuuden kannalta on aluksi todettava, että tämän ryhmän ja aikakauden kirjailijoista, joihin Collianderkin kuului, tehty selvitys osoittaa, että heidän sosiaalinen asemansa oli perustaltaan selvästi yläluokkaisempaa kuin suomensuomalaisen. Yläluokkainen tausta vuosien 1917–1982 suomenruotsalaisista kirjailijoista oli kaikkiaan 41 %:lla. Keskiluokan tausta oli 34 %:lla kirjailijoista. Talonpoikais- ja työväenluokasta lähteneitten sanataiteilijoiden osuus supistui neljännekseen.¹⁷⁰ Sven Willner teki sosiaalista analyysia suomenruotsalaisista kirjailijoista juuri niiltä ajanjaksoilta, kun Tito Collianderkin aloitti kirjailijanuraansa. Vuosina 1926–1951 Suomenruotsalaiseen kirjailijaliittoon valittiin 152 uutta jäsentä. Willnerin laskelmien mukaan heistä 68 (= 46,3 %) kuului yläluokkaan, 36 (= 23,1 %) keskiluokkaan, 8 (= 5,2 %) työväenluokkaan ja 8 (= 5,2 %) talonpoikiin. Jos lukuja verrataan koko kirjailijakuntaan (sekä suomen- että ruotsinkielisiin), Willnerinkin päätelmien mukaan jollain tapaa vertailukelpoisia olivat ainoastaan yläluokkaista taustaa edustavien kirjailijoiden osuudet. Silmiinpistävä suuri ero luvuissa koski kirjailijoita, joilla oli työväenluokkainen tausta. Esimerkiksi vuosina 1930–1939 debytoineista sekä suomen- että ruotsinkielisistä

170 Niemi 1991, 69.

kirjailijoista 34 %:lla oli yläluokkainen, 30 %:lla keskiluokkainen, 21 %:lla työväenluokkainen ja 9 %:lla talonpoikainen tausta.¹⁷¹

Kaiken kaikkiaan voidaankin todeta, että suomenruotsalaisessa kulttuurissa kirja ja kukkaro (*bok och plånbok*) kohtasivat. Suomenruotsalaisten kirjailijoiden sosiaalinen tausta oli enemmän yläluokkaisempaa ja merkittävästi vähemmän proletaarisempaa kuin suomensuomalaisten. Samanlainen piirre on ollut nähtävissä suomenruotsalaisessa väestössä yleisemminkin. Johtajia ja toimihenkilöitä on ollut enemmän kuin suomenkielisellä puolella ja vastaavasti työläisiä vähemmän kuin suomenkielisellä puolella.¹⁷²

Willner mainitsi vuosina 1926–1951 debytoineista kirjailijoista esimerkkinä Tito Collianderin, Olof Enckellin, Harald Hornborgin, Bertel Kihlmanin, Henry ja Ralf Parlandin, Liv Tegengrenin, Oscar Parlandin, Solveig von Schoultzin, Göran Steniuksen ja Eva Wichmanin. He olivat kaikki yläluokan miljööstä lähteneitä, vaikka eivät välttämättä aina taloudellisesta yläluokasta.¹⁷³ Parlandeilla oli oma kannakselainen sukutarinansa ja Tikkalansa sekä joukko tsaarin Venäjää palvelleita esi-isiä ja monikulttuurinen perhetausta taiteellisine taipumuksineen, mikä paljon muistutti Colliandereiden sukutarinaa. Suurimmat erot olivat siinä, että kun Parlandien suvussa esiintyi yksityistä yritteliäisyyttä (kuten kauppiaita) ja suuntautumista opilliseen sivistykseen, Collianderin suvussa painopiste oli valtiota ja myös kirkkoa palvelleissa virkamiehissä ja erityisesti sotilaissa.¹⁷⁴ Johtaviin sotilasammatteihin ja upseereihin liittyi myös säätyläisyys ja usein aateluus. Marja Vuorinen on todennut, että esimerkiksi vuonna 1800 kaikista aatellisista viranhaltijoista yli 90 % oli Suomessa sotilasvirassa. 1800-luvun edetessä ja yhteiskunnan muuttuessa määrä väheni ja oli vuonna 1870 alle 30 %.¹⁷⁵

171 Willner 1979, 124.

172 Sandlund 1985, 281.

173 Willner 1979, 126. Luokan käsitteestä taloudellisena, sosiaalisena, kulttuurisena ja symbolisena Skeggs 2014, 50–55; Erola ja Moisio 2014, 79–94.

174 Parlandien suvusta Parland 1991, 151–275.

175 Vuorinen 2020, 412.

Vaikka Collianderin suku ei ollut aateloitu, Collianderin suvun miespuoliset jäsenet avioituivat usein aatelistaustaisten puolisoiden kanssa. Myöhemmin tulee esiin Tito Collianderin aatelistaustaisen äidin von Schoultzin suvun tärkeä merkitys sekä aatelinen Tigerstedtin suku ja erityisesti Tito Collianderin äidin sisaren poika eli serkku Örnulf Tigerstedt. Tärkeitä olivat aatelissäädyn vaikutuksen kannalta myös se, että Tito Collianderin isän äiti oli aatelistaustainen Johanna Charlotta Gripenberg. Tässä tutkimuksessa myös keskeistä osaa esittävän Bertel Gripenbergin isä ja hän olivat sisaruksia ja Bertel Gripenberg ja Tito Collianderin isä siis serkkuja. Myös Tito Collianderin isoisän äidinäiti oli aatelistaustainen Anna Lovisa von Essen. Seuraavassa polvessa äiti oli aatelistaustainen Brigitta Lovisa Toll ja sitä seuraavassa polvessa aatelistaustainen Ottiliana Lovisa Tandefelt (jonka äiti oli myös aatelistaustainen Ottiliana Lovisa Gyllenecker). Täytyy mennä 1600-luvulla syntyneisiin esivanhempiin ennen kuin löytyy puoliso, jonka suku ei ollut aatelinen, mutta Collianderin sukuperinteen kannalta silloinkin kuvaavasti upseeriperheestä ja aikansa säätyläisistä. Tässäkin tapauksessa myös puolison isän kummatkin vanhemmat polveutuivat keskiajan rälssistä.¹⁷⁶

Teoksen *Släkten Colliander i Sverige och Finland* (1939) sukutauluja tarkastellessaan itse asiassa hämmästyy, että sukupolvi toisensa jälkeen varhaisimpaan tunnettuun esi-isään, 1500-luvulla eläneeseen talonpoikaan Karl Kulleen (jonka nimestä Kulle Colliander on latinalaistettu versio), oli harvoja poikkeuksia lukuun ottamatta sotilaita, upseereita. Jos tarkastellaan Karl Kullesta lähtevää suoraan alenevaa isän linjaa Tito Collianderiin, niin väliin mahtui 7 upseeria, 2 kirkkoherraa ja 1 kamarikirjuri (*kammarskrivare*).¹⁷⁷ Collianderin muistelmissaan mainitsema ”kantaisä” oli kapteeni Nils Colliander, Karl Kullen pojanpoika, Colliandereiden Suomen haaran

176 <https://runeberg.org>. Den introducerade svenska adelsn ättartavlor. Med tillägg och rättelser utgivna av Gustav Ellgenstierna. Collianderin suvusta myös *Suomen kansallisbiografia* 2, 241–242.

177 Colliander, E. 1939, 36–37, 237–271.

kantaisä.¹⁷⁸ Hänen poikansa oli tuo poikkeuksellinen ei-sotilas eli Märten Colliander, joka toimi kamarikirjurina Turun hovioikeudessa. Mainitut kirkkoherrat elivät niin varhain, että Tito Collianderilla oli upseereja isän puolelta kuudessa edellisessä polvessa. Korkeimmassa arvossa oli hänen isoisänsä, joka oli kenraalimajuri, ja toiseksi korkein hänen isänsä, joka oli eversti.¹⁷⁹

Tito Collianderin isoisän Carl Victorin antautuessa sotilaan ammattiin hän seurasi sananmukaisesti isiensä jalanjalkia. Näin tekivät perheen seitsemästä pojasta kolme muutakin, joista tuli upseereja, mutta Carl Victor oli heistä selvästi menestyksekkäin. Hän oli myös ensimmäinen suvun upseeri, joka sai kadettikoulutuksensa Pietarissa. Valmistuttuaan vänrikiksi vuonna 1853 hän eteni tasaiseen tahtiin ylempiin upseerinarvoihin ilmeisenä osoituksena tunnollisesta palveluksesta. Carl Victor osallistui taisteluihin Krimin sodassa vuosina 1854–1856 saaden urheudesta Pyhän Annan ritarikunnan ritarimerkin sekä Pyhän Yrjön ritarikunnan hopeamitalin. Oltuaan komppanianpäällikkönä vuonna 1869 Suomenlinnassa hän asettui Hämeenlinnaan, jossa hänellä oli oma tila ja jossa hän toimi myös tykistössä päällikön tehtävissä. Hän sai vuonna 1871 everstin arvon ja erosi armeijan palveluksesta vuonna 1885 kenraalimajurina. Carl Victorilla oli kolmen tyttären ohella kuusi poikaa, joista neljä suunnautui myös sotilasuralle.¹⁸⁰

Tito Collianderin isä Sigfrid Joachim oli jälleen perheen pojista se, joka ylsi korkeimpaan upseerinarvoon. Hän syntyi Suomenlinnassa vuonna 1869 ja sai upseerinkoulutuksensa isänsä tavoin Pietarissa. Vuonna 1889 hän oli aliluutnantti ja vuonna 1901 hän sai kapteenin arvon. Ollessaan kadettikoulun opettajana Pietarissa hänet kuitenkin erotettiin vuonna 1904 palveluksesta ”på grund av för fritt uttalade fosterländska åsikter”. Sigfrid Joachim asettui Suomeen ja toimi Helsingissä liikemiehenä. Maailmansodan sytyttyä vuonna 1914 hänet kutsuttiin uudestaan palvelukseen Pietariin ja hän sai

178 Colliander 1964, 57.

179 Colliander, E. 1939, 237–271.

180 Colliander, E. 1939, 258.

everstin arvon. Vuonna 1918 Sigfrid Joachimim upseerinura Venäjän palveluksessa päättyi. Suomen sisällissotaan hän ei osallistunut, mutta Collianderin sukukirjan mukaan oli osa valkoisten suomalaisten upseerien salaista organisaatiota Pietarissa. Vuonna 1918 hän siirtyi perheineen Suomeen ja asettui asumaan Porvooseen, jossa kuoli vuonna 1926. Sigfrid Joachimista sukukirjassa on todettu, että viiden veljensä tavoin hänet kasvatettiin sotilaaksi. Hänellä oli kuitenkin myös taiteellisia taipumuksia, joita hän toteutti muun muassa opiskelemalla maalaamista Pietarin taideakatemiassa.¹⁸¹

Isän maailman merkitys

Muistelmissaan Colliander kertoi isästään sukukirjankin toteamat perusseikat, kuten että kenraalikuvernööri Nikolai Bobrikovin murhaan liittyneet varomattomat puheet olivat yhtenä syynä, että Sigfrid Joachimim täytyi erota kadettikoulun opettajanvirasta. Everstiluutnantin arvo kuitenkin jäi, samaten oikeus pitää mitalit ja kunniamerkit sekä oikeus ”palata tilaisuuden tullen”. Ero tapahtui vuonna 1904 ja takaisin palvelukseen Sigfrid Joachim Colliander palasi ensimmäisen maailmansodan puhjetessa vuonna 1914, jolloin hän sai everstin arvon ja sotasensuuriosaston päällikön tehtävät. Koko perhe muutti Pietariin.¹⁸²

Colliandereiden perheen asunto Pietarissa sijaitsi kivitalossa osoitteessa Bolšaja Zelenina Ulitsa 41. Asunto oli tilava ja komea, ja siinä oli kolme ainakin neljä metriä korkeaa paraatihuonetta, joista oli näkymät Malaja Nevkalle ja Krestovskyn sillalle. Lapsuudenkodissa oli myös isän komennuksiltaan mukanaan tuomia asekoelmia ja sotavarusteita, kuten rengaspaitoja, tikareita ja sapeleita sekä vanhoja kiväärejä.¹⁸³ Pietariin muutto merkitsi

181 Colliander, E. 1939, 269.

182 Colliander 1964, 137–142.

183 Gothóni 2021, 24.

10-vuotiaalle Titolle isän maailman asettumista ainakin joksikin aikaa ihailevan huomion keskipisteeksi:

Pappa kom in. Han bar stövlar med sporrar, en fin fältgrön officers-uniform med axelremmar och gyllene epåletter, med sabel på ena sidan och revolver i ett hölster på den andra. En ny pappa - och just sådan, absolut sådan skulle han vara egentligen. Nu såg jag för första gången min verkliga pappa, den riktiga. Han omfamnade och kysste oss, jag minns hur jag satte mig på knä i sängen. Först gick han fram till Musse, sedan till mig, han strök med sin fina blåådriga hand över vårt hår. Adjö, adjö, sade han, vi ses nog igen... Vi hade nu sprungit upp ur bäddarna.

– Pappa, vart ska pappa fara?

Men självklart visste vi det utan svar: också pappa skulle ut till kriget.¹⁸⁴

Isä ei kuitenkaan lähtenyt rintamalle vaan ainoastaan sotasensuuri-osastolle. Lääkärintarkastus paljasti hänet kenttäpalvelukseen kelpaamattomaksi. Colliander totesi kuvaavasti, että äiti virkosi helppotuneena saman tien lomaannustilastaan, mutta nuorelle pojalle isän uusi asema oli suuren ylpeyden aihe:

Pappa gick i sin översteuniform med sabel och sporrar, och när en trupp soldater ute på körbanan mötte oss ropade fältväbeln ljudligt: blicken till höger! Soldaterna stramade på blinken upp sig och stirrade på pappa, och fältväbeln höll handen vid mössan. Pappa lyfte upp sin hand och svarade: vóljno, lediga, och så återtog truppen sin vanliga marschtakt. Detta gav en särskild lyftning åt promenaderna med pappa, det var romantiskt och förnämnt.¹⁸⁵

Colliander kirjasi muistelmiinsa myös muutamia muita voimakkaita lapsuuteen liittyviä mielikuvia sodasta ja sankaruudesta. Aikaan ennen Pietariin muuttoa sijoittui huikaiseva kokemus mestatun

184 Colliander 1965, 47.

185 Colliander 1965, 59.

valtaneuvos, marski Torkkeli Knuutinpojan Viipurissa sijaitsevan patsaan näkemisestä. ”Att bli halshuggen var nära nog något eftersträvansvärt. Bara förnäma mänskor blev halshuggna”, kirjoitti Colliander ja jatkoi, että isoveli Rurik syötti heille tämäntapaisia ajatuskulkuja. Collianderin mukaan isoveli Rurik luki *Kolmea muskettisoturua* ja näillä Ludvig XIII:n ja Richelieun ajan seikkailijoilla ja sankareilla oli juuri isonveljen välityksellä muihinkin perheen lapsiin pitkäaikainen vaikutus.¹⁸⁶

Viipuriin sijoittui myös Runeberg-kokemus *Fänrik Ståls Sönger*-kokoelmaa (1848 ja 1860), *Vänrikki Stoolin tarinoita* lukiessa, jolloin Colliander löysi paitsi ”jalojen hahmojen kansan” myös rytmin, kauneuden, tasapainon, jalouden ja ylevyyden. Colliander kirjoitti: ”Jag läste och gråt så att jag ideligen tvangs att torcka bort tårarna, men de bara rann.”¹⁸⁷ Collianderin lapsuudenkokemusta saattoi osaltaan vahvistaa, että *Vänrikki Stoolin tarinoiden* kuvaama Suomen sota 1808–1809 oli vuoteen 1918 asti ainoa Suomen historian sota, jonka ympärille oli luotu nationalismiaatteiden mukainen kansallinen kultti muistomerkkeineen ja juhlapäivineen, jotka täyttivät tarvetta kansallisille symboleille, historialle ja vapaustaistelulle.¹⁸⁸

Pietarissa ensimmäisen maailmansodan aikana, joka epäilemättä lisäsi sotaan liittyviä mielikuvia, nuori Tito muiden mukana seurasi kiinnostuneena sotilaiden aseharjoituksia ja erityisen lumoa-va oli Mars-kentälle sijoittunut Keisarin paraatin näkeminen, joka yhdistyi hänen mielessään *Vänrikki Stoolin tarinoiden* lukemisen kokemukseen:

Långt borta såg jag Kejsaren till häst och med honom storfursten Nikolaj Nikolajevitj, överbefälhavaren, och andra som hörde till hans svit. Då och då spelade ett hornkapell en marsch, närmare eller längre borta, och ideligen hördes bruset av soldaternas taktfasta hälsningsrop, det lät

186 Colliander 1965, 17.

187 Colliander 1965, 23.

188 Roselius 2013, 180–181.

nästan som skallet av en stor hund: Vö-vö-vö-vö-vö-vö-vö-... Vi önska Eder Kejsrerliga Höghet välgång...

Långt borta i andra ändan av Marsfältet hade ropen börjat. Småningom hördes de allt närmare efterhand som kejsaren närmade sig. Så igen en marsch. Skulle det kejsrerliga följet komma ännu närmare? Mit hjärta skälvde, jag vet inte av vad, frågade inte heller efter det då. Måhända skälvde det på samma sätt som då jag låg på tachtán i Viborg och läste Fänrik Stål?¹⁸⁹

Keisarin paraatista lumoutuminen pani Collianderin muistelmisaan aiheellisesti kysymään itseltään, oliko syynä vain syvään juurtunut ihastus kaikkeen sotilaalliseen, ajatus, että näki tsaarinkeisarin omin silmin keskellä uskollisten sotilaiden merta, vai vain yleisinhimillinen haltioitumisen ja hurmaantumisen tarve.¹⁹⁰ Samanlaisen haltioitumisen hetken Colliander koki myöhemmin myös valkoisen armeijan voitonparaatin vuosipäivänä Helsingissä toukokuun kuudentenatoista 1919.¹⁹¹

Vuoden 1914 tienoilla suunniteltiin nuoren Titon panemista kadettikouluun, samaan, jota hänen isänsä oli käynyt lapsena ja jossa hän oli ollut opettajana. Ajatuksesta kuitenkin luovuttiin syistä, joita Colliander ei tarkemmin kertonut, ja Tito kävi koulua sisarensa kera Pietarin ruotsalaisessa S:t Katarina Svenska Kyrkoskolassa.¹⁹² Perheen sotilaallisia perinteitä vei kuitenkin konkreettisesti eteenpäin isovelji Rurik Nikolai, joka sitten kaatui vain 20-vuotiaana vänrikkinä 22.6.1919 Venäjällä valkoisen armeijan joukoissa. Isovelji pyrki myös vaikuttamaan eläessään nuorempaan veljeen. ”Också du, knatting, ska bli militär”, sanoi esimerkiksi Rurik kerran Titolle.¹⁹³

Edellä esitellyistä isään liittyvistä esimerkeistä ilmeni monia Collianderin lapsuuden miljööseen liittyneitä poliittisia asenteita ja

189 Colliander 1965, 130.

190 Colliander 1965, 130–131.

191 Colliander 1967, 89.

192 Colliander 1965, 63.

193 Colliander 1967, 30.

arvoja ja niihin liittyviä normeja. Isän uusi asema vuoden 1914 jälkeen merkitsi Collianderille selvästi uutta elämystä. Hän näki isän aseman itse kuitenkin lähinnä ulkoisessa valossa. Keskeistä olivat isän ulkonäkö, toiminta ja häneen liittynyt romanttinen tunnelma. Syvemmällä tasolla voi nähdä, että ihastuksen kohteena oli myös isän ylempi asema suhteessa muihin ihmisiin sekä isään liittyneet militääriset ihanteet, joista (jos samastumisprosessi toimi) tuli samalla ainakin osittain myös Collianderin omia ihanteita.¹⁹⁴ Collianderin lapsuuden ihanteina esittäytyivät myös Dumas'n *Kolme muskettisoturia* sekä Runebergin *Vänrikki Stoolin tarinat*. Edellisessä korostui arvona sankaruus ja jälkimmäisessä muun muassa jalous ja ylevyys. Kyse oli siis romanttis-ihanteellisen arvomaailman läpi elämisestä.

Keisarin paraatin sotilaallisuudessa korostui paitsi hierarkkisuus myös kollektiivisen hurmion kokemus, joka toistui vielä 1919. Tällöin kokemuksella oli kuitenkin aristokraattis-majesteettisesta arvomaailmasta poikkeavat poliittiset kehukset. Kyseessä oli nimenomaan hurmaantuminen valkoisen, porvarillisen Suomen voitonparaatissa.¹⁹⁵ Collianderin lapsuuden miljöön avoimia vaihtoehtoja oli myös hänen kouluttamisensa esi-isien tavoin sotilaan ammattiin, kuten hänen veljensä kohdalla tapahtuikin. Isästään Sigfrid Joachimista Colliander kertoi myöhemmin haastattelussa, että tämä oli isänmaallinen, vanhanaikainen militääri, jolle keisarin palveleminen oli ”ära och heder”. Colliander myös mainitsi, että myöhemmin 1920-luvulla Suomessa asuessaan hänen isänsä oli selvästi ”porvarien puolella, valkoisten puolella”.¹⁹⁶

Collianderin sukutaustan, erityisesti isän puolen, johon hänen voi katsoa sekä sukupuolensa että lapsuuden samastumisprosessien myötä liittyneen, keskeinen sukuperintö oli sotilaallisuus ja siihen liittyvien arvojen ja normien tärkeys. Niitä ei tarvinnut ikään kuin erikseen omaksua vaan ne olivat itsestään selvä osa elämää jo usean

194 Schellenberg 1988, 26.

195 Voitonparaatista ja sen symbolisesta luonteesta Tepora 2011, 104–109.

196 HY, Eira Hernbergin 3. haastattelu Tito Collianderista 12.5.1976.

sukupolven takaa ja muodostivat enemmän tai vähemmän tiedostetun osan Collianderin sosiaalista perusrakennetta.

Colliander ei myöskään näytä aikuisuudessaan vakavasti, ainakaan vielä 1930- ja 1940-luvulla, kyseenalaistaneen tai rakentaneen uudestaan sosiaalisesta taustastaan juontuvia perusrakenteita. Collianderin myöhemmät kannanotot kertoivat, että isään liittyneet lapsuuden ihanteet eivät olleet kadonneet. Colliander ei koskaan ryhtynyt tai joutunut sotilaaksi, mutta hän kirjoitti elämäkerran Suomen sodan sankarista J. Z. Dunckerista, *Den femte juli. J. Z. Duncker och Savolaxbrigaden* (1943), josta kertoessaan saattoi antaa arvostuksensa myös muiden sotilassukujen ohella teoksessa mainitulle omalle suvulleen. Colliander myönsi itse juuri Dunckerin elämäkertaan liittyen, että Duncker edusti hänen militääristä ihmiskuvaansa.¹⁹⁷ Collianderin teoksessa tulikin ilmi useita myönteisiä sotilaallisuuteen, hierarkkisuuteen, ihanteellisuuteen ja sankaruuteen liittyviä kuvauksia ja lausuntoja. Collianderilla oli suopea kuva paitsi Dunckerista ja useista Suomen sodan sankareista myös venäläisistä upseereista. Havainnollisena esimerkkinä voidaan ottaa esille Collianderin kuvaus venäläisestä majuri Boborikinista, mikä oli voimakkaan ihannoiva ja ylistävä:

Han var en praktfull typ, major Boborikin, vänsäll, älskvärd och bildad. Han var enögd, det andra ögat hade blivit bortskjutet i strid, och alltid var han färdig att vid toddyglaset delge sina erfarenheter från de stora fältslag han varit med om. ”Ah mes amis!” kunde han utropa, ”que la querre est une belle chose!”¹⁹⁸

Aateliston ja ritarisäädyn jo antiikista, soturiaatelin ja suurvaltaajan aatelistosta periytyvään upseerin moraalikoodiin kuului miehekkyyks, velvollisuudentunto ja pelottomuus kuoleman edessä.¹⁹⁹ Aateliston ihanteet osoittivat aatelistolle myös paikan hallitsijan

197 Hernberg 1989, 140–141.

198 Colliander 1943, 203.

199 Lagerstam 2008, 121–122; Koskinen 2022, 77–78.

palvelijana ja alamaaisena ja vahvistivat hallitsijan asemaa ja hänen edustamaansa valtion valtaa. Moraalikoodia oli mahdollista kansallisvaltion kehikossa vahvistaa koskemaan uskollisuutta ja alamaisuutta ei vain hallitsijalle vaan myöhemmin J. L. Runebergin tavoin synnyinmaalle ja jokaisen miehen ja naisen velvollisuudelle elää ja tarvittaessa myös kuolla sen puolesta. Kansallisvaltioon liittyneestä demokraattisesta eetoksesta nouseva tapa käsitellä aatelistoa tai valtaa saattoi pitää aatelistoa tarpeettomana, joutilaana luokkana. Kuitenkin esimerkiksi Zacharias Topeliuksen edustamassa perinteessä ajateltiin, että aateli oli myös tasapainottava tekijä kansan ja hallitsijan välissä ja tarpeellinen osa yhteiskuntaa virka-aatelina ja sotilasaatelina.²⁰⁰

Collianderin elämäkerran nimihahmo jäljitteli ja elävöitti uudelleen Runebergin *Vänrikki Stoolin tarinoiden* ja *Den femte juli* -runon esikuvaansa ja teoksen muita sankareita ja heidän kohtaamistaan. Sotilaan kunnian ja urhoollisuuden korkein muoto oli sankarikuolema. Runebergia mukaillen Colliander ei kuvannut vain suomalaisten sotilaiden erinomaista taistelutahtoa vaan myös kykyä sietää kärsimyksiä ja rohkeasti kuolla taistelukentällä. Kuolema yhteisen asian puolesta oli kaunis kuolema.²⁰¹ Sota oli myös seikkailuviihdettä, mikä ilmenee edellä olevassa lainauksessa Collianderin teoksesta, jossa muistellaan mielellään rehvakkaasti sotakokemuksia sotilasin äärellä ja tähdennetään, että sota oli kaunis, hohdokas asia. Verrattuna Runebergin arvostavaan suhtautumiseen tavalliseen kansaan Collianderin yläluokkaista asennoitumista ilmensi kuitenkin teoksessa suhtautuminen suomalaisiin talonpoikiin, joita moitittiin.²⁰² Kirjan voimakkaan militääristä ja sotaa ihannoivaa sävyä selittänee omalta osaltaan kirjan syntyajankohta keskellä toista maailmansotaa ja sen olemassaolonkampailua.

200 Vuorinen 2010, 118-125.

201 Runebergista ja Dunckerista ks. Wrede 1988, 213-218; Jokinen 2019, 39.

202 Colliander 1943, 130.

Von Schoultzin suvun traditiot

Äidin puolelta Tito Colliander oli suvultaan von Schoultz, joka oli aatelissuku, jonka jäsenistä niin ikään suuri osa oli sotilaita.²⁰³ Äidin isä Carl Fredrik oli tosin insinööri, joka rakensi rautateitä Venäjällä, mutta hänkin oli käynyt Haminan kadettikoulun. Hän oli varttunut sisarustensa kera Lohjalla Wähls gårdilla (nykyään Kirkkonummella Vohlsin kartano), joka oli vuoteen 1857 heidän isänsä kenraalimajuri Constantin Nils von Schoultzin omistuksessa.²⁰⁴ Hänen isänsäkin (kuten myös isänisä) oli sotilas, Suomen ritarihuoneeseen vuonna 1840 aateloitu majuri, Svartholman merilinnon komentaja ja hovineuvos Gabriel Gustav von Schoultz.²⁰⁵

Von Schoultzin sukuun ja sotilaallisuuteen liittyikin Collianderin lapsuuden kesänviettopaikan Simsalön ohi purjehtivien laivojen katselun innoittama Collianderin muistelmiensa alkuosaan kirjaama kuvaus:

Vi tyckte om de ryska krigsfartygen. Vi visste att morbror Arne hade tjänstgjort på ett sådant fartyg och följt med det ända långt bort till Madagaskar. Onkel Max och morbror Gustav – mammans kusiner – var fortfarande marinofficerare, det visste vi också. Om dem hörde vi bara talas, vi hade ännu inte sett dem, de bodde i Petersburg. Men kanske de var med på de där fartygen...²⁰⁶

Lainauksessa mainitut Collianderin äidin serkut olivat veljekset Max ja Gustav von Schoultz, joiden isä ja Collianderin äidin isä olivat siis veljeksiä. Äidin veli Arne oli merivoimien upseeri, luutnantti. Veljeksistä nuorempi Gustav von Schoultz oli puolestaan kontra-amiraali. Hänen poliittisia toimiaan ja saksalaismielisyyttään kuvataan myöhemmin tarkemmin Collianderin toisen

203 Colliander, E. 1939, 269–270.

204 Colliander 1964, 85, 230.

205 <https://www.riddarhuset.fi>. Ätter och vapen.

206 Colliander 1964, 199.

Saksan-vierailun yhteydessä. (Kyse on suorastaan sosiaalipsykologi-
sesta kouluesimerkistä, joka osoittaa, minkälainen vaikutus lapsuu-
den muistoilla ja sukuverkostolla voi olla ihmismieleen.) Morbror
Gustav jätti nuoreen Titoon lähtemättömän jäljen, joka aktualisoi-
tui myöhemmin korkean natsivirkamiehen ja hänen edustamansa
maailman ylenmääräisenä ihailuna.²⁰⁷

Colliander kuvaili paitsi muistelmasarjassaan myös haastatteluis-
saan vanhempiaan ja heidän arvomaailmaansa. Äidistään Dagmarista
hän kertoi, että tämä oli lukenut muun muassa Leo Tolstoita, Fjodor
Dostojevskia, Ralph Emersonia, Hippolyte Tainea ja Rabindranath
Tagorea. Äidistä syntyi kuva eräänlaisena hyväntahtoisena ja hyvä-
uskoisena idealistina.²⁰⁸ Äidin idealismista Tolstoin hengessä oli myös
seurauksena ”ett socialt experiment” laittaa nuori Tito tavalliseen kan-
sakouluun sekä sallia hänen leikkiä kaikkien lasten kanssa säädystä
riippumatta. Sosiaalinen kokeilu kuitenkin epäonnistui, Tito joutui
koulukiusaamisen uhriksi eikä ystäväystynyt leikkikavereiden kans-
sa. Colliander ei tuntenut yhteenkuuluvuutta kansan syviin riveihin.
Syynä oli Collianderin omankin tulkinnan mukaan sosiaalinen kuilu,
joka erotti hänet ikätovereistaan. Hän kuului herrasväkeen, ja siksi
häntä ei hyväksytty muiden joukkoon.²⁰⁹

Collianderin omat muistelmat antoivat sellaisen kuvan, että
äidinpuoleinen suku ja erityisesti äidistä lähtevä naislinja edusti isän
(ja äidin isän) sukua tasapainottavaa yksilöllisempää ja liberaalim-
paa maailmankuvaa ja arvomaailma. Collianderin kuvaaman von
Schoultzien sukhistorian yksi kiinnostavimmista henkilöistä oli
Carl Fredrik Schoultzin puoliso eli Titon äidin äiti Mary Henriette
(puolisot olivat myös pikkuserkkuja keskenään). Hänen isänsä Nils
Gustav von Schoultz oli upseeri ja seikkailija, joka hirtettiin Uudel-
la mantereella. Tämä luutnantti matkusti Amerikkaan (Kanadaan)
tarkoituksenaan myydä patentti uudelle raakakamferin jalostus-
menetelmälle, jonka hän oli keksinyt. Matkallaan hän kuitenkin
sekaantui ranskalaisten ja englantilaisten siirtomaaselkkauksiin,

207 Ks. osio III luku ”Toinen matka Saksaan vuonna 1937”.

208 HY, Eira Hernbergin 3. haastattelu Tito Collianderista 12.5.1976.

209 Colliander 1965, 21; Gothóni 2021, 36–38.

sillä seurauksella, että englantilaiset pitivät häntä kapinoitsijana ja tuomitsivat kuolemaan vain 31-vuotiaana vuonna 1838. Luutnantti oli tutustunut puolisoonsa Firenzessä.

Luutnantin puolison Ann Arabella Campbellin suku oli peräisin Skotlannista ja edusti Campbellin klaania, jolla oli taustallaan rojalistisia sukutraditioita Robert II:n pojan tyttären avioliiton kautta (Robert II oli ensimmäinen Stuart-sukuinen kuningas Skotlannissa, myöhemmin suku hallitsi myös Walesia ja Englantia).²¹⁰ Collianderin äidin äiti omaksui epäilemättä omalta äidiltään tapoja ja tottumuksia, jotka periytyivät omalle tyttärelle. Ehkä tätä kautta Collianderin perheeseen tuli tuulahdus sitä kosmopoliittista henkeä, joka sävytti erityisesti Collianderin muistelmasarjan alkuosia²¹¹. Colliander kertoikin ylheästi, että äiti kasvatti heidät ”aristokraattisen englantilaisen sukutradition hengessä”.²¹²

Collianderin äidin äiti Mary Henriette oli sukukronikassa, jota hallitsi miesten usein niin itsestään selvä uskollisuus valtiota ja hallitsijaa kohtaan, mielenkiintoinen individualistinen ja myös vapaamielinen poikkeus (ainoa sisar Anna Elisabeth solmi myös kosmopoliittisen avioliiton tutkimusmatkailija, kuvernööri ja sittemmin amiraali Johan Hampus Furuhjelmin kanssa²¹³). Colliander kirjoitti hänestä:

Hon satt och skrev brev till släkt och vänner i Tyskland och England och Sverige, men också inlägg i olika tidningar om kvinnosaksfrågan och språkstriden och utvecklingslära, som hon försvarade, och mycket annat. På engelska beskrev hon Kalevala och överförde dess innehåll till prosa, hon översatte också Vårt land och Suomis sång och Molnets broder och annat till sitt modersmål, men skrev också dikter på tyska. Sedan översatte hon till svenska den då mycket omstridda boken Världens barndom av Eluard Clodd. För detta fick hon ett förebrående brev

210 Robert II:sta ja Skotlannista Brown ja Boardman 2005, 84–90.

211 Vrt. Pennanen 1982, 77.

212 Colliander 1964, 83–94, 106.

213 Tiitta 2009, 74.

av Topelius, som ansåg att Clodds bok förvillade mänskligheten och särskilt ungdomen genom sin icke bibliska tolkning av skapelseskeendet. Brevet finns bevarat: ett långt och vackert brev, skrivet med värme. Men mormor var vad man då kallade ”frisinnad” och ”framstegsvänlig” [...].²¹⁴

Tämän intellektuaalisen isoäidin tyttären avioituivat taholleen, ja näiden asuinpaikat ja kodit näyttelivät tärkeätä osaa Collianderin lapsuuden miljöössä ja myöhemmin aikuisiässäänkin. Yhdestä tyttärestä (Mary Florence) tuli Tigerstedtien Mustilan kartanon emäntä, yhdestä (Florence Armias) Näsijärven rannalla olevan Teiskolan kartanon emäntä, yhdestä, Dagmarista, tulevan kirjailijan Titon äiti. Mustilan ja Teiskolan kartanoita eivät kuitenkaan enää hallinneet isoäidin vapaamieliset ja edistykselliset ajatukset. Mustilaa hallinnoi torppariensa kunnioittama todellinen valtioneuvos Axel Fredrik Tigerstedt, jonka pojista yksi, Olof, kaatui ensimmäisten tsaarin upseerien joukossa ensimmäisessä maailmansodassa. Axel Fredrik järjesti tuolloin kaatuneelle pojalleen mahtavat sotilashautajaiset keisarilliseen tyyliin.²¹⁵ Mustilasta saattoi myös löytää nuoren Örnulf Tigerstedtin sotilaskarttojen ääreltä, kuten Colliander kertoi:

En ljus sommarnatt när Berndt och jag kom till Mustila gick vi och hälsade på hos Ulfen [Örnulf] i gavelrummet längst bort i ändan på övre korridoren. Han stod i en ankellång gul nattskjorta och studerade kartor över finska kriget 1808–1809. Skjortan var fläckig av någotslag smörja och som om han sett oss i går, tittade han upp från kartorna och sa: Rör mig inte. Jag har skabb. Eirik Hornborg har fel. Han missar på två kilometer minst. Då gick landsvägen inte såhär.

Och han pekade på en bestämd punkt på en av kartorna.

– Det är morgon, sa vi. Det är ljust redan. Du kan öppna gardinerna och släcka lamporna.

– Jasså. Stör mig inte. Valpar!²¹⁶

214 Colliander 1964, 84.

215 Colliander 1968, 190.

216 Colliander 1968, 192–193.

Göran O:son Waltän mukaan on usein sanottu, että todellinen vaikutusvalta Suomessa vuosien 1809 ja 1918 välillä oli keskittynyt noin 250 ruotsinkielisen aatelistiperheen ympärille. Tigerstedtin perhe kuului tähän ryhmään ja oli vielä eräänlainen *crème de la crème*. Suvulla oli pitkä sekä virka- että sotilastraditio. Esi-isät olivat Ruotsista, suku oli aateloitu Kaarle XI:n aikana 1600-luvun lopussa (naturalisoitu 1691, introdusoitu 1693). Suku edusti korkeita moraalisia ja myös älyllisiä standardeja. Velvollisuudentunne, kunnia, tottelevaisuus olivat Tigerstedtin suvun itsestään selviä moraalikoodeja. Örnulf Tigerstedtin isä Axel Fredrik sai hallintaansa suvun omistukset vuonna 1901. Axel Fredrik oli koulutukseltaan kaivosinsinööri, ja hän sai vuonna 1913 arvonimen todellinen valtioneuvos. Tigerstedtien kotipaikka Mustilan kartano Elimäellä oli lukuisine huoneineen ja omalaatuisine tunnelmineen aina myös avoin vieraille. Se toimi Teiskolan kartanon ohella Collianderin perheen yhtenä turvapaikkana.²¹⁷

Teiskolan kartano Tampereen pohjoispuolella Teiskossa Näsijärven rannalla oli puolestaan Collianderin omasta mielestä Oulunkylää lukuun ottamatta hänen lapsuutensa ainoa kiinteä maantieteellinen paikka. Teiskola edusti Collianderille pysyvyyttä ja muuttumattomuutta:

Man visste: till Teiskola kunde man alltid återkomma och där stod allting kvar som det hade varit förut. Vällingklockan ringde, stora bordet dukades, på sjöverandan satt mostrar och stora kusiner skuggade av humlelöven och pratade, i båtskjulet stod sniporna och den stora utfärdsbåten, i stallet hästarna, i fähuset tjuren med ring i nosen [...].

Colliander kertoi, että Teiskola oli hänelle eräänlainen lapsuuden paratiisi.²¹⁸ Mutta Teiskolallakin oli toinen puolensa. Teiskolaa isännöi Johan Axel Tammelander, kihlakunnantuomari, pankinjohtaja ja tilanomistaja. Colliander kirjasi muistiin episodin nuoruusiältään

217 Waltä 1993, 43–46; 1994, 92–93.

218 Colliander 1964, 215.

(elettiin talvea 1918), kun Axel-isäntä kysyi, tulisiko Tito hänen kanssaan hiihtoretkelle käymään eräässä kartanon torpassa. Colliander kirjoitti:

Jag minns inte mycket av färden, inte heller av torpet och interiören – antaligen blev vi bjudna på kaffe och säkerligen var allting mycket prydligt och snyggt med trasmattor på golvet, vitmenad ugnsmur och duk på bordet. Med några ord, på sitt enkla och rediga sätt, klargjorde morbror Axel för mig torpfolkets duglighet genom generationer, deras flit och trohet - de hade inte hört till dem som förirrade sig till de röda. Därför förklarade han vidare, hade de det också bättre än mången annan i deras ställning. Och så kom den där satsen som stötte mig så hårt:

– Ser du, det håller nämligen streck, det där som ordspråket säger, att envar är sin egen lyckas smed.²¹⁹

Tässä vaiheessa Teiskolan kokemuksiin oli tullut jo synkempiä, tummempia sävyjä, mikä johtui Collianderin omista ankarista elämäkokemuksista, jotka saivat hänet näkemään entiset – ei tosin poliittiset – asiat uudessa valossa. Mutta Teiskola ja sen itsestään selvä valkoisen ja isänmaallisen Suomen arvomaailma eivät olleet muuttuneet:

Fänrik Ståls sägner hörde till högläsningen på Teiskola. Där lärde man sig att vara ”fosterländsk”²²⁰

Näistä Collianderin lapsuusmuistoista ja sosiaalisen miljöön kuvauksista käy valaisevasti ilmi useita seikkoja. Collianderin perhe ja suku edustivat ennen vuosien 1917–1918 tapahtumien tuomia muutoksia suhteellisen tyypillistä säätyläistöä. Suvussa oli edustettuina säätyläisammattajeja, kuten upseereita, virkamiehiä, papistoja, kartanon omistajia ja myös koulutuksen tuomia uusia ammattajeja. Käyttökieleinä oli useimmissa tapauksissa ruotsi, ja

219 Colliander 1967, 71–72.

220 Colliander 1964, 217.

muitakin kieliä osattiin. Korostettiin sivistysihanteita ja perinteisiä aristokraattisia arvoja, kuten hyvää ja sulavaa käytöstä. Ihanteena saatettiin nähdä eräänlainen upseeri ja herrasmies. Sotilaallisuus ja lojaalisuus olivat Collianderin miljöössä itsestään selviä ihanteita, joihin kuului romanttis-idealisten tradition mukaista kirjallisuutta ja sen edustamia arvoja. Säätytietoisuus oli selvä. Muihin ihmisiin, kuten torppareihin, suhtauduttiin säädyittäin – siis ei demokraattisesti. Avioliitot solmittiin samankielisten ja mielellään samaa säätyä edustavien kanssa.

Ulla Ijäs on todennut, että vasta 1800-luvun kuluessa säätyjen raja-aita, erityisesti aatelin ja keskisäädyn (porvaristo ja papisto) välillä, mataloitui, kun eliitin ammatillistuksessa ja koulutusmahdollisuuksien parantuksessa Suomeen syntyi sivistysporvaristoa.²²¹ Tämän porvariston taustalla ja rinnalla eli kuitenkin aateliston ja säätyläistön kulttuuriperintö, joka vaati miehiltä urheutta sodassa tai ahkeruutta virkamiehenä tai edes säällistä kunnianhimoa hengen maailmassa, jota saattoivat edustaa papin virka ja yliopisto-opinnot. Collianderin äidin suvun naisten edustamat arvot eivät olleet myöskään poikkeuksellisen vastakohtaisia suvun patriarkaalisille perin-teille, koska naisilla oli aatelis- ja säätyläisperheissä usein mahdollisuus edustaa myös elämän esteettisempiä ja taiteellisempia puolia. Tähän naisten edustamaan usein viihtyisämpään ja kevyempään puoleen liittyivätkin useat Collianderin mieluisat lapsuusmuistot, kuten idylliset kuvat kesäisestä Teiskolasta.²²²

221 Ijäs 2020, 365.

222 Vrt. Alapuro 1985, 36–100; Klinge 2006, 486–488, 489–492; Ijäs 2020, 337–366.

Sosiaalisen miljööön ongelmia

Collianderin perhehistoriassa vuoden 1917–1918 tapahtumat muodostivat selvän vedenjakajan. Collianderin elämänvaiheista voidaan kuitenkin etsiä sekä varhaisemmilta ajoilta että vuoden 1917 tapahtumien jälkeen monia sosiaalisen miljööön ongelmia. Osa näistä ongelmista oli subjektiivisempia elämymaailmaan ja Collianderin sosiaalisen miljööön ilmapiiriin liittyviä ja osa objektiivisia ulkoisiin olosuhteisiin ja elämän edellytyksiin liittyviä.

Collianderin isoisä kenraalimajuri Carl Victor Colliander, tämä suvun korkeimpaan upseerinarvoon yltänyt ja Krimin sodassa mitalein palkittu, erosi armeijan palveluksesta ja katosi salaperäisesti 1885. Hänen ruumistaan ei löydetty. Hän teki ilmeisesti itsemurhan. Isoisä oli harrastajamaalari, jonka juominen oli raskas ja synkkä sukusalaisuus.²²³ Äidin lapsuudenkodista, Runolinnasta, joka sijaitsi Saimaan kanavan rannalla, Viipurin lähellä, Colliander kirjoitti: ”Och Runolinna, mammas barndomshem, brann upp. Helt och hållet, ingenting blev kvar.”²²⁴

Oulunkylän Punaisessa huvilassa perhe asui vuosina 1907 ja 1908. Tito Collianderin muistikuvien mukaan sekin paloi, tosin perhe oli jo ehtinyt muuttaa pois. Toisen tiedon mukaan talo tosin purettiin, koska se oli niin huonossa kunnossa. Oulunkylän huvilan kohtalo oli jälleen hyvä esimerkki Collianderin muistelmien tai omaelämäkertojen subjektiivisesta luonteesta:²²⁵

223 Colliander 1964, 122–126. Vrt. Colliander, E. 1939, 258.

224 Colliander 1964, 83.

225 Gothóni 2021, 240–241.

Men sedan brann Röda villan upp. De sotiga skorstenspiporna och spruckna plåtugnarna hängde där på backen över spillror och otäckt mörka bräder. Möjligt är att jag redan då fattade något av alla tings förgänglighet och av katastrof. Huset där vi bodde så nyligen och där Greta använde våra byggklossar till tände, förededde nu bara sånt som man kunde gråta över. Sotiga rester mellan dödsbrända träd.²²⁶

Edellä mainitut sukuun liittyneet ilmiöt vaikuttivat epäilemättä perheen sisäiseen ilmapiiriin ja siihen itsetulkintaan, jonka jokainen yhteisö suorittaa heille tärkeiden perustarinoiden pohjalta. Tietyt vanhat tapahtumat saattoivat myös saada uutta symbolista sisältöä, kun ne liittyivät uusien kokemusten sarjaan. Esimerkiksi Colliander liitti edellä Oulunkylän huvilan palamisen muihin hänen elämäänsä liittyneisiin katastrofeihin, joissa kaikki aineellinen omaisuus katosi, kuten myöhemmin Pietarin vallankumousaikana. Collianderille myös äidin lapsuudenkodin palamisesta kertomiseen liittyi viittaus edellä mainittuun isoisään, josta ”fann man bara en uniformsmössa på en insjöstrand invid Tavastehus”.²²⁷ Lisäksi Colliander vielä korosti, että äidin lapsuudenkoti edusti tarinoineen jotain täydellistä, joten sen katoaminen oli tietysti sitä suurempi onnettomuus ja menetys.

Perheen ongelmat eivät olleet kuitenkaan vain kokemuksiin ja traditioihin liittyviä, eivätkä Collianderin muistikuvat heijastelleet vain niitä vaan ne olivat myös jokapäiväisiä taloudellisia ongelmia. Isän upseerinura katkesi vuonna 1904, ja sen seurauksena perheen taloudellinen tila heikkeni. Isän toimet liikemiehenä eivät nekään olleet menestyksekkäitä. Collianderin perhehistoriassa vuosi 1904 muodosti vuoden 1917 prologin. On ehkä mahdollista tulkita, että perheen sosiaalinen ja taloudellinen perusta vaurioitui jo tuolloin merkittävästi, etenkin kun tilanteeseen ei löytynyt mitään selkeää korjausta. Myöhemmin ensimmäisen maailmansodan syttyminen

226 Colliander 1964, 36.

227 Colliander 1964, 83.

ja uusi sijoittuminen Pietariin muutti perheen tilanteen ainoastaan hetkellisesti.

Haastattelussa Colliander viittasi selkeämmin kuin muistelmiensa ensimmäisissä osissa lapsuudenkotinsa turvattomuuteen. Eira Hernbergin haastatteluista ilmeni, että ankarana lapsuuteensa kuuluneena rasitteena Colliander piti usein toistuneita asuinpaikan vaihtoja ja isän jatkuvaa poissaoloa. Asuntoa vaihdettiin aina, kun saatiin entistä asuntoa edullisempi ja halvempi asunto. Isän liiketoimet eivät olleet myöskään tuottoisia, rahapula perheessä oli jatkuva. Toisaalta muutettiin myös vaihdevuosistaan kärsineen äidin mielialan vuoksi: ympäristönvaihdos piristi äitiä. Vasta Pietariin muutto merkitsi ”kodin” ja ”vakinaisen” asuinpaikan löytämistä.²²⁸

Myöhemmästä lapsuudestaan ja nuoruudestaan Colliander kuitenkin kertoi, että turvallisuuden tunne ei perustunut materiaaliisiin seikkoihin. Kirjailija kertoi oppineensa jo varhain Pietarin-aikaisten tapahtumien perusteella ja toisaalta usein toistuneiden muuttojen perusteella, että kaikki materia oli katoavaa. Maapalstan ostamisella ei ollut merkitystä. Suomessa asuvien sukulaisten näkemykset olivat Collianderin mielestä täysin erilaiset. Kirjailija arvelikin ”halveksineensa” suvun tavaran keräämistä. Vastenmielisyyttä herätti myös suvun aristokraattisuus, rikkaus ja vakaa elämä: kaikki oli heille helppoa ja itsestään selvää.²²⁹

Myös perheen sisällä oli tragiikkaa. Perhe oli menettänyt kaksi alle puolivuotiasta lasta ennen Rurik Nikolain syntymää. Perheen ainoa tyttö Margareta (Musse) sairastui aivokalvontulehdukseen, josta jäi pysyvä vamma, joka aiheutti tasapainottomuutta ja raivo-kohtauksia. Tito Collianderilla oli polvivamma, joka lopulta pakotti hänet kipsiin kahdeksi vuodeksi ja aiheutti myöhemmin kroonista kipua.²³⁰

228 HY, Eira Hernbergin 3. haastattelu Tito Collianderista 12.5.1976.

229 HY, Eira Hernbergin 7. haastattelu Tito Collianderista 31.12.1976.

230 Colliander, E. 1939, 270; Colliander 1964, 241–248; Colliander 1967, 117–141; Gothóni 2021, 156–157.

Isän ja äidin rakkaudesta toisiinsa ja lapsiin Colliander kirjoitti lämpimiä sivuja. Se kantoi eteenpäin. Toisaalta isän ja äidin traagikka oli Collianderin tulkinnan mukaan, että he eivät saaneet elää omaa elämäänsä. Titon isä oli oman isänsä tavoin taitava harrastajamaalari, joka ei saanut kunnolla toteuttaa taipumustaan, äidin aika taas kului perhehuolissa. Elämä täyttyi toiveista, jotka eivät saaneet täyttymystään. Colliander liitti täyttymättömät toiveet sukupolvien ketjuun ja loi siten traagista elämäntuntoa paitsi perheen myös koko suvun ylle. Taiteen pääkaupunki Pariisi siinteli symbolina paremmasta huomisesta ja unelmien täyttymyksestä epämääräisessä tulevaisuudessa:

Mina tankar har ofta rört sig kring detta. Sakta har de trevat sig fram, in i det tragiska rummet i min fars (och jämväl min farfars) och min mors liv. Hemligheten bakom mammas och pappas orubbliga sammanhållning, och deras kärlek, lika orubblig.

Jag har börjat undra om detta kanske delvis berodde på gemenskapen i deras öden: att inte få leva det egna livet. Att beskåras, alltid bara beskåras på möjligheten att utveckla sig såsom de ville det och behövde.

Deras liv förblev ett ofullbordat liv. Kvarstannat vid en ständig längtan att äntligen -. Ännu i femtioårsåldern, inte långt före sin död kunde min far säga med återhållen bävan i rösten: vänta Daj [Dagmar], vänta. Bara jag lyckas med den här affären, så far vi till Paris.²³¹

Lokakuun vallankumous 1917 ja sosiaalinen romahdus

Venäjän vallankumouksen eri vaiheissa poliittinen tilanne alkoi luoda pakolaisuutta ratkaisevasti vasta lokakuun vallankumouksen jälkeen, kuten Marjo Haimila totesi artikkelissaan ”Kun kumous vie kodin. Suomeen paenneet venäläiset 1917–1927”. Erityisesti venäläinen yläluokka koki tuolloin sosiaalisen murroksen

231 Colliander 1964, 119.

entisten etuoikeuksien ja säätyasemien menettäessä merkityksensä. Sen edustajia pakeni maasta ja osa heistä sijoittui Suomeen. Myös suomalaisia, joista osa oli palvellut tsaarin armeijassa, emigroitui. Kaikkien osa ei kuitenkaan ollut yhtä hyvä kuin esimerkiksi C. G. E. Mannerheimin, joka saavutti nopeasti johtavan aseman vanhassa kotimaassaan. Päinvastoin ennakkoluulot Venäjällä palvelleita suomalaisia kohtaan olivat suuret, erityisesti armeijan jääkäripiireissä. Collianderin isä oli yksi esimerkki Venäjää palvelleista upseereista, jotka eivät vuoden 1917 jälkeen enää löytäneet uutta tukevaa jalansijaa kotimaassaan.²³²

Vuosien 1917 ja 1918 tapahtumat olivat myös Tito Collianderin traagisten muistojen huippupiste. Silloin nuori Tito näki Pietarissa paitsi nälkää myös sen, kuinka väkijoukko hakkasi ja potki kuoliaaksi varkaudesta epäillyn miehen. Sitä hän ei voinut koskaan unohtaa.²³³ Collianderin vanhemmat pakenivat rajan yli Suomeen 1918 ja saapuivat jouluksi Teiskolan kartanoon, jossa 14-vuotias Tito ja hänen sisarensa jo olivat. Teiskolan isännät halusivat järjestää jälleennäkemisestä iloisen yllätyksen, mikä osoittautui kuitenkin järkytykseksi. Ero hyvinvoivien sukulaisten ja nälän ja puutteen uuvuttamien pakolaisten välillä oli niin suuri, että nuori Tito tunsi vain suuttumusta ja vihamielisyyttä sukulaisiaan kohtaan, jotka olivat tehneet tapaamisesta yllätyksen. Oman perheen ja sukulaisten elämäntilanteen vastakohtaisuuden yllättävä havaitseminen oli Collianderille eräänlainen shokkielämys. Murroksen hetkillä katastrofi purkautui ilon sijasta katkeriin syytöksiin. Teiskolan lapsuuden idylli oli peruuttamattomasti muuttunut teennäiseksi ja suurelliseksi teatterinäytännöksi ja vastenmieliseksi helyvälkkeeksi, jota leimasi Collianderin mielessä epäaitous ja epätodellisuus. Colliander katseli nyt todellisuutta suuren katastrofin sumentamin silmin, menetyksen silmälasien läpi. Nämä kokemukset vaikuttivat voimakkaasti hänen arviointeihinsa ja myös myöhempiin elämänvaiheisiinsa.²³⁴

232 Haimila 1998, 61–86.

233 Colliander 1968a, 214–216.

234 Hyvinvointivajeiden merkityksestä Saari 2011, 13–14. Lapsuuden kasvuympäristön

– Mamma och pappa, ni hör inte hit. Ni har dykt upp ur ett hav av ruiner och armod, av tyngder och avstånd som aldrig kan begripas här. Alltför stora, alltför mäktiga och förfärande – ni hör inte hit. Ni har trätt fram ur verkligheten till en tillgjord och uppstyldad föreställning, ett motbudande glitterflicker, som upprätthålls av ihåliga röster och tomma leenden och fraser i stället för ord. Mamma och pappa. Jag vill vara med er. Men under dessa nära fyra månader som Musse och jag levat inne i det falska kramset, har vi nästan glömt verklighetens ansikte, det som ni nu visar oss. Men bara oss, Musse och mig. Bara vi kan se det. Kusinerna och moti Miffö och morbror Axel – de förstår ju ingenting av allt det där. De bara bubblar vidare fram i sitt element av lösliga bubblor.

Så tycker jag mig kunna återge något av vad jag kände då. Ett tveksamt försök... Bara det.²³⁵

Collianderin muistelmien lainausta voidaan yrittää tulkita ja ymmärtää. Ensiksikin ilmeni hänen sosiaalinen yhteenkuuluvuuteensa omiin vanhempiinsa ja näiden elämänkohtaloon. Kykenemättä ilmeisesti täysin tajuamaan tapahtumia ja niiden syy-yhteyksiä hän kohdisti negatiivisia tunteitaan sukulaisiin, joilla ei kuitenkaan ollut Collianderin vanhempien kohtaloon mitään yhteyttä. Collianderille kyse ei ollut vain traumaattisesta kokemuksesta sinänsä vaan siitä, että hän ei tässä tilanteessa pystynyt tuntemaan yhteenkuuluvuutta omaan perinteiseen säättyynsä ja sen edustamaan elämäntapaan vaan hän samastui vanhempiensa edustamaan ”uuteen” elämänpiiriin. Sosiologisesti tulkittuna hän identifioitui tähän elämänpiiriin ja näki sen toisten silmissä ja tajusi, ettei se (eikä siten hän itsekään) täytännyt niitä mittoja, joita ”normaalin” tai ”kunnioitettavan” elämän olisi tullut täyttää. Tuloksena oli vieraantumisen ja erillisyyden kokemus.²³⁶ Colliander tulkitsi pakolaiskokemusta (*refugee experience*),

ja elinolojen vaikutuksesta ja periytyvyydestä ja niitä koskevasta tutkimustiedosta Härkönen 2010, 62–64.

235 Colliander 1967, 42–43.

236 Vrt. G. H. Meadin erottelua ”I” ja ”me”, jossa jälkimmäinen oli juuri se minä (toisten silmissä), jonka kautta yhteiskunta tulee osaksi yksilöä. Schellenberg 1988, 44–45.

jolle oli ominaista menetyksen tunne, jyrkät vastakohtat ja sosiaalisen häpeän tunne siitä, että hänen oma elämänpiirinsä ei enää täyttänyt niitä edellytyksiä, joita säädynmukaiseen elämään olisi pitänyt kuulua.²³⁷ Raili Gothóni on kuvannut Collianderin tilannetta ilmeisen osuvasti itävaltalaiselta psykiatrilta Alfred Adlerilta periytyvällä termillä ”alemmuuskompleksi”. Colliander oli köyhä, turvaton ja vailla koulutusta, ja sukulaiset olivat sen sijaan rikkaita, turvassa ja hyvin koulutettuja. Colliander tunsu itsensä alempiarvoiseksi suhteessa hyväosaisiin sukulaisiinsa.²³⁸

Eila Pennanen, joka muutenkin havainnoi tarkasti Collianderin vaiheiden sosiaalista ulottuvuutta ja niiden vaikutusta hänen elämänsä, korosti myös, että ilman Pietarin vallankumousaika ja sen aiheuttamaa ”proporvarillisen arvoasteikon” heilahdusta ei Collianderin tuotantoa eikä ainakaan hänen muistelmasarjaansa olisi edes syntynyt. Pennanen korosti myös vastakohta-asetelmaa Collianderin uusien kokemusten ja suvun edustaman vakavaraisuuden välillä. Colliander ei enää pystynyt näkemään maailmaa samoin kuin ennen:

Pietarin vallankumousaika kypsytti Tito Collianderin arasta pojasta rohkeaksi ja toimeliaaksi. Nälkä ja puute muutti koko perhetilanteen vähemmän aristokraattiseksi: alettiin puhua rahasta ja lapset ottivat tyysijakseen keittiön, jossa he aikaisemmin eivät saaneet käydä. Elämän keskeiset tosiasiat, ruoka, henkiinjääminen, alkoivat määrätä käyttäytymistä.

Vasta kesällä 1918 Tito Colliander ja hänen sisarensa pääsivät Suomeen, vanhemmat kuukausia myöhemmin. Suomessa olivat vastassa uudet ongelmat, joista vähäisimpiä ei ollut köyhyys. Mutta pahempainkin oli. Tito Colliander ei pystynyt enää katsomaan maailmaa samoin silmin kuin vakavaraiset sukulaiset. Hän ei pystynyt enää näkemään sukulaisiaan samoina ihmisinä kuin ennen. Väkivallan ja nälän aika oli tehnyt hänestä kriittisen.²³⁹

237 Liisa Malkin tutkimusten mukaan ei ole kuitenkaan mitään yhtä ja yleistä pakolaiskokemusta. Malkki 2012, 104-110.

238 Gothóni 2021, 66.

239 Pennanen 1982, 85-86.

Collianderin sosiaalinen miljöö ei siis ollut mikään kesäinen idylli vailla ongelmia. Perheen historiassa kuitenkin vasta vuoden 1917–1918 tapahtumat muodostivat selvän vedenjakajan. Vaikka ongelmia oli ollut sitä ennenkin, vasta lokakuun vallankumouksen myötä perhe paitsi menetti koko omaisuutensa myös kävi läpi julkisesti henkilökohtaisen ja oman elämänmuutonsa romahduksen. Säätyläisperheestä tuli miltei hetkessä köyhiä maanpakolaisia, joiden ainoa tuki ja turva oli sukulaisten mahdollisen anteliaisuuden varassa. Siinä missä yläluokkaan kuuluneet pelkäsivät vuosien 1917–1918 tuomia muutoksia, Colliander tosiasiaassa koki ne ja kävi läpi perheensä kera romahduksen, josta hänen perheensä ei sosiaalisesti eikä taloudellisesti koskaan toipunut. Näiden tapahtumien seurauksena Colliander menetti yhteenkuuluvuuden tunteensa entiseen suhteellisen hyvinvoivaan sosiaaliseen säätyynsä ja tunsu epäilemättä monien vuosisadan vaihteessa ja sen jälkeen eläneiden tavoin seisoineensa vanhan ja uuden aikakauden rajalla. Vanha sääty-yhteiskunta alkoi mennä maille, mutta säätykokeemukset muuttuivat hitaammin. Tito Colliander perheineen oli historian pakosta tämän muutoksen eräitä edelläkävijöitä.

Tito Colliander haastattelujen valossa

Teiskolan sukulaiset eivät voineet silloin eivätkä ehkä myöhemminäkään täysin ymmärtää, minkälaisen muutoksen Collianderin perhe joutui käymään läpi. Tämä käy hyvin ilmi lähisukulaisten haastatteluista, jotka samalla vahvistavat, kuinka vaikea Collianderin perheen sosiaalinen ja taloudellinen tilanne kaiken aikaa todellisuudessa oli. Eira Hernbergin vuonna 1981 tekemissä Collianderin serkkujen Monica ja Cay von Weissenbergin (edellisen äiti muistelmien Moti Miffo, Teiskolan kartanon emäntä Florence Armias, ja jälkimmäisen äiti muistelmien Moti Carin, Carin Alberta, Axel Leonard von Weissenbergin puoliso) haastatteluissa muisteltiin Collianderin perheen Teiskolassa oloa jouluna 1918 ja Collianderin muistelmien versiota siitä. Haastateltavat totesivat, että Colliander

kuvasi tapahtumia vain omasta subjektiivisesta näkökulmastaan. Hän ei ottanut huomioon, että Moti Miffo ja hänen puolisonsa Axel halusivat vilpittömästi valmistaa iloisen ja mukavan joulun ja että Titoa ja hänen sisartaan haluttiin ilahduttaa eikä järkyttää sillä, että vanhempien paluusta tehtiin yllätys. Toisaalta Monica von Weissenberg totesi: ”Mutta Titohan kuvaa muistelmissaan asioita niin kuin hän ne silloin koki, ei niin kuin hän ne nyt kokisi.”²⁴⁰

Von schoultzilaisesta kasvatuksesta haastateltavat kertoivat, että se oli viktoriaanista. Rahasta ei puhuttu, sivistynyt ihminen ei puhunut rahasta ja ”kenties tämän takia Tito ei välitä rahasta – vip-paa sieltä mistä saa”. Todettiin, että Collianderit elivät kerjäläisinä koko perhe. Monica von Weissenberg piti perheen isää Sigfrid Joachimia ”syypäänä” perheen köyhyyteen. Haastateltavien mukaan hän oli epäonninen liikemies. Kuitenkin myös von Schoultzit olivat velkaantuneet. Todettiin, että von Schoultzien sisaruksista vain Miffo ja Carin selvisivät taloudellisesti hyvin, samoin Runo (edellisten veli Konstantin Runo von Schoultz).

Cay von Weissenberg kertoi von Schoultzien suvusta ja sen yleisestä ilmapiiristä, että von Schoultzit olivat lahjakkaita mutta epävakaita:

Kyllä he ovat korkealentoisia, lahjakkaita, temperamenttisia. On sattumanvaraista, ovatko he tasapainoisia vai eivät. Kohtalo heitä johdatti. [...] Oli paljon vaikeuksia, mutta he olivat suvaitsevaisia, lämpimiä. Von Schoultzien tyttäret olivat (kuten isäni tapasi sanoa) kuin ihana järvi, pelkkä idylli, mutta sitten tuli aina jostakin synkkä pilvi ja myrsky. Sitä kesti sitten viisi minuuttia ja kaikki oli taas ennallaan.

Haastateltavien mukaan tämä vonschoultzilainen piirre näkyi myös sekä Tito Collianderissa että tämän äidissä.

Ensimmäisen haastattelun lopussa Cay von Weissenberg kysyi haastattelijalta: ”Mitä luulet, onko Tito nyt sitten löytänyt jotakin,

240 HY, Eira Hernbergin Monica ja Cay von Weissenbergin 1. haastattelu 27.7.1981. Ks. myös 2. haastattelu 16.10.1981.

joka antaa hänelle – sanokaamme vaikka rauhaa?” Haastattelijan kysyessä Caylta, mikä oli hänen käsityksensä, hän vastasi: ”Niin, jos Tito on von Schoultz, ei hän löydä koskaan mitään, etsii vaan.” Monica vahvisti: ”Sellainen äitinikin oli [...] äiti etsi koko elämänsä ajan. Hän luki buddhalaisuutta, hindulaisuutta, kaikkea. Mitään erityistä ei kuitenkaan löytynyt. Eiköhän Titon äitikin ollut samanlainen.”

Rurik Collianderista haastateltavat kertoivat, että hän erityisesti perheen lapsista ihaili sotilaita ja halusi itse tulla sotilaaksi, että hän oli ”rohkea sukeltaja, isokokoinen, hauska, lapsuuden leikkien sylkykilpailun voittaja”. Rurik kirjoitti myös runoja: ”[...] jotakin sellaista, että ritari katsoo aaltoja ja ajattelee suuria aatteita”. Haastateltavien mukaan myös serkku Örnulf Tigerstedt oli samanlainen ”sapelinkalisuttaja” ja ilmeisesti vaikutteita tuli siltä suunnalta. Cay liitti haastattelussa myös Tito Collianderin ja Örnulf Tigerstedtin yhteen sikäli, että hänen mielestään kansallissosialismi ja Saksa kiinnostivat ainakin aluksi Collianderia, kuten ne kiinnostivat Tigerstedtiäkin myöhemmin aikuisiässä.

Von Weissenbergien haastattelusta ilmeni, että sukulaisten näkökulmasta Teiskolan episodi ei ollut mikään ongelma. Siellä valmistauduttiin perinteiseen joulunviettoon ja haluttiin ilahduttaa kovia kokeneita sukulaisia. Haastateltavien mielestä Collianderin kuvaukset joulusta 1918 olivat epäoikeudenmukaisia. Toisaalta korostettiin, että Colliander ehkä koki asiat myöhemmin toisin. Haastattelusta kävi myös ilmi, että Collianderin perheen sosiaalinen ja taloudellinen ja asema oli ainakin sukulaisten mielestä kaiken aikaa vielä epävakaampi kuin Colliander itse antoi ymmärtää muistelmissaan. Collianderin isän Sigfrid Joachimin osaamaton toiminta nähtiin syynä perheen talousongelmiin. Äidin liberaalinen aatteellisuus näyttäytyi puolestaan päämäärättömänä ja epäitsenäisenä etsimisellä. Haastatellut kiinnittivät huomiota myös siihen, miten perheen muut jäsenet, kuten veli, mahdollisesti vaikuttivat Tito Collianderin poliittisiin asenteisiin.

Hernbergin tutkimuspäiväkirjasta ilmeni toisaalta, että sukulaisten kuvaukseen Collianderista ja hänen perheestään olivat vaikuttaneet autobiografioissa olleet sukulaiskuvaukset sekä Collianderin

maksamattomat lainat, jotka olivat ”vieläkin vaikeasti sulavaa ruokaa”. Haastattelussa oli varautunut ilmapiiri, ja keskustelussa ilmeni suuttumusta ja katkeruutta mutta myös ”ymmärtävää” Collianderin tarkastelua. Hernbergin haastatteluista ilmeni, että haastateltujen mielipiteisiin ehkä vaikuttivat ongelmalliset menneisyyden sidokset, joten haastattelun tiedot olivat tuskin sellaisenaan oikea kuva Collianderista ja hänen perheestään, mutta ne paljastivat kuitenkin yhden näkökulman hänen elämäänsä ja sosiaaliseen taustaansa.²⁴¹

Sosiaalisen miljööön ongelmia 1920-luvulla

Vuoden 1917 tapahtumien seurauksena oli, että 1920-luvulle tullessa Collianderilla oli vaikeuksia ilman perheen taloudellista tukea sosiaalistua yhteiskunnan jäseneksi. Collianderin ulkoinen yhteiskunnallinen asema ja arvostus sekä hänen tuntemansa säätytunne eivät kohdanneet toisiaan ja aiheuttivat sekä sisäisiä että ulkoisia ristiriitoja. Tämä ristiriita oman sosiaalisen itseymmärryksen ja tosiasiallisen ulkoisen sosio-ekonomisen maailman kanssa aiheutti Collianderille vaikeita sopeutumisongelmia. Colliander ei tuntenut kuuluvansa sen enempää Elimäen Mustilan tai Teiskolan kartanonomistajien maailmaan kuin kasvavaan porvaristoon, joka koulutuksen ja osaamisen ja uusien ammatillisten professioiden myötä oli asettunut kaupunkeihin ja yliopistoihin ja pyrki vuorostaan muuttamaan uudeksi porvarillisen maailman yläluokaksi ja aristokratiaksi.

Inga-Britt Wik-Amnellin tekemästä Collianderin haastattelusta kävi ilmi, että Colliander tunsii olevansa peräisin aristokratiasta: ”Det var ju så att det var jag hörde till denna om man får säga aristokrati eller så där att det var alldeles naturligt den saken. Jag uppförde mig som en sådan [...]” Kuitenkin tavatessaan 1920-luvulla esimerkiksi Gunnar Björlingin ja Rabbe Enckellin suhdetta väritti

241 Hernbergin tutkimuspäiväkirja, Tito Collianderin haastatteluja koskevat muistiinpanot vuosilta 1976–1981, 17.

heti voimakas sosiaalisen eriarvoisuuden tunne, johon tosin saattoi liittyä Björlingin (jonka sosiaalinen tausta oli myös jossain määrin problemaattinen) varomaton puhe Collianderin köyhästä elämäntilanteesta. Colliander piti heitä pyhäkoulupoikina (*söndagsskolegossar*), Björlingiä vieläpä jonkinlaisena pikkuporvarina, koska hän luki *Hufvudstadsbladetia* ja kävi Svenska Teaternissa.

Collianderin kannanotoista ilmeni valaisevasti hänen säätyläisarvostuksensa ja myös hänen porvarilliseen suomenruotsalaiseen kulttuuriin kohdistamansa arvonalennus. Collianderilla oli vaikeuksia suhtautua hyväksyvästi ihmisiin, joiden elämäolosuhteissa ei ollut (tai hän ei ehkä tiennyt olevan, kuten Björlingilläkin) sellaisia jyrkkiä kontrasteja kuin hänellä itsellään. Sosiologisesti tulkittuna Collianderin kannanotot heijastelivat hänen kokemaansa murrosta, eräänlaista sosiaalista kaunaa siitä, että vaikka hänen piti kuulua aristokratiaan, hänelle ei suotu yläluokan etuoikeutena helppoa ja vakaata elämää.²⁴²

1920-luvun alussa Collianderin oli taloudellisten ongelmien takia välillä turvauduttava sukulaisten apuun ja käytävä päivällisellä serkun luona (kyse oli Teiskolan kartanon Florence Armiaan tyttärestä Ella Geologica Tammelaanderista), joka oli naimisissa Hugo E. Pippingin, tulevan taloustieteen professorin, kanssa. Heillä oli Helsingin Eirassa pieni, vaalein värein ja aistikkaasti sisustettu koti. Kerran olivat Hugo E:n vanhemmat vieraisilla ja Tito pääsi kuuntelemaan Hugo E:n isän kielentutkija, professori Hugo Pippingin sinänsä mielenkiintoista etymologista esitelmää. Kohotellessaan posliinikuppia huulilleen Tito koki kuitenkin yhtäkkiä, että hän kuului aivan muualle, Pursimiehenkadun yömajaan, jonka asukkien kanssa hän oli jo tullut tutuksi. Colliander asetti vastakkain sivistyneen säädyn kodikkuuden ja käytöstävät sekä yömajan asukkaiden aitouden ja yksilöllisyyden. Jälkimmäisiä luonnehti myös

242 HY, Inga-Britt Wik-Amnellin haastatteluaaineisto (litteraatiot) Tito Collianderista 4–5.1976; FFB 6 – FFB 8. Björlingistä ja hänen taustastaan Gamby 1992, 9–29; Hertzberg 2018, 19–49.

kodittomuus ja rikkiinäisyys, mutta juuri heidän joukkoonsa Colliander tunsi kuuluvansa:

Några kvällar, några morgnar, och jag hade lärt känna dem, jag tyckte om dem. Deras öppenhet i umgänget med varandra, bristen på allt behov att förställning, all takt och hövlighet... Och den näringsrika humorn som alltid låg i bakhåll, inte som förklädnad, inte bara tidsfördriv, men som en alltid tillgänglig brunn att ösa oss.

De var alla olika, alla hade de sitt eget karaktäristiska sätt att sitta på sängkanten eller vila på filten, att lägga sina ord eller bara tiga och hosta och gäspa. Gemensamt för dem var bara deras hemlöshet. Någoting i deras livsbakgrund hade brustit och såret återverkade alltjämt. De var inga vanliga medborgare med fast anställning och fast bostad. Inte anorlunda än cellisten var de utkastade allesamman, och liksom han, på var sitt sätt, utan instrument.²⁴³

On houkuttelevaa soveltaa edellä kuvattua tilannetta Collianderin omasta ulkoisesta elämäntilanteesta ilmaukseksi hänen sosiaalisesta tilanteestaan, putoamisesta oman säätynsä elämänpiirin ulkopuolelle. Colliander ei tuntenut kuuluvansa sukulaistensa edustamaan maailmaan vaan pikemmin pudonneiden ja syrjäytyneiden maailmaan. Syvemmällä tasolla Colliander oli kuitenkin tavallaan oman säätynsä jäsen sikäli, että hän tunsi yhteenkuuluvuutta kaikkein heikompiin, syrjäytyneisiin, mutta ei varsinaiseen proletariaattiin. Yläluokan (erityisesti naisten, myös muissa sosiaaliryhmissä) perinteisiä sosiaalisen hyväntekeväisyyden muotoja oli kodittomien ja syrjäytyneiden auttaminen, ei luokkatunnetta ilmaisevien proletariiden, jotka koettiin pikemmin uhkana. Perinteisestä yläluokkaisuudesta näkökulmasta syrjäytyneellä oli lyhyempi matka entisten luokkasuhteiden mukaiseen ”kunnialliseen” elämään kuin proletaarilla, jonka kunniallinen elämä sisälsi vaatimuksen vanhojen luokkasuhteiden muuttamisesta, jopa proletariaatin vallankumouksesta.²⁴⁴

243 Colliander 1968, 43.

244 Allardt 1985, 111–113; Jallinoja 1985, 243–270.

Collianderin yläluokkainen tausta ja siihen liittyvä säätytunne ja hänen tosiasiallinen elämäntilanteensa ja sosiaalinen asemansa törmäsivät yhteen myös ulkoisesti. Helsingissä 1862 perustetussa perinteikkäässä Tilgmannin kirjapainossa työnteko loppui lyhyeen 1920-luvun alussa, kun Colliander huomasi, että nuorimman harjoittelijan erikoisetuihin oli aikojen alusta kuulunut ja kuului vastakin toimittaa vanhempien työtovereiden asioita. Colliander näki tilanteen ”herrasmiehen” ja lakeijan välisenä asetelmana eikä katsonut voivansa ryhtyä toisen palvelijaksi:

Jag vågade inte se åt sidorna, ändå var det mig omöjligt att låta bli. Varje stund var fylld av ångest, en obetvingslig plågende föraning: nu ser mig någon, nu möter jag någon, och jag kan inte gömma mig. Ingen portgång, inget skydd: ingen möjlighet. Där står jag bara med kaffebrikan framför mig mellan händerna, blottställd, helt utlämnad. En springpojke! En betjänt åt en lakej.

Mitt nederlag var fullständigt.

På den tiden var det ännu otänkbart för en herreman att visa sig på gatan bärande ett mjölkkärl, och gränsen mellan fint och grovt arbete, fin och grov klädsel, hade inte utplånats ännu.²⁴⁵

Tähän ”herrasmiehen” tuskaan löytyikin nopeasti lääke. Colliander erosi Tilgmannin kirjapainosta, jonne hän näytti jo turvallisesti sijoittuneen. Collianderille kyse oli perinteisen aristokraattisen säätytunteen ja yhteisön hänelle tarjoaman sosiaalisen aseman törmäämisestä toisiinsa. Edellä esitetty lainaus osoitti valaisevasti, että Colliander katsoi itse kuuluneensa yläluokkaan ja säätyläisiin ja edusti kuin luonnostaan sen perinteisiä sääty- ja luokkakäsityksiä ja niihin kuuluvia omanarvontunteita ja arvoasemia. Collianderilla ei ollut kuitenkaan enää tukena säätynsä perinteisiä taloudellisia resursseja eikä niiden mahdollistamaa konkreettista tukea ja esimerkiksi perheen kustantamaa koulutusta. Sosiaalisen ja taloudellisen

245 Colliander 1968, 52.

tuen puutteen seurauksena oli, että hänellä oli vaikeuksia sopeutua yhteiskuntaan, jossa koulutus eikä enää luokka-asema oli erityisesti itsenäistymisen jälkeen voimakkaasti kasvaneen uuden keskiluokan ja sen luoman porvarillisen kulttuurin keskeisiin yhteiskunnalliseen asemaan vaikuttava tekijä.²⁴⁶

Intermezzo Porvoossa

Vuosina 1924–28 Colliander oli Porvoossa piirustuksen opettajana. Tästä olisi voinut seurata, kuten Eila Pennanen havainnollisesti totesi, ”tavanomainen suomenruotsalainen elämä”, johon kuuluivat virkapaikka, seuraelämä, pikkukaupungin ystävät ja myös sovelias avioliitto. Pennasen mukaan:

Colliander näyttää päältä katsoen eläytyneen syvästi Porvooseen. Hän oli oppinut Helsingin sukulaisten luona kalliin ja tärkeän seurustelutaidon. Hän osasi laulaa ja soittaa kitaraa ja oli siis käyttökelpoinen henkilö seurapiirikutsuilla. Salakuljetettu alkoholi virtasi, saaristoon tehtiin retkiä, herraklubilla nautittiin elämästä tarkkojen normien mukaan. Rakkauskin, monet rakkaudet olivat käsien ulottuvilla.

Porvoon seuraelämää ja Collianderin osallistumista paikallisen sosieteetin rientoihin olisi tässä mielessä voinut jatkaa kauankin. Colliander oli hyväksytty yhteisöön. Hänellä oli oma paikkansa ja työ, jossa hän saattoi käyttää hänelle luontaisia taipumuksia.²⁴⁷

Porvoon vaihe kuitenkin päättyi. Collianderin vanhemmat kuolivat, ensin isä vuonna 1926 ja sitten äiti 1928. Muistelmiensa viidennessä osassa Colliander kertoi, että äidin kuoleman jälkeen, kun kaikki velat oli maksettu, tasattavaksi jäi 3 000 mk. Äidin viimeinen toive pojalle oli, että tämä matkustaisi, lähtisi pois Porvoon ummeh-tuneesta vaurauden ilmapiiristä: ”Sälj bort altsammans, rubb och

246 Alapuro 1985, 70–73.

247 Pennanen 1982, 90–91.

stubb, och lämna den här unkna, välbärgade atmosfären. Här för-gås du bara, sjunker in... Res! Var som helst, men bort härifrån.”²⁴⁸

Jos äiti, jonka sanoissa saattoi heijastua köyhän emigrantin oma elämän osa porvarillisessa pikkukaupungissa ja sen ehkä pienissä piireissä, olisi tiennyt kuinka pitkälle matkalle hän poikansa saattoi, olisiko hän kenties sanonut jotain muuta tai vaiennut kokonaan. Collianderin sosiaalisen ja taloudellisen tilanteen vakiintumiseen neuvoilla ei ollut yhteyttä, ja sosiaalisen aseman epävakaus ja taloudelliset ongelmat olivat seuraavina vuosina hänen alituisia sekä subjektiivisia että objektiivisia seuralaisiaan, aivan kuin jälkikaikuna mullistuksesta vallankumouksen vuosien 1917–1918 aikana, jolloin Colliander perheensä kera kävi läpi sosiaalisen ja taloudellisen romahduksen.

Elämää 1930-luvun alussa ja Villa Golicke

Collianderin sosiaalinen ja taloudellinen tilanne 1930-luvulle tultaessa heijastui monin tavoin hänen muistelmiensa sivuilla. Niistä ilmenee, että Collianderilla oli myös hyvin ilmeistä itselleen, mikä oli hänen sosiaalinen statuksensa ja tilanteensa suhteessa toisiin ihmisiin. 1930-luvun alussa Helsingin Kasarmitorin laidassa sijaitseva Olsonin antikvariaatti toimi asemapaikkana monelle silloiselle bibliofilille ja kulttuuripersoonalle. Siellä ostettiin ja myytiin kirjoja ja myös tavattiin tuttuja. Colliander kertoi siellä tapaamistaan ihmisistä ja loi samalla kuvaa ajankohdan sosiaalisista suhteista ja vuorovaikutuksesta ja omasta asemastaan tuossa sosiaalisessa kentässä. Hän seurusteli vapaiden taiteilijoiden, kuten Ragnar Ekelundin kanssa, mutta koki kuuluvansa eri joukkoon kuin ne, jotka olivat koulutettuja ja elivät vakiintunutta elämää ja edustivat sitä myöden aikansa kaupunkiporvareita ja säätyläisiä. Hän vaikutti olleen myös sosiaalisesti tarkkana näköinen sijoittaessaan Gunnar Björlingin, Ralf Parlandin ja Elmer Diktoniuksen vapaiden taiteilijoiden ja vakiintuneen porvariston

248 Colliander 1969, 7.

välimaastoon. Heidän kanssaan hän oli tekemisissä myöhemminkin, esimerkiksi 1930-luvun puolivälin jälkeen Villa Golickessa.

Ragnar Ekelund var jag alltid glad att råka - ibland kände jag mig nästan som en hans elev, så med försök till saklighet och lidelsefrihet behandlade han varje fråga som kunde komma på tal där mitt bland böckerna. Och Björling var nästan dagligen där, Ralf Parland och Dicktonius och så många andra. Också av de väl beställda och lärda, de som hörde till en krets som inte var min. Åt dem nickade man bara kort och lyfte upp handen.²⁴⁹

Colliander solmi avioliiton 1930, ja samana vuonna ilmestyi hänen ensimmäinen kaunokirjallinen teoksensa *En vandrare*. Colliander lähti kulkemaan ammattikirjailijan ja perheenisän vaivalloista tietä, jonka varrella oli vielä odottamassa monta huolta ja tarve löytää tukea ja pysähtymispaikkoja. Collianderin 1930-luvun alun sosiaalinen ja taloudellinen tilanne tulikin kiinnostavalla tavalla esille myös Eira Hernbergin vuonna 1980 tekemästä Tuuli Reijosen haastattelusta. Reijonen tapasi Colliandereita paljon 1930-luvulla Villa Golickessa, Ina Collianderin kautta tullessa huvilassa Kuokkalassa, Kannaksella, mutta tunsikin Collianderin vaimon Inan jo Porvoon ajoilta. Hän tutustui Inaan vuonna 1928 Werner Söderströmillä, jossa he molemmat olivat töissä.

Ina Behrsén-Colliander ja hänen perheensä oli muuttanut myös Pietarista, Ina 1923, vanhemmat 1924. Inan pikkusisko Renata jäi Pietariin ja teki itsemurhan vain 16-vuotiaana vuonna 1925. Inan isä oli arkkitehti Richard Behrsén ja äiti Lydia Behrsén. Inan ja Titon vaikeuksia eivät vähentäneet, että Inan vanhemmilla oli vaikeuksia hyväksyä sekä tyttärensä taiteellisia ambitiesiä että taiteilijapiireissä liikkunutta Tito Colliandera.²⁵⁰

249 Colliander 1971, 53.

250 Ina Behrsén-Collianderista (1905–1985) Holmberg ja Löytty 2020, 27–29 ja 34–40; Gothóni 2021, 104–110. Inan balttilais-saksalaisesta taustasta ja hankalasta lapsuudesta Gothóni 2023, 14–21; 28–39.

Reijosen haastattelusta ilmeni, että Colliandereiden elämäntilanne 1930-luvun alussa oli taloudellisesti hyvin tiukkaa ja se aiheutti myös perheen sisällä paljon ristiriitoja. Reijosen mukaan ”elämä Golickessa oli askeettista, köyhää elämää” ja ”heidän elämänsä poikkesi todella porvarillisesta elämästä jo siinä, miten he asennoituivat elämän pikku huoliin”. Reijonen viittasi myös vallankumouskokeuksiin ja korosti, että Tito ja Ina Colliander olivat tottuneet köyhyyteen jo lapsena. Reijonen kertoi edelleen elämästä Golickessa, että hänen mielestään Ina ei ollut ”slaavi” siinä mielessä, että olisi jättänyt asiat omalle hollilleen, vaan että hänessä oli paljon ”sak-salaista järjestystä”. Tito puolestaan oli ”levoton, juureton. Hän oli ulkoisesti laiha, luiseva, ei mikään charmööri”, ei seurallinen vaan pikemmin arka, mutta kuitenkin ”ulospäin huoleton”.

Colliandereiden perheeseen syntyi 1931 esikoistytär Maria. Reijonen luonnehti perhe-elämää ja sen huolia Golickessa seuraavasti:

Kyllä Tito sitten kyllästyikin arkiseen näpertelyyn. Maria huusi. Talo oli kylmä, puut piti hakata ja käydä kaupassa. Ja polvi oli kipeä ja se koeteli hermoja. Tito oli levoton, äreili ja lähti pois, kun kyllästyi. Ja usein se oli helpotus Inalle, kun Tito oli poissa. Tito äreili kaupassa käynnistäkin. Oli muriseva ja ärisevä useinkin. Mutta hauskeampi teen ääressä. Tito kävi hakemassa Viipurista alkoholia. Piti usein varoa, millä tuulella hän on. Ja kyllä Ina joskus tuli itkienkin meille Marian kanssa. Ei kestänyt aina Tittoa.

Villa Golicken toinen omistaja oli Sven Grönvall, Inan äidinpuoleinen serkku. Reijosen mukaan hän oli samantapainen kuin Ina, erilainen kuin Tito, joka valittelikin joskus Svenistä, että miksi tämän piti olla niin korrekti. Reijosen mukaan Colliander ei itse välittänyt muodollisuuksista. ”Olin heillä kylässä”, kertoi Reijonen, ”ja kerrankin hän tuli huoneeseen, puri jotain ja sylkäisi sitten pois. No, se oli raakaa perunaa, jota hän kuori ja söi samalla.” Haastattelun lopussa Reijonen totesi vielä Collianderista: ”Kai hänellä jokin yksinkertaisen ja selkeän persoonallisuuden ihanne oli. Hänhän

tutustui tähän Valamon Isä Johannekseen. Mutta kyllä hän itse aivan toisenlainen oli.²⁵¹

Reijosen haastattelusta ilmeni, että Collianderin, aloittelevan kirjailijan ja perheenisän, elämäntilanne 1930-luvun alkuvuosina oli turvaton ja epävakaa, mitä ei ollut omiaan helpottamaan vuosien 1929–1932 yhteiskunnassa vaikuttanut yleismaailmallinen lamakausi. Collianderin aristokraattinen tausta ja sen edellyttämät käyttäytymissäännöt eivät olleet enää aktiivisessa käytössä. Collianderin alkoholinkäyttökin tuli esiin, mikä aiheutti myös myöhemmissä elämänvaiheissa paljon ongelmia sekä Collianderille itselleen että hänen perheelleen.²⁵² Haastattelusta sai myös sen kuvan, että perheen vaimo Ina Colliander oli vakaampi osapuoli, jonka panos oli ratkaiseva ainakin perheen käytännön elämän järjestämisessä.²⁵³ Reijonen kuvasi Golicken elämää 1930-luvulla myös kirjassaan *Kannaksen mosaiikkimaailma* (1968), josta ilmeni, että Colliandereiden elämä oli taloudellisesti tiukkaa. Toisaalta sosiaalinen kanssakäyminen Villa Golicken tulleiden vieraiden kanssa toi uuden ulottuvuuden elämänmenoon. 1930-luvun puolivälissä Villa Golickesta kehittyi muutamaksi vuodeksi taiteilijasiirtola, jossa vieraili ainakin poliittisessa mielessä varsin kirjava joukko ajankohdan ruotsinkielisiä kirjailijoita ja taiteilijoita, kuten Rabbe Enckell, Ralf Parland, Lorentz von Numers ja Elmer Diktonius. Sieltä saattoi myös löytää esimerkiksi Gunnar Björlingin vaeltelemassa merenrantoja kirjoitellen runoja savukelaatikon kanteen.²⁵⁴

251 HY, Eira Hernbergin haastattelu Tuuli Reijosesta 7.12.1980.

252 Gothóni 2021, 97–103.

253 Hernbergin tutkimuspäiväkirjasta käy ilmi, että Reijosen ja Collianderin välillä ei ollut juuri kontakteja haastattelua edeltävinä vuosina ja että ”ehkäpä TR on hieinan katkerakin kontaktin katkeamisesta”. Reijosen kuvauksiin Collianderin elämänpöytäkirjasta saattoi siten tällaisista syistä liittyä kärjistämistä. Hernbergin tutkimuspäiväkirja. Haastatteluja koskevat muistiinpanot vuosilta 1976–1981, 16.

254 Reijonen 1968, 43–45; Gothóni 2023, 64–72.

Säätyläistunteita ja taloushuolia

Collianderin 1930-luvun taloushuolet näkyivät hänen käymässään kirjeenvaihdossa Finlands Svenska Författareföreningin kanssa. Esimerkiksi 9.5.1935 Colliander kirjoitti Kuokkalasta kirjailijaliitolle. Ongelmana oli 3000 Fmk velka kirjailijaliiton lainakassaan, jota Collianderilla ei ollut mahdollista suorittaa. 13.5. kirjailijaliitolta lähetettiin vastaus, jonka mukaan velan maksua voitiin siirtää ja tehdä uusi velkakirja. Samanlaista velkojen sopimista tapahtui myöhemminkin 1930-luvulla. Esimerkiksi 6.4.1937 Colliander kirjoitti Petseristä. Ongelmana oli jälleen lainan erääntyminen. Colliander kysyi, voiko lainan uusia ja saada samalla lisää lainaa. Kirjailijaliitto oli jälleen joustava ja kirjeessään 9.4.1937 ilmoitti Collianderille suostuvansa korottamaan lainamäärää 1 000 Fmk. Takaajina toimivat samat henkilöt kuin ennen eli Hugo E. Pipping ja Örnulf Tigerstedt.²⁵⁵

Collianderin omien muistikirjojen, joskaan ei kattavien, tulotietojen mukaan hänen tulonsa vuonna 1935 olivat 17 566 Fmk. Muistikirjaan oli lisätty myös Inan tuloiksi 7 396 Fmk. Yhteenlaskettuna perheen tulot olivat siten olleet 24 862 Fmk vuonna 1935.²⁵⁶ Jos Collianderin tuloja verrataan yleiseen palkkatasoon, ne eivät yltäneet yleiseen henkistä työtä tekevien tasolle vaan jäivät esimerkiksi teollisuustyöväestölle ominaisiin palkkatuloihin. Collianderin tulo-taso kuitenkin nousi myöhemmin Saksasta saatujen tulojen ansiosta, erityisesti myöhemmin sotavuosina, jolloin hänen vuoden kokonaisansionsa olivat esimerkiksi vuonna 1943 kymmenkertais-tuneet verrattuna vuoteen 1935. Vastaavassa ajassa teollisuustyöväestön miesten keskimääräiset tulot olivat vain kaksinkertais-tuneet.

255 SLSA 904.1., Finlands Svenska Författareföreningin kirjeet Tito Collianderille 13.5.1935 ja 9.4.1937 ja Tito Collianderin kirjeet Finlands Svenska Författareföreningille 9.5.1935 ja 6.4.1937.

256 SLSA 866/II:1.1., Tito Collianderin muistikirja vuodelta 1935.

Colliander saavutti siten kohtuullisen hyvän toimeentulon, mutta vasta myöhemmin 1940-luvun sotavuosina.²⁵⁷

Edellä olevasta kuvauksesta ilmeni, kuinka vaikea Collianderin sosiaalinen ja taloudellinen tilanne oli 1920- ja 1930-luvulla ja kuinka sidoksissa hän oli enemmän tai vähemmän tietoisesti oman kotitaustansa sekä säätynsä kokemaan murrokseen ja arvonmenetykseen. Colliander kantoi yllään eräänlaista sosiaalista stigmaa, jonka olivat synnyttäneet monet sosiaaliset muutokset, joita hän oli joutunut käymään elämässään läpi ja jota piti yllä aikuisiän vaikeat aineelliset olosuhteet sekä yhteiskunnallinen heikko taloustilanne. Tätä tosiasiaa Colliander ei yrityksistä huolimatta voinut henkisesti hyväksyä ja sen kanssa kamppailu vaati kaiken aikaa jonkinlaisia toimenpiteitä ja lainajärjestelyjä. Eräässä luonnospaperissa muistelmiaan varten, jossa oli merkintä ”Las Palmas 23.12.1969”, Colliander viittasikin 1930- ja 1940-lukuun ja kutsui aikaa ”vankilaksi”:

Man kan inte veta hur mycket som gick förlorat under dessa 20 år. Men jag vet att det var en fängelse, och ingen må försöka inta mig annat. Jag levde en fånges liv. [...] Ett mislycket liv? Ett för penningens skull förfuskat? Nästan så. Nu försöker jag ta litet igen av allt det förlorat.²⁵⁸

Seurauksena taustalla olevista sosiaalisista ja jokapäiväisistä taloudellisista ongelmista Collianderin ja hänen perheensä elämä sotien välillä oli taloudellisesti vaikeaa ja arkihuolien täyttämää, sitä leimasi sosiaalisen epävakauden, ”paikattomuuden” tai kodittomuuden kokemus. Collianderilla oli suuria vaikeuksia löytää omaa sosiaalista paikkaa, jossa hänen sisäistämänsä säätykokemukset ja perinteet ja niihin liittyvät vaikeat murrokset ja toisaalta hänen ulkoinen, sosiaalinen sekä taloudellinen asemansa yhdistyisivät ja olisivat keskenään sopusoinnussa. Tällaisessa sosiaalisesti ja taloudellisesti vaikeassa tai haavoittuneessa elämäntilanteessa Colliander

257 Ahvenainen 1982, 308–316; Vattula 1983, 414–415.

258 SLSA 866/IV:1.116., Självbiografiska anteckningar (för memoarerna?), om vänner, penningbrist.

oli erittäinen vastaanottavainen ja altis niille seireenin lauluille, joita Travemünden kirjailijakoti ja uuden Saksan valoisat tulevaisuuden näkymät näyttivät tarjoavan.

Tito Collianderin kulttuuripiiri ja poliittinen ja kirjallinen ryhmittyminen 1930- ja 1940-luvulla

Historiallisen sosiologian klassikko Max Weber (1864–1920) ymmärsi *kulttuuripiirin* hyvin laajasti ja käytti sitä ajoittain tarkoittamaan länsimaisuutta kokonaan vastakohtana esimerkiksi Kiinalle tai Intialle, jotka edustivat aasialaisuutta.²⁵⁹ Juhani Niemi puolestaan tulkitsi termin suppeampana kansakuntaan ja kieliryhmään liittyvänä käsitteenä.²⁶⁰ Asiasta ei ole vallinnut mitään yksimielisyyttä, vaan termin käyttö on perustunut eri tieteenalojen terminologiseen perinteeseen. Kulttuuripiiriä ja sivilisaatiota, jotka kuvaavat laajoja yhtenäisiä kulttuurisia alueita, tapoja ja käytäntöjä, pidetään nykyantropologiassa myös laajalti epätarkkoina ja vanhentuneina, huolimatta yrityksistä kuvata maailmaa sivilisaatioina ja niiden törmäyksinä.²⁶¹ Tässä tutkimuksessa kulttuuripiirin käsitteellä tarkoitetaan yksilön sosiaalista miljöötä, kuten perhettä ja sukua seuraavaa hieman ulompaa sosiaalista kehää. Kyseeseen tulee tällöin tietyn maan ja sen kieliryhmien yhteiskunnallinen tausta. Collianderin tapauksessa pyritään valottamaan paitsi koko Suomen myös sen osana suomenruotsalaisten yhteiskunnallista ja poliittista taustaa 1900-luvun alun Suomessa.

259 Weber 1989, 191–213.

260 Niemi 1991, 42.

261 Graeber ja Wengrow 2022, 183–188.

Kulttuuripiirin hahmottelun ja tarkentamisen ohella tämän luvun keskeisen sisällön muodostaa poliittisen sosialisoinnin varsinaisen ytimen eli poliittisen ryhmittymisen analyysi. Collianderin tapauksessa valotetaan hänen suhteitaan Söderströmin kustantamon ja Bertel Appelbergin siipien suojassa toimineeseen kirjailijaryhmään ”musta kaarti”, jonka jäseniä toimi paitsi ylioppilasjärjestö Aktiva Studentförbundetissa myös *Svensk Botten* -aikakauslehdessä. Collianderille tärkeitä vaikuttajia olivat myös samoissa piireissä toimineet äidinpuoleinen serkku Örnulf Tigerstedt sekä hänen isänsä äidinpuoleinen serkku Bertil Gripenberg. Erkki Berndtson onkin todennut, että ”ryhmätaso on politiikan tutkimuksen keskeisin alue”²⁶². Myös Jan-Magnus Jansson muistutti, että vasta sosiaalinen ryhmänmuodostus viime kädessä luo poliittisen organisaation eikä päinvastoin.²⁶³ Sosiaalisen ryhmänmuodostuksen analyysin taustalla on ajatus, että yksilö pyrkii toimimaan ja ajattelemaan yhdenmukaisesti sen ryhmän kanssa, johon hän kuuluu. Sosiaalisen ryhmäanalyysin klassikon, kanadalaissyntyisen sosiologi Erwin Goffmanin mukaan ”usein on todettavissa, että yksilön minä syvästi samaistuu hänen osaansa, järjestelmänsä ja ryhmänsä sekä lisäksi vielä hänen minäkuvaansa, jonka mukaan hän ei voi aiheuttaa sosiaaliseen vuorovaikutukseen häiriöitä eikä jättää pulaan niitä sosiaalisia yksiköitä, joiden kannalta vuorovaikutus on tärkeä”²⁶⁴. Poliittisen toiminnan ymmärtämiselle ryhmänmuodostuksen analyysi on siten keskeinen. Poliittisella ryhmänmuodostuksella on yleensä myös välittömiä yhteyksiä tapahtumien kulkuun, joten tämän tason analyysillä on usein läheisempi yhteys yksilön omiin intentioihin.²⁶⁵

262 Berndtson 1992, 149.

263 Jansson 1981, 89.

264 Goffman 1971, 261.

265 Sosiaalisista verkostoista Kouvo 2014, 137–149.

Vuoden 1918 kirjalliset rintamat

1930-luvun poliittisen sitoutumisen ja puolueyhmittymisen välitön tausta oli Suomen sisällissota ja vuoden 1918 tapahtumat. Se oli edellinen kerta, jolloin jokin voimakas ilmiö tai historian tapahtumasarja pakotti valitsemaan oman puolen ja ryhmän. Maria-Liisa Kunnas tarkasteli tutkimuksessaan *Kansalaissodan kirjalliset rintamat eli kirjallista keskustelua vuonna 1918* (1976) lähemmin eri kirjailijoiden suhdetta ja sijoittumista tuon ajan tapahtumiin. Kunnaksen selvityksestä ilmeni, miten kirjailijat ryhmittyyivät erilaisten kulttuuririntamien taakse: voittajien, työväen, ruotsinkielisten sekä ”välimaan ihmisten”, jotka eivät sijoittuneet selvästi sen enempää valkoisten kuin punaisten puolelle. Voittajienkaan kulttuuririntama ei ollut voiton hetkellä yhtenäinen. Samaan aikaan kun esimerkiksi V. A. Koskenniemi pukeutui ”tuomarin kaapuun” ja Kyösti Wilkuna oli mukana toimeenpanemassa venäläisten – sittemmin virolaisiksi ja inkeriläisiksi osoittautuneiden – sotilaiden teloitusta 12. päivänä toukokuuta Kotkassa, Juhani Aho, Volter Kilpi ja Eino Leino yrittivät tahoillaan ja kukin omalla tavallaan vedota humanisuuteen ja rangaistusmielialan hälventämiseen.²⁶⁶

Työväenkirjailijoiden kannanotot olivat selväpiirteisemmin samanlaisia, koska heitä yhdisti sama aate ja yhteinen vihollinen. Taistelu käytiin kapitalismia ja riistoa vastaan. Tunnettuja ajankohdan aktiivisia työväenkirjailijoita olivat esimerkiksi Maiju Lassila ja Konrad Lehtimäki. Oman ryhmänsä muodostivat ne kirjailijat, jotka suhteessaan kansalaissotaan jäivät välimaan ihmisiksi. Kunnaksen mukaan on mielenkiintoista todeta, että tällaisia olivat ne kirjailijat, joiden lähtökohta ja myöhempi yhteiskunnallinen asema eivät olleet täydellisesti sopusoinnussa. Heitä olivat esimerkiksi Maria Jotuni, Joel Lehtonen ja F. E. Sillanpää. Sillanpää oli hämeenkyröläisen mökkiläisen poika, Lehtonen palvelijattaren

266 Kunnas, M.-L. 1976, 240. Sisällissodasta ja kirjallisuudesta myös Varpio 2009, 441–463.

avioton lapsi ja Maria Jotuni kuopiolaisen peltisevän, sittemmin talonomistajan tytär.²⁶⁷

Suomenruotsalaisten kirjailijoiden osalta Kunnas viittasi Thomas Warburtoniin, joka huomautti, että ruotsinkielisistä kirjailijoista yhtä poikkeusta lukuun ottamatta kaikki asettuivat vuonna 1918 kannattamaan tavalla tai toisella valkoisen rintaman tavoitteita. Tämä yksi poikkeus oli Allan Wallenius, joka ei edes toiminut Suomessa sodan aikana vaan Ruotsissa punaisten yhdysmiehenä.²⁶⁸ Warburton totesikin, että vuosi 1918 oli suomenruotsalaisen keskiluokan viimeinen suuri poliittinen esiinmarssi. Puoli valittiin käytännöllisesti katsoen 100 % yhtenäisyydellä.²⁶⁹ Myös aatelisto oli vanhasti valkoisten puolella. Esimerkiksi valkoisten ylimmät johtajat P. E. Svinhufvud ja C. G. E. Mannerheim kuuluivat kumpikin Suomen (ruotsinkieliseen) aateliin.²⁷⁰ 1920-luvulla ruotsinkielisellä puolella politiikka kuitenkin menetti merkitystään ja kieliriita aiheutti eristymistä, mutta toisaalta myöhemmin lapualaisuudella oli suhteellisen vahva kannatus myös ruotsinkielisellä puolella.²⁷¹

Yrjö Varpion mainitsemia sodan tuoreeltaan kyseenalaistaneita ruotsinkielisiä kirjailijoita olivat Mikael Lybeck, Runar Schildt, Sigrid Backman ja Jarl Hemmer.²⁷² Heistä on edelleen nostettu esiin muiden muassa työläistäustainen Sigrid Backman ja hänen romaaninsa *Familjen Brinks öden* (1922) sekä porvarilliselta puolelta Runar Schildt, joka rikkoi novellissaan *Hemkomsten* (1919) selkeän kahtiajaon punaisten ja valkoisten välillä. Hänellä oli ymmärrystä

267 Kunnas, M.-L. 1976, 239, 241. Hieman laajempi listaus vuodesta 1918 ja työväenkirjailijoista Palmgren 1983, 3–5. Sisällissodasta ja kirjailijoista ks. Yrjö Varpion artikkeli ”Vuosi 1918 ja kaunokirjallisuus” (2009), Kukku Melkaksen ja Olli Löytyn toimittama artikkelikokoelma *Toistemme viholliset? Kirjallisuus kohtaa sisällissodan* (2018).

268 Kunnas, M.-L. 1976, 31. Sodan kyseenalaistajista laajempi listaus ks. Varpio 2009, 447–450.

269 Warburton 1984, 11–18.

270 Snellman 2020, 448.

271 Warburton 1984, 11–18; Wrede 1986, 177–178.

272 Varpio 2009, 447–450.

kumpiakin osapuolia kohtaan.²⁷³ Aatelistaustainen Schildt oli poikkeuksellinen, samoin kuin aatelistaustansa näyttävästi hylännyt pa-sifistisen ja tolstoilaisen herätyksen saanut ja suomeksi kirjoittanut Arvid Järnefelt, joka protestoi suomalaisten jakautumista eri lei-reihin.²⁷⁴ Kuva ruotsinkielisestä kirjallisuudesta muodostuu myös kirjavammaksi, jos kirjailijoiden lisäksi huomioidaan suomenruot-salainen työväenlehdistö, kuten Turussa ilmestynyt *Arbetet*-lehti ja sen piirissä toimineet skribentit, joihin Allan Walleniuskin kuului.²⁷⁵

Saksa ja vuoden 1918 perintö

Vuoteen 1918 juonsi juurensa myös Suomen sitoutuminen Saksaan. Se alkoi poliittisin sopimuksin maaliskuussa 1918 vain hieman en-nen kuin saksalaisen kenraalimajurin ja kreivin Rüdiger von der Goltzin johtamat joukot huhtikuun alussa saapuivat Hangon sa-tamaan.²⁷⁶ Suomen senaatti ja eduskunta joutuivat jälkikäteen hy-väksymään sekä pyynnön saada maahan saksalaisia joukkoja, että joukon Suomen ja Saksan välisiä sopimuksia. Tämä käytännössä mitätöi 1917 julistetun puolueettomuuden.²⁷⁷ Saksa kuitenkin lu-histui syksyllä 1918 ja pyysi aselepoa marraskuussa. Ilman Saksan romahdusta Suomi oli hyvää vauhtia luisumassa Saksan määräys-valtaan, joka olisi tarkoittanut esimerkiksi, ettei Suomi olisi voinut itse järjestää suhteitaan muihin maihin ilman Saksan suostumus-ta.²⁷⁸ Seuranneissa järjestelyissä länsivallat asettivat Suomen itse-näisyyden tunnustamisen ehdoksi muun muassa pesäeron Sak-saan, saksalaisten joukkojen poistumisen maasta ja luopumisen saksalaisesta hallitsijasta. Lokakuussa kuninkaaksi valittu Hessenin prinssi Friedrich Karl luopuikin itse kruunusta joulukuussa 1918.

273 Kaarninen ja Markkola 2018, 161–178; Melkas ja Löytty 2018, 20–22.

274 Vuorinen 2020, 419–420.

275 Bondestam 2022, 287–333.

276 Vares 2018, 29–34.

277 Hentilä ja Hentilä 2016, 41–70.

278 Jussila 2007, 190–191.

Suomalais-saksalainen yhteistyö kuitenkin jatkui. Vuonna 1918 perustettiin Suomalais-Saksalainen Seura. Edellisenä vuonna eli 1917 perustettu pohjoismainen instituutti Greifswaldissa (jossa Arvi Kivimaa toimi vuosina 1932–1934) jatkoi toimintaansa ja vuonna 1921 perustettiin Lübeckissä Nordische Gesellschaft edistämään Saksan ja Suomen kulttuuriyhteistyötä. Myös taloudellista yhteistyötä edistäviä järjestöjä perustettiin. Suomi oli siten maailmansotien välillä monin sitein suuntautunut nimenomaan Saksaan.²⁷⁹

1920- ja 1930-luvun oikeistolaisen liikehdinnän taustalla oli yhtenä pyrkimyksenä vuoden 1918 sodan saavutusten turvaaminen. Uhkana nähtiin luonnollisesti hävinnyt osapuoli sekä enemmän tai vähemmän oikeutetusti heihin liitetty kommunistinen ideologia. Maria-Liisa Kunnaksen mukaan esimerkiksi valkoisen rintaman keskeisten kirjailijoiden Bertel Gripenbergin, V. A. Koskenniemen ja Maila Talvion tuleva myönteinen suhtautuminen fasismiin ja erityisesti saksalaiseen kansallissosialismiin oli peräisin vuoden 1918 synnyttämistä käsityksistä ja kannanotoista. Koskenniemen ja Talvion näkemys valkoisten ja saksalaisten taistelusta eurooppalaisen kulttuurin pelastamiseksi liittyi ajatukseen, jonka mukaan saksalaiset kansallissosialistit olivat Euroopan pelastus kommunisteilta. Myös Collianderin Saksa-myönteisyydessä oli osaltaan kyse ”usko Hitleriin bolševikkien maan valloittajana ja ’venäläisen kotimaan’ entisten olojen palauttajana”.²⁸⁰ Toiveet suunnattiin 1930-luvulla vahvaan antikommunistiseen Saksaan.²⁸¹ 1920- ja 1930-luvun oikeistolainen yleiskuva olikin osaltaan tulosta siitä, että johtavat

279 Hiedanniemi 1980, 18, 23–28. Suomalais-saksalaisten suhteiden edistäjien avainhenkilöistä Hentilä ja Hentilä 2016, 203–210, 234–241, 350–355.

280 Hernberg 1989, 141–142.

281 Kunnas, M.-L. 1976, 238–239. Risto Alapuro totesi Venäjän vaikutuksesta 1900-luvulla: ”Sen vaikutus on ulottunut syvemmälle kuin tulee ajatelleeksi, sillä se on ollut läsnä monin tavoin suomalaisten keskinäisissä ristiriidoissa. Ulkoinen uhka on sulautunut sisäiseen eri tasoilla. Kun Venäjä on ollut läsnä suomalaisen älymystön ja sivistyneistön solidaarisuuden tavoittelussa, se on ollut mukana myös nimeään mainitsematta, erimielisyyttä ja yksimielisyyttä koskevien olettamusten ja selviöiden tasolla. Venäjän varjo on Suomen älymystön historiassa pitkä.” Alapuro 1997, 8.

edistykselliset kulttuurivoimat kokivat aatteellisen pettymyksen kansalaissodassa.²⁸²

Pettymyksen kokemusta tai ainakin yhtä sen juonetta on tullut kinnut Juha Siltala *Sisällissodan psykohistoriassaan* (2009). Kansa ei täyttänytään niitä odotuksia, joita ihannekansan olisi tullut täyttää. Se oli sortunut laittomaan kapinaan ja hylännyt säädynmukaisen järjestyksen ja vienyt maan sekasortoon. Tulevaisuus ei näyttänyt sekään valoisalta vaan oli täynnä pelkoa ja epävarmuutta, että tyytymätön kansa lapsen tavoin kapinoi ja ajaa maan uudestaan sekasortoon ja kaaokseen. Tarvittiin aikuisen ohjaava kättä pitämään lapsi eli kansa kurissa ja Herran nuhteessa.²⁸³ Voidaan jatkaa ajatuskulkua ja väittää, että saksalainen kuri ja järjestys oli sekä symbolisesti että konkreettisesti yksi ratkaisu epäjärjestyksen ja kaaoksen pelkoon, joka uhkasi, kuitenkin sopivasti koristeltuna myös vanhalla saksalaisella klassisella ja humanistisella kulttuurilla, jonka tehtävä oli todistaa, että hyvää ja oikeutettua *Bildungia* oltiin pohjimmiltaan kuitenkin edistämässä. Lopulta vain kaikkien yhteisen ankaran työn ja uurastuksen kautta kansa voi jälleen saada uuden alun, tervehtyä ja eheytyä ja tulla taas kokonaiseksi, kansankokonaisuudeksi.

Sisällissodan jälkeisessä eheyttämispolitiikassa kävi Juha Siltalan mukaan paradoksaalisesti kuitenkin niin, että kummankin osapuolen tekemisistä seurasi muuta kuin mitä oli varsinaisesti aiottu. Työläisten rintama hävisi ja joutui sinnittelemään porvarillisen ja oikeistolaisen kulttuurin hallitsemassa yhteiskunnassa. Toisaalta oikeistolainen rintama joutui antamaan periksi keskustalaiselle sovintopolitiikalle. Työläisille annettiin torpparien vapauttamisen ja Lex Kallion myötä pala isänmaata, maapalana tai myöhemmin omistettuna työpaikkana ja sen myötä parantuneena sosiaalivakuutuksena

282 Kunnas, M.-L. 1976, 239. Vuodesta 1918 ja sen jälkivaikutuksista erityisesti maailmansotien välillä ks. esim. Heikki Ylikankaan toimittama artikkelikirja *Vaikea totuus. Vuosi 1918 ja kansallinen tiede* (1993). Sisällissodan historiantutkimuksesta Tepora ja Roselius 2018, 9–23. Sisällissodan jälkivaikutuksista Alapuro 2017, 313–335; 2023, 89–91.

283 Siltala 2009, 523–529.

sekä työehtojen ja palkkojen parantumisena. Myöhemmin 1930-luvun Lapuan liikkeen elvyttämä valkoinen rintama ja ammattiyhdistysliikkeen eliminointi jäivät ohimeneväksi ”sisällissodan jälki-kuumeiluksi”, jonka jälkeen jatkettiin entistä vakiintuneemmalla ja laajemmalla kansanvaltaisella enemmistöllä. Lapuan liike ohjasi valtiovaltaa vahvistamaan radikaalin oikeiston haastamaa laillisuus- ja oikeusvaltiota ja tuli valkoisen rintaman sijasta lujittaneeksi keskusta-vasemmistorintamaa ajamalla sosialidemokraatit luopumaan symbolisestakin vallankumousidentiteetistä. Toisaalta radikaalin vasemmiston samastuminen Neuvostoliittoon ja sen ”terroriin ja valheeseen” auttoi valkoista rintamaa oikeuttamaan isäntävaltansa, joka oli välttämätön vastustettaessa Neuvostoliiton luomaa yhteiskunnallista uhkaa.²⁸⁴

Vallitseva kulttuuri ja valkoinen Suomi

Maailmansotien välinen suomalainen yhteiskunta oli selkeästi porvarillinen ja oikeistolainen. Italialaiselta yhteiskuntateoreetikko Antonio Gramscilta (1891–1937) peräisin olevaa jaottelua soveltaen Suomessa oli *dominion* eli suoraan poliittisissa muodoissa ilmaistun hallitsemisen tasolla kyllä porvarihallitusten ohella esimerkiksi Väinö Tannerin johtama sosiaalidemokraattien vähemmistöhallitus (vuosina 1926–1927) ja A. K. Cajanderin punamultahallitus (vuosina 1937–1939). 1920- ja 1930-luvulla ja vielä voimakkaammin sotavuosina yhteiskunnan sosiaalinen prosessi ja sen johtoasema eli *hegemonia* oli kuitenkin porvarillinen ja oikeistolainen, valkoisen Suomen hallitseva ja leimaava. Sitä organisoivat eletyt kokemukset, hallitsevat merkitykset ja arvot eli käytännössä sisällissota, sen jättämät arvet ja Neuvostoliiton pelko. Raymond Williams käytti hegemoniasta kuvaavampaa termiä *vallitseva kulttuuri*.²⁸⁵ Se oli porvarillinen, oikeistolainen ja nationalistinen, jonka takana seisoi

284 Siltala 2009, 529–530.

285 Gramsci 1982, 65–66; Williams 1988, 125–128, 140.

rintamassa laaja osa agraarista, talonpoikaista Suomea, kaupunkien suomenkielistä porvaristoa ja osa sivistyneistöä.

Arvojärjestelmän ytimessä olivat koti, uskonto ja isänmaa. Korostettiin omaa ja kansan itsenäisyyttä, yhtenäisyyttä, uskonnollisuutta ja perushyveitä, kuten ahkeruutta, rehellisyyttä ja vaatimatomuutta. Näiden arvojen takeina toimivat keskeinen osa yliopistoa ja sen tutkijoita, lehdistöä, koululaitos, papisto ja kirkko, armeija ja kulttuurilaitokset, kuten keskeiset teatterit, kasvava elokuvateollisuus, taidelaitokset ja iso osa kirjatuotantoa. J. L. Runebergin, Zachris Topeliuksen ja Aleksis Kiven teokset sekä Kalevala antoivat aineksia kansakunnan kulttuurisen identiteetin ylläpitämiselle ja kehittämiselle. Vuosittaisten juhlapäivien ja liputuspäivien perinteet – keskeisimmät itsenäisyyspäivästä Kalevalan päivään, Puolustusvoimien lippujuhlan päivään ja itse Suomen lipun päivään juhannuksena – alkoivat. Suomen lipulle vannominen ja laulaminen ylläpitivät uskoa isänmaahan ja valmiutta uhrautua ja tarvittaessa ei vain elää vaan myös kuolla isänmaan puolesta.²⁸⁶

Brittiläisen poliittista retoriikkaa tutkineen professori Michael Billigin terminologiassa porvarillisen, valkoisen Suomen nationalismia voi kuvata sekä ”arkipäiväisenä” että ”taistelevana” nationalismina. Nationalismi erotetaan usein kielenkäytössä patriotismista. Jälkimmäinen on omanarvontuntoista hyvää isänmaallisuutta ja edellinen arveluttavampaa, taistelevaa, pahaa nationalismia. Billig piti kuitenkin keinotekoisena erotella toisistaan nationalismin lievempää, arkipäiväisempää (*banal*) ja vahvempaa, taistelevampaa (*hot*) muotoa. Billigille lieväkin nationalismi on nationalismia vain, jos se on myös tarvittaessa taistelevaa. Banaali, arkipäiväinen nationalismi edeltää aina taistelevaa, kuumaa nationalismia. Banaali nationalismi ylläpitää valmiutta kuolla isänmaan puolesta, ja valmius kuolla isänmaan puolesta edeltää motivaatiota haluta myös tarvittaessa tappaa.²⁸⁷ Valkoisen Suomen maailmaa kuvannut Miika Siironen käytti ”valkoisen” Suomen ohella myös termiä

286 Sevänen 1997, 33-63; Tepora 2011, 222-231.

287 Billig 1995, 37-59.

”äärivalkoinen”. Se kuvasi niitä ryhmiä vuoden 1918 sisällissodan voittajista, joiden identiteetille keskeiseksi tekijäksi nousi tunne, että voittoa seurannut poliittinen vallanjako, yhteiskunnallinen kehitys ja ulkopolitiikka eivät vastanneet sodan todellista perintöä. He olivat valmiit avoimesti myös taistelemaan ja puolustamaan vuoden 1918 valkoista perintöä. Puoluepoliittisesti he ryhmittyivät 1920-luvulla lähinnä kokoomuspuolueeseen ja seuraavalla vuosikymmenellä Isänmaalliseen Kansanliikkeeseen (IKL) sekä erilaisiin äärioikeistolaisiin järjestöihin.²⁸⁸

Tällainen oli se yhteiskunta, jonka keskellä suomenruotsalainen Tito Colliander otti ensimmäiset askeleensa julkisena henkilönä ja 1930-luvun alusta ammattikirjailijana. Hän etsi omaa paikkaansa yhteiskunnassa, jossa hallitsevan porvarillisen kulttuurin kasvat, Johan Wreden sanoin, olivat kielestä huolimatta patrioottiset ja nationalistiset ja jossa sellaisiin asioihin kuin pasifismiin tai kosmopoliittisuuteen suhtauduttiin syvällä epäluulolla. Pasifismia pidettiin liioittelematta melkein potentiaalisena maanpetoksena.²⁸⁹ Colliander ei tietenkään ollut oman yhteiskuntansa ja erityisesti kulttuuripiirinsä väistämätön jatke. Ensiksi koska kyseessä olivat näinkin väljästi luonnehditut taustatekijät, joiden konkreettista vaikutussuhdetta ei ole helppo todentaa. Toiseksi koska niihin oli myös helppo löytää poikkeuksia, kuten suomenruotsalaiseen yläluokkaan lukeutunut Arvid Mörne tai porvaristosta peräisin ollut Elmer Diktonius, joita yhdisti 1930-luvulla demokratian ja sosialismin puolustaminen sekä Hitlerin suora arvosteleminen. Herää kuitenkin kysymys, mistä muualta Colliander olisi yhtä helposti itsekään sitä aina havaitsematta voinut omaksua taustavaikutteita ja arvoja, asenteita ja normeja kuin juuri suomenruotsalaisen kulttuuripiirinsä yleisistä asenteista, arvoista ja normeista. Ne eivät olleet ristiriidassa Suomessa yleisesti vallitsevan kulttuurin kanssa ja olivat lisäksi useilta osin samansuuntaisia Collianderin perheen ja

288 Siironen 2017, 65; myös 2012, 214–215.

289 Wrede 1986, 176–178.

suvun sosiaalisesta miljööstä kumpuavien asenteiden, arvojen ja normien kanssa.

Colliander edusti erityisesti suomenruotsalaista kulttuuripiiriä. Hänen tapauksessaan melko tavallinen ”monikulttuurisuudesta”²⁹⁰ ja siten ei-nationalismista puhuminen suomenruotsalaisuuden ja siihen liittyneen nationalismin sijasta on harhaanjohtavaa sikäli kuin se on estänyt näkemästä hänen perhetaustansa sosiaalisia tuntomerkkejä: pääasiallinen asuinpaikka oli Suomi, kieli ruotsi ja isät (edellisessä kuudessa polvessa) ammatiltaan upseereita. Sotilasammattit tekivät pikemmin isänpuoleisen suvun ja siten myös Tito Collianderin perheen elämäntavasta liikkuvan kuin suvun ja perheen kulttuuripiiristä liikkuvan. Myös rekrytoituminen Venäjälle oli 1800-luvulla yleistä, erityisesti säätyläistössä virkamiehille ja upseereille. Collianderin omat luonnehdinnat eivät olleet tässä asiassa erityisen luotettavia, koska hänelle oli, kuten edellisessä luvussa tuli esille, erityisesti vuoden 1917–1918 tapahtumien jälkeen vaikeuksia tuntea yhteenkuuluvuutta säätyläistöön, josta hän oli peräisin, tai kulttuuripiirinsä porvarilliseen suomenruotsalaisuuteen.

Tärkeä Collianderin ”monikulttuurisuuteen” vaikuttava seikka oli myös se, että historiallisesti katsoen suomenruotsalaisten ryhmätunne muotoutui vasta noin vuosina 1870–1920, johon sijoittuivat myös Collianderin oma lapsuus sekä hänen vanhempiansa lapsuus ja aktiivinen elämänvaihe. Kiistämättä Collianderin ja hänen sukutaustansa monikielisyttä ja kosmopoliittisuutta Collianderin ”monikulttuurisuus” oli historiallisesta näkökulmasta katsoen tavallaan kaikille Suomen ruotsinkielisille ja varsinkin säätyläistölle yleistä oman identiteetin hakemista ja muodostamista.²⁹¹

290 Vrt. esim. Hernberg 1989, 2.

291 Sandlund 1985, 271–278. Suomenruotsalaisuuden käsitteen synnystä Meinander 2016, 19–37. Monikielisydestä ja metodologisesta nationalismista, jotka eivät välttämättä olleet ristiriidassa keskenään Grönstrand 2016, 38–59.

1930-luvun oikeistoradikalismi ja sen tausta

1930-luvun poliittista ja oikeistolaista radikalisoitumista on tarkasteltu monista lähtökohdista, erityisesti poliittisen historian näkökulmasta kriisireaktionä maailmansodalle ja kommunismille ja sen uhalle.²⁹² Lapuan liike ja sen seuraaja Isänmaaallinen Kansanliike (IKL) olivat keskeisiä ilmiöitä, mutta kuitenkin vain osa radikaalista oikeistolaisesta liikehdinnästä, joka ulottui paljon laajemmalle yhteiskunnan molempiin kieliryhmiin. Niiden taustalta voidaan löytää myös pidempiä juuria tai traditioita.

Toivo Nygård kartoitti teoksessaan *Suomalainen äärioikeisto maailmansotien välillä* (1982) erityisesti äärioikeistolaisuuden juuria, joita hän etsi 1800-luvun aatteellisesta kehityksestä sekä vuoden 1918 ympäriltä. Keskeistä oli fennomaaninen ja svekomaaninen liikehdintä sekä vuosisadan vaihteen nuorsuomalaiset ynnä eduskuntavaalien jälkeinen Maalaispuolue. Näistä löytyi Nygårdin mukaan äärioikeistolaisuuden aatteellisia juuria, vaikka hän myönsi, että konkreettisia poliittisia yhteyksiä ei aina ollut helppo osoittaa. Yhteisiä piirteitä olivat muun muassa tukeutuminen talonpoikaiskulttuuriin, kansankokonaisuuden idea, valtiovallan ihailu, uskonnollisuus ja ekspansioajatukset. Venäjän sortotoimenpiteiden myötä keskeiseksi nousi vuosisadan vaihteessa aktivismin asia. Sen ponttimena olivat muun muassa Konni Zilliacuksen ja Arvid Mörnen artikkelit ja kannanotot ja konkreettisenä ilmauksena esimerkiksi kouluhallituksen apukamreeri Eugen Schaumanin tekemä Bobrikovin murha (ja itsemurha) Senaatin portaikossa 16.6.1904.

Aktivismi osaltaan opetti toimimaan ei-demokraattisin keinoin. Nygårdin mukaan osa nuorisosta suorastaan kasvoi poliittisen väkivallan keskellä. Hän nosti esille muun muassa 1905 suurlakon jälkeisen Voimaliiton sekä koulupoikien keskuudessa toimineen Verikoirat-järjestön, joka teki ainakin kolme murhaa. Aktivismin ”repäisevin” vaihe toi politiikan areenalle jääkäriliikkeen. Se pystyi

292 Mainio 2015, 287–292.

yhdistämään kaksi hyvin erilaista henkistä ajattelutapaa, nimittäin kansallisromanttisen idealismin sekä aseiden mahdin ja voimapolitiikan.²⁹³ Risto Nikun mukaan poliittisesta väkivallasta tuli aktiivismin myötä eräänlaista ääriurheilua, jota nuoret miehet harjoittivat isänmaan edun nimissä.²⁹⁴ Aseiden kanssa heilumisesta tuli Marko Tikan sanoin sisällissodan jälkeisinä aikoina suorastaan maan tapa.²⁹⁵

Itsenäistyminen ja vuosi 1918 toivat esille ensimmäiset suoranaiset merkit 1920- ja 1930-luvun radikaaleista oikeistoliikkeistä, joiden tavoitteena oli paitsi itsenäisyyden ja sisällissodassa saavutetun voiton puolustaminen myös uusien kansallisten etujen hankkiminen. 1920-luvulla näitä liikkeitä olivat Akateeminen Karjala-Seura ja Itsenäisyyden Liitto. Edellinen perustettiin vuonna 1922 ja sen keskeisenä johtotähtenä oli aitosuomalaisuus: Itä-Karjala ja Inkeri oli ”vapautettava”. AKS julkaisi omaa lehteä *Suomen Heimo* avustajinaan muiden muassa Martti Haavio ja Urho Kekkonen.²⁹⁶ Kari Sallamaan mukaan AKS asetti valtiokokonaisuuden yksilön edelle ja suuntautui parlamentaarista demokratiaa ja taloudellista ja poliittista liberalismia vastaan. AKS:n ideologiassa kiteytyivät jo kaikki olennaiset fasismin tunnusmerkit: yhteisöideologia, johtajaperiaate, antikapitalismi, syntipukkifilosofia, militarismi ja imperialismi.²⁹⁷ AKS oli toisaalta jakautunut ja kaikki eivät kannattaneet esimerkiksi myöhemmin Lapuan liikkeen tavoitteita. Mäntsälän kapinan 1932 jälkeen seurasta erosikin sadoittain jäseniä, muiden muassa Urho Kekkonen. Myös esimerkiksi AKS:n perustaja ja pitkäaikainen puheenjohtaja Elmo E. Kaila sanoutui irti Lapuan liikkeestä, Mäntsälän kapinasta ja myös IKL:stä. Kun IKL myöhemmin esitteli toivomusaloitteita eduskunnassa syyskuuussa 1933, Kaila kuittasi tyyliä: ”Uusi hitlerismi!! Hyhhyhh!!!”²⁹⁸

293 Nygård 1982, 10–28, 35.

294 Niku 2004, 44.

295 Tikka 2006, 203.

296 Nygård 1982, 67–68, 74.

297 Sallamaa 1994, 79.

298 Ahti 1999, 414–425.

Vuonna 1924 syntyi Itsenäisyyden Liitto, joka ilmaisi olevansa radikaalimpi heimopolitiikassa mutta maltillisempi yksikielisyyden vaatimuksessa. Aktiivisesti liitossa toimi muiden muassa samojeditutkija ja tuore tohtori Kai Donner, ja mukana oli myös muita nimekkäitä henkilöitä, kuten E. N. Setälä, Oskari Mantere, Hugo Suolahti ja A.-M. Tallgren.²⁹⁹ AKS:n sihteeri Erkki Räikkönen perusti Itsenäisyyden Liiton ajaututtuaan ristiriitoihin ruotsin kielen asemasta, jota AKS:ssä vastustettiin ja jota Räikkönen puolusti. Itsenäisyyden Liittoon liittyikin paljon Suomen ruotsinkielisiä.³⁰⁰ Liitto kuitenkin radikalisoitui 1930-luvulla, kun Hitlerin valtaannousun jälkeen Räikkönen asettui kannattamaan kansallissosialismia.³⁰¹

1930-luvun taitteessa radikaali oikeistoliike jäsenyi ja voidaan Suomessakin viimeistään puhua fasisista liikkeistä, jotka käytännössä tekivät fasisista politiikkaa, vaikka yrittivät usein samalla pontevasti sanoutua irti fasismin tai kansallissosialismin määreistä.³⁰² Keskeisenä oli Lapuan liikkeen perustaminen vuonna 1930. Siinä yhdistyivät Risto Alapuron mukaan talonpoikien populismi ja yläluokan kansallisuus.³⁰³ Lapuan liikkeen suurin voitto oli talonpoikaismarssi Senaatintorille 7.7.1930, jossa liikkeen keulakuva Vihtori Kosola vaati kommunismin hävittämistä. Mäntsälän kapinan myötä helmi–maaliskuussa 1932 Lapuan liike kuitenkin menetti painoarvoansa. Liikkeen laantumiseen oli muitakin syitä. Se ei onnistunut saamaan merkittäviä voimahahmoja taakseen, yleinen

299 Nygård 1982, 67–68, 74.

300 Ahti 1999, 384–385.

301 Itsenäisyyden Liitosta Tepora 2011, 194–204.

302 Edustivatko Lapuan liike ja IKL fasismia? Matti Klinge määritteli, että Lapuan liike oli ”fascismin-kansallissosialismin muunnos” ja IKL ”lapuanliikkeen suoranainen jatkaja”. Klinge 1983, 169–170. Juha Siltalan mukaan Lapuan liikkeen aktiivit päätyivät ”selvään ohjelmafascismiin”. Siltala 2005, 499. Silvennoisen, Tikan ja Roseliuksen mukaan Lapuan liike ja IKL olivat ”fasisistisia liikkeitä”. Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 22. Henrik Meinander määritteli, että Lapuan liike oli ”oikeistopopulistinen kansanliike” ja IKL ”fasistinen puolue”. Meinander 2018, 42. André Swanströmin mukaan IKL näyttäytyi ”selkeästi fasisistisena ja antisemitismia julistaneena liikkenä”. Swanström 2018, 72.

303 Alapuro 1973, 40–44.

lainkuuliaisuus voitti, myös kielisovinto sisälsi kitkaa ja liike menetti uskottavuuttaan äkkijyrkillä ulkopoliittisilla lausunnoilla. Lapuan liikkeen raunioille perustettiin Mäntsälän tapahtumien jälkeen vuonna 1932 Isänmaallinen Kansanliike. IKL oli pitkälti lukeneiston puolue, joka sai vuosina 1933 ja 1936 eduskuntavaaleissa 14 edustajaa Arkadianmäelle. IKL:n ideologisen taustana oli lähinnä Italian fasismi. Korostettiin korporatiivisuutta, kansankokonaisuutta ja johtajuusperiaatetta. Lehtenä toimi vuodesta 1932 *Ajan Suunta*.³⁰⁴

1930-luvun taitteessa syntyi Lapuan liikkeen ja IKL:n ohella tuhkatieheään erilaisia radikaaleja oikeistolaisia järjestöjä. Näitä olivat muun muassa Vapaussodan Rintamamiesten liitto (1929), Lalli-liitto (1929), Suomen Lukko (1930), Sinimustat (1930) ja Suomen Heimosoturien Liitto (1933). Henrik Ekbergin väitöskirjassa *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932–1944* (1991) esiteltiin niitä oikeistoradikalismien ”liikkeitä”, jotka ohjelmassaan tai nimessään seurasivat erityisesti Saksan kansallissosialistista työväenpuoluetta (NSDAP) 1930- ja 1940-luvulla. Ekberg mainitsi kymmeniä kansallissosialistisia tai sitä sivuavia järjestöjä, joista useimmat olivat tosin pienen piirin klubeja tai kerhoja. Näitä olivat muun muassa Suomen Kansallissosialistinen Liitto, Suomen Kansan Järjestö, Suomalaisosialistinen Työväenpuolue, Suomen Kansallissosialistinen Työjärjestö, Suomen Työrintama, Iskumiehet, Suomalaisen Työn Puolue, Yhteisrintama, Kansallissosialistien järjestö, Siniristi, Suomen Valtakunnan Liitto, Suomen Kansallissosialistit. Niihin kytkeytyivät muiden muassa Yrjö Ruutu, Arvi Kalsta, Ensio Uoti, Erkki Räikkönen, Y. W. Jalander, Björn Smeds, Teo Snellman, Mauno Vannas, Gunnar von Hertzen, Johannes Öhquist, muutamia nimekkäimpiä henkilöitä mainitaksemme.³⁰⁵

Esimerkiksi Suomen Valtakunnan Liiton toiminta käynnistyi kuitenkin vasta sotavuosina keväällä 1942. Ensin laadittiin periaate-ohjelma, ja lopullinen ohjelma oli tarkoitus hyväksyä, kun Saksa olisi voittanut sodan. Silmätautiopin professori Mauno Vannas oli

304 Nygård 1982, 87–89, 99–100.

305 Ekberg 1991, 127–167.

Suomen Valtakunnan Liiton puheenjohtaja. Myös akateemikot Yrjö Kilpinen ja Wäinö Aaltonen olivat toiminnassa mukana. Arviot jäsenmäärästä vaihtelevat kahdesta kuuteen tuhanteen. Professo-reita on sanottu olleen ”alun neljäntäkymmentä”.³⁰⁶ Matematiikan professori Rolf Nevanlinna oli myös läheisesti tekemisissä Suomen Valtakunnan Liiton kanssa (mahdollisesti varapuheenjohtaja). Nevanlinna oli vielä näkyvämmän aktiivinen SS-vapaaehtoispataljoonan perustamisessa ja toiminnassa sekä Suomessa että Saksassa.³⁰⁷ Kiinnostava yksityiskohta on, että Rolf Nevanlinna oli mukana myös IKL:n keväällä 1933 perustamassa Musta Karhu -nimisessä ravintolaketjussa. Pääpaikka oli Helsingissä Keskuskatu 7:ssä sijainnut ravintola, mutta toimintaa oli myös muilla paikkakunnilla. Nevanlinna oli yksi yhtiöjärjestyksen allekirjoittaneista seitsemästä henkilöstä ja, kun ravintola oli saatu pystyyn, hänet valittiin sen johtokunnan jäseneksi.³⁰⁸

Radikaali oikeistolainen ja sananmukaisesti fasistinen liikehdintä oli siten 1930-luvulle tultaessa aktiivista eri yhteiskuntaryhmissä sekä suomenkielisellä että ruotsinkielisellä puolella. AKS oli ollut selvimmin suomenruotsalaista kielivähemmistöä vastaan, mutta Lapuan liikkeessä olivat mukana omat ruotsalaisvoimansa. Esimerkiksi Vihtori Kosolan kuuluisa lausuma ”eivät kysy tämän maan pellot mitä kieltä kyntäjä puhuu” – että antikommunismi oli tärkeämpää kuin kielitaistelu – oli itse asiassa Kai Donnerin muotoilema. Liikkeen tukijoissa ja rahoittajissa oli mukana myös suomenruotsalaisia pääomanomistajia.³⁰⁹

306 Lehto 2001, 156.

307 Lehto 2001, 154–157 ja 157–163; Pekonen 2015, 148.

308 Lehto 2001, 133–134. Yliopiston professoreista vrt. Eino Kailan suhde Saksaan. Manninen 2007, 29–40.

309 Sallamaa 1994, 77–83.

Aktiva Studentförbundet ja *Svensk Botten*

Suomenruotsalaisen radikaalin oikeiston keskeisiä hahmoja olivat Örnulf Tigerstedt ja Bertel Gripenberg. Yhdessä Johan Christian Fabritiuksen kanssa he muodostivat, Henrik Ekbergiä siteeraten, suomenruotsalaisen äärioikeiston ”eräänlaisen triumviraatin”.³¹⁰ Silvennoisen, Tikan ja Roseliuksen terminologiassa he olivat sievistelemättä ja kaunistelematta fasisteja.³¹¹ Tämän tutkimuksen kannalta erityisen tärkeä oli suomenruotsalaisten korkeakouluopiskelijoiden keskuudessa esiintynyt liikehdintä, johon myös Colliander osallistui. Collianderille keskeisen poliittisen viiteryhmän muodosti joukko muita kirjailijoita ja skribenttejä, jotka toimivat vuonna 1931 perustetussa ja vuoteen 1945 toimineessa Aktiva Studentförbundetissa. Siihen kuuluivat myös edellä mainitut Tigerstedt, Gripenberg ja Fabritius. Myös kirjailija ja kustantaja Bertel Appelberg kuului ryhmään. Hän toimi yhdistyksen puheenjohtajana 1931–1939.

Tutkimuksessaan Örnulf Tigerstedtistä Waltä havaitsi Collianderin yhteydet Aktiva Studentförbundetiin. Hän luetteli pitkän listan yhdistyksen jäseniä, joiden joukossa oli myös Tito Colliander. Waltä pyrki tarkkuuteen ja mainitsi erikseen, että esimerkiksi jo vuonna 1919 kuollut Erik Grotenfelt ei ole voinut olla yhdistyksen jäsen.³¹² Verrattaessa Waltän mainitsemia henkilöitä Henrik Meinanderin julkaisemaan Aktiva Studentförbundetin jäsenluetteloon voidaankin havaita, että siitä löytyvät Waltän mainitsemat henkilöt. Meinanderin jäsenluettelossa ei ollut kuitenkaan Erik Grotenfeltin tavoin myöskään Tito Collianderia.³¹³ Waltän tietoja on siis oiottava sikäli, että Colliander ei ollut virallisesti Aktiva Studentförbundetin jäsen. Aktiva Studentförbundet oli ylioppilasliitto, mutta Collianderin koulunkäynti oli ollut epäsäännöllistä, eikä hän koskaan

310 Ekberg 1991, 199.

311 Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 307–322; Fabritiukselta 2016, 15–17 ja 325–330.

312 Waltä 1993, 252.

313 Meinander 1989, 330–336.

suorittanut yliopisto-opiskeluun oikeuttavaa ylioppilastutkintoa tai opiskellut virallisesti yliopistossa.³¹⁴Tämä ei tietenkään estänyt Collianderia asioimasta Aktiva Studentförbundetissa toimineiden kanssa, erityisesti Appelbergin, Gripenbergin ja Tigerstedtin. Lauri Hyvämäen sanoin Aktiva Studenförbundet edusti ”akateemisessa maailmassa Lapuan liikkeen tavoitteita”.³¹⁵

Useat Aktiva Studentförbundetin jäsenistä olivat mukana myös vuonna 1937 perustetussa ja vuoteen 1944 ilmestyneessä vapaaherra Torsten Gregori Aminoffin päätoimittamassa (1937–1941) viikkolehdessä *Svensk Botten*. Torsten G. Aminoff puolestaan oli jäsen jo eläköityneen kontra-amiraali Hjalmar von Bonsdorffin omistamassa Söderkullan kartanossa vuonna 1940 perustetussa ja vuoteen 1944 asti toimineessa Samfundet Folkgemenskap -järjestössä, jota Oula Silvennoinen, Marko Tikka ja Aapo Roselius kutsuivat ”suomenruotsalaisen fasismin vaikutusvaltaiseksi kokoojajärjestöksi”. Ryhmässä kansallissosialismin lävitse suodatettu kansankokonaissuusajattelu meni niin pitkälle, että heidän mukaansa ruotsin kieli tulisi supistaa lähinnä yksityiskäyttöön ja suomen kieli olisi maan ainoa virallinen kieli. Ryhmän kannanotot saivat luonnollisesti laajemmat suomenruotsalaiset piirit raivostumaan.³¹⁶

Torsten G. Aminoffin luotsaama *Svensk Botten* -lehti edusti saksalaissuuntausta, joka ilmeni 1930-luvulla vaihtelevan asteisena ideologisena myötämielisyytenä akselivaltoja kohtaan. Tämä aatteellinen puolenvaihtelu tuli näkyviin esimerkiksi kriittisenä suhtautumisena lännen demokratioihin, Espanjan sisällissodassa

314 Vrt. Gothóni 2021, 67–80.

315 Hyvämäki 1971, 133.

316 Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 352–355. Bertel Gripenbergin äiti Sigrid Maria oli omaa sukuaan Aminoff (aatelissuku naturalisoitu 1618, introdusoitu 1650). Torsten G. Aminoffin isoisä Torsten Gustaf Aminoff ja Bertel Gripenbergin äiti olivat kumpikin isänpuoleisia pikkuserkun pikkuserkkuja. Torsten G. ja Bertel olivat siten sukua toisilleen. Sukupiiri pyöri, koska Bertel Gripenberg oli serkku Tito Collianderin isälle ja tämän puoliso oli Örnulf Tigerstedtin äidin sisar eli tati. <https://runeberg.org>. Den introducerade svenska adelns ättartavlor. Med tillägg och rättelser utgivna av Gustav Elgenstierna.

tasavaltalaisiin ja Neuvostoliittoon.³¹⁷ Amerikkalainen Charles Lundin totesikin melko kärkevästi, että ”jos Hitler ja Mussolini olisivat voineet alkaa julkaista aikakauslehteä, jonka tehtävänä olisi ollut synnyttää ystävällisiä tunteita heitä kohtaan suomenruotsalaisten keskuudessa, tuloksena olisi ollut jotakin hyvin paljon *Svensk Bottenin* kaltaista”. Toisaalta hänkin myönsi, että ei ollut helppo lopullisesti päätellä, mitä *Svensk Botten* oikeastaan kannatti. Muutamat avustajat olivat de facto fasisteja, toiset taantumuksellisia, toiset konservatiiveja. Joskus avustaja saattoi olla vain kirjoittaja, jolla oli jotain sanomista toimittajaa kiinnostavasta erikoisaiheesta.³¹⁸

Kirjoittajan profiilin selvittäminen edellyttääkin hänen elämänsä ja toimintansa yksityiskohtaisempaa tarkastelua. Toisaalta *Svensk Bottenin* tapaisen poliittista oikeistosipeä edustaneen lehden käyttäminen julkaisufoorumina vaikutti siihen, miten yksittäiset artikkelit ja tyypilliset poliittiseen kielenkäyttöön kuuluvat viitteelliset ilmaukset tulkittiin ja ymmärrettiin. *Svensk Botteniin* Collianderin yhdistivät hänen lehdessä julkaisemansa poliittiset artikkelit vuosilta 1938 ja 1941, joissa hän otti lehden yleisen linjan mukaisesti, erityisesti kahdessa ensimmäisessä, avoimen myönteisesti kantaa kansallissosialistisen Saksan puolesta ja viimeisessä mitä ilmeisimmin tuki Saksaa ja sen hyökkäyssotaa. Näitä artikkeleita sekä Collianderin muita 1930- ja 1940-luvun poliittisia artikkeleita käsitellään seuraavassa osiossa III osana Collianderin muita Saksaa käsitteleviä ja Saksaan liittyviä tekstejä.

Musta kaarti

Osalla Aktiva Studentförbundetin ja *Svensk Bottenin* piiriä oli Tito Collianderin tavoin kaunokirjallisia ambitioita. He olivat sidoksissa Söderströmin kustantamoon, jonka johdossa toimi Bertel

317 Hyvämäki 1971, 139.

318 Lundin 1961, 68–69. Lundinista ja hänen herättämästään keskustelusta Tommila 1989, 229.

Appelberg, Pekka Tarkan sanoin ”jääkäri ja äärioikeistolainen herrasmies”.³¹⁹ Hänen ympärilleen kokoontunut joukko kirjailijoita alkoi kutsua itseään alkujaan leikillisesti ”mustaksi kaartiksi” tai ”mustiksi veljiksi” (*det svarta gardet*), mikä ryhmässä yhdistettiin nimenomaan poliittisiin aatteisiin ja ideoihin. Nimitys liittyi Göran Stjernschantzin mukaan Lorenz von Numersin vuonna 1934 julkaisemaan runokirjaan *Svart Harnesk*, jonka otsikko oli peräisin ryhmän käyttämästä nimestä.³²⁰

”Musta kaarti” oli pikemmin epävirallinen yhteenliittymä kuin mikään virallisesti järjestäytynyt taistelufalangi. Kirjallisen ryhmän tuntomerkkejä ”musta kaarti” ilmeisesti kuitenkin riittävästi täytti. Saksalaisen kirjallisuusosioologi Hans Norbert Fügenin mukaan tarvittiin 1) yhteinen esteettinen ihanne, 2) symboloiva nimi, 3) johtaja tai esikuva, 4) yhteinen vastustaja, 5) oma lehti.³²¹ Poliittiselta kalskahtava nimi viittasi ajan radikaaleihin ja fasistisiin ideoihin ja väreihin, ja Appelbergin oikeistolainen hahmo olivat näkyvimpiä tuntomerkkejä. Yhteinen vastustaja oli useilla ryhmän jäsenillä, esimerkiksi Tigerstedillä ja Gripenbergillä, kuten hieman myöhemmin tulee tarkemmin esille, ilmennyt demokraattisten ja liberaalien arvojen vastustaminen ja kritisoiminen. Oman lehden sijasta ryhmällä oli yhteydet kokonaiseen kustantamoon. Toisaalta ryhmän jäseniä yhdisti myös Aktiva Studentförbundet, joka yhdisti puolestaan ryhmän jäseniä *Svensk Botten* -viikkolehteen.

Waltä arvioi, että ryhmässä ihailtiin laajemminkin fasistisia ja natsistisia liikkeitä ja ne nähtiin vastavoimina kommunismille, joka oli myös kaikkia yhdistävä päävastustaja. Ryhmän maailmankuvasa haikailtiin mennyttä maailmaa, varsinkin autoritaarista, hierarkista ja elitististä yhteiskuntaa. Antisemitismi ei ollut kuitenkaan ryhmässä tyypillistä, lukuun ottamatta kuitenkin Gripenbergiä

319 Tarkka, *Helsingin Sanomat* 24.9.1991.

320 Stjernschantz 1991, 141. 1930-luvun suomenruotsalaisen kirjallisuuden antifasismien ja fasismien ilmenemisestä ja Finlands Svenska Författareföreningistä Nygård ja Tandefelt 2025, 123–153; Aktiva Studentförbundetista Roselius 2025, 308–313.

321 Niemi 1991, 50.

ja Fabritiusta, joilla oli antisemitistisiä korostuksia. Ruotsissa vastaavaa poliittista ryhmää edusti SNF – Sveriges Nationella Ungdomsförbund / Sveriges Nationella Förbund, jonka *Svensk Botten*-lehti näkikin veljesyhdistyksenään. SNF:n taustalla olivat muun muassa ruotsalaisen konservatiivisen valtiotieteilijän Rudolf Kjellénsin orgaanisen valtion teorit ja geopolittisia intressejä korostaneet kirjoitukset, joita luettiin Suomessa kummankin kielialueen oikeistopiireissä.³²²

Stjerschantz huomautti toisaalta, että huolimatta Appelbergin ja kustantamon yhteyksistä ”mustan kaartiin” ne eivät leimanneet koko yhtiön profilia. Kustantamo teki yhteistyötä myös useiden liberaalien ja anglofilien henkilöiden kanssa. Kirjailijapiirin nokkamiehenä toimi Örnulf Tigerstedt, lisäksi ryhmään kuuluivat Stjerschantzin mukaan Tito Colliander, Herman Gummerus, Lorenz von Numers, Göran Stenius ja Olof Enckell. Bertel Appelberg paitsi toimi kustantamon johtajana myös avusti ryhmää taloudellisesti.³²³ Waltán mukaan ryhmään olivat sidoksissa myös E. R. Gummerus, Jarl Gallén, Bertel Hintze, Bertel Gripenberg (joka oli tosin Schildtin kirjailija), Johan Christian Fabritius ja Torsten G. Aminoff. Niin ikään Waltå vahvisti myös Collianderin yhteydet paitsi Aktiva Studentförbundetiin ja *Svensk Botten*-lehteen myös Appelbergin ja Söderströmin kustantamon ympärille kokoontuneeseen ”mustaan kaartiin”.³²⁴

Söderströmin kustantamoon Colliander oli sidoksissa myös myöhemmin, aina 1960-luvulle asti ja Appelbergiin sen jälkeenkin. Silloin Pekka Tarkan sanoin ”Bertel Appelberg lähti ovet paukkuen yhtiöstä, jonka oli rakentanut ja vei mukanaan yhden tärkeän kirjailijan, Tito Collianderin”.³²⁵ Appelberg ei hyväksynyt kustantamon päätöstä julkaista Paavo Rintalan *Sissiluutnantin* ruotsinnosta, koska siinä hänen mielestään halvennettiin rintamalottia. Kirja

322 Waltå 1994, 116–117.

323 Stjerschantz 1991, 141.

324 Waltå 1993, 106.

325 Tarkka, *Helsingin Sanomat* 24.9.1991.

kuittenkin ilmestyi ruotsiksi Söderströmin kustantamana 1964 Bertel Kihlmanin kääntämänä. Colliander halusi osoittaa kiitollisuutta Appelbergille, jota piti sekä ystävänään että hyväntekijänään ja vaihtoi kustantajaa. Appelberg auttoi Collianderia henkilökohtaisella lainalla, jotta tämä pystyi selvittämään epäselvät rahasianssa Söderströmin kanssa.³²⁶

Örnulf Tigerstedtin vaikutus

Collianderin tärkeimmät henkilökohtaiset kontaktit poliittisella saralla olivat Örnulf Tigerstedtin ja Bertel Gripenbergiin, jotka molemmat kuuluivat sekä Aktiva Studentförbundetiin että ”mustaan kaartiin”. Heidän kanssaan Collianderilla oli paitsi henkilökohtaista kanssakäymistä myös kirjeenvaihtoa, josta on jäänyt hänen poliittista profiiliaan valaisevia dokumentteja. Poliittisen ryhmäsidonnaisuuden kannalta ei ole yhdentekevää, että Colliander oli aktiivisesti tekemisissä juuri sellaisten tahojen kanssa, jotka suomenruotsalaisten keskuudessa edustivat myönteistä suhtautumista fasismiin ja kansallissosialismiin ja jotka olivat vielä näiden tahojen keskeisiä hahmoja. He olivat myös Collianderin sukulaisia, Örnulf Tigerstedt äidinpuoleinen serkku ja Bertel Gripenberg isän äidinpuoleinen serkku.

Collianderin lapsuuden kuvauksessa kävi jo edellä ilmi, että Colliander oli Örnulf Tigerstedtin kanssa tekemisissä, koska Collianderin perhe vieraili useasti Tigerstedtin kotipaikassa Mustilassa Elimäellä. Collianderin äidin Dagmarin sisar Mary Florence oli Mustilan kartanon emäntä ja Örnulf Tigerstedtin ja hänen sisarusensa ja veljiensä äiti. Tito Colliander ja Örnulf Tigerstedt olivat siten serkkuja, Örnulf oli vajaan neljä vuotta Titoa vanhempi. Colliander kertoi Tigerstedtistä Elimäen Mustilan lapsuudenmuistoja, joissa Örnulf näyttäytyi jo nuoruudessaan innokkaana sotahistorian

326 Stjernschantz 1991, 231.

harrastajana. Hänet saattoi löytää yläkerrasta yövaatteissa tutkimaassa Suomen sodan karttoja ja niiden kuvaamia taistelupaikkoja.

Collianderilla oli myöhemminkin aktiivinen suhde Tigerstedtiin. Inga-Britt Wik-Amnellin tekemässä haastattelussa Colliander kertoi esimerkiksi, että juuri Tigerstedtin välityksellä hän tutustui 1920-luvun alussa Gunnar Björlingiin. Tigerstedt oli kerran kysynyt Collianderilta, tunsiko hän jo ”profeetan” ja kun Colliander oli vastannut kieltävästi, Tigerstedt oli tokaissut: ”Tule, mennään tervehtimään häntä.” Niin he sitten menivät yhdessä Kaivopuistoon, jossa Björlingillä oli kämpä.³²⁷ Siellä Colliander kertoi tutustuneensa myös Rabbe Enckelliin. Tigerstedt toimi tässä yhteydessä eräänlaisena avainhenkilönä Collianderin tutustuttamisessa uuteen kulttuuriseen ympäristöön ja kirjalliseen piiriin. Muistelmissaan Colliander kertoi Tigerstedtistä lähinnä Mustilan kartanoon ja Tigerstedtin sukuun liittyvissä yhteyksissä³²⁸, mutta ei itsenäisenä tuttavuutena aikuisiässä, mitä voi jälleen kerran pitää yhtenä esimerkkinä Collianderin muistelmien valikoivuudesta ja subjektiivisesta luonteesta.

Collianderin ja Tigerstedtin välillä oli kuitenkin kanssakäymistä myös aikuisiässä. Esimerkiksi 1930-luvun alussa Colliander lähestyi Örnulf Tigerstedtiä kirjeellä 22.7.1934 Saksasta Travemünden kirjailijakodista. Kirje oli itse asiassa eräänlainen avustuspyyntö. Colliander pahoitteli, ettei oikein tiennyt kenen puoleen kääntyisi, mutta rahat olivat lopussa. Collianderin mukaan kirjailijakollegat saivat ”edustuskuluihin” avustusta kirjailijaliitoiltaan. Colliander kysyi Tigerstedtiltä, voisiko tämä harkita ryhtymistä toimiin avustuksen saamiseksi Finlands Svenska Författareföreningiltä.

Colliander vertaili itseään saksalaisiin kirjailijatovereihin ja totesi, että toisin kuin hänen tapauksessaan heidän kulunsa maksoi valtio. Valtiota edusti puolestaan Joseph Goebbels, jonka Colliander mainitsi nimeltä ja jolle hän totesi ikään kuin kirjailijatoveriensä

327 HY, Inga-Britt Wik-Amnellin haastatteluaineisto (litteraatiot) Tito Collianderista 4-5.1976, FFB 6 – FFB 8.

328 Esim. Colliander 1964, 72–74, 230–235; Colliander 1968, 185–193.

puolesta leikillisen kateellisesti ”plats för en suck” – suudelman eli toisin sanoen kiitoksen paikka. Colliander päätti kirjeensä kertomalla viihtyvänsä hyvin Saksassa. Hän moitti skandinaavisten lehtien antamaa halventavaa kuvaa uudesta Saksasta sekä korosti Saksassa ilmennyttoa toimeliaisuutta pelkän passiivisen olotilan vastakohtana. Hän käytti myös kirjeessään paljon puhuvaa Hitler-tervehdystä:

För övrigt trivs jag härlig här och ser allt tydligare den skandinaviska pressens lumpna inställningen till det nya Tyskland. Här gör någonting, inte dväljs i allsköns allmänhet. Heil Hitler!

Jag hoppas du förstår det hela – också i ett större sammanhang – och att du kan göra någonting för detta änsamål. Hälsa Anita! Min adress som ovan.³²⁹

Collianderin kirjeeseen saattoi vaikuttaa se, että kyse oli avustuspyynnöstä, jolloin hän halusi miellyttää vastaanottajaa ja sitä varten käytti näin voimakkaita ilmaisuja. Colliander oli tietoinen, minkälaiset Tigerstedtin arvostukset olivat ja halusi vedota niihin. Waltän mukaan Tigerstedt olikin tutustunut radikaaleihin oikeistovoimiin jo vierailullaan Etelä-Saksassa 1920-luvulla. Vuodelta 1924 oli peräisin eräs kirjekopio, jossa Tigerstedt kehitteli myönteisesti näkemyksiään muun muassa asketismista, tottelemisesta ja velvollisuuksien täyttämisestä ja hylkäsi muun muassa liberalismiin, demokratian ja humanismin. Tigerstedt ei ollut kiinnostunut tasajaosta tai sosialismista vaan hän halusi ylläpitää hierarkkisen ja patriarkaalisuuden yhteiskunnallisen systeemin. Vuoden 1933 vaiheilla Tigerstedt oli yhä enemmän saksalaisen kansallissocialismin lumoissa ja hän oli hyvin vastaanottavainen natsismin totalitaarisille vaatimuksille, emotionaalille voimalle ja suuruudentunteelle.³³⁰

329 ÅA, Örnulf Tigerstedtin kokoelma, Tito Collianderin kirje Örnulf Tigerstedtille 22.7.1934.

330 Waltä 1994, 105–109.

Hitlerin valtaantulon jälkeen Tigerstedtiä ei toisaalta miellyttänyt natsien antisemitismi, saksalaisten kristittyjen kohtelu ja hänen mielestään rajoittunut ilmapiiri NSDAP:n pää-äänenkannattajassa *Völkischer Beobachter* -lehdessä, eivät myöskään natsismin plebeijimäiset, primitiiviset ja vulgaarit piirteet. Hän ei kutsunutkaan itseään fasistiksi tai kansallissosialistiksi vaan ”mustaksi taantumukselliseksi” (*svart reaktionär*) ja ideologiaansa Rudolf Kjellénin hengessä ”caesarismiksi” (”caesarism”). Tigerstedtin ajatukset ja estetiikka olivat ideologialtaan fasistisia ja totalitaarisia ja tulivat Waltán mukaan hyvin esiin vielä sodan jälkeenkin hänen romaanissaan *Katedralen* vuodelta 1946.³³¹

Collianderin myönteisten Saksa-viittausten kesällä 1934 voidaan olettaa langenneen riittävän otolliseen maaperään ja saaneen aikaan positiivista yhteistoimintaa Collianderin tavoittelemalla tavalla. Finlands Svenska Författareförening lähettikin Collianderille 30.7.1934 edustuskuluihin 30 Rmk (Reichsmark) ja vielä 2.8.1934 lisää 500 Fmk (Suomen markkaa), jotka Colliander kuittasi saaneensa.³³²

Collianderin 1930- ja 1940-luvun eräissä muistiinpanomerkinöissä mainittiin eräitä kertoja Örnulf Tigerstedt. Yhdessä oli merkintä ”Ulfen” sekä perässä ilmeisesti puhelinnumero sekä samassa yhteydessä myös Itsenäisyyden Liittoon viittaava merkintä ”Its. liitto” ja sen perässä myös ilmeisesti liiton puhelinnumero.³³³ Tigerstedt toimi 1930-luvulla Itsenäisyyden Liiton varapuheenjohtajana.³³⁴ Myöhemmin 1937 Tigerstedt toimi myös takaajana Collianderin lainalle Finlands Svenska Författareföreningin lainarahastoon, kuten aiemmin on todettu.³³⁵ Eräissä muistiinpanossa vuodelta 1940–1941 oli puolestaan merkintä ”Ulfen” ja sen perässä rahasumma

331 Waltä 1994, 109, 123–125. Vrt. Kunnas 2013, 143–144, 165, 209.

332 SLSA 904.1, kirjeet Tito Collianderille 30.7.1934 ja 2.8.1934 sekä Collianderin vastauskortit 2.8.1934 ja 4.8.1934.

333 SLSA 866/IV:1.86., Anteckningsbok, 1930-1940-tal (?).

334 Hyvämäki 1971, 134. Itsenäisyyden Liitosta Tepora 2011, 194–204.

335 SLSA 904.1, Tito Collianderin kirje Finlands Svenska Författareföreningille 6.4.1937.

(mahdollisesti velka?)³³⁶. Weimarin kirjailijakokouksesta 1942 tehdyissä muistikirjan merkinnöissä oli myös tieto, että Colliander oli viettänyt matkallaan iltaa 19.10 Tigerstedtin seurassa.³³⁷ Kirjeessään Bertel Gripenbergille 15.9.1943 Colliander viittasi myös Tigerstedtiin ja oli kiinnostunut tämän mahdollisesta mielipiteestä hänen Suomen sodan sankari J. Z. Dunckeria käsittelevästä tuoreesta kirjaan. Samassa yhteydessä oli myös viittaus Bertel Appelbergiin:

Min bok om Duncker är nu färdig, snart borde jag få korret. Bertel A:berg var mycket nöjd med den, får se nu hur den tas emot av publiken. Och intressant blir det att höra Ulfens åsikt - han ligger ju rätt bra inne i tidskedet och kriget som den behandlar.³³⁸

Tigerstedtin poliittisesta vaikutuksesta Collianderiin ja erityisesti sen syvyydestä on vaikea esittää mitään lopullista käsitystä. Ainaakaan vaikutus ei ollut aivan olematon, koska Colliander noteerasi Tigerstedtin useasti ja alkuperäisdokumenteissa yleensä poliittisissa yhteyksissä. Colliander oli myös selvästi tietoinen jo 1934 Tigerstedtin poliittisen profiilin yleispiirteistä ja saksalaismyönteisyydestä, koska hän kirjoitti tälle niin vapaamuotoisesti ja oletti selvästi, että Tigerstedt ei suhtautunut kielteisesti niinkin voimallisiin ilmaisuihin kuin ”Heil Hitler!”. Colliander oli myös tietoinen Tigerstedtin yhteyksistä Itsenäisyyden Liittoon. Myöhemmin Colliander kuului henkilöihin, joita Tigerstedt oli haalinut Euroopan Kirjailijaliiton suomenruotsalaisiksi edustajiksi. Colliander ja Tigerstedt olivat yhtä aikaa Weimarissa kirjailijaliiton kokouksessa lokakuussa 1942 ja viettivät myös keskenään iltaa yhdessä. *Svensk Bottenissa* Tigerstedtistä kerrottiin myös, että ennen kokousta hän aikoi lukea paitsi omiaan myös Tito Collianderin tekstejä kirjailijavieraana Berliinissä, mikä kertoi Tigerstedtin arvostuksesta Collianderia

336 SLSA 866/IV:1.94., Anteckningsbok, prosa och dikter 1940–41.

337 SLSA 866/II:1.1., Tito Collianderin muistikirja vuodelta 1942.

338 ÅA, Bertel Gripenbergin kokoelma, Tito Collianderin kirje Bertel Gripenbergille 15.9.1943.

kohtaan. Collianderin kirjeistä kävi ilmi, että Collianderille ei ollut yhdentekevää vaan päinvastoin tärkeää, mitä Tigerstedt ajatteli hänen tuoreesta Suomen sodan sankari J. Z. Dunckeria käsittelevästä kirjastaan, jota Colliander itsekin myöhemmin piti militäärisen ihmiskuvansa ilmauksena.³³⁹

Henrik Ekbergin tituleeraamaan suomalaiseseen äärioikeiston ”eräänlaiseen triumviraattiin” kuului, kuten edellä todettiin, Örnulf Tigerstedtin ja Bertel Gripenbergin ohella Johan Christian Fabritius, linnoitusinsinööri ja everstiluutnantti (joka tuli vielä myöhemmin tunnetuksi kansallissosialistisen Saksan ja Suomen yhteistyön joutsenlaulun eli Vapaan Suomeen Liikkeen jäsenenä 1944–1945, josta sai maanpetossyyteen, kuten Ruth Munck, mutta hän kuoli ennen oikeudenkäyntiä vuonna 1946).³⁴⁰ Häneltä Colliander ainakin sai kaipaamaansa positiivista palautetta J. Z. Dunckeria käsittelevästä kirjastaan. Fabritius nimittäin esitteli Collianderin kirjaa myönteisesti *Svensk Bottenissa* vuonna 1944. Fabritiuksen mukaan Collianderin ”kauniilla” kirjalla oli historiallisia yhtymäkohtia nykyhetken historian tapahtumiin. Se antoi kaikille isänmaanystävälle, jotka pohtivat kotimaan tulevaa kohtaloa, aihetta ajatteluun ja henkistä voimaa jatkaa taistelua Dunckerin ja hänen tovereidensa esimerkiksi seuraten niin kotirintamalla kuin sodassa: ”Tito Collianders vackra bok [ger] stoff till eftertanke och inre kraft att följa Duncker och hans kamraters exempel såväl vid hemfronten som på krigstigen.”³⁴¹

Poliittisen ryhmäsidonnaisuuden kannalta voidaan nähdä, että Collianderilla oli – siinä mielessä kuin esimerkiksi saksalais-brittiläinen sosiologi Ralf Dahrendorf esitti – Örnulf Tigerstedtin suhteen jokin sosiaalinen rooli, jota hän ei ollut vain passiivisesti omaksunut itsensä ulkopuolelta vaan jonka hän oli liittännyt ja sisäistänyt omaan persoonallisuuteensa. Colliander ei siten vain itse ”esittänyt rooliaan” Tigerstedtille kirjoittaessaan tälle vaan esitti

339 Hernbeg 1989, 140–141.

340 Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 17.

341 Fabritius *Svensk Botten* 1/1944.

sitä myös Gripenbergille. Collianderin ajatusmaailmassa Gripenberg muodosti ”luonnollisen” asiayhteyden, johon Tigerstedt (ja myös Bertel Appelberg) kuului. Heidän välillään oli siis sosiaalisen yhteenkuuluvuuden tunnetta. Sosiaalisen yhteenkuuluvuuden tunnetta oli kaikkien osapuolien välillä, mutta tässä tapauksessa nimenomaan Collianderin näkökulmasta katsottuna. Sosiaaliisiin rooleihin sisältyvien rooliodotusten näkökulmasta Collianderin toimintaan vaikuttivat hänelle keskeisten henkilöiden, kuten Dahrendorf kuvaili, edustamat tavat ja ”lait” eli normit ja niihin väistämättä liittyneiden käyttäytymistä ohjanneiden sanktioiden individualisoiva vaikutus.³⁴²

Bertel Gripenbergin vaikutus

Myös Örnulf Tigerstedtin ja Bertel Gripenbergin välillä oli kiinteä yhteys. Tigerstedt oli Gripenbergin yhdyssiteenä akateemiseen maailmaan. Esimerkiksi vuonna 1933 ilmestyneen neljännen runokokoelmansa *De heliga vägarna* Tigerstedt omisti ”Bertel Gripenbergille, aseveljelle ja ystävälle”.³⁴³ Tarmo Kunnas arvioikin, että Bertel Gripenberg edusti suomenruotsalaista kirjallista fasismia ja että ”hyvänä adjutanttina hänellä oli itseään nuorempi ’individualistisen’ fasismin edustaja Örnulf Tigerstedt”.³⁴⁴ Myös Oula Silvennoisen, Marko Tikan ja Aapo Roseliuksen mukaan sekä Tigerstedt että Gripenberg edustivat fasistista älymystöä.³⁴⁵

Minkälainen Collianderin poliittisia asenteita, arvoja ja toimintaa mahdollisesti selventävä sidonnaisuus Tito Collianderilla sitten oli Bertel Gripenbergiin? Raili Gothóni kutsui Gripenbergiä Collianderin ystäväksi.³⁴⁶ Heidät yhdisti toisiinsa myös edellä

342 Dahrendorf 1969, 70–72.

343 Hyvämäki 1971, 134. Tigerstedtin ja Gripenbergin yhteydestä Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 316–322.

344 Kunnas 2013, 608–609.

345 Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 311–312.

346 Gothóni 2021, 12.

mainittu sukulaisuus, Collianderin isän äiti Johanna Charlotta ja Bertel Gripenbergin isä Johannes olivat (puoli)sisaruksia eli Titon isä Sigfrid Joachim ja Bertel olivat serkkuja. Heitä yhdisti toisiinsa myös eräänlainen oppipoikasuhde, joka perustui osaltaan heidän väliseensä ikäeroon, jota oli noin neljännesvuosisata. Colliander reagoi myönteisesti Gripenbergin tarpeeseen kerätä ympärilleen alttiita kuulijoita. Gripenberg toimi ajoittain myös Collianderin rahallisena avustajana. Muistelmissaan Colliander itse myönsi saaneensa Gripenbergiltä vaikutteita, mutta ei yksilöinyt niiden olleen poliittisia vaan enemmän persoonallisia ja elämäntapaan liittyviä.³⁴⁷

Bertel Gripenbergin elämäntapaan, josta Collianderin tapauksessa ei tosin ole jäänyt viitteitä, kuului metsästys ja erityisesti lintukoira-harrastus ja kenneltoiminta.³⁴⁸ Luonteenomaisesti Gripenberg silti yhdisti koiraharrastuksensa muuhun yhteiskunnalliseen ajatteluunsa. Riveillä, jotka Gripenberg ounasteli kriittisen ja järkevän lukijan tulkitsevan yliromanttiseksi, hän muisteli uskollista metsästystoveriaan ja ensimmäistä pointteriaan Black Arrow'ta, joka oli kuollut. Muistokirjoituksessaan *Finska Kennelklubbens tidskrift* -lehdessä vuonna 1915 Gripenberg kirjoitti, että se oli ollut nuhteen, suurenmoinen taistelija, jonka jälkeläiset todistavat seuraaville sukupolville sen arvokkaasta verenperinnöstä, ja että sen nimi ja maine tulevat vielä kauan elämään pointteriyöstävien keskuudessa. Gripenberg jätti kirjalliset jäähyväiset koiraystävälleen, joka haudattiin kunniakkaasti perintökartanon maille edeltäjiensä lailla: ”Vanhan pointterilinnakkeen Laukon kartanon mailla, jossa lepäävät muiden muassa jo sellaiset historialliset suuruudet, kuin Sport of Kent ja unohtumaton Daisy II, lepää nyt myös Black Arrow voitokkaan tyttärensä Habaneran vierellä – ja saan lohtua siitä, että se lepää perintötiluksilla, jotka eivät koskaan tule joutumaan moukkien tai nousukkaiden omistukseen.”³⁴⁹ Laukon kartano Vesilahdella tuli tunnetuksi torpparihäädöistä 1907, ja Gripenbergin suureksi

347 Colliander 1968, 181–184.

348 Koivisto 2001, 42–45; Tapio 2011, 2–4.

349 Gripenberg 2001, 115–117.

suruksi vain kolmen vuoden kuluttua hänen muistokirjoituksestaan Tampereen taistelun jälkeen 17. huhtikuuta 1918 punaisten ”häämötävän tappion katkeroittamat hävityspartiot” polttivat häättäjäparonin kotikartanon kivijaloilleen.³⁵⁰

Esimerkki vastakkainasetteluista ja pilailusta aateliston perinteiden kustannuksella ja myös (tahattomasta) kaukonäköisyydestä oli, että Juhani Aho kuvasi lastussaan *Tuhlaajapoika* (kokoelma VII, 1917), että samoin kuin aatelispojilla on usein oma kotiopettaja myös aateliskoira Hektor II:lla oli oma ”kotikouluttaja”. Koiran rotupuhtaat esi-isät olivat Ruotsista ja puoliso Englannista. Ahon näytelmässä *Tuomio* (1907) arvosteltiin myös aateliston ”germaaniasta ’kunnia’-kiihkoa”, joka oli vakavalle ”suomalaiselle rodulle”, johon aateliset eivät kuuluneet, tuiki vierasta ja vastenmielistä. Ahon viimeisessä romaanissa *Muistatko-?* (1920) aateliston todettiin vielä olevan ”vierasta rotua”.³⁵¹

Gripenbergin suku aateloitiin, kuten Tigerstedtin, 1600-luvun lopussa (naturalisoitu 1678, introdusoitu 1680) ja vapaaherra Bertel Gripenbergin vastenmielisyys demokraattisia ja liberaaleja arvoja kohtaan oli Lauri Hyvämäen mukaan tältä pohjalta selkeä. Bertel Gripenberg oli sielunrakenteeltaan ”taisteleva pessimisti”, joka jo nuorena tunsu, että hän kuului menneeseen aikakauteen ja tappiolla joutuneen asian puolustajiin. Hän myös pysyi elämänsä loppuun asti leimallisena oikeistoradikaalina. Hyvämäen siteeraamasta 1930-luvulle sijoittuneesta Bertel Gripenbergin lausumasta käy havainnollisesti ilmi paitsi tämän aristokraattinen arvomaailma myös piirteitä hänen persoonallisuudestaan ja jopa leikkisästä tavastaan käydä poliittista debattia: ”Kun tri Carl Björkman syyskuussa 1938 Nya Dagligt Allehandassa oli maininnut jotain Gripenbergin suhtautumisesta demokratiaan, tämä samassa lehdessä huomautti, ettei hän suinkaan suhtautunut ihmisiin vapaaherrana vaan demokraattisemmin kuin moni vasemmistolainen: hän seurusteli kernaasti kenen kanssa vain katsomatta sosiaaliseen asemaan, ainoana

350 Lagerstam 2016, 170-171.

351 Vuorinen 2010, 101-103.

poikkeuksena 'salonkikommunistit ja radikaalit kulttuurikeikarit'. Silti hän lisäsi, kun tuhannesta kirjailijasta 997 lauloi proletariaatin ylistystä, täytyi olla edes kolme, jotka ottivat puolustaakseen vainottua ja taloudellisesti perikatoon menevää yläluokkaa, ja nämä kolme olivat 'Frans G. Bengtson, Örnulf Tigerstedt ja minun vähäpätöinen persoonani.'³⁵²

Minkälaiset poliittiset käsitykset Bertel Gripenbergillä oli? Jo Lauri Hyvämäki, jota entisenä IKL-aktiivina ja myöhemmin Suomen 1920–1940-lukujen historian säätiön luottotutkijana on myös arvosteltu fasismin vähättelystä,³⁵³ myönsi, että Gripenbergin eliittikäsitteet ja sosiaalidarwinismi olivat kutakuinkin samaa, mitä fasismin teoreetikot edustivat ja että molempien taustalla oli vuosisadan alun anti-intellektualismi. Gripenbergille oli ominaista voimakas ennakkoluulo vasemmistoa ja massoja kohtaan. Suomenkielisistä runoilijoista vanhenevaa Gripenbergiä lähinnä oli V. A. Koskeniemi, jonka konservatiiviset luontumukset tapasivat Gripenbergin mielessä aatteellisen vastakäiun. Molemmat innostuivat myös Lapuan liikkeestä ja taiteilijoina kumpikin kävi taistelua nuoren polven kirjallisia modernisteja ja radikaaleja vastaan.³⁵⁴

Gripenberg oli 1930-luvun puolimaissa jo poliittisessa mielessä menettämässä toivoaan kotimaisen poliittisen radikalismien hii-
puessa ja Suomen saadessa vielä vuonna 1937 ensimmäisen puna-
multahallituksen. Euroopasta kiirivät uutiset valoivat kuitenkin
uutta toivoa. Itävallassa, Italiassa ja Saksassa kehitys kulki oikeaan
suuntaan, ja Japanikin oli liittymässä rintamaan. Vuosikymmenen
loppua kohden toivo lisääntyi entisestään, kun Tšekkoslovakiassa
ja Espanjassa poliittiset asetelmat etenivät Gripenbergin mielestä
suotuisasti. Hän kirjoitti kirjeessään Örnulf Tigerstedtille huhti-
kuussa 1939: ”Sieg Heil! Nyt menee lujaa.” Jos sota syttyy Saksa ja

352 Hyvämäki 1971, 140–142. Gripenbergistä vrt. Kunnas 2013, 109–111.

353 Swanström 2018, 57–59.

354 Hyvämäki 1971, 131, 136.

fasismi voittaisivat ja Englanti ja muu liberaali ja demokraattinen maailma olisivat pian polvillaan.³⁵⁵

Collianderin ja Gripenbergin välistä suhdetta voidaan tarkastella heidän välisensä kirjeenvaihdon avulla. Gripenberg pyrki vaikuttamaan poliittisesti Collianderiin, mikä kävi ilmi hänen lähettämässään kirjeestä 31.12.1936, jossa Gripenberg kertoi saaneensa edellä mainitulta Frans G. Bengtsonilta kirjan Kaarle XII:sta ”med dedikation” ja halusi siksi lähettää jo aiemmin omistamansa teoksen toisen kappaleen Collianderille. Kirjeen lopussa Gripenberg pohdiskeli muun muassa bolsevismiin uhkaa voimakkain sanakääntein. Gripenbergin mukaan oli mahdollista, että Suomi joutuisi jo 1937 bolsevikkien miehittämäksi: ”[...] vem vet vad som kan hända.”³⁵⁶ Frans G. Bengtsonin kirjan antaminen Collianderille puhui selvää kieltään Gripenbergin halusta vaikuttaa Collianderiin poliittisesti (Gripenbergin edellä mainittu hieman myöhäisempi luonnehdinta Bengtsonista osoitti, minkälaisen arvon hän tälle antoi). Ruotsissa runoilija ja kirjailija F. G. Bengtson edusti 1930-luvulla Gripenbergin tapaista vanhakantaista demokratian ja sosialistis-materiaalisen Ruotsin kriitikkoa, mistä syystä häntä pidettiin ruotsalaisessa kansankodissa poliittisesti arveluttavana ja hieman eksentrisenä hahmona.³⁵⁷

Collianderilla oli Bertel Gripenbergiin myös taloudellisia sidoksia. Kirjeessään 28.2.1937 Gripenberg kertoi, että totta kai hän antaa Collianderille tämän pyytämän lainan 500 mk.³⁵⁸ Myöhemmin kirjeessään 15.9.1943 Colliander myös mainitsi heidän välisensä rahaliikenteen. Hän kiitti kirjeessään Gripenbergiä tältä saamastaan taloudellisesta tuesta.³⁵⁹ Collianderin ja Gripenbergin välillä oli ilmeisesti pudonnut pois perinteisesti säätyläisiin liitetty piirre, joka tosin vuosisadan vaihteen jälkeen menetti muutenkin

355 Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 316–322.

356 SLSA 866/I:1.1., Bertel Gripenbergin kirje Tito Collianderille 31.12.1936.

357 Seppälä 1995, 159–161.

358 SLSA 866/I:1.1., Bertel Gripenbergin kirje Tito Collianderille 28.2.1937.

359 ÅA, Bertel Gripenbergin kokoelma, Tito Collianderin kirje Bertel Gripenbergille 15.9.1943.

merkitystään, että raha-asioista ei yleensä avoimesti keskusteltu.³⁶⁰ Päinvastoin seuraavan kesän alussa lähettämässään kirjeessä 3.6.1944 Colliander kertoi iloitsevansa, että Gripenbergin tuoreet muistelmat olivat olleet ”en bra affär”. Sen jälkeen hän kertoi avoimesti omista tuloistaan ja vahvisti sota-aikaisten muistikirjojensa tulotietoja Saksasta ja totesi, että hän eli pääosin sen varassa, mitä hän sai Saksasta: ”F.ö. lever jag nu mest vad jag får från Tyskland, och det är inte att förakta.”³⁶¹

Tito Collianderin useat 1940-luvun kirjeet Bertel Gripenbergille käsittelivät suoranaisesti politiikkaa ja Saksaa. Kirjeessään 16.6.1940 Colliander ilmoitti olevansa poliittisesti samoilla linjoilla kuin Gripenberg. Hänellä oli omasta mielestään samanlaiset näkemykset kuin Gripenbergillä, ainakin mitä tuli politiikkaan. Kirjeestä ilmeni, että kyseessä olivat ainakin demokratian kritiikki sekä sak-salaismyönteisyys:

B.B. Tack för brevet! Du har alldeles rätt i vad Du skriver – i stort sett tycks vi ha likadana åsikter; när det gäller politiken åtminstone. Här går folk och hänger med huvudet för dessa usla demokratiers skull, men jag tycker att en rensopning och omtufsning är alldeles på sin plats.³⁶²

Kirje jatkui ounastelulla mahdollisesta konfliktista Saksan ja Neuvostoliiton välillä. Collianderin mielestä siinä tapauksessa Saksa oli se, joka määräisi tahdin. Seuraavana vuonna alkoikin Saksan operaatio Barbarossa, hyökkäys Venäjälle. Collianderin ennustus kävi toteen ja hän oli siis tässä asiassa niin sanotusti historian hermolla. Colliander pohti edelleen Neuvostoliiton uhkaa ja kertoi keskustelusta, jossa hän oli ilmaissut, että jo valkovenäläiset, kuten myös hänen Judenitsin joukoissa kaatunut veljensä, olivat ymmärtäneet

360 Alapuro 1985, 68.

361 ÅÅ, Bertel Gripenbergin kokoelma, Tito Collianderin kirje Bertel Gripenbergille 3.6.1944.

362 ÅÅ, Bertel Gripenbergin kokoelma, Tito Collianderin kirje Bertel Gripenbergille 16.6.1940.

kaiken ”idän barbariasta”. Collianderin mukaan Saksa kukistaa bolsevismin ja organisoi olot uudelleen Neuvostoliitossa. Colliander kiinnitti erityistä huomiota kirkollisten olojen uudelleenjärjestelyyn ja ilmoitti luottavansa siihen, mitä Hitler tekee:

Nej, det blir nog Tyskland som klarar bolschevismen – jag hörde just av en ryss, att tyskarna redan länge hållit ett seminarium i Berlin, där två hundra ryska präster utbildas årligen! De blir färdiga att placeras när den tiden kommer – ty inte behövs det så många präster för emigranterna i Tyskland! Hitler vet vad han gör, vad ryssarna behöver, och enligt mitt fötstånd är ju denna lilla detalj lika belysande som genialisk sedd. Perspektiv, organisation, klara riktlinjer och folkpsykologisk blick! Öppna alla kyrkor i Ryssland och bolschevismen är död!³⁶³

Kirjeessään 28.6 1942 Colliander kirjoitti, että Saksa perii voiton parhaillaan käytävässä sodassa. Hän kritisoi Ruotsia, jossa oletettiin, että neuvostoliittolais-englantilainen rintama voittaa sodan. Samanlaisia ”tendenssejä” löytyi hänen mukaansa myös Suomen ruotsinkielisten keskuudessa. Collianderin kirjeestä ilmeni, että hän oletti Saksan järjestävän yhteiskunnalliset olot uudestaan koko Euroopassa, jolloin perinteiset yhteiskuntaluokat unohdetaan kokonaan, aivan kuten hänen mielestään oli jo tapahtunut Saksassa. Kansallissosialismin ja fasismin aatemaailmaan kuului juuri tällainen luokat ja puolueet korvannut orgaaninen valtiokokonaisuus ja ammattikuntajaolle perustunut korporatismi sekä vahvan johtajan kultti. Samassa kirjeessä oli myös Collianderin luonnehdinta Hitleristä ”fantastisena nerona”:

Och slutligen är det inte svenskarna som avgör Europas öde, utan Rommel, von Bock etc. för att inte tala om Hitler, detta fantastiska geni. Också våra social-demokraters dumma prat om ’arbetarklassen’ mm. dyl. irriterar mig inte sällan. Vad är nu det – arbetare och icke-arbetare, överk-

363 ÅA, Bertel Gripenbergin kokoelma, Tito Collianderin kirje Bertel Gripenbergille 16.6.1940.

lass och underklass – alltså som klass betraktat – det är ju förlegade, ohållbara begrepp i den konstruktion som samhället nu antar. Det har man insett i Tyskland, och det borde man småningom inse här också.³⁶⁴

Saksalaismyönteisyyttä kuvasi, että Italian irrottautuessa yhteistyöstä Saksan kanssa Mussolinin kukistuttua heinäkuussa 1943 Colliander kommentoi kirjeessään 15.9.1943 Italian ratkaisua halpamaiseksi. Hän kritisoi myös liittoutuneita, koska heidän asettamansa rauhanehdot olivat hänen mielestään huonot. Sen sijaan hän korosti, että Saksa toimi paremmin – sitä kuitenkin yksilöimättä – valloittamassaan Ranskassa.³⁶⁵ Vielä Normandian maihinnousun kynnyksellä kesällä 1944 Colliander oli vakuuttunut, että Saksan mahdollinen häviö oli vain propagandaa ja että Saksa tulee vielä voittamaan sodan. Kirjeessään 3.6.1944 – samassa kirjeessä, jossa hän kertoi elävänsä pääosin sen varassa, mitä sai Saksasta – Colliander kirjoitti:

Läste ju Fritz Decks Tyskland utan kulisser. Den ska Du beställa från Schildts, om du inte redan gjort det. Den borde läsas och beundras av alla våra anglomaner, som tror på dem rikssvenska propagandan: "Tyskland är redan besegrat"! Vilket fäneri! Men långvarigt ser nog kriget ut att bli, vi har nog inte mycket kläder kvar på kroppan när det en gång slutar.³⁶⁶

Collianderin saksalaismyönteisyys oli näiden dokumenttien valossa johdonmukaista ja jatkuvaa ainakin vuoden 1944 kesään asti. Colliander asettui toistuvasti Saksan puolelle liittoutuneita vastaan, joita edustivat Englanti, englantilaisneuvostoliittolainen rintama, "anglomaanit", Ruotsi ja eräät Suomen ruotsinkieliset. Collianderin kirjeissä Gripenbergille vastustettiin ylipäänsä "demokraattista"

364 ÅÅ, Bertel Gripenbergin kokoelma, Tito Collianderin kirje Bertel Gripenbergille 28.6.1942.

365 ÅÅ, Bertel Gripenbergin kokoelma, Tito Collianderin kirje Bertel Gripenbergille 15.9.1943.

366 ÅÅ, Bertel Gripenbergin kokoelma, Tito Collianderin kirje Bertel Gripenbergille 3.6.1944.

maailmaa ja Colliander vastusti sellaisenaan demokraattisia ja liberaaleja arvoja. Kirjeissä eksplisiittisesti hyväksyttiin kansallissosialistinen järjestelmä ja toivottiin, että Saksa järjestäisi yhteiskunnalliset olot uudelleen Euroopassa. Colliander viittasi nimeä myöden Saksan johtoon ja korosti Hitlerin persoonallista arvoa aivan kuten kirjeessään Tigerstedtille vuonna 1934. Gripenbergille lähetettyjen kirjeiden valossa Collianderin vuoden 1934 myönteinen suhtautuminen Hitleriin ja kansallissosialistiseen Saksaan ei ollut suinkaan vähentynyt vaan jopa lisääntynyt. Tämä kyseenalaistaa näkemyksen, että Colliander olisi ollut vain uutuudenviehätyksen sokaise- ma ja hyväuskoinen idealisti. Kirjeet Gripenbergille osoittavat, että Collianderin myönteinen asennoituminen Hitlerin Saksaan oli johdonmukaisempaa ja pysyvämpää.

Raili Gothónin tulkinta Collianderista oli, että ”under andra världskriget intog han en opartisk inställning till både Tyskland och Ryssland”. Gothóni perusteli arviotaan viittauksella allekirjoitaneen tekstiin, jossa kuitenkin kommentoitiin vain Collianderin epäröintiä vuonna 1939, mutta ei koko sodan aikaa eli vuosia 1939–1945, sekä tyttärien (ei tarkemmin ajoitetulla) muistitiedolla, jonka mukaan Colliander oli kuunnellut radiosta Hitlerin puhetta ja laittanut kädet korvilleen ja sanonut: ”Så hemskt han skriker, vilka ord han använder.” Toisin sanoen Colliander olisi suhtautunut Hitleriin kielteisesti. Väittämät Collianderin poliittisesta puolueettomuudesta ovat ristiriidassa aikalaisdokumenttien (näitä tarkastellaan tarkemmin seuraavaksi) sekä edellä esitettyjen Tigerstedtin ja Gripenbergin yhteyksien ja kirjeenvaihdon kanssa.³⁶⁷

Collianderin kirjeet erityisesti Bertel Gripenbergille viestivät voimakkaasta poliittiseen ryhmäsidonnaisuuteen liittyneestä yhteenkuuluvuuden tunteesta. Colliander oli Gripenbergin aatteellinen hengenheimolainen ja tunsi selvästi suurta tyydytystä saadessaan jakaa tämän kanssa yhteisiä poliittisia ajatuskulkuja. Voidaan olettaa kirjeiden sävyyn vaikuttaneen Suomessa vallinnut sotien aikainen

367 Gothóni 2021, 134.

yleinen myönteinen mielipide Saksaan. Colliander oli myös taloudellisten yhteyksien takia kiitollisuudenvelassa Gripenbergille, mikä saattoi vaikuttaa hänen haluunsa miellyttää Gripenbergiä ja pitää yllä tämän hyväksymää ja edustamaa yksimielistä linjaa suhteessa fasismiin ja Hitlerin Saksaan.

Kirjeissä kirjoittajan lisäksi myös vastaanottajalla on huomattava vaikutus siihen, mistä ja miten kirjoitetaan.³⁶⁸ Kirjeiden kirjoittajan ja vastaanottajan välinen suhde sekä yksityiskirjeisiin muutenkin kuuluvat voimakkaatkin kannanotot voivat siten osaksi selittää Collianderin Gripenbergille lähettämien kirjeiden sävyä. Toisaalta jos Colliander liioittelikin omia kantojaan, hän oli selvästi tietoinen Gripenbergin ajatusmaailmasta, koska osasi mukautua siihen ja kirjoitti tälle niin vapaasti ja avomielisesti. Kaiken kaikkiaan Collianderin kirjeet Gripenbergille ilmensivät voimakasta ja selkeää kansallissosialistisen Saksan sodan päämäärien ja poliittisen systeemin hyväksymistä, ja siksi ne ovat varsin keskeisiä ja ohittamattomia dokumentteja arvioitaessa Tito Collianderin poliittista asennoitumista ja suhdetta kansallissosialistiseen Saksaan.

III

*Tito Colliander ja muita
suomalaisia Kolmannen
valtakunnan vieraina*

Tito Colliander kansallissosialistisessa Saksassa

Tito Collianderin suhteessa kansallissosialistiseen Saksaan näytteli tärkeätä osaa Travemündessä osoitteessa Kaiserallee Nr. 6 sijainnut Nordische Gesellschaftin ylläpitämä kirjailijakoti, Deutsch-Nordische Schriftstellerhaus. Tämä hieman sekatyylinen jugendhuvi klassisine pylväineen ja päätykolmioineen sekä puistomaisine puutarhoineen rannan tuntumassa oli Collianderille se portti ja pysähdyspaikka, josta käsin hän pääasiassa tutustui Saksaan. Collianderin kolmesta ”virallisesta” matkasta Saksaan hän oli kahdesti vuosina 1934 ja 1937 kirjailijakodin vieraana ja nautti kodin tarjoamia etuisuuksia. Britta Hiedanniemi on käsitellyt teoksessaan *Kulttuuriin verhottua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940* keskeisiltä osiltaan juuri Nordische Gesellschaftin toimintaa ja erityisesti seuran kesäkuussa 1934 perustamaa Travemünden kirjailijakotia. Nordische Gesellschaft vastasi kulttuuriyhteyksistä Pohjoismaihin, ja välineenä pyrittiin käyttämään kontakteja Travemünden kirjailijakotiin. Sinne kutsuttiin vuodesta 1934 joka kesä vierailijoita Pohjoismaista. Ennen Collianderin omien tekstien analyysia ja hänen näkökulmansa selvittelyä onkin aiheellista tarkastella, minkälainen oli Travemünden kirjailijakodin asema Saksan kulttuuripoliittikan näkökulmasta, ja mitkä olivat kodin todelliset kulttuuripoliittiset tavoitteet.

Nordische Gesellschaftin toimintaa johti Saksan ulkopoliittisessa toimistossa Thilo von Trotha, joka toimi myös toimiston johtajan Alfred Rosenbergin sihteerinä. Itse seura oli perustettu jo Weimarin

Saksan aikana vuonna 1921. Kansallissosialistien noustua valtaan seura valjastettiin natsien propagandatarkoituksiin. Vuoden 1933 jälkeen seura alkoi valvoa samana vuonna perustettu NSDAP:n ulkopoliittinen toimisto (APA), jonka päälliköksi tuli ”pohjoisen ajatuksen” (*der Nordische Gedanke*) markkinoija ja kansallissosialistien ideologi Alfred Rosenberg. Rosenberg toimi samaan aikaan NSDAP:n pää-äänenkannattajan *Völkischer Beobachter* -lehden (1920–1945) päätoimittajana (1923–1938). Kuvaavaa Rosenbergin vaikutusvallalle oli, että hänen kauttaan kulkivat kaikkien haarasastojen ”konttoreiden” esimiesten valinnat eri puolilla Saksaa. Rosenbergin pyrkimyksenä oli välttää Nordische Gesellschaftin leimautuminen puolueen järjestöksi. Taustalla olivat muun muassa Rudolf Hessin ohjeet, joiden mukaan mahdollisuudet piilopropagandaan olivat sitä paremmat, mitä riippumattomammalta toiminta näytti. Joseph Goebbelsin johtama kansanvalistus- ja propagandaministeriö vahvisti otettaan kulttuuripolitiikassa, ja keväällä 1936 Goebbelsin johtama Valtakunnankulttuurikamari (RKK) otti valvontaansa myös Travemünden kirjailijakodin.

Nordische Gesellschaftin toiminnan pohjana oli ajatus *pohjoisesta rodusta*, jolla oli yhteinen verenperintö ja henkinen kulttuuri. Käsitteellä on pitkä historia eurooppalaisen rodullistamisen perinteessä. Saksalaisessa kontekstissa ajatuksen luoja on pidetty sittemmin professoriksi nousseen Hans F. K. Güntherin ”rotutieteellistä” teosta *Rassenkunde des Deutschen Volkes* (1922). Rosenberg markkinoi rotutietoisuutta ja pohjoista ajatusta edelleen teoksessaan *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (1930). Pohjoisen ajatuksen tavoitteena oli elvyttää Itämeren ympäriltä vanha hansaliiton alue lukuun ottamatta baltteja ja puolalaisia. Yhteiseen kokonaisuuteen laskettiin Skandinavian maat, joita edistettiin omaksumaan pohjoinen ajatus ja ”kohtalonyhteys”, luonnollisesti saksalaisten germaanien johdolla. Günther kelpuutti pohjoisen rodun edustajaksi vain Suomen ruotsinkieliset, mutta Rosenberg oli vapaamielisempi ja sisällytti käsitteeseen myös suomenkieliset. Nordische Gesellschaft julkaisi kuukausittaista jäsenlehteä *Der Norden*, joka

ilmestyi 1935–1944, ja viikoittain ilmestynyttä lehdistöjulkaisua ja lisäksi muuta kirjallista aineistoa.³⁶⁹

Suomessa ei Hiedanniemen mukaan ennen vuotta 1936 käyty keskustelua Nordische Gesellschaftin työstä ja päämääristä. Eräänlaisena esimerkkinä siitä oli, että kirjailijakodin johtaja Fred J. Domes kutsuttiin Helsinkiin toukokuussa vuonna 1935. Kirjailijakodissa vieraili runsaasti pohjoismaalaisia, ja myös seuran organisoimille vuosittaisille Lyypekin kesäpäiville osallistui vierailijoita. Esimerkiksi vuoden 1936 kesäpäiviä oli organisoimassa Maila Talvio. Tuolloin Lyypekin päivillä nautittiin muun muassa suomalainen talonpoikaisateria, johon oli antanut idean juuri Maila Talvio.³⁷⁰ Kirjailijakodin toimintaan osallistui suomalaisia seuraavasti: kesällä 1934 Tito Colliander ja Lauri Viljanen, 1935 Ragnar Ekelund ja Toivo Lyy, 1936 Olavi Paavolainen ja Göran Stenius, 1937 Tito Colliander ja 1938 Lorenz von Numers ja Unto Seppänen.³⁷¹

Travemünden kodin epävakaata asemaa osoitti, että useat kutsutut eivät sinne halunneet lähteä. Esimerkiksi vuonna 1934 Mika Waltari ”ei työkiireiltään ehtinyt matkustaa” ja 1935 Yrjö Jylhä kieltäytyi. Vuonna 1936 Arvi Kivimaa ja F. E. Sillanpää kieltäytyivät. Tällaisten syiden takia kirjailijakotiin kutsuttiin vuonna 1936 Olavi Paavolainen, josta jo etukäteen tiedettiin odottaa hankaluuksia. Kun Paavolaisen lähtö matkalle selvisi, Maila Talvio huolestui ja otti yhteyttä Lyypekkiin, mutta siellä Nordische Gesellschaftin palveluksessa työskennellyt suomalainen Rauha Penttala vakuutti, että Paavolaiseen ei oltu tyytymättömiä. Paavolainen oli kuulemma ”kyllä vahvasti vasemmistomielinen, mutta hän oli sentään herrasmies”, joten syytä huoleen ei pitäisi olla.³⁷²

369 Hiedanniemi 1980, 36–40, 97. Rosenbergin *Der Mythos* -kirjan synnystä ja statuksesta Saksassa Wittman ja Kinney 2017, 145–149. Güntherin teorioiden aikalaiskriittikistä Suomessa Vares 2018, 232; 453–454.

370 Mertanen 2012, 25–32.

371 Hiedanniemi 1980, 71, 95, 152. Virallisessa protokollassa ei ole mainittu Reino ”Palle” Palmrothia (Hirviseppä), joka oli vielä kesällä 1939 vieraana Travemündessä. Mertanen 2011, 415–416.

372 Hiedanniemi 1980, 70–71, 97.

Kirjailijakodin vieraina olivat vuonna 1934 ruotsalainen Johannes Edfelt ja 1935 hänen maanmiehensä Sven Stolpe, jotka olivat asenteiltaan hyvin kriittisiä. Ylipäänsä ruotsalaiset sanomalehdet suhtautuivat kodin toimintaan kaikkein kriittisimmin. Ruotsalaiset lehdet intoutuivat erittäin kielteisiksi kesällä 1935, jolloin Lyypekin kesäpäivillä – Hiedanniemen mukaan ilmeisen varomattomasti – puhuivat Rosenberg, Günther sekä Walter Gross, joka oli NSDAP:n rotupoliittisen toimiston johtaja. Ei jäänyt epäselväksi, mitkä olivat Nordische Gesellschaftin todelliset vaikuttimet. Nordische Gesellschaft toimi jatkuvasti kevääseen 1938. Helmikuussa Thilo von Trotha kuoli yllättäen auto-onnettomuudessa, ja kesällä seuran toiminnanjohtaja Ernst Timm erosi. Nordische Gesellschaftin kriisi alkoi olla käsillä. Tapahtumat lähtivät liikkeelle Tukholman lähetystön valituksesta. Pohjoismaissa alettiin olla sitä mieltä, että Nordische Gesellschaftin toiminta pikemmin pahensi kuin auttoi Saksan asiaa. Saksan Helsingin-lähettiläs Wipert von Blücher teki selvityksen Saksan ulkoministeriölle ja totesi muun muassa, että Olavi Paavolaisen kutsuminen kirjailijakotiin oli ollut sen vakavin virhe. Myöskään propagandistiset saavutukset eivät olleet osoittautuneet riittävän suuriksi.³⁷³

Kesän 1938 juhliin kutsuttiin nimekäs joukko suomalaisia, mutta miltei kaikki jäivät pois. Vain Sally Salminen vieraili yksityishenkilönä kirjailijakodissa kesällä 1938, mutta hänkin sanoutui irti kansallissosialismista heti matkansa jälkeen *Åland*-lehdessä. Vuoden 1939 kesäpäivät Lyypekissä epäonnistuivat myös jokseenkin täydellisesti. Pohjoismaiden Berliinin-lähettiläät jäivät kaikki pois. Walther Gross piti esitelmän rotuopista. Ruotsalaiset lehdet kritisoivat jälleen ankarasti. Nyt myös Saksan ulkoministeriössä alettiin olla tyytymättömiä. Sodan alettua syksyllä 1939 Nordische Gesellschaft lakkasi käytännössä toimimasta. Tammikuussa 1940 se sanoutui irti pohjoisten kansojen kohtalonyhteydestä, ja ”pohjoisen ajatus” oli kokenut haaksirikon. Pohjoisen rodun käsite säilyi silti retoriikassa. Järjestön kulttuurinen toiminta yhdistyi muuhun

373 Hiedanniemi 1980, 87–91, 97, 146.

diplomaattiseen toimintaan, mutta sen julkaisutoiminta ja lehdistöpalvelu jatkuivat läpi sotavuosien aina vuoteen 1945. Virallisesti järjestö lakkautettiin vasta 1957.³⁷⁴

Saksan ja Suomen välillä oli myös muuta kulttuurivaihtoa, kuten lehtimiesvierailuja, opiskelijavaihtoa ja yliopistojen välisiä kontakteja. Hiedanniemen arvion mukaan 1933–1940 aktiivisimmat vaikuttajat kansallissosialistisen Saksan ja Suomen välisessä kulttuuriyhteistyössä olivat V. A. Koskenniemi ja Maila Talvio. Esimerkiksi Koskenniemi puolusteli Saksaa artikkelisarjassaan *Uudessa Suomessa* 22.1.1936, 26.1.1936, 29.1.1936, 2.2.1936 ja 7.2.1936. Hiedanniemen mukaan artikkelisarja ”täytti varmasti kulttuuripropagandistiset toiveet”.³⁷⁵

Nordische Gesellschaftin lisäksi keskeinen asema oli Hampurissa toimivalla Deutsch-Nordische Gesellschaftilla, joka perustettiin vuonna 1931. Hampurissa sijaitsi myös propagandaministeriöön nivelletty Hampurin kauppakamarin yhteydessä toiminut tiedotusjaosto. Se välitti artikkeleita Suomeen, ja Hiedanniemen laskujen mukaan Hampurista tulleita artikkeleita oli parhaimpana vuonna 1935 yhteensä 578 kappaletta. Saksa ei onnistunut kovinkaan hyvin propagandatarkoituksissaan. Suomessa vastakaikua tuli lähinnä IKL:n ja oikeistoradikaalien taholta, mutta muuten Saksan erilaisiin toimiin suhtauduttiin varovaisesti. Näin oli huolimatta siitä, että propagandaa yritettiin toisinaan välittää jokseenkin pehmeissä muodoissa. Esimerkiksi vuonna 1936 Nordische Gesellschaft lähetti kuulua Lyypekin marsipaania 42 henkilölle, muiden muassa Jean Sibeliukselle ja F. E. Sillanpäälle. Sillanpää oli kiittänyt ja kieltänyt vuodesta toiseen matkustamasta Travemüнден.³⁷⁶

374 Almgren, Hecker-Stampehl ja Piper 2008, 46–49; Nygård & Ørskov 2024, 1–18.

375 Hiedanniemi 1980, 26–27, 91, 151, 163, 181.

376 Hiedanniemi 1980, 96, 103. Sibeliuksen suhteesta Saksaan ja esimerkiksi hänen vuonna 1942 Saksan radiossa käyttämästään poliittisesti tulkittavasta termistä ”kohtalonyhteys” kiitospuheessaan Suomen ulkoministeriön ehdottaman ja Joseph Goebbelsin perustaman Sibelius-Gesellschaftin johdosta Vihinen 2000, 110; 2005, 189–190. Säveltäjä Yrjö Kilpisen suhteesta kansallissosialismiin Waldén-Antikainen 2022, 12–41.

Hiedanniemen analyysi paljastaa, että Travemünden kirjailijakodin toiminta oli organisoitua ja tavoitteellista ja sillä oli selkeä kulttuuriin keskittyvä rooli kansallissosialistisen Saksan pyrkiessä lisäämään omaa vaikutusvaltaansa ja oikeuttamaan oman olemassaolonsa kansainvälisellä poliittisella kentällä. Tätä historiallista taustaa vasten Travemünden kirjailijakodin useiden vierailijoiden – erityisesti poliittisia sidonnaisuuksia vähätelleet ja pelkää kulttuuriyhteistyötä ja riippumattomuutta korostaneet – kannanotot asettuvat melko kriittiseen valoon. Seuraavassa tarkastellaankin, minkälainen historiallinen kuva Collianderin omien aikalaisdokumenttien valossa avautuu hänen vierailuistaan ja suhteestaan kansallissosialistiseen Saksaan.³⁷⁷

Matkakirja *Glimtar från Tyskland*

Colliander julkaisi kesällä 1934 Travemünden kirjailijakotiin tekemänsä ensimmäisen matkan kokemusten pohjalta jo samana vuonna matkakirjan *Glimtar från Tyskland*. Collianderin matkakirja ei ollut laaja vaan pikemmin suppea, siinä oli 72 sivua, jotka jakaantuivat 9 lukuun. Lukujen otsikot antoivat jo viitteen Collianderin teoksen myönteisestä suhtautumisesta Saksaan: ”Åtta författare på en badort”, ”Leistung-begreppet”, ”Arbeitsdiensttiden”, ”Man marscherar”, ”Landjahr”, ”S.A. i annan belysning”, ”Det gamla Danzig och det nya”, ”I Lübecks gamla gränder”, ”Tannenberg”. Kirjansa alkulauseessa Colliander kertoi lukeneensa laivamatkalla useita teoksia Saksasta ja totesi, että epäluuloa oli ilmassa, oli tietoja, että Saksassa oli ammuttu ihmisiä. Perille päästyä Collianderin kriittinen asenne kuitenkin haihtui. Saksalainen hiljainen ”gemytlighet”, kodikkuus ja ystävällisyys, huokuivat kaikkialta, ja ympäristön rauha ja optimistinen ilmapiiri tekivät hyvän vaikutuksen. Collianderin kuvausta hallitsi voimakas uutuudenviehätys. Hän koki uuden

377 Kulttuuriyhteistyöstä Peltovuori 2005, 113–116; Hyytiä 2012, 99–107. Suomenruotsalaisista kirjailijoista ja Saksasta Nygård & Tandefelt 2019, 124–143.

ympäristön hyvin myönteisenä eikä kiinnittänyt arvostelevaa huomiota ongelmiin tai ikäviin puoliin.³⁷⁸

Collianderin myönteistä, jopa poleemisen puolustavaa lähestymistapaa ilmensi, että hän kertoi yrittäneensä yhdessä ruotsalaisen kirjailijavieraan Johannes Edfeltin kanssa löytää sikäläisiä ihmisiä, jotka olisivat olleet tyytymättömiä vallitseviin oloihin, mutta tällainen ”jahti” osoittautui tuloksettomaksi. Hän myös havaitsi, että juutalaiset olivat ”jättäneet aukkoja”, mutta ei ajatellut, että se oli ongelma, vaan tyytyi vain toteamaan, että aukot täytyi täyttää. Samoin hän totesi, että jos oli kommunisti, oli oltava sellainen hiljaa, eikä nähnyt asiassa mitään ongelmaa tai arvostelun aihetta.³⁷⁹ Toisaalta Colliander saattoi myöntää, että kaikki eivät olleet yhtä tyytyväisiä, esimerkiksi työpalveluun. Johtopäätös oli kuitenkin, että oli lähinnä ihmisen oma vika, jos hän ei ollut tottunut järjestettyyn työntekoon ja kuriin. Luvussa ”S. A. i annan belysning” Colliander myönsi, että Saksasta tulivat ulkopuolisille helpoimmin näkyviin ”suuret pateettiset eleet”. Collianderin johtopäätös oli kuitenkin, että se ei ollut Saksan tai saksalaisten vika, vaan pikemmin ulkopuolisten, koska he eivät pystyneet näkemään, että Saksassa oli muitakin puolia. Colliander luonnehti näitä muita puolia sellaisilla ideaalisilla ja vitaalista elämää kuvaavilla termeillä kuin ”starka”, ”livskraftiga” ja ”värdefulla”.³⁸⁰

Colliander siis paitsi vältteli arvostelemasta olevia oloja myös vähätteli ongelmia tai käänsi ne muiden syyksi, korosti kuriin ja järjestettyyn työntekoon sopeutumista sekä nosti esiin uuteen Saksaan kuuluneita elinvoimaa ja tunnearvoja ilmentäviä epiteettejä. Eksplisiittisesti Colliander hyväksyi Saksassa ilmenneet kollektiiviset ja hierarkkiset mallit kuvatessaan kirjassaan preussilaista paraatimarssia. Colliander totesi ensin, että hän ei ollut koskaan ymmärtänyt preussilaista paraatimarssia, koska se oli vaikuttanut mekaaniselta,

378 Colliander 1934c, 10, 21. Matkakirjan arviosta Kunnas 2013, 578–580; Laamanen 2014, 70–71, 88, 99, 145, 278, 286.

379 Colliander 1934c, 18, 27, 30.

380 Colliander 1934c, 34, 52.

”sieluntappavalta” pakkomilitarismilta. Tätä periaatteellista kritiikkiä seurasi kuitenkin täysin päinvastainen johtopäätös. Colliander sanoi, että vasta nyt hän oli alkanut ymmärtää, mitä ”sisäisiä” arvoja preussilainen marssi todellisuudessa sisälsi. Colliander luonnehti näitä arvoja samanlaisilla elinvoimaa korostavilla epiteeteillä kuin edellä saksalaisuutta: ”levande” ”starka”, ”livskraftiga”. Hän liitti paraatimarssiin myönteisinä sellaisia hierarkkisia ja velvollisuuden täyttämistä korostavia piirteitä kuin ”inre disciplinens, självuppof-fringens, pliktmedvetenhetens själfullhet”.³⁸¹

Colliander päätti matkakirjansa osallistumiseensa presidentti ja sotamarsalkka Paul von Hindenburgin hautajaisiin elokuussa 1934 ja hartaaseen sävyyn kirjoitettuun kuvaukseen Adolf Hitleristä ja hiljaisuudesta, joka laskeutui, kun tämä astui esiin ja alkoi puhua. Colliander otti esiin Hitlerin puheesta messiaanisuutta, hierarkkisuutta ja kollektiivisuutta korostavia piirteitä, kuten ”ilon uhrata itsensä”, kurin ja eriasteisia sosiaalisia velvollisuuksia muita ihmisiä kohtaan, jotka olivat tarpeen, kun toimittiin yhteiskunnan hyvänä ja toimivana jäsenenä.³⁸²

Collianderin matkakirjan kritiikin puutetta vahvisti, että hän oli niin valmis puolustamaan saksalaisen systeemin hierarkkisuutta ja johtajaperiaatetta, kollektiivisia yhteiskunnallisia rakenteita, kuten SA:ta ja Arbeitsdienstia, sekä myös yhteiskunnan provinsiaalista ilmapiiriä. Kansallissosialismin provinsiaalisuus näkyi siinä, että Hitler ajoi suurten keskusten muuttamista pikkukaupunkimaisiksi yhteisöiksi. Ne olisivat teknisesti hyvin toimivia sekä etnisesti yhtenäisiä. Monikansallisesta, monikulttuurisesta Wienistä tuli hänelle kielellisesti, kansallisesti, rodullisesti ja uskonnollisesti monoliittisen Ylä-Itävallan vastapooli.³⁸³ Kansallissosialismi ei siten ollut vain keskittävä vaan myös desentralisoiva tai lokaalinen järjestelmä. Collianderin matkakirjassa näitä piirteitä edusti Collianderin hyväksyvä asenne Saksassa ilmenneeseen ”henkeen” yksilöllisyyttä,

381 Colliander 1934c, 71–72.

382 Colliander 1934c, 71–72.

383 Evans 2015, 413–415; Sandgruber 2022, 249.

modernismia, industrialismia, amerikkalaisuutta ja suurkaupun-kielämää vastaan.³⁸⁴ Colliander, jonka tuoreessa muistissa vielä varmasti olivat nuoruuden vapaat boheemivuodet sekä Marseille, Alger ja Pariisi, olikin nyt sitä mieltä, että tärkeämpiä olivat sisäinen kuri, uhrautuminen, velvollisuudentunne ja kasvatus kuriin, järjestykseen, toveruuteen ja terveyteen, siis hyväksi (vallitsevan kansallissosialistisen) yhteiskunnan jäseneksi.³⁸⁵ Colliander korosti myös moraalisen henkisiä arvoja, kuten terveyttä, valoa, ihanteellisuutta ja kauneutta ihmisen ja elämän perimmäisenä olemuksena, johon saksalaiset olivat saaneet kosketuksen:

Man har gått runt i irrgångs unket luktande stillastående luft – nu har äntligen ett hål öppnat sig, och man stiger ut i ljuset. Man tror på det, och säger ja! till det ideala, det vackra i människan.³⁸⁶

Kuten Marjatta Hietala on todennut, tutkimalla teosten alkuperäisiä painoksia ja ensimmäisiä muistiinpanoja, siis koko tiedontuottamisprosessia, on mahdollista tarkastella myös teosten alkuperäisiä painotuksia ja päästä ehkä lähemmäksi tekijän tarkoituksia.³⁸⁷ Verrattaessa Collianderin matkakirjaa saatavilla olevaan luonnokseen, jonka Colliander matkallaan teki kirjaansa varten, voidaan tehdä seuraavia havaintoja. Luonnoksessa oli samanlaisia innoittuneita muistiinmerkintöjä kuin itse matkakirjassa. Tekijä kirjasi muistiin ikään kuin välittömästi ympäristöään aistien hetkellisiä vaikutelmia tapahtumista ja tunnelmista – kuin urheilukilpailuissa. Luonnoksen sävy ja useat aiheet olivat samoja kuin julkaistussa versiossa (Hitlerin puhe, kansanjuhlan tuntu ja preussilaisen paraatimarssin puolustelu, samoin korostus SA:n ja Arbeitsdienstin kasvattavasta vaikutuksesta). Myös puolusteleva sävy toistui luonnoksessa.

384 Colliander 1934c, 41.

385 Kansallissosialistisesta kasvatuksesta vrt. Jyrki Kaarttinen: ”Kansallissosialistinen kasvatuspedagogiikka vai ’epäpedagogiikka’?” Kaarttinen 2008, 57–72. Ks. myös Osmo Pekonen: ”Tiedekasvatus natsismin asialla”. Pekonen 2015, 142–150.

386 Colliander 1934c, 23. Vrt. myös 21, 40, 41, 52.

387 Hietala 1977, 50–51.

Colliander esimerkiksi kiisti, että Saksassa seurattaisiin mitään ”führerprinsiippiä”, ja kirjoitti, että Hitler oli pikemmin esikuva ja kaikkien edustaja, aivan ”tavallinen mies” eikä mikään ”despotti”.

Luonnos ei selvästi eronnut julkaistun matkakirjan painotuksista. Toisaalta luonnoksessa oli eräitä kirjasta pois jätettyjä kohtia, jotka ehkä paljastavat kirjoittajan motiiveja. Ensinnäkin Collianderilla oli selvästi ohjelmallinen halu olla matkallaan anti-intellektuaalinen ja vältellä järki-ihmisen halua eritellä ja kyseenalaistaa asioita. Hän ilmoitti merkinnässään Danzig 23.9. kylästyneensä asioiden kritisoimiseen (oli sitten kyse elokuvista, teatterista, kirjoista tai taidenäyttelyistä), jolle koko meidän ”mentaliteettimme” oli rakentunut. Toiseksi Colliander kirjoitti 4.9. päivätyssä merkinnässään, että ”under hela min Tyskland vistelse har jag inte en enda gång lyft armen till Nazihälsning”, ts. Colliander halusi tällä ilmaisullaan todeta, ettei hän suinkaan kokenut olleensa ideologisesti kansallissosialismin kannattaja, vaikka kuvasi myönteisesti Saksaa ja saksalaisia.³⁸⁸ Julkaistusta versiosta tämä huomio oli jätetty pois. Huomio olisi ehkä selkiyttänyt tekijän pyrkimyksiä tai ainakin valottanut tekijän mielialoja, joissa oli ehkä enemmän epävarmuutta ja kamppailua ihailun ja kritiikin välillä kuin mitä ilmeni matkakirjan lopullisesta versiosta.

Collianderin matkakirjan vastaanotossa oli samantapaisia piirteitä kuin hieman myöhemmin vuonna 1936 julkaistun Olavi Paavolaisen *Kolmannen valtakunnan vieraana* -teoksen vastaanotossa.³⁸⁹ Vastaanotto oli joko hyvin myönteistä tai hyvin kielteistä ollen kiinni pitkälti siitä, mikä oli arvostelijan ja toisinaan arvostelevan lehden oma poliittinen tausta. Erona oli kuitenkin, että Paavolaisen kirja aiheutti laajan julkisen keskustelun, mihin verrattuna Collianderin teoksen vastaanotto oli pienimuotoisempaa eikä synnyttänyt laajempaa keskustelua.

388 SLSA 866/IV:1.88., Anteckningsbok 1934, bl.a. prosaanteckningar och anteckningar från resan till Tyskland och boken.

389 Riikonen 2014, 248–252.

Esimerkiksi nimimerkki P. O. B. arvioi matkakirjaa melko myönteisesti *Svenska Pressenissä* 18.12.1934. Arvostelijan mukaan kirjaa ei ollut syytä tarkastella pelkästään skeptisesti. Kyse ei ollut vain kiitoksesta Hitlerille opettavaisesta oleskelusta ja kesästä Saksassa. Arvostelijan mukaan oli sen sijaan myönteistä, että Colliander ravisteli poliittisia ennakkoluuloja ja yritti nähdä todellisuuden systeemin ja iskusanonjen takana: ”Det är det mänskliga synen på Hitlers Tyskland som är värdeful i Collianders glimtar.” Arviossa pidettiin positiivisena, että Colliander oli tuonut esiin saksalaisen ihmisen ja arkipäivän, koska ihmiset olivat kaikesta huolimatta samanlaisia kaikkialla eikä arkipäivä Saksassakaan ollut täysin sellainen kuin lehdistössä yleisesti annettiin ymmärtää.³⁹⁰ Työväenlehti *Arbetarbladetissa* 12.12.1934 sen sijaan nimimerkki K.-a. kritisoi voimakkaasti Collianderin matkakirjaa. Arviossa sitä pidettiin Hitlerin systeemin naiivina puolustuskirjoituksena: ”Vi har läst en hel del försvarsskrifter för Hitlersystemet, men knappast någonting enklare, naivare, plattare, okunnigare än denna.” Arvion mukaan Collianderilla oli hyvä tahto nähdä kaikki Saksassa ruusunpunaisena ja hän oli kääntänyt silmänsä pois kaikesta, mikä oli kielteistä ja ongelmallista nykypäivän Saksassa.³⁹¹

Saksaa käsittelevät artikkelit

Erilaisten artikkeleiden luonteeseen kuuluu, että ne ovat usein melko nopeasti tehtyjä kannanottoja asioihin. Toisaalta artikkeleissa olennainen asiasisältö on myös pyritty tiivistämään, joten niistä voi saada hyvin selville ilmiöiden keskeisiä piirteitä ja myös ideologisia lähtökohtia.³⁹² Collianderin Saksasta kirjoittamille poliittisluonteisille artikkeleille oli ominaista tapahtumien ja paikkojen kuvailun

390 Anonyymi (nimimerkki P. O. B.), *Svenska Pressen* 18.12.1934. Nimimerkki saattaa olla Per Olov Barck.

391 Anonyymi (nimimerkki K.-a.), *Arbetarbladet* 12.12.1934.

392 Hietala 1977, 51.

lisäksi kokonaisvaltainen ”uuden” Saksan sekä saksalaisen kulttuurin puolustaminen. Toisaalta artikkeleissa tuli vielä matkakirjaakin selvemmin esille poliittiselle pyhiinvaeltajalle pintatasolla ominainen vieraan maan etuja nauttivan turistin näkökulma. Colliander toisti artikkeleissaan isäntiensä ”propagandistisia vakuutuksia”, että kirjailijakodin perustaminen oli Pohjoismaiden ajatus, ettei koti toiminut propagandainstituuttina ja ettei taustalla ollut poliittisia tavoitteita.³⁹³ Collianderin artikkeleiden, kuten hänen matkakirjansakin, taustalla oli samanlainen tarkoituksellinen halu olla kritisoimatta ja olla positiivinen. Toisaalta jos Collianderin halu ylipäänsä oli olla kritisoimatta ja suhtautua suopeasti asioihin, voidaan kysyä, miksi hänen artikkelinsa sitten olivat niin kärjekkäitä ja kriittisiä. Colliander oli hyvin kriittinen nimenomaan niitä kohtaan, jotka olivat kriittisiä ja siten yksipuolisia Saksaa kohtaan.

Collianderin ensimmäinen artikkeli Travemündesta oli päivätty 31.7.1934 ja lähetetty lehdelle vielä hänen oleskelleessaan kirjailijakodissa. Se julkaistiin nimellä ”Fri talan. Den ’stängda’ porten” *Svenska Pressen*issä 3.8.1934. *Svenska Pressen* ei ollut erityisesti saksalaismyönteinen vaan sitä on luonnehdittu päinvastoin liberaaliksi viikkolehdeksi.³⁹⁴ Colliander viittasikin kirjoituksensa alussa toimittaja Christoffer Schildtin aiemmin ilmestyneeseen kirjoitukseen, jonka kriittinen näkemys Saksasta kaipasi hänen mielestään korjausta. Hän esitti myös syitä tällaisten näkemysten olemassaololle. Collianderin mukaan syynä oli eristäytymisestä johtuva tiedonpuute: ”Man sitter i sin vrå, ser en mindervärdig film av tyskt fabrikat – och utan vidare sakkännedom tror man sig strax kunna bedöma ett helt folk, vars kultur dock har betydligt djupare och starkare rötter än vår.”³⁹⁵ Colliander ilmoitti näin, että oli itse aitiopaikalla ja että hänen näkemyksensä perustuvat omiin havaintoihin ja viime käden tietoihin. Artikkelijatkui kuudella numeroidulla kohdalla,

393 Hiedanniemi 1980 70–71.

394 Elmgren 2018, 266.

395 Colliander (1934b), *Svenska Pressen* 3.8.1934.

joissa Colliander todisteli, että päinvastoin kuin epäiltiin, Saksan kulttuurielämässä vallitsivat suvaitsevaisuus ja henkinen vapaus.

Colliander oli nähnyt kirjakaupan ikkunassa kunniapaikalla Thomas Mannin viimeisimmän teoksen vierellään useiden muiden kirjailijoiden teoksia. Kaupoista saattoi ostaa vapaasti muun muassa Fjodor Dostojevskin, Alphonse Daudet'n ja Oscar Wilden kirjoja. Hans Carossa (joka myöhemmin toimi Goebbelsin johdolla perustetun Euroopan Kirjailijaliiton puheenjohtajana) halusi Collianderin mukaan olla riippumaton kaikista organisaatioista. Hänen päätöstään kunnioitettiin. Collianderin mukaan Lyypekin teatterirepertuaari oli klassinen ja täysin epäpoliittinen. Rotukysymyksestä ilmestyi tieteellisesti dokumentoituja artikkeleita, joita ei kuitenkaan Saksan ulkopuolella siteerattu. Travemünden saksalaiset kirjailijavieraat eivät Collianderin mukaan olleet poliittisia kirjailijoita vaan käsitelivät ajattomia teemoja, kuten luontoa, sielunelämää, kuolemaa ja rakkautta. Vain yksi kuului puolueeseen ja hänkin piti itseään venäläisyyden ystävänä, muun muassa Maksim Gorkin oppilaana. Lehdistö julkaisi puhtaasti lyyrisiä runoja, mikä osoitti, että rakkaus taiteeseen eli ja kukoisti.

Colliander vertasi lopuksi toisiinsa kirjailijoiden ja taiteilijoiden arvonantoa ja tukea Saksassa ja muualla ja päätteli, että Saksassa kirjailijoilla ja taiteilijoilla oli parhaimmat elinehdot. Mitä tuli esimerkiksi taiteen sensuuriin, Collianderin mielestä monet eivät edes tienneet, minkälaista sensuuria kotimaa Suomen kustantajat harjoittivat. Hän päätti artikkelinsa toteamukseen, että jos me virheellisten tietojen takia tai vain pahasta tahdosta halusimme eristää itsemme kulttuurisesti Saksasta, vahingoitimme vain itseämme ja sitä kuihtuvaa kasvia, joka oli ”oma kulttuurimme”. Artikkelissaan Colliander tuli näin sanoneeksi, että Saksa, mukaan lukien kansallissosialistinen Saksa, kuului siis samaan kulttuuriin kuin Suomi.³⁹⁶ Mutta mikä se kulttuuri oli, kun kaikki eivät sitä jakaneet, kuten Christoffer Schildt, joka oli kritisoinut Saksaa?

396 Colliander (1934b), *Svenska Pressen* 3.8.1934.

Christoffer Schildtin vastine Collianderin artikkeliin ilmestyi tuoreeltaan *Svenska Pressenissä* 8.8. Schildt kommentoi kaikkia Collianderin artikkelin numeroituja kohtia kriittiseen sävyyn. Schildtin mukaan Collianderin ongelma oli, että hän jätti kertomatta asioita tai kertoi vain osatotouksia: Thomas Mannin ja monien muiden kirjoja oli saatavilla, mutta minkä takia Mann ja monet muut olivat joutuneet lähtemään maanpakoon. Kirjailijat saivat epäilemättä kirjoittaa, mutta ehkä vain yhteiskunnallisesti ongelmattomista ”ajattomista” aiheista. Teattereissa esitettiin klassikkoja, mutta missä olivat ajankohtaiset aiheet ja kirjailijat. Schildt esitti myös esimerkin tuoreesta kirjasta, joka käsitteli saksalaisia vankilaoiloja. Sen tekijä oli hänen mukaansa joutunut natsiviranomaisten vaatimuksesta kirjoittamaan esipuheen, jossa kertoi, että kirjassa kuvattuja ongelmia ei enää ollut vaan ne oli korjattu. Schildtin mielestä Collianderin väite kustantajien sensuurista kotimaassa oli subjektiivinen ja ei-uskottava: ”Hr Collianders rent personliga utfall mot våra förläggare i slutet av artikeln kan väl inte anses strängt sakligt.” Päinvastoin kuin Colliander väitti, Schildt ilmoitti lopuksi olevansa hyvinkin kiinnostunut Saksasta ja siitä, mikä oli totta ja mitä vaihtotteita tuli maasta, joka oli keskellä Eurooppaa.³⁹⁷

Collianderin ensimmäisen matkan tuoretta satoa olivat myös kaksi *Svenska Pressenissä* julkaistua artikkelia Lyypekistä ja Danzigista, joita voidaan luonnehtia turistikuvauksiksi mutta joista saattoi myös lukea kommentteja ajankohdan Saksan poliittisesta todellisuudesta.³⁹⁸ Ensimmäisessä, 1.9.1934 julkaistussa artikkelissa ”I Lübecks gamla gränder” oli kolme kuvaa, yksi suolavarastoista Trave-joen vierellä ja kaksi katunäkymää, joista toisessa oli taustalla Pyhän Jakobin kirkko. Artikkelissa Colliander vaelteli Lyypekin vanhassa kaupungissa, sen toreilla ja kujilla ja kommentoi vanhoja suolavarastoja Trave-joen varrella, pittoreskeja katunäkymiä, talojen pieniä mutta kodikkaita puutarhoja, kirkkoja ja

397 Schildt, *Svenska Pressen* 8.8.1934.

398 Colliander käytti näitä kahta artikkelia ”I Lübecks gamla gränder” ja ”Det gamla Danzig och det nya” myös matkakirjassaan.

niiden historiaa ja arkkitehtuuria. Rakennustyyleistä korostettiin tyylien moninaisuutta ja ajan kerrostumia Lyypekissä. Näin ollen estetiikka ei tässä artikkelissa liittynyt erityisesti natsi-Saksaan vaan vanhaan hansan kauppakaupunkiin.

Artikkelin loppuosassa Colliander kommentoi paikallisten ihmisten elämänmenoa. Colliander kuvaili, että vanhempi herra istui kaikessa rauhassa ovensa vieressä, nainen jutteli naapurilleen, jolla oli maitokannu kädessään, lapset istuivat portailla tai leikkivät keskenään. Ainoa eksplisiittinen poliittinen viite näkyi kommentissa, jossa lasten leikkien keskellä ”med en liten hakkorsflagga i hogsta hugg marcherar en pojke gatan fram”. Artikkelin pääviesti oli, että ympärillä oli arkipäiväistä ja rauhallista, ikään kuin ajatonta rauhaa, johon historian muutokset ja häly eivät kuuluneet. Tätä voidaan pitää myös artikkelin implisiittisenä viestinä lukijalle, Saksassa oli kaikki hyvin. Colliander päätti artikkelinsa tällaisiin tunnelmiin ja totesi, että Lyypekissä elämä jatkui niin kuin ennenkin, ja korosti, että mahdollisiin epätarkkoihin käsityksiin perustunut huoli ajan ilmiöistä oli naurettavaa ja tarpeetonta:

Och när jag stiger in i Katharinenkirches vita svalka och står där under de höga valven tydande de halvt utplånade valven namnen på gravstensplattorna under mina fötter, då förstår jag starkt, hur all oro för en med närsynta blickar överskådad tidrymms företeelser är löjlig och onödig. I de små gränderna födas barn och växa upp, de barn, som kanske åter när tiden är mogen, reparera nyuppståndna sprickor I de gamla saltbodarna vid Trave.³⁹⁹

Toinen artikkeli ”Det gamla Danzig och det nya” julkaistiin *Svenska Pressen*issä 13.10.1934 kahden kuvan kera, joista toisessa oli jokinäkymä ja toisessa kuvaa hallitseva suurikokoinen Pyhän Marian kirkko. Artikkelin alkuosa oli myös turistimainen kuvaus Danzigin historiasta ja vanhoista rakennuksista ja niiden arkkitehtuurista,

399 Colliander (1934d), *Svenska Pressen* 1.9. 1934.

erityisesti barokkityylistä sekä katu- ja jokinäkymistä. Artikkeliksi oli kuitenkin ekplisiittisemmin ideologisempi kuin Lyypekistä kertunut artikkeli. Colliander korosti useaan otteeseen kollektiivisia ja yhteisöllisiä piirteitä Danzigissa, esimerkiksi kuinka jo kaupunkisuunnittelu toi esiin Danzigin ja sen ihmisten yhteisen ja yksimielisen luonteen:

Husen stå sida vid sida och vända sina gavlar mot gatan. Och trots att de alla ha någonting tidsgemensamt, skapade på samma grund och med samma livsåskådning som botten, ha de dock vart och ett sitt personliga ansikte. De är som människorna i en folksamling. De har lockats samman av ett gemensamt intresse och i gemensamt syfte, men var och en har dock sitt eget liv bakom sig. [...] I månsken, när skuggan från gavlarna på den ena sidan gatan faller på den motsatta gavelraden, då är det underbart att gå på Danzigs gator. Det är det som alla hus slutit sig samman till en stor gemensamhet: en talkör, som man lyssnar till utan att våga andas.⁴⁰⁰

Artikkelissa Colliander kritisoi voimakkein sanakääntein Kansainliittoa ja Versaillesin rauhansopimusta, joka oli irrottanut Danzigin Saksasta ja luonut sille aseman autonomisena vapaakaupunkina vuonna 1920. Kaupungin asema vapaakaupunkina oli Collianderin mukaan näennäinen ja kyse oli lähinnä kaupungin käyttämisestä satamakaupunkina, joka takasi Puolalle sujuvan kaupankäynnin. Colliander moitti päätöstä voittajavaltioiden ja erityisesti Puolan etujen mukaiseksi päätökseksi, jolta puuttui tyystin Danzigin asukkaiden tuki. Hitlerin valtaannousun jälkeen pidetyssä kansanäänestyksessä 28.3.1933 kaupunki siirtyikin natsihallinnon alaiseksi, mikä Collianderin mielestä korjasi Kansainliiton ”kansanpsykologisesti” ymmärtämättömästi tai tietoisesti tekemän virheen. Saksalaisia katkeroitavina ongelmina olivat kuitenkin yhä tulli- ja passimuodollisuudet, jotka haittasivat liikkumista Saksan ja Danzigin välillä.

400 Colliander (1934a), *Svenska Pressen* 13.10. 1934.

Kansanäänestyksen tulos oli osoitus Danzigin asukkaiden halusta olla saksalaisia. Tämä tuli havainnollisesti esiin myös Collianderin vieraillessa Danzigissa, mikä tapahtui heti Hindenburgin hautajaisien jälkeen. Collianderin mukaan kaikkialla oli puolitangossa Saksan valtion lippuja sekä enemmistönä hakaristilippuja ja vain siellä täällä Danzigin kaupungin omia lippuja. Artikkelissaan Colliander samasti toisiinsa natsihallinnon kannattamisen ja saksalaisuuden, mitä voi pitää sattuvana esimerkkinä ideologisen kansankokonaisuuden idean tietoisesta tai huomaamattomasta omaksumisesta. Colliander päätti artikkelinsa kommenttiin, että onneksi oli tullut aika ja ehkä myös halu korjata aiemmin tehdyt virheet tavalla, joka tyydyttää kaikkia asianosaisia.⁴⁰¹

Artikkelissaan ”Det tysk-nordiska författarhemmet i Travemünde”, joka julkaistiin myös liberaaliksi luonnehditussa aikakauslehdessä *Nya Arguksessa*,⁴⁰² Colliander puolestaan kertasi kirjailijakodin syntymisen vaiheet ja korosti, että tavoitteena oli ollut nimenomaan kulttuurisuhteiden kehittäminen Saksan ja Pohjoismaiden välillä. Travemünden kodin toiminnassa Colliander teki erottelun poliittisen tai kulttuurisen propagandan ja toverillisen yhdessäolon (*kamratlig samvaro*) välillä. Travemünden kodin toiminta perustui luonnollisesti jälkimmäiseen eli vapaaseen kanssikäymiseen ja ajatustenvaihtoon – mikään muu vaihtoehto ei ollut edes ajateltavissa. Suorin sanoin Colliander tyrmäsi epäilyt kodin poliittisista tarkoituksista:

Och än mer felaktigt är det att betrakta det tysk-nordiska författarhemmet som någon propagandainstitution: här kommer varken politisk eller kulturell propaganda i fråga. Var och en har sin fullkomliga frihet, och annat vore ju meningslöst.⁴⁰³

401 Colliander (1934a), *Svenska Pressen* 13.10.1934.

402 Ekman 2014, 39.

403 Colliander 1935b, 50.

Viihteellisemmässä, kahdesti kuussa ilmestyneessä *Helsingfors-Journalissa* julkaistussa artikkelissaan ”På författarhemmets tröskel” Colliander asetti vastakkain skandinaavisen lehdistön, kuten ruotsalaisen *Svenska Dagbladetin*, kriittiset otsikot Saksasta ja ympärillään kahviterasseilla ja rannalla viikonlopun vapaa-aikaansa viettäneet saksalaiset ja kysyi, mikä oli totuus Saksasta. Collianderin mielestä ongelma ei ollut niinkään Saksassa vaan skandinaavisessa lehdistössä. Skandinaavisen lehdistön otsikot olivat ”villejä”, ja niiden jälkeen odotti näkevänsä ”jotain aivan muuta” kuin mitä hän oli nähnyt Saksassa. Samassa artikkelissa tuli esille selkeästi myös edellä mainittu pyhiinvaeltajalle pintatasolla tyypillinen vieraan maan etujen nauttiminen. Näitä piirteitä tarkasteltaessa on kuitenkin hyvä muistaa, että kyse oli ajanvietelehdistöön kuuluneesta *Helsingfors-Journal*-lehdestä, jossa muutenkin haluttiin korostaa elämän harmittomampia ja kevyempiä puolia. Colliander korosti kokemaansa ystävällisyyttä ja palvelualltiutta (yöpöydällekin tuotiin pyydettyä tuhkakupit). Collianderin mukaan isäntien huolehtivaisuudessa ei ollut toivomisen varaa.⁴⁰⁴ Silti Colliander oli selvästi tietoinen, että tämä ei ollut koko totuus Saksasta, vaan jossakin oli myös politiikan ja kamppailun maailma. Hän ei kuitenkaan nostanut esiin erityisesti Saksaa vaan ylipäänsä politiikkaan liittyviä vastakohtaisuuksia ja riitoja:

Långt borta, någonstans i en ovidkommande värld, görs politik: där gläfsar nationerna på varandra, där bits man och munhuggs och slår ihjäl. Långt borta vrålar tidsbasunerna – här överröstas de av glada skratt och barnröster, av gemytliga samtal på de öppna kaféterrasserna.⁴⁰⁵

Poliittiselle pyhiinvaeltajalle oli ensiksikin tärkeätä voida tuntea itsensä VIP-henkilöksi, jonka hyvinvoinnista huolehdittiin. Kont-rasti kotimaahan ja sen mahdollisiin vaikeuksiin, kuten työttömyyteen, köyhyyteen tai vain arjen yksitoikkoisuuteen, saattoi tällöin

404 Colliander 1935c, 380–381. Artikkelin oli päivätty Travemündessä 10.7.1934.

405 Colliander 1935c, 381.

olla suuri. Toisena piirteenä oli korostaa, että suuria ongelmia tai arvostelun aiheita ei ollut tai ainakaan niiden syynä ei ollut kansallissosialistinen hallinto. Yhteiskunnassa vallitsi vapaus ja suvaitsevaisuus, eikä Travemünden kirjailijakodissa tai yhteiskunnassa harjoitettu propagandaa. Kolmanneksi poliittisen pyhiinvaeltajan tuntomerkit näkyivät Collianderin artikkeleissa yhteisöllisyyden ja kollektiivisen yhteenkuuluvuuden kokemuksien korostamisessa. Näitä kokemuksia Colliander löysi paitsi Travemünden kirjailijakodista myös Danzigin kaupunkisuunnittelusta ja ihmisten toiminnasta. Neljänneksi tulivat esille moraalisen henkiset painotukset toiminnan taustalla tärkeänä vaikuttaneeseen etiikkaan ja moraaliin. Näitä piirteitä tuli esiin kulttuurin henkisen puolen ja kukoistuksen korostamisessa. Puhuttiin kulttuurin voimanlähteistä (*kraftkällor*) tai voimista (*krafter*).

Matkallaan Collianderilla oli aikaa omistautua myös esteettisille pohdinnoille. Ihannoivien kaupunkikuvausten ohella Colliander toi esiin *Helsingfors-Journalin* artikkelissaan Travemünden kodin arkkitehtuurista poliittiselle pyhiinvaeltajalle tyypillisiä elinvoimaan ja puhtauteen liittyviä arvoja, kuten suuruudentunteen ja tyylipuhauksen: ”Men man vänjer sig, och då allt är stort och högt och luftigt och då allt faktiskt är stilrent – ja just stilrent! – finner man snart sig själv igen.” Kansallissosialistien ihannetaiteen tavoitteet konkretisoituivat vasta hieman myöhemmin kesällä 1937 Münchenissä, jossa avattiin ”Suuri saksalainen taidenäyttely” ja Haus der Deutschen Kunst -museo ja avajaisten jälkeen puolestaan varoittavana esimerkkinä rappeutuneesta ja juutalaisesta taiteesta ”Entartete Kunst” (”Rappiotaide”) -niminen näyttely.⁴⁰⁶ Collianderin lähestymistapa oli kaiken kaikkiaan ei vain vailla Saksan arvostelua tai puolustelevalta vaan esteettisesti ideaalinen, tyylipuhauksia korostava ja voimakkaan ihanteellinen ja ihannoiva.

Colliander oli Travemünden kirjailijakodille myös ihanteellinen vieras, koska hän ei vain toistanut kirjoituksissaan isäntiensä

406 Schad 2011, 175–176.

vakuutuksia kirjailijakodin epäpoliittisesta luonteesta vaan suhtautui kirjailijakotiin ja sen toimii niin varauksettoman myönteisesti. Nordische Gesellschaftin jäsenlehdessä *Der Norden* vuonna 1935 julkaisemassaan artikkelissa ”Blick auf Deutschland” Colliander puolustikin avoimesti Saksan uutta järjestelmää.⁴⁰⁷ Kirjoitusta arvioitaessa on kuitenkin otettava huomioon, kuten Hiedanniemi-kin totesi, että se oli jäsenlehdessä julkaistu kirjoitus ja tarkoitettu kiitokseksi vieraanvaraisille isännille.⁴⁰⁸ Collianderin tärkeää merkitystä saksalaisille korosti myös Deutsch-Nordisches Schriftstellerhausin eli Travemünden kirjailijakodin 23.8.1936 hänelle lähettämä kirje. Siinä esitettiin Travemünden piirin (*Travemünder Runde*) perustamista. Kirjeessä korostettiin tällaisen piirin epäpoliittisuutta ja organisoimattomuutta sekä siitä saatavia etuja (vapaata oleskella Travemündessä, kiertokirje kahdesti vuodessa, kirjauutuuksi- en esittelyä sekä oikeutta tehdä ehdotuksia kodin uusista vieraista). Kirjeessä oli lista henkilöistä, joille kirje oli lähetetty. Suomalaisista mukana olivat Collianderin ohella Ragnar Ekelund, Göran Stenius, Lauri Viljanen, Toivo Lyy ja Olavi Paavolainen.⁴⁰⁹

Toinen matka Saksaan vuonna 1937

Collianderin poliittista sosialisaatiota edesauttoivat paitsi konkreettiset sosiaaliset ja taloudelliset edut ja hyvä kohtelu, joista hän pääsi nauttimaan, myös hänen asenteensa ja arvomaailmansa. Colliander tekikin seuraavan matkansa Travemüнден kesällä 1937. Omien muistikirjojensa mukaan hän matkusti 5.8.1937 Helsingin kautta Travemüнден ja palasi takaisin 7.9.1937 tehtyään matkansa päätteeksi myös kiertomatkan ympäri Saksaa.⁴¹⁰

407 Colliander (1935a), *Der Norden* 3.

408 Hiedanniemi 1980, 70–71.

409 SLSA 866/I:1.1., Deutsch-Nordisches Schriftstellerhausin kirje Tito Collianderille 23.8.1936.

410 SLSA 866/II:1.1., Tito Collianderin muistikirja vuodelta 1937.

Toiselta matkaltaan Colliander ei enää julkaissut välittömästi matkakirjan tai artikkeleiden tapaisia kuvauksia kuten ensimmäiseltä matkaltaan. (Matkallaan tapaamastaan sudeettisaksalaisesta kirjailijasta Gotthard Rothackerista hän tosin kertoi *Svensk Botten*-viikkolehden artikkelissa seuraavana vuonna 1938, jota tarkastelemme myöhemmin.) Sen sijaan Colliander lähetti matkaltaan Travemüнден ja Saksaan vaimolleen Inalle kirjeitä. Niistä ilmeni, että ensimmäiselle matkalle ominainen entusiasmia oli tällä toisella matkalla vähentynyt. Toisaalta myönteinen suhtautuminen Saksaan ei ollut kadonnut eikä Colliander myöskään kirjeissään kritisoinut tai arvostellut Saksaa tai saksalaisia. Päinvastoin jo ensimmäisessä kirjeessään hän totesi ihannoivaan sävyyn: ”Men jag älskar också alla dessa tyskar, de är så rörande, och jag tycker att de alla är goda människor.”⁴¹¹

Colliander pääsi toisellakin matkallaan jälleen nauttimaan vierailulle tarjotusta ylellisyydestä, jota hän ihasteli poliittiselle pyhiinvaeltajalle ominaiseen tapaan. Tällä kertaa hän tosin lisäsi, ehkä välttääkseen korostamasta liikaa oman ja vaimonsa elämäntilanteen (kotona lapsen kanssa vaatimattomissa oloissa) eroa, että tuohon ylellisyyteen oli vaikea tottua.⁴¹² Lähtiessään vielä kiertomatalle Travemüнден-vierailunsa päätteeksi hän sai isänniltään sekä matkarahaa että matkaliput ”propagandaministeriön kautta”, kuten hän itse totesi. Huolimatta näistä eduista sekä esimerkiksi lehti- ja propagandatoimiston opaspalveluista Düsseldorfissa Colliander oman näkemyksensä mukaan matkusti ”som fullständig privat persona”.⁴¹³ Poliittiselle pyhiinvaellukselle tyypillisiä anti-intellektuaalisia piirteitä ilmeni, kun Colliander matkansa alussa kertoi kylpeneensä kirjailijakodin johtajan ja isännän Fred J. Domesin kanssa, jotta heidän välinsä olisivat ”alles einfach und primitiv”. Colliander ilmoitti myös tyytyväisenä saaneensa iltakeskusteluissa vastakaikua ajatuksilleen, että länsimaisen materialistisen kulttuurin tulisi omaksua

411 SLSA 866/I:2.1., Tito Collianderin kirje Ina Collianderille 7.8.1937.

412 SLSA 866/I:2.1., Tito Collianderin kirje Ina Collianderille 12.8.1937.

413 SLSA 866/I:2.1., Tito Collianderin kirje Ina Collianderille 27.8.1937.

voimavaroja (*livskraft*) ”sielullisesta”, ”henkisestä”, vaikkakin slaavilaisesta mentaliteetista. Colliander ei siis vain edustanut moraalisia, henkisiä ja anti-intellektuaalisia arvoja vaan näki ne suorastaan välttämättömänä vastapainona materialistiselle kulttuurille, jota myös ilmeni Saksassa.⁴¹⁴

Kokonaisuutena katsoen Collianderin toinen matka Saksaan ei näiden kirjeiden valossa kuitenkaan ollut samassa määrin uutuu-denviehätyksen leimaama kuin ensimmäinen matka. Hän ei samalla tavoin pyrkinyt olemaan vain vastaanottava osapuoli vaan tarjosi omia ajatuksiaan ja pyrki vaikuttamaan keskustelukumppaneihinsa. Muutoksen huomasi Hiedanniemen mukaan myös kirjailijakodin johtaja Domes. Kesän 1937 toimintakertomuksessaan Domes esitti, että Colliander suhtautui edelleen myönteisesti Saksaan mutta oli tullut varovaisemmaksi, koska oli kokenut boikotointia Suomessa edellisestä matkastaan kertovan kirjansa jälkeen. Kirjeessään Hiedanniemelle (6.1.1976) Colliander itse puolestaan kertoi, että ”ilma-piiri oli Saksassa muuttunut näiden kahden matkan välillä” ja että se ”pani ulkopuolisen tarkkailijan suhtautumaan asioihin varovasti”.⁴¹⁵

On kuitenkin huomattava, että Colliander ei tällä toisellakaan matkalla katsellut ympäristöään arvostelevin silmin tai mittailut mahdollisia kielteisiä tai ongelmallisia asioita. Colliander suhtautui myönteisesti esimerkiksi hierarkkisiin malleihin kertoessaan korkean natsivirkamiehen vierailusta Travemünden kirjailijakotiin. Colliander totesi tästä ”Hitlerin hyvästä ystävystä” ja hänen esiintymisestäään: ”så enkelt och sympatiskt, hela personen sällsynt fin, någonting i stil med morbror Gustav (amiralen). Det var en verklig upplevelse.”⁴¹⁶ Lainauksessa viitattu Gustav oli sama, johon Colliander suuntasi ihailevia katseita lapsuuden kesänviettopaikassa Simsalössä, kun ohitse lipui venäläisiä sotalaivoja. Gustav von Schoultz oli Tito Collianderin äidin isänpuoleinen serkku, kontra-amiiraaliksi kohonnut Gustav von Schoultz (1871–1946). Hän toimi

414 SLSA 866/1:2.1., Tito Collianderin kirje Ina Collianderille 14.8.1937

415 Hiedanniemi 1980, 121, 206.

416 SLSA 866/1:2.1., Tito Collianderin kirje Ina Collianderille 17.8.1937.

itsenäistyneen Suomen laivaston komentajana 1919 ja 1923–1926 ja oli yksi ylemmistä venäläistaustaisista upseereista, jotka haluttiin sivuun niin sanotussa armeijan puhdistusoperaatioissa 1920-luvulla. Hän erosikin tehtävistään vuoden 1926 alussa.⁴¹⁷

Tito Collianderin ja kansallissosialismin yhteyksien kannalta ei ole ehkä yhdentekevää, että kontra-amiraali Gustav von Schoultz tuli tunnetuksi myös lyhytaikaisen Vapaan Suomen Liikkeen, Hilfsbund Freier Finnland -yhdistyksen jäsenenä 1944–1945. Silvennoisen, Tikan ja Roseliuksen mukaan Gustav von Schoultzista tuli ”yksi Suomen ja Saksan välisen aseveljeyden viimeisen näytöksen traagisista sankareista”.⁴¹⁸ Vapaan Suomen Liike oli perustettu SS:n suojeluksessa poliittisia tarkoituksia varten, ja sen toimipaikkana oli Berliini. Jäsenistössä oli runsaasti kansallissosialismia ihastelevia, kuten Yrjö von Grönhagen, Johannes Öhquist, Ruth Munck ja edellä mainittu Johan Christian Fabritius. Gustav von Schoultz toimi yhdistyksen puheenjohtajana. Hän kuoli vuonna 1946 Saksan Saalfeldtissa. Hänen puolisonsa Anna Antonia Schröter oli saksalaissyntyinen ja kuoli vuonna 1949.⁴¹⁹

Samassa kirjeessä, jossa Colliander viittasi ihailevasti korkeaan natsivirkamieheen ja vertasi häntä sukulaiseensa, hän suhtautui myönteisesti myös kollektiivisiin arvoihin kertoessaan vierailustaan Hitler-Jugend-leirille, joka antoi hänelle paljon vahvoja vaikutelmia, ”många starka intryck”. Collianderin toisen matkan kirjeitä leimasi kuitenkin kokonaisuutena katsoen ensimmäistä matkaa maltillisempi suhde natsismiin. Sen tilalla oli aktiivisempi suhde ortodoksisuuteen. On kuitenkin syytä huomata, että ortodoksisuuteen kääntyminen oli Collianderin ja hänen vaimonsa suuri yhteinen kokemus, josta oli kulunut vain muutama kuukausi.⁴²⁰ Sen vahvistamiseen ja yksin koettujen Saksan vaikutelmien neutraloimiseen

417 Ahti 1999, 259–352.

418 Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 383.

419 Vrt. Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 389–419.

420 Colliander oli yhdessä vaimonsa kanssa liittynyt 24.–25.6.1937 Petsersissä ortodoksisen kirkkoon. Hernberg 1989, 119–120.

voi ajatella kirjoittajalla olleen tästä syystä erityisiä tarpeita. Myös yksityiskirjeille yleensäkin ominainen sopeutuminen vastaanottoon saattoi vähentää hänen myönteisiä tai ylistäviä lausuntojaan matkalta, sillä Ina Collianderin poliittisesta aktiivisuudesta ei ole jäänyt merkkejä.

Ina Colliander lähti hieman vastentahtoisesti vanhempiansa painostamana taidekouluun Saksaan Müncheniin syksyllä 1930. Tämän matkan jäljiltä hän kirjoitti matkakuvauksen WSOY:n (hän oli myös työssä kustantajalla kuvittajana) julkaisemassa *Kansan Kuvalehdessä* seuraavana keväänä. Kirjoituksessaan ”Harmaa Saksa – matkakirje *Kansan Kuvalehdelle*” Ina Colliander kuvaili Saksaa ennen kansallissosialismia ensimmäisen maailmansodan jäljiltä lamaan-tuneena, depressiivisena, lyötynä maana. Asenne oli päinvastainen kuin hieman myöhemmät aviopuoliso Titon ylistävät artikkelit ja matkakirja Saksasta.⁴²¹

Ina Collianderin poliittisia asenteita tuli jossain määrin esille hänen kirjeenvaihdossaan serkkunsa Sven Grönvallin (molempien äidit olivat sisaruksia) kanssa, joka oli myös kuvataiteilija. Esimerkiksi sotavuosien kirjeissä Ina Colliander oli pikemmin passifisti kuin sodan kannattaja. Tito Collianderin ”sotahistoriaan” *Den femte juli* J. Z. Dunckerista hän reagoi jopa voimakkaan kielteisesti. Ina kyseenalaisti koko kirjan ja ihmetteli, miksi hänen miehensä oli sen kirjoittanut: ”*För mig som kvinna är det så främmande och jag kan vara förtvivlad över det hela. Underligt att Tito åtagit sig att skriva något sådant.*”⁴²² Näistä kannanotoista syntyy vaikutelma, että aviopuolisot eivät ainakaan poliittisessa mielessä eläneet samassa todellisuudessa, jonka he olisivat voineet jakaa ja joka olisi heitä yhdistänyt.

Collianderin liittyminen ortodoksiseen kirkkoon yhdessä puolisonsa kanssa vuonna 1937 ja hänen aktiviteettinsa suhteessa Saksaan 1930- ja 1940-luvulla herättävät aiheellisen kysymyksen, kulkiko hän ideologisesti yhtä aikaa kohti kristinuskkoa ja natsismia. Esimerkiksi

421 Gothóni 2023, 48.

422 Bondestam 2005, 118, 129.

arvioidessaan vuonna 1937 Collianderin romaania *Korståget* Elmer Diktonius piti uskontoa (*den ortodoxa katolicismen*) ja fasismia rinnakkaisilmiöinä. Hän kirjoitti: ”Men våra hemmafascister, tidigare Göran Stenius, tycks ha en viss böjelse att förgapa sig i den ortodoxa katolicismen. De ska ha svart på svart; med mindre går det ej.”⁴²³ Collianderin toisen matkan maltillisempi asenne Saksaa kohtaan antoi ymmärtää, että hänen omasta näkökulmastaan kristinuskko ja kansallissosialismi olivat eri asioita. Collianderin elämässä ortodoksisuuden merkityksen kasvaessa kiinnostus natsismiin näytti vähenevän, vaikka hän myös etsi aktiivisesti yhtymäkohtia esimerkiksi slaavilaisen henkisyiden ja sitä myöden ortodoksisuuden sekä kansallissosialismin välillä. Historiallisen tiedon näkökulmasta tätä voi tietysti pitää melko hyväuskoisena ja sinisilmäisenä toiveena. Toisaalta laajemmin katsoen voidaan olettaa, että sekä kristinuskko että kiinnostus kansallissosialistiseen Saksaan palvelivat jotain yhteistä tukea tuovaa tehtävää Collianderin elämässä, aivan kuten Johannes Salminen ja Merete Mazzarella ovat korostaneet.

Collianderin suhteessa kristinuskoon ja natsismiin voi ehkä nähdä komplementaarisuuden merkkejä. Sosiaalisen tuen näkökulmasta ne täydensivät toisiaan, toisen vähentyessä toinen kasvoi ja päinvastoin. Tätä tulkintaa näyttäisi tukevan, että 1940-luvun alussa ja sotavuosina Collianderin suhde ortodoksisuuteen ilmeisesti jossain määrin problematisoitui.⁴²⁴ Samoihin aikoihin aktivoitui puolestaan Collianderin suhde Saksaan, erityisesti hänen kolmannella matkallaan Weimarin kirjailijakokoukseen syksyllä 1942. Myös kirjeenvaihto Bertel Gripenbergin kanssa sotavuosina todisti voimakkaasta ja pysyvästä saksalaismielisyydestä. Samankaltaisen kehityskaaren voi nähdä myös sodan jälkeen, jolloin entisten poliittisten konstellatioiden menetettyä täysin merkityksensä Collianderin suhde ortodoksisuuteen puolestaan aktivoitui lyhyen

423 Diktonius, *Arbetarbladet* 1.12.1937.

424 Hernberg 1989, 135–153.

riippumattomuuden kauden jälkeen voimakkaammin kuin minään muuna aikana hänen elämässään.⁴²⁵

Saksa 1930-luvun lopussa ja 1940-luvun alussa

Collianderin suhdetta kansallissosialistiseen Saksaan tarkasteltiin edellä Travemünden kirjailijakodin kontakteista käsin. Seuraavassa käsitellään Collianderin muita poliittisia artikkeleita, jotka valottavat hänen asennoitumistaan Saksaan. Collianderin poliittisten artikkeleiden käsittelemistä tässä yhteydessä yhtenä kokonaisuutena puoltaa se, että niiden avulla pyritään kuvaamaan nimenomaan Collianderin asennoitumista Saksaan ja kronologisesti hänen Saksa-suhteensa kehitystä. Lopuksi tarkastellaan vielä Collianderin vierailua Saksaan lokakuussa vuonna 1942, jolloin hän osallistui Weimarin kirjailijakokoukseen. Collianderin kolmannessa matkassa ei ollut enää kyse Travemünden kirjailijakotiin ja sen kulttuuri-propagandaan liittyvistä yhteyksistä vaan osallistumisesta Joseph Goebbelsin suojeluksessa perustetun Euroopan Kirjailijaliiton, Europäische Schriftsteller-Vereinigungin (1941–1945), toimintaan ja kokoukseen. Lisäksi matka tehtiin jatkosodan aikana, jolloin Saksan ja Suomen liittolaisuus oli luonut sille edellisiä vierailuja yleisesti hyväksyttävämmät poliittiset kehykset.

Svensk Botten -lehdessä julkaistiin vuonna 1938 kaksi Collianderin poliittista artikkelia,⁴²⁶ joissa oli historiallista ajankohtaisuutta sikäli, että kummassakin otettiin Saksan näkökulman mukainen kanta tapahtumiin, jotka vähän myöhemmin kävivät toteen Tšekkoslovakiassa. Collianderin artikkelit *Svensk Bottenissa* olivat muodollisessa mielessä samankaltaisia, noin kolmen sivun pituisen

425 Hernberg 1989, 166–172, 180–192. Uskonnosta tarkemmin ks. osio IV luku ”Fasismien ja uskonnon suhde”.

426 Collianderin muistikirjojen mukaan hän myös sai 1938 kirjoituspalkkioita *Svensk Bottenilta*. SLSA 866/II:1.1., Tito Collianderin vuoden 1938 muistikirja: 10.3. ”Fmk 200,- från *Svensk Botten*” ja 5.7. ”från Sv. *Botten* 200,-”. Artikkelien ilmestymisestä oli merkinnät 20.4. ja 2.6.

palstan mittaisia ja sävyltään voimakkaan poleemisia ja iskeviä. Artikkelissa ”Rättvisa” Colliander totesi, että ”oikeuden” ja ”vapauden” puolestapuhujat olivat taas saaneet vettä myllyynsä viimeaikaisten tapahtumien takia Wienissä ja uhatussa Tšekkoslovakiassa. Poliittisena maallikkona hän kuitenkin ihmetteli, miksi ”vapaudesta” ja ”ihmisoikeuksista” puhuminen oli niin yksipuolista, ja kysyi, miksi ei kukaan puhunut esimerkiksi Tšekkoslovakian venäläisen vähemmistön uhatusta asemasta. ”Sitä uhkaa sekä kulttuurinen että taloudellinen katastrofi”, siteerasi Colliander erään sikäläisen kansanedustajan ”vahvasti sensuroitua” puhetta. Samanlaista puolueellisuutta Colliander löysi muualtakin ja esitti, että syy puolueellisuuden oli puoluekamppailussa. Colliander kritisoi erityisesti sellaisia (liberaaleja ja demokraattisia) tahoja, jotka korostivat ”vapautta”, ”tasa-arvoa”, ”veljeyttä”, ”ihmisoikeutta” ja ”kansan itsemääräämisoikeutta” ja otti näin etäisyyttä ajan kansainvälisen politiikan anglofilisiin painotuksiin:

Förklaringen är enkel: under den bedrägligt vackra och blanka rustning de bär, med ”Frihet, Jämlikhet, Broderskap” på skölden och deviserar som ”mänskiorätt”, ”folkens frihet och rätt” på banéren, står endast ett ord ingraverat, ett ord som försvarar allt och förklarar allt, som helgar alla medel och som ger rätt att sovra sanningen efter behag. Det ordet är Partikamp.⁴²⁷

Artikkelissa ”Kring den sudettyska frågan”, joka julkaistiin Colliandera esittävän kuvan kera, Colliander puolestaan kertoi edellisenä vuonna 1937 tekemästään toisesta matkasta kansallissosialistiseen Saksaan, jolloin hän tutustui myös sudeettisaksalaiseen kirjailijaan Gottfried Rothackeriin (1901–1940), joka oli samana vuonna julkaissut kirjan tšekkien epäoikeudenmukaisuuksista sudeettisaksalaisia kohtaan. Rothacker oli ollut kansallissosialistisen puolueen jäsen jo vuodesta 1926. Oltuaan kahden viikon ajan päivittäisessä

427 Colliander (1938b), *Svensk Botten* 17/1938.

kanssakäymisessä tämän sudeettisaksalaisen kanssa, joka ”ei luonnollisestikaan voinut palata kotiseudulleen”, Colliander sanoi, ettei hänellä ollut mitään syytä epäillä, etteikö tämä puhunut totta. Tämän kirjan kuvaukset perustuivat absoluuttisiin faktoihin. Kuvailtuaan sudeettisaksalaisten keuhkoa kohtelua Colliander totesi, ettei voinut kieltää, etteikö ”Hitlerjungen” ainakin osittain ollut oikeassa. Collianderin mukaan oli aivan oikein, että saksalaiset puolustivat sudeettialueella omia maanmiehiään, vaikka ne (Englanti ja liberaali maailma), jotka yleensä kuuluttivat kansojen itsemääräämisoikeutta, eivät sitä hyväksyneetkään:

När det gäller sudettyskarna glömmar alla de som annars håller på 'folkens rätt att bestämma över sig själva' fullkomlig denna sin heliga princip. De deltar ivrigt i den blandade kör som slår sig för bröstet och ropar: 'Vad som av oss en gång sammanfogats bör av ingen åtskiljas. Ty det är bra. Det är bra! Det är bra!' Och man kan inte förvåna sig över att Hitlerjungens solbrända och härdade näve knyts när han hör det ropet från alla håll. Det gäller ju hans stamfränder, germaner.⁴²⁸

Colliander kysyi artikkelin lopussa, ettei kai kukaan ajatellut, että saksalaiset katsoisivat sudeettisaksalaisten tilannetta samalla ihanteellisella välinpitämättömyydellä kuin koko muun maailman työläisystävällinen ja liberaali lehdistö. Olihan kyse saksalaisesta työläisestä ja saksalaisesta verestä. Collianderin kumpikin artikkeli oli tyyliltään poleeminen ja sisällöltään saksalaismielinen. Artikkeleiden poliittista kärkeä ei varmastikaan vähentänyt, että ne oli julkaistu *Svensk Bottenin* kaltaisessa lehdessä, joka ideologisesti edusti lähinnä saksalaissuuntausta.

Vuoden 1939 helmikuussa Colliander julkaisi *Svenska Pressenissä* hieman arvoituksellisen artikkelin ”Deklaration”, joka oli artikkeliksi lyhyt mutta kuitenkin sanomalehtikolumnia selvästi pitempi. Kyse oli vuoropuhelun muotoon puetusta kertomuksesta, jossa

428 Colliander (1938a), *Svensk Botten* 22–23/1938.

Colliander viittasi Raamatun kertomukseen ylpeästä fariseuksesta ja syntisestä publikaanista. Kertomuksessa esitettiin ironisessa valossa fariseus, joka oli kiertänyt maailmaa puhumassa pohjolan puolesta. Kirjoitukseen liittyi vertauskuvallista poliittista sisältöä, jonka taustana saattoi nähdä juuri Nordische Gesellschaftin markkinoiman ”pohjoisen ajatuksen”. Yhteistyö Saksan ja pohjolan välillä asetettiin kuitenkin kriittiseen valoon. Voidaan tulkita, että Colliander ilmaisi olleensa itse yksi tällainen fariseus, joka oli artikkeleissaan ja kannanotoissaan puhunut ”pohjoisen ajatuksen” puolesta. Hän otti etäisyyttä aiheeseen, mutta ei ilmaissut sitä suoraan vaan vertauskuvallisesti. Kertomuksessa käytiinkin seuraavanlainen vuoropuhelu. Fariseus sanoi:

Det är nämligen så att jag sett mitt ansvar och jag har förstått min uppgift i livet. Norden har ett stort ansvar, som du vet, och jag har arbetat då att ställa Nordens folk under din ledning. Därför har jag gått omkring bland människorna och hjälpt dem som jag märkt att behöver dig. Jag har försökt dem att visa dem vägen till absolut osjälviskhet, absolut renhet, absolut kärlek och absolut ärlighet. Och det kan jag säga, att det inte alltid varit så lätt.⁴²⁹

Publikaani puolestaan oli likainen ja epäsiisti, ja hän sanoi lopulta vain: ”Herre, Herre! Du vet allt om mig – förbarma dig, Herre!” Artikkelin taustana oli ilmeisesti Collianderin vuonna 1939 julkaistava romaani nimeltään *Förbarma dig*, jonka otsikon armahdusta pyytävässä hengessä Colliander artikkelissaan ilmaisi surevansa fariseuksen (siis myös itsensä) toimintaa. Ilmeisesti tämä ”deklaaraatio” on tulkittavissa poliittiseksi itsekritiikiksi ja merkiksi, että Colliander halusi siirtää toimintansa ja ajattelunsa painopistettä kristillisiin kehyksiin. Collianderin poliittisen sosialisointin ja sosiaalisten siteiden analyysin kannalta ei kuitenkaan ollut aivan yhdenmukaista, että tämä mahdollinen poliittinen itsekritiikki ei ollut

429 Colliander (1939a), *Svenska Pressen* 11.2.1939.

avointa, vaan se oli verhottu vertauskuvalliseksi kertomukseksi. Colliander myös jatkoi poliittisten aiheiden käsittelyä.

Toisen maailmansodan jo sytyttyä Colliander julkaisi *Svenska Pressen*issä syyskuussa 1939 artikkelin ”Kriget och vi”⁴³⁰ ja touko-syyskuussa 1940 artikkelisarjan ”Brev från en ensam man”.⁴³¹ Näistä ensimmäinen oli Collianderin edellä esitelyjen artikkelien tavoin lyhyt, mutta jälkimmäinen koostui viidestä osasta, jotka oli julkaistu erikseen numeroituna sarjana. Näiden artikkelien sävy ei ollut niinkään iskevä tai pisteliäs vaan mieteliäs, erityisesti artikkelisarja oli sävyltään pohdiskelevan surumielinen. Näille artikkeleille oli ominaista eräänlainen idealistis-kollektiivinen sivilisaatiokritiikki ja historian tulkinta. Ensimmäisessä Collianderin perusteeksi oli, että sodan syy ei ollut Hitlerin vallanhimo, Englannin juonittelu, Puolan härkääpäisyys tai Versaillesin sopimus. Näin hänen mukaansa esitettiin usein poliittisessa propagandassa, jossa etsittiin syntipukkeja.⁴³² Colliander päätteli, että synynä oli pikemmin ylpeys, yletön luottamus ihmiseen, omiin kykyihin, itsevarmuus:

Vi lärde oss att behärska naturkrafterna, vi blev allt självsäkrare... vår egen kunskap, vårt behärskande av materien, vår höga kultur gav kriget den fruktade form det nu har.⁴³³

Jälkimmäisessä artikkelisarjassa Colliander jatkoi edelleen samantyyppistä idealistis-kollektiivista sivilisaatiokritiikkiä. Eurooppalainen sivilisaatio oli rakennettu ryöstämiselle ja verelle, esimerkiksi siirtomaisten riistolle. Sota oli seuraus tällaisesta tuhoisasta toiminnasta ja menneisyydestä. Hän kutsui mekanismia ”laiksi”, ”dynaamiseksi historiankehitykseksi”, ”*Nemesis Divinaksi*”, Jumalan Kostoksi,

430 Colliander (1939b). *Svenska Pressen* 23.9.1939. Artikkelin julkaistiin myös kokoomateoksessa *Farled* 1936–1953. Colliander 1954, 43–46. On huomionarvoista, että muuta 1930- ja 1940-luvun poliittisia artikkeleitaan Colliander ei julkaissut uudelleen eikä myöskään maininnut myöhemmin muistelmissaan tai haastatteluisaan.

431 Colliander (1940), *Svenska Pressen* 18.5., 25.5., 15.6., 27.7. ja 28.9.1940.

432 Colliander 1954, 43–44.

433 Colliander 1954, 45.

kuten antiikissa sanottiin.⁴³⁴ Collianderin selitys oli tässä vaiheessa uskonnollinen, jopa vanhatestamentillinen: ihminen ja ihmiskunta olivat kollektiivina tehneet syntiä, ja sota oli seuraus tästä toiminnasta. Mielenkiintoinen vertailukohta näille ajatuskuluille oli Collianderin julkaisematon luonnos ”Om västerländska civilisation”, joka oli päivätty 9.–10.12.1939 eli talvisodan aikana. Siinä Colliander pohti, että länsimainen kulttuuri oli suurenteleva, itseään täynnä ja ylimaterialistinen. Luonnoksessaan hän esittikin, että tällaista kulttuuria ei pitäisi puolustaa.⁴³⁵

Collianderin ajattelutapa edellä mainituissa artikkeleissa sekä julkaisemattomassa luonnoksessa oli voimakkaan moraalisen henkinen (syynä sotaan olivat henkiset asiat, kuten ylpeys ja liiallinen itsevarmuus) ja kollektiivinen (syynä sotaan ei ollut esimerkiksi Saksa, Hitler tai Englanti vaan kaikki yhdessä). Colliander hahmotteli tässä vaiheessa koko länsimaisen sivilisaation rappiota, joka on oikeudenmukainen seuraus aiemmasta toiminnasta. Rappion korostaminen ja paheksuminen ei ole niinkään liberaalien vaan enemmän konservatiivien ja myös fasistien puhetapa. Rappio sopii myös uskonnollisen ihmisen maailmankuvaan. Maailmassa temmeltävät pimeyden voimat. On huomattava, että puhumalla kollektiivisesta syyllisyydestä välttää ottamasta moraalista kantaa myös siihen, mitkä yksittäiset maat olivat enemmän tai vähemmän syyllisiä maailmansotaan. Colliander päätyi syyllisyyspohdintoissaan aivan toiseen johtopäätökseen kuin sodan jälkeen (voittajavaltojen perustama) Nürnbergin sotatuomioistuimien, jonka mukaan nimenomaan Saksa oli sodan aloittaja ja sotasyöllinen.

Vuonna 1941 Colliander julkaisi vielä *Svensk Bottenissa* lyhyehkön poleemissävyyisen artikkelin ”De nya markiserna”. Siinä hän esitti, että jokaisella vallankumouksella oli markiisinsa, jotka halusivat vetäytyä rauhaan, ”kuten on ollut ennen” -elämäntapaan, ja sulkea korvansa ulkomaailman melulta. Lievästi ironisoiden Colliander halusi torjua tällaisen toiminnan pakona todellisuudesta

434 Colliander (1940), *Svenska Pressen* 18.5.1940.

435 SLSA 866/IV:1.48., ”Om västerländsk civilisation”, artikel 9.–10.12.1939.

ja korosti, että jokaisen oli oltava mukana ”vallankumouksessa” ja valittava puolensa; ei voinut jäädä neutraaliin tilaan. Colliander halusi toisin sanoen puolustaa sitä, että ihminen esitti avoimesti mielipiteitä, otti kantaa ja osallistui. Artikkelista ei käynyt ilmi, ketkä näitä markkiiseja tarkkaan ottaen olivat ja mistä ”vallankumouksesta” oli kyse. *Svensk Bottenissa* julkaistuna artikkeli oli kuitenkin luettavissa kannanotoksi lehden yleisen linjan puolesta, siis sodan oikeuttavaksi ja Saksaa tukevaksi.⁴³⁶

Collianderin artikkeli, josta ei käynyt suoraan ilmi henkilöitä tai maita tai poliittisia ryhmiä, ei ollut *Svensk Bottenin* artikkeliksi mitenkään poikkeuksellinen. Monet muutkin kirjoittajat käyttivät samanlaista viitteellistä kieltä, jolloin kirjoittajan tarkoitus kyllä kävi ilmi, vaikka hän ei sitä suoraan ilmaissutkaan. Vertailukohdaksi voidaan ottaa esimerkiksi Göran Steniuksen artikkeli *Svensk Bottenissa* vuodelta 1937, jossa hän peräänkuulutti kirjailijan osallistumista yhteiskunnallisiin asioihin ja politiikkaan. Steniuksen arviota mukaan viime aikoina useat kirjailijat olivat ”ganska grundligt gjort slut på den gamla föreställningen om skönlitteraturen som en tidlöshetens lustgård, där paradisfågeln sjunger och politiken är bortförbjuden”.⁴³⁷ Stenius piti kirjailijan yhteiskunnallista osallistumista suotavana, mutta käytti myös varsin viitteellistä tapaa sanoa sanottavansa. Hän ei sanonut suoraan, kenen tai minkälaista politiikkaa kirjailijan olisi kannatettava tai puolustettava. Tuskinpa lukija kuitenkaan tulkitsi Steniuksen kuuluttavan kirjailijan osallistumista esimerkiksi sosialismin rakentamiseen, mikäli hänellä oli yhtään tietoa Steniuksesta sekä *Svensk Bottenin* yleisistä linjauksista 1930- ja 1940-luvulla.

Collianderin suoraan Saksaa ja Saksan oloja myönteisesti käsitelleet tekstit painottuivat hänen ensimmäiseen Saksan-matkaansa ja sen kokemuksiin. Collianderin vuonna 1938 *Svensk Bottenissa* julkaisemat artikkelit olivat välittömimmin myönteisiä Saksalle. Vuoden 1939 artikkeleissa tuli esiin kristinuskosta vaikutteita

436 Colliander (1941), *Svensk Botten* 24/1941.

437 Stenius 1937b, *Svensk Botten* 14/1937.

saanut idealistis-kollektiivinen ja moraalinen historiantulkinta. Sodan syttyminen myös lisäsi näitä painotuksia. On aivan kuin Collianderilla olisi ollut vaikeuksia päättää, kenen joukoissa hän seisoi tai kenen politiikkaa kannatti. Sodan syttyessä ja kriisin aktualisoituessa Colliander tavoitteli sitoutumattomia äänenpainoja. Erityisesti talvisotaan hän ei pystynyt suhtautumaan muun muassa oman ja puolisonsa Venäjän-taustan takia yksiselitteisesti kuten miltei koko muu Suomi.⁴³⁸

Neuvostoliitto ei edustanut Collianderille yksiselitteistä pahaa, kuten hän asiaa kuvaili myöhemmin muistelmissaan.⁴³⁹ Collianderin talvisodan aikaisissa kuvauksissa hän piti propagandana sitä, että Neuvostoliitto oli yksipuolisen vihamielisesti aloittanut talvisodan, mikä on kuitenkin viimeistään 1990-luvulla vahvistettu historialliseksi tosiasiaksi.⁴⁴⁰ Colliander ymmärsi hyvin pitkälle juuri Saksaa ja Neuvostoliittoa toisen maailmansodan alkuvaiheissa eikä syyttänyt kumpaakaan, vaikka juuri nämä kaksi valtiota olivat pyrkimyksineen ja salaisine sopimuksineen etupiireistä toisen maailmansodan syttymisen avainvaltioita.

Matka Weimarin kirjailijakokoukseen vuonna 1942

Jatkosodan syttyttyä Suomesta ja Saksasta tuli käytännössä liittolaisia, vaikka Suomi pyrki säilyttämään puolueettoman valtion statuksensa. Suomalaisten myönteisiä asenteita Saksaa kohtaan motiivivat tässä vaiheessa erityisesti sotatapahtumat. Colliander näytti jakaneen muun Suomen kanssa saksalaisia koskeneet positiiviset asenteet, mikäli esimerkiksi *Svensk Bottenin* vuoden 1941 artikkelin vertauskuvallisuuden tulkitaan edustaneen sodan oikeuttamista ja saksalaismielisyyttä. Myös Collianderin sodan ajan yksityiskirjeet Bertel Gripenbergille ilmensivät uskoa Saksan voittoon,

438 Vrt. Holmberg ja Löytty 2020, 132–134.

439 Colliander 1973, 107–125.

440 Zetterberg ja Tiitta 1997, 429.

saksalaisen yhteiskuntajärjestelmän hyväksymistä sekä bolsevikivastaisuutta.⁴⁴¹

Colliander saattoi osallistua kolmannelle matkalleen Saksaan vuonna 1942 ilman, että siihen liittyi erityisempää poliittista paheksuntaa tai matkalaisia kohtaan esitettyä julkista kritiikkiä. Collianderin kolmannelle matkalle oli ominaista, että matkalla eivät korostuneet niinkään pohdiskelut kansallissosialismista vaan pikemmin käytännön sosiaaliset ja taloudelliset edut. Toisaalta Colliander oli edellisten matkojen tavoin silmin nähden myönteinen ja ihastunut esimerkiksi saamaansa palveluun ja huomioon ja kritiikitön kokemaansa kohtaan. On mahdollista tulkita, että Collianderille matka merkitsi suhteessa Saksaan eräänlaista vanhan tuttavuuden myönteistä uudistamista ja elävöittämistä. Keskeistä oli myös, että kolmannella matkalla tulivat esille taloudelliset seikat. Colliander neuvotteli kirjojensa kääntämisestä ja kustantamisesta Saksassa.

Collianderin matka suuntautui propagandaministeri Joseph Goebbelsin suojeluksessa perustetun Euroopan Kirjailijaliiton, Europäische Schriftsteller-Vereinigungin, kolmanteen kokoukseen Weimariin lokakuussa 1942. Ensimmäinen kokous oli pidetty lokakuussa 1941 ja varsinainen perustava kokous Goebbelsin ja Hanns Johstin (natsimielisen Union Nationaler Schriftstellerin puheenjohtaja) läsnä ollessa Weimarissa maaliskuussa 1942. Liittoon osallistuvien maiden joukossa oli myös Suomi, jonka puolesta peruskirjan allekirjoittivat Arvi Kivimaa ja Örnulf Tigerstedt. Europäische Schriftsteller-Vereinigung oli osa Kolmannen valtakunnan pyrkimystä yhdistää eurooppalaiset kirjalliset kulttuuriharrastukset saksalaisten johdolla. Suomalaisille oli varattu tärkeä rooli suunnitelmassa, niinpä esimerkiksi kolmannessa kokouksessa Weimarissa liiton toiseksi varapuheenjohtajaksi valittiin V. A. Koskeniemi. Puheenjohtajaksi valittiin Hans Carossa ja I varapuheenjohtajaksi italialainen Giovanni Papini.⁴⁴²

441 Ks. osio II luku ”Bertel Gripenbergin vaikutus”.

442 Jokisipilä ja Könönen 2013, 339–340; Riikonen 2024, 242–244.

Suomessa Euroopan Kirjailijaliittoa olivat erityisesti synnyttämässä juuri V. A. Koskenniemi sekä Arvi Kivimaa, joka myöhemmin kun Kari Saviniemen sanoin Suomen Kirjailijaliitossa jo kuohui ja ”fasistityyppien” tilalle haluttiin uusia henkilöitä, hämmästytti kokouksessa 5.11.1944 kuulijoitaan toteamalla, että kyseinen liitto perustettiin pikemmin ”Saksassa kansallissosialistien painostusyritysten vastapainoksi tukemaan vapaata kirjallista luomistyötä”.⁴⁴³ Göran O:son Waltån mukaan erityisesti Örnulf Tigerstedt työskenteli kovasti haaliakseen ruotsinkielisiä jäseniä Euroopan Kirjailijaliittoon. Vuoden 1944 alussa Suomen osasto käsittikin 53 kirjailijaa, joista suomenruotsalaisten osuus oli noin neljännes, joukossa olivat Tigerstedtin lisäksi muun muassa Bertel Gripenberg, Lorenz von Numers, Johan Christian Fabritius, Göran Stenius ja Tito Colliander.⁴⁴⁴

Lokakuussa 1942 liiton päivillä Weimarissa II varapuheenjohtajaksi valittu V. A. Koskenniemi sai toimia kirjailijapäivien puheenjohtajana, kun sekä Carossa että Papini olivat estyneitä. Suomalaisista olivat päivillä mukana myös Maila Talvio, Yrjö Soini, Mika Waltari, Viljo Kajava, Örnulf Tigerstedt ja Tito Colliander.⁴⁴⁵ *Svensk Botten* esitteli Weimarin kirjailijakokousta hyvissä ajoin etukäteen 9.9.1942. Lehden mukaan suomenruotsalaisten jäsenten puhemiehenä kokouksessa tulisi toimimaan Örnulf Tigerstedt. Tigerstedtin kerrottiin myös pitävän ennen kokousta Berliinissä lukutilaisuuden, jossa hän aikoi lukea ääneen omia ja Tito Collianderin tekstejä.⁴⁴⁶ Tito Collianderin muistikirjojen mukaan hän lensi 5.10.1942 Berliiniin ja jatkoi 6.10 Weimariin. 12.10. kirjailijakokous päättyi ja hän jatkoi matkaansa Leipzigiin ja edelleen Wieniin. 28.10. Colliander kertoi lentäneensä takaisin Suomeen.⁴⁴⁷ Muistikirjoissa ei ollut muita merkintöjä aiheesta, ei siis merkintöjä matkan sisällöstä, tunnelmista tai puheista, joita kuultiin, esimerkiksi kun Joseph Goebbels

443 Saviniemi 1990, 100.

444 Waltå 1993, 137–138.

445 Saviniemi 1990, 100, 103–104, 114.

446 *Svensk Botten* 9.9.1942.

447 SLSA 866/II:1.1., Tito Collianderin vuoden 1942 muistikirja.

nousi puhujalavalle. Colliander kuitenkin lähetti matkaltaan vaimolleen Inalle kirjeitä ja kortteja, jotka kertoivat hänen asenteistaan ja vaikutelmistaan matkan aikana.

Collianderin ensivaikutelmana oli jälleen tyytyväisyys korkealaatuisesta palvelusta ja kohtelusta, joita vieraat saivat osakseen. Ylläpidon ohella vieraille tarjottiin myös 100 Rmk taskurahaa, ”Taschengeld”⁴⁴⁸. Berliinistä hän kertoi 6.10. päivätyssä kirjeessään, että vietti yön ylellisessä hotelli Adlonissa (”ett av Europas mest luxuösa hotel”). Weimarista hän kirjoitti 7. lokakuuta, että kaikki oli ”förstås förstklassigt” (esimerkiksi illalla, kun hän saapui huoneeseensa, pöydällä oli suuri terttu ”ihania” viinirypäleitä). Colliander totesikin kirjeessään: Jag är lycklig, glad. Bara ni kunde ha det lika.” Weimarin kirjaillijapäivien ohjelmistoa hän kommentoi, ettei se ollut liian täyteen lastattu ja iltaisin saattoi osallistua konsertteihin, oopperaan (*Lohengrin*) ja teatteriin (Schilleriä). Kahdessa Collianderin matkalta lähettämässä kortissa tulivat esiin vieraille tarjotut hyvät olot. Esimerkiksi 10.10. hän kirjoitti: ”Vi äter nästan som i fredstid så gott och får härliga viner till maten.” Colliander totesi, että heitä kohdeltiin kuin ruhtinaita.⁴⁴⁹

Hyvän yhteiskunnallisen aseman suomien etuoikeuksien houkutuksista sodan keskellä mainittakoon, että Edwin Linkomiehen erityisesti pääministerikautta kuvaavien muistelmien luvussa ”Yhteyksiä Eurooppaan” kerrottiin siinäkin matkoista Eurooppaan ja luksuselämästä. Tammikuussa 1943 vähän ennen pääministeriksi tuloa Linkomiehelle tarjottiin keskieuropalaisia makunautintoja, kun hän saapui Berliinistä Wienin kautta Budapestiin Gellért-hotelliin. Myös hänen huoneensa pöydälle ”oli asetettu terttu ihania viinirypäleitä sekä pullo parasta Tokajin viiniä”. Linkomiehellä ei ollut kuitenkaan valitettavasti aikaa ”tyydyttää kutkuttavia maku-nystyröitä”, koska hänellä oli niin kiire konserttiin.⁴⁵⁰

448 SLSA 866/1:2.1., Tito Collianderin kirje Ina Collianderille 6.10.1942.

449 SLSA 866/1:2.1., Tito Collianderin kirjeet Ina Collianderille 6.10.1942, 7.10.1942, 10.10.1942.

450 Linkomies 1970, 114.

Minkäänlaista kritiikkiä Saksaa kohtaan Colliander ei lähettämässään kirjeissä esittänyt, vaan suhtautuminen ympäristöön ja olosuhteisiin oli ihastunut ja tyytyväinen. Colliander ei kertonut itse kokouksen ohjelmasta muuta kuin edellä mainitut ”henkiseen” puoleen liittyvät huvitukset. Collianderin omien sanojen mukaan tärkein asia matkalla oli ”Zusammensein”, yhdessäolo, toveruus, eli tyypilliset sosiaaliskollektiiviset seikat.⁴⁵¹ Esimerkiksi kortissaan 10.10. hän totesi: ”Många unga förfinande bekantskapen gör man – nog går jag så bra ihop med tyskarna att det är märkvärdigt.”⁴⁵² Collianderille matka Weimarin kirjailijakokoukseen oli eräänlainen sodan keskellä ollut ”lintukoto”, hetken unelma. Verrattaessa Collianderin kirjeitä hänen vain hieman ennen matkaa kotimaassa kirjoittamiinsa kirjeisiin, joissa arjen ongelmat olivat paljaasti esillä, voi arvella Weimarin matkan olleen lepoetä normaalista elämäntilasta. Kirjeiden taustalla ollut elämäntilanne saattoi siten lisätä kirjeiden ihastelevaa sävyä. Toisaalta etuihin ja hyvään palveluun, luksukseen, Colliander oli silmiinpistävän ihastunut edellisilläänkin matkoilla, jolloin mitään sotatilaa ei vielä ollut.

Collianderin vierailussa Saksaan Weimarin kirjailijakokoukseen korostuivat sosiaaliset käytännön edut, mutta Collianderin myönteisyyttä Saksaa kohtaan motivoivat myös puhtaasti taloudelliset intressit. Matkallaan Saksaan hän nimittäin toimitti myös liikeasioita. Kortissaan 21.10. hän kertoi tapaamisesta saksalaisen kustantajan Diedrichs Verlagin edustajan kanssa, jolloin neuvoteltiin Collianderin vastikään ilmestyneen romaanin *Grottan* julkaisemisesta Saksassa.⁴⁵³ Collianderia lähensivät Saksaan siis myös puhtaasti ammatilliset ja taloudelliset asiat, joilla ei sinänsä ollut välttämättä paljoakaan tekemistä kansallissosialistisen ideologian kanssa mutta joilla kuitenkin oli arvojen ja etujen synnyttämän poliittisen sosiolaation kannalta merkitystä. Kirjeessään vaimolleen Inalle aiemmin

451 SLSA 866/l:2.1., Tito Collianderin kirje Ina Collianderille 7.10.1942.

452 SLSA 866/l:2.1., Tito Collianderin kirje Ina Collianderille 10.10.1942.

453 Teos ilmestyi kuitenkin saksaksi vasta vuonna 1960 Hanna Erichsenin kääntämänä, samoin kuin novellikokoelma *Fönster* vuonna 1961.

19.8.1941 Colliander kuvaavasti totesi, ettei häntä lueta eikä ymmärretä Suomessa, mutta ”alltid är det ryssar som blir gripna av mitt skriveri – och tyska läser det”.⁴⁵⁴

Collianderin tulot Saksasta muodostuivat ennen kaikkea hänen kaunokirjallisten teostensa myynnistä, mutta myös esimerkiksi hänen J. Z. Dunckerista kirjoittamansa elämäkerran sekä teosten ja kertomusten käännöksistä ja niihin liittyvistä korvauksista. Colliander kertoi myöhemmin kirjeessään Bertel Gripenbergille 3.6.1944, että ”Den femte juli har också gått bra och ska komma ut både tyska och finska”.⁴⁵⁵ Kirje on sama, jossa Colliander kertoi, että hän elää pääasiassa sen varassa, mitä saa Saksasta. Myös Waltä on kiinnittänyt huomiota siihen, että Collianderilla oli paljon laajemmat taloudelliset kytkennät Saksaan kuin hän oli julkisestiertonut. Jatkosodan aikana Collianderilla oli työsuhde saksalaiseen lehtitoimistoon Lübeckissä, Diedrichs Verlagilla oli oikeudet Collianderin teosten saksalaisiin painoksiin ja Europäische Litteratur julkaisi Collianderin novelleja.⁴⁵⁶ Collianderilla oli lisäksi monivuotinen yhteistyösuhde Hohenstaufen-Verlagiin, jonka kautta näyttää kulkeneen ainakin Collianderin muistikirjojen mukaan suurin osa hänen tuloistaan Saksasta.

Collianderin muistikirjoja on saatavilla vuodesta 1935 alkaen, ja niiden perusteella hänellä oli tuloja Saksasta samasta vuodesta lähtien.⁴⁵⁷ 1930-luvulla mainitut summat (Suomen markkoja) olivat vielä varsin pieniä, mutta vuoden 1942 muistikirjassa oli merkintä 5.3. ”Hohenstaufen 14436.73,-”, vuoden 1943 muistikirjassa

454 SLSA 866/1:2.1., Tito Collianderin kirje Ina Collianderille 19.8.1941.

455 Suomenkielinen käännös julkaistiinkin vuonna 1944, mutta saksankielisen version kohtalosta ei ole varmuutta, ainakaan kotimaisista lähteistä ja luetteloista sitä ei ole löytynyt. ÅA, Bertel Gripenbergin kokoelma, Tito Collianderin kirje Bertel Gripenbergille 3.6.1944.

456 Waltä 1993, 139.

457 Collianderin taloudellisesta tilanteesta on annettu tässä yhteydessä vain suuntaa antava kuva, sillä yksityisarkistojen materiaali on luonteeltaan epävirallista eikä useinkaan kattavaa (esimerkiksi SLSA:n kokoelmassa on verotiedot ainoastaan vuodelta 1961). Eniten merkintöjä asiasta on muistikirjoissa, joitakin satunnaisia asiaan liittyviä mainintoja on myös esimerkiksi kirjeissä.

oli merkintä 18.10. ”144948,- fr[ån]. Hohenstaufen” ja vuoden 1944 muistikirjassa 3.7. oli merkintä ”53568,- fr[ån]. Hohenstaufen”. Käytännössä esimerkiksi vuonna 1943 Saksasta saadut tulot muodostivat jopa kaksi kolmasosaa Collianderin itsensä ilmoittamista saman vuoden tuloista. Muistikirjojen tulotietoihin täytyy kuitenkin suhtautua suurella varauksella. Vain muutamalta vuodelta oli muistikirjan loppuun kirjattu tulotiedot koko vuodelta. Useilta vuosilta merkinnät puuttuivat tyystin tai niiden tulkinta jäi epäselväksi (esimerkiksi oli merkitty pelkkä rahasumma ilman rahan alkuperää).⁴⁵⁸ Ei ole myöskään takeita tietojen kattavuudesta. Muistikirjoissa ei esimerkiksi ole mitään merkintöjä Waltan mainitsemista Saksan-yhteyksistä. Vuoden 1941 muistikirjassa oli Saksasta vain 18.3. merkintä ”2020,- från Hohenstaufen”, mutta esimerkiksi kirjeessään vaimolleen Inalle 23.8.1941 Colliander kertoi vastaanottaneensa Saksasta noin 300 Rmk eli noin 6 000,-.⁴⁵⁹

Hohenstaufen-Verlagin ja Collianderin välisen yhteistyön merkityksen osoittaa se, että Colliander kertoi saaneensa mainitulta kustantajalta talvisodan aikana kaksi kirjaa ja lähettäneensä niistä toisen Inalle Ruotsiin, missä tämä oli lasten eli Marian ja vuonna 1939 syntyneen Katarinan kanssa sotaa paossa.⁴⁶⁰ Collianderin tekstien sodanaikaisten saksalaisten kustantajien ja saksankielisten käännösten jäljittäminen on oma salapoliisitehtävänsä. Esimerkiksi Hohenstaufen-Verlag julkaisi romaanin *Taina* vuonna 1938 ja romaanin *Korståget* vuonna 1939 Stuttgartissa (edellisestä otettiin jo kolmas painos vuonna 1943 ja jälkimmäisestäkin toinen painos samana vuonna) ja Verlag A. Francke AG romaanin *Förbarma dig* vuonna 1945 Bernissä. Carl Stephenson Verlag julkaisi puolestaan

458 SLSA 866/II:1.1. Tito Collianderin muistikirjat 1935–1945. Vuosina 1935 ja 1940–1943 on muistikirjaan merkitty tulotiedot koko vuodelta, myös Saksasta saadut tulot on erikseen eritelty vuosina 1935 ja 1942. Vuosina 1939, 1943 ja 1944 on tehty merkintöjä Saksasta saaduista tuloista päiväysten kohdalle. Merkinnät Saksasta saaduista tuloista puuttuvat vuosilta 1936–1938, 1940–1941 sekä 1945.

459 SLSA 866/I:2.1., Tito Collianderin kirje Ina Collianderille 23.8.1941.

460 SLSA 866/I:2.1., Tito Collianderin kirje Ina Collianderille 7.2.1940.

teoksen *Menschen gibt es* (josta otettiin toinen painos) Berliinissä vuonna 1942.

Viimeksi mainittu teos on ainoa asia, jonka Colliander itse mainitsi muistelmissaan taloudellisista ja kirjallisista yhteyksistään Saksaan. Colliander sanoi kirjoittaneensa tilauksesta Europa Pressille lyhyitä ”humoristisia” tarinoita, jotka käännettiin pääasiassa saksaksi ja julkaistiin sitten eri lehdissä.⁴⁶¹ Myöhemmin sodan aikana osa näistä tarinoista koottiin vielä kirjaksi, joka sai nimekseen *Menschen gibt es* (1942). Kyse oli kirjallisesti ja myös poliittisesti varsin harmittomista kertomuksista (joissa saattoi ehkä nähdä ituja muistelmien henkilökuvauksille), joista kustantajakin jälkisanoinaan totesi, että ne antoivat vain pinnallisen kuvan Collianderin kirjailijalaadusta, mutta toivoi kuitenkin, että tämä suomalainen kirjailija saisi niiden kautta uusia ystäviä.⁴⁶²

Edellä kuvatun Weimariin suuntautuneen ja kahden edellisen Travemüнден suuntautuneen matkan lisäksi Tito Colliander matkusti kansallissosialistiseen Saksaan muulloinkin. Teoksessaan *Motiv* (1977) hän kertoi vierailleensa Berliinissä kesällä 1938 yhdessä vaimonsa kanssa.⁴⁶³ Matka saa vahvistuksen vuoden 1938 muistikirjan tiedosta Berliiniin matkustamisesta 18.6. kello 17.⁴⁶⁴ Kyse oli kuitenkin todennäköisesti Pariisin-matkasta, jossa Berliini oli vain pysähdyspaikka. Ulkoasiainministeriön arkistosta on saatavilla kaksi dokumenttia koskien mahdollista ”taiteilijamatkaa” Poseniin 1.8.1943. Ensimmäisessä dokumentissa Valtion tiedotuslaitos ilmoitti 7.7.1943 ulkoasiainministeriölle matkasta ja toisessa ulkoasiainministeriö ilmoitti 13.7. samasta matkasta Berliinin lähetystölle. Kyse oli saksalaisen yhdistyksen (Gemeinschaft zur Förderung der deutschen Kunst im Reichsgau Wartheland) kahdelle suomalaiselle kirjailijalle ja kahdelle taidemaalarielle kustantamasta kahden kuu-kauden oleskelusta Posenissa (josta vastapalvelukseksi kumpikin

461 Colliander 1973, 91–92.

462 Colliander 1942, 155.

463 Colliander 1977, 187.

464 SLSA 866/II:1.1., Tito Collianderin vuoden 1938 muistikirja.

Suomen kirjailijaliitto kutsuisi saksalaisen kirjailijan vastaavaksi ajaksi Suomeen). Berliinin lähetystölle tehdyssä ilmoituksessa todetaan, että ”Suomesta matkustavat Königsbergin kautta Poseniin todennäköisesti 1.8.43 kirjailijat Viljo Kajava ja Tito Colliander sekä taidemaalarit Yrjö Verho ja Selim Soldan [...] mahdollisesti myöskin tohtori Anitra Karsten lyhyelle käynnille Saksaan”.⁴⁶⁵

Tito Colliander ja eräät muut henkilöt olivat ainakin ehdokkaita toteuttamaan matkan Saksaan syksyllä 1943, koska vielä vähän yli kaksi viikkoa ennen sen suunniteltua toteutumista suunnitelmat etenivät nopeasti virkamiesportaassa. Toteutuiko sitten matka kyseisenä ajankohtana tai myöhemmin? Se jää ratkaisematta ainakin ulkoasiainministeriön tietojen perusteella. Collianderin oman muistikirjan mukaan hän ei tällaista matkaa tehnyt vaan oli Suomessa elokuussa ja syyskuussa ja koko syksyn 1943. Vuodelta 1943 ei ole myöskään arkistoitu yhtäkään sellaista Collianderin vaimolle Inalle lähettämää kirjettä, joista kävisi ilmi hänen oleskelupaikkansa. Lieneekin siis todennäköistä, että kyseistä matkaa ei ole tehty. Toisaalta voidaan kuitenkin olettaa, että Colliander tuskin olisi edes ollut ehdolla tällaiselle matkalle ilman valmiutta ja omaa halua lähteä matkaan, jos kutsu käy.

465 UM: FB 46 T, Saksa. Suomalaisten taiteilijoiden matka Poseniin.

Muita suomalaisia Saksassa: mahdollisia poliittisia pyhiinvaeltajia ja kriittisiä tarkastelijoita

Poliittiselle pyhiinvaellukselle oli ominaista kulkemisen ja vaeltamisen ulottuvuus. Kyse oli vierailuista johonkin kohdemaahan ja sen olojen ja poliittisen järjestelmän havainnoimisesta. Kuvaukset, jotka tällaisesta toiminnasta syntyivät, olivat matkakuvauksia tai, jos oli kyse kokonaisista teoksista, matkakirjoja. Kanadalaisen kirjallisuudentutkija Graham Goodin erittelyjen perusteella tällaiset teokset voidaankin lukea yhdeksi esseistiikan lajiksi. Good jakoi esseistiikan eri kategorioihin niiden aktiviteetin ja objektin mukaan. Matkakirjojen kategoria oli pääosin matkaessee (*travel essay*), toisinaan ehkä myös autobiografinen essee. Aktiviteettina oli puolestaan matkustaminen (*traveling*) ja objektina paikat (*places*). Goodin jaottelu perustui teosten sisältöön eikä esimerkiksi muotoon. Esseistisen taustan havaitseminen matkakirjoissa auttaa ymmärtämään niiden luonnetta. Good itse korosti esseen vapaata luonnetta (kuljeskelua, paneutumista yksittäisiin ongelmiin) sekä niiden läheistä yhteyttä individuaaliseen tekijään. Tämän vuoksi matkakirjoista ei välttämättä löydä kokonaisanalyysia kohteesta eikä objektiivista kuvausta, koska näkemykset ovat suodattuneet voimakkaasti tekijän oman havaintomaailman lävitse.⁴⁶⁶

466 Good, 1988, XII. Matkakirjallisuuden (*travel writing*) tutkimuksesta esim. Lindh 2021, 26–31.

Tässä luvussa tarkastellaan 1930-luvulla ja 1940-luvulla Saksaan tehtyjä matkoja kuvaavia kirjoja. Matkakirjojen analyysissa on kyse erityisesti näiden teosten kuvaamista matkoista. Tässä esitetyt havainnot tietyistä matkakirjoista eivät siis ole mikään kattava kuvaus niiden tekijöistä. Matkakirjojen vapaa ja individuaalinen luonne ei sen sijaan ole ongelma, koska kyse on tekijöiden nimenomaan näissä teoksissa ilmaistuista kansallissosialismia koskevista kannanotoista. Tekijöiden suhdetta Saksaan ja ajattelun yleisiä suuntaviivoja valotetaan kuitenkin sikäli kuin ne auttavat ymmärtämään kyseisiä teoksia. Tarkastelussa keskitytään paitsi teosten kuvauksiin Saksasta myös siihen, minkälainen niiden asenne (aksellilla kriittinen–hyväksyvä) oli Saksan uuteen järjestelmään. On syytä korostaa, että tämän luvun tavoite on ennen kaikkea antaa taustaa ja vertailukohtia Collianderille, ei varsinaisesti tehdä syvällekyviä tulkintoja tässä käsiteltävistä henkilöistä ja heidän suhteestaan kansallissosialistiseen Saksaan. Tarkoituksellisesti ei esimerkiksi esitetä heidän sosiaalisesta taustastaan ja sen merkityksestä sellaisia kuvauksia ja tulkintoja kuin on pyritty tekemään Collianderista ja keskeisistä häneen liittyvistä henkilöistä.

Toisaalta osalta tässä luvussa esiteltävistä Saksan-kävijöiltä on löydettävissä siinä määrin poliittiselle pyhiinvaeltajalle ominaisia tuntomerkkejä, että heidän syvempi tarkastelemisensa tästä näkökulmasta saattaisi olla valaisevaa. Tällaisten analyysien ja erityisesti tulkintojen tekeminen edellyttäisi kuitenkin paljon yksityiskohtaisempaa sekä heidän teostensa että henkilöhistorioidensa analyysia kuin tämän tutkimuksen aiheen kannalta on tarkoituksenmukaista. Tavoitteena tässä luvussa onkin, että Collianderiin liitetty poliittinen pyhiinvaellus saisi vertailukohtia eikä vaikuttaisi irralliselta tai väkinäiseltä, kuten saattaisi olla kiusaus ajatella, jos väitettäisiin, että vain hän olisi poikkeuksellisesti edustanut tai ollut taipuvainen edustamaan mainittua ilmiötä suhteessa Hitlerin Saksaan. Vertailuja Collianderin ja tässä luvussa esiteltävien matkakirjailijoiden välillä tehdään tekstin kuluessa, mutta enemmän kootusti tämän luvun lopussa.

Suomalaisia matkakuvauksia ja niihin verrattavia tekstejä, kuten yksittäisiä artikkeleita, on julkaistu paljonkin, kuten esimerkiksi jo Britta Hiedanniemi on kuvannut. Kokonaisia teoksia ovat olleet Tito Collianderin matkakirjan ohella Aarno Karimon *Germaaneja* (1930), Olavi Paavolaisen *Kolmannen valtakunnan vieraan. Rapsodia* (1936), Göran Steniuksen *Femte Akten. Litterär resa genom det yngsta Tyskland* (1937), V. A. Koskenniemen *Havaintoja ja vaikutelmia ”Kolmannesta valtakunnasta”* (1937) ja Arvi Kivimaan *Euroopalainen veljeskunta. Runoilijamatka halki Saksan* (1942). Eräänlainen epookin epilogi olivat Irja Sallan 1940-luvun vaelluskirjat Saksassa *Rakkautta raunioilla. Matkapäiväkirja* (1944) ja *Hävityksen keskellä (Rakkautta raunioilla II)* (1947).

Aarno Karimo germaanien maassa

Aarno Karimon matkateos *Germaaneja* oli suhteellisen laaja, 21 lukuja, joista luvut 15–20 olivat Saksaa kuvailevia. Kyse oli Karimon vaimonsa kanssa talvisaikaan tekemästä automatkasta Euroopan eri maihin. Lukuun ottamatta 19. luvun lopun juutalaisten ja kommunistien avointa solvaamista Karimon teos olikin vielä kyselevä ja erityisesti humoristinen. Bitterfeldin kaupungissa Karimo juotti ”kommunistikihon” juovuksiin, Baijerissa kapakassa syvennyttiin ”Saksan olemassaolon tällä hetkellä tärkeimpään elinkysymykseen, nimittäin olutveron koroittamiseen”, mutta Berliinissä kohdattiin jo levottomuuksia ja aamulla selvisi ”puuhan tulos: 6 kuollutta, 36 haavoittunutta ja joukko pidätettyjä [...]”.⁴⁶⁷ Karimo tiivistä vaikutelmansa, että ”nykyisestä Saksasta ja saksalaisista” oli vaikea muodostaa mielipidettä. Hän kiinnitti huomiota ensimmäisen maailmansodan tappioon ja sen mukanaan tuomiin ongelmiin eri elämän alueilla, kuten toimeentulon hankkimisen vaikeuteen, arvotyhjiöön, puolueriitoihin, parannusta tarjoaviin profeettoihin, joiden

467 Karimo 1930, 300, 321–325, 335.

ympärille kerääntyi pieniä ryhmiä, juutalaisten merkittävään asemaan johtavassa lehdistössä, yksimielisyyden puutteeseen ja maan ylikansoitukseen:

Maa on vielä kuohumistilassa, kaukana säännöllisiltä raiteiltaan. Suuressa sodassa kärsitty häviö ja sen seuraukset painavat vieläkin raskaina elämän kaikilla aloilla. Toimeentulon hankkiminen on rajoitettua ja useimmiten ylen vaikeaa. Pitkällinen sota repi rikki monet ennen sitä pyhinä pidetyt, isiltä perityt siveelliset arvot. Puolueintohimot riehuvat hillittöminä ja lukemattomien puolueiden etu näyttää kulkevan maan edun edellä. Kaivataan parannusta ja tervehtymistä. Moninaisia teitä osoitellaan tässä tarkoituksessa taholta ja toiselta, mutta kunkin profeetan ympärille kerääntyy vain pieni osa kansasta. Johtava lehdistö on suureksi osaksi juutalaisten käsissä. Yksimielisyyden puutteen huomaa muukalainenkin helposti. Pulma on vaikea ja kestänee vielä kotvan, ennen kuin elämä tasaantuu ja maa pääsee jälleen elämään tervettä elämää. Sitä paitsi maa on ylikansoitettu. Sen on saatava sijoitetuksi liikaväestönsä rajojensa ulkopuolelle, mutta tämäkin kysymys on vaikea, sillä siirtomaat menivät Versaillesin rauhassa eivätkä vieraat valtakunnat kernaasti huoli siirtolaisia.⁴⁶⁸

Karimon kirjan lopussa esitettyjen väitteiden mukaan Saksassa ongelmia aiheuttivat erityisesti kommunistit ja juutalaiset. Karimo väitti, että erityisesti juutalaiset olivat Euroopan bolsevisoimisen takana, ja että ”kaikkien aikojen suurin rosvovalta, nykyinen Venäjä, on heidän aikaansaamansa ja johtamansa”. Karimon mukaan myös bolsevismin kumousopit olivat ”juutalaisaivoissa” syntyneet.⁴⁶⁹ Karimo julkaisi samoihin aikoihin vuosina 1929–1932 neliosaisen ”kansallisromanttisen” teoksensa *Kumpujen yöstä*, jossa hän kertoi oman näkemyksensä Suomen historiasta. Karimon venäläisvastaisuus oli osa teoksen isänmaallista, venäläisvastaista ja myös ruotsalaisvastaista konseptia, johon hän oli matkakirjassaan

468 Karimo 1930, 345.

469 Karimo 1930, 340.

korostetusti liittänyt myös juutalaisvastaisuuden. *Kumpujen yötä* olikin Päiviö Tommilan mukaan lähinnä osa 1930-luvun henkistä ilmapiiriä kuvaava, ajan aatehistoriallinen lähde-teos, ei mitään luotettavaa historiankirjoitusta.⁴⁷⁰ Osmo Jussila arvioi, että Karimon teos oli täynnä uhoa, ja ristiriitaisia kuvauksia, esimerkiksi 1700-luvun ”itsenäisyysmiehistä”. Se kohosi myyttisestä kuvauksesta vielä ylemmäs myyttisiin sfääreihin kuvatessaan vuoden 1918 tapahtumia ja päättyi fantasioihin Suur-Suomesta.⁴⁷¹

Karimon venäläisvastaisuus ja ruotsalaisvastaisuus eivät olleet ajankohtaan nähden mitenkään ainutlaatuisia. Myöskään Karimon matkakirjan juutalaisvastaisuus ei ollut ainutlaatuista, vaan sitä perusteltiin muun muassa sillä, että eräät bolševikkien johtajista, kuten Lev Trotski (joka tosin ajettiin maanpakoon 1929), olivat juutalaisia. Juhani Sarsila on kirjassaan *Historian väärennöksiä ja väärentämisen historiaa* analysoinut muun muassa, minkälaisen dokumenttien vääristelyyn tällainen käsitys perustui ja miten käsitystä ”juutalaisten maailmanvallankumouksesta” levitettiin. Suomessakin ilmestyi 1920-luvulla ja vielä toisen maailmansodan aikana käännöksiä ”Siionin viisaiden pöytäkirjoista”, joka oli näistä teksteistä tunnetuin. Se oli todellisuudessa laadittu 1900-luvun alussa Venäjällä. Tavoitteena oli mustamaalaamalla juutalaisia ja liittämällä heihin ajan radikaaleja ja edistyksellisiä piirejä puolustaa perinteistä tsaarin Venäjää.⁴⁷²

Olavi Paavolainen Kolmannen valtakunnan vieraana

Tunnetuin ja laajin kansallissosialistisen Saksan oloja kuvaava suomalainen matkakirja oli Olavi Paavolaisen *Kolmannen valtakunnan vieraana. Rapsodia* (1936). Teos perustui Paavolaisen oleskeluun

470 Johdanto *Kumpujen yön* lyhennettyyn laitokseen, Tommila 1983, V–IX; Tommila 1989, 196.

471 Jussila 2007, 173–176 ja 194–197.

472 Sarsila 1988, 85–97.

Travemünden kirjailijakodissa kesällä 1936. Jos tarkastellaan tässä esiteltäviä matkakuvauksia siitä näkökulmasta, kuinka kriittisen kuvan ne antoivat kohdemaastaan ja kuinka paljon niissä oltiin valmiita nostamaan esiin mahdollisia ongelmia, kaikkein eniten kriittisiä havaintoja teki nimenomaan Paavolainen. Hän kritisoi muun muassa rotuteoriaa, ”pohjoista ajatusta”, juutalaisten asemaa, naisten asemaa ja kohtelua, natsien historiantulkintoja, nationalismia, valloitusshalukkuutta, militarismia, kollektiivisuutta, kulttuurikielteisyttä, älymystövastaisuutta, huumorin puutetta. Myöskään Saksan johto ja muu eliitti eivät säästyneet Paavolaisen kritiikiltä. Joseph Goebbels oli diiva ja turhamainen, Alfred Rosenbergin esiintyminen pettymys ja Hitlerin puheet pintapuolisia.⁴⁷³

Paavolainen saattoi kyllä todeta esimerkiksi, että Hitlerissä oli persoonallista nerokkuutta, julistuksen profeetallista hehkua ja tahdon tavatonta voimaa, mutta että toisaalta hän oli poliittinen hurmuri, joka syötti yksinkertaisille kuulijoille aatteellista pajunköyhtä ja jonka logiikka oli huutavan pintapuolista.⁴⁷⁴ Paavolaisen lausumat ovat tunnetusti aiheuttaneet epä tietoisuutta ja keskustelua Paavolaisen natsimielisyydestä,⁴⁷⁵ mutta toisaalta hänen myönteiset kannanottonsa kiertyivät yhä uudestaan saman perusaiheen tai peruselämyksen ympärille. Se oli tietynlainen elämänfilosofinen syvyyssulottuvuuden luotaus, jolloin oli yhdentekevää, löytyikö se Brasilian sademetsistä, katolisen kirkon katedraalin hämystä vai Nürnbergin puoluepäivien ilotulituksesta. Seuraavassa lainauksessa Paavolainen tiivistä tämä perusaiheen tai peruselämyksen, jossa juhlat, rituaalit, symbolinen kuvakieli ja myytti näyttelivät keskeistä osaa:

473 Osoituksena, että Paavolainen esitti matkakirjassaan runsaasti kritiikkiä ks. Paavolainen, O. 1961, 36, 41–42, 45–46, 50, 57, 65, 71, 76–77, 84, 97, 104, 108, 118–119, 128, 142, 147, 165, 167, 184, 198, 212, 222, 224, 230–235.

474 Paavolainen, O. 1961, 112, 212.

475 Esim. Immonen 1997, 196–198; Riikonen 2014, 225–226.

Voi teoreettisesti puhua kansallissosialismin läheisestä suhteesta kato-
 lisuuteen. Voi teoreettisesti todistaa, että ”pakanuutta”, germaanista pa-
 kanuutta, ajava ryhmäkunta on Kolmannessa Valtakunnassa häviävän
 pieni. Mutta voimakkaimmaksi vaikutelmaksi jää sittenkin jokaiselle,
 joka ei tutustu kansallissosialismiin vain kansantaloudellisten kirjojen,
 tutkimusten ja sanomalehtien ulkopoliittisten osastojen avulla, vaan joka
 saa olla mukana heidän juhliissaan ja rituaaleissaan, juuri tämä pakanal-
 linen, ehdottomasti antikristillinen maailmantunne ja symbolinen ku-
 vakieli. Rationalistinen ja demokraattinen maailma ei enää osaa tajuta
 tällaisten juhlien merkitystä. Me emme yksinkertaisesti voi käsittää, että
 meidän aikamme taas myytti, rituaali ja symboli voi suurelle ”kult-
 tuurikansalle” olla elävää todellisuutta. Ei ole nyt kysymys siitä, voiko
 tämän ilmiön hyväksyä vai ei. Se on olemassa – ja meidän on opittava
 ottamaan tämä ennenkuulumaton tekijä varteen, jos haluamme ymmär-
 tää oman aikamme maailmankuvaa.⁴⁷⁶

Paavolainen korosti kansallissosialismin antirationalistisia, ei-de-
 mokraattisia, kollektiivisia ja myös pakanallisia ja antikristillisiä
 piirteitä. Näistä lähtökohdista, joita ei pidä välttämättä suoraan
 rinnastaa primitivismiin, antirationalismiin, elämänpalvontaan
 tai muuhun Paavolaisen vakiintuneeseen katsomukseen, kuten esi-
 merkiksi Matti Kurjensaari esitti,⁴⁷⁷ Paavolainen uppoutui ajoittain
 Nürnbergin puoluepäivien ilotulitusten, ritualististen kokousten,
 karnevaali-ilmapiiirin, öisten kävelyjen ja ihmisten ohivirtaavan
 kokemuksen tunnelmaan, jotka tyydyttivät hänen tarvettaan välittö-
 miin esteettisiin elämyksiin. Toisaalta ei tulisi myöskään unohtaa
 Paavolaisen edellisessä lainauksessa ilmaisemaa motiivia toimin-
 nalleen eli halua ”ymmärtää oman aikamme maailmankuvaa”, mi-
 kä hänen mielestään edellytti ei vain kirjojen ja sanomalehtien lu-
 kemista vaan myös omakohtaista osallistumista ”heidän juhliinsa
 ja rituaaleihinsa”. Paavolaisen teoksesta voi päätellä, että hän halusi

476 Paavolainen, O. 1961, 174. Myyteistä, rituaaleista, symboleista ja uskonnomaisista
 aineksista kansallissosialismissa vrt. osio IV luku ”Fasismien ja uskonnon suhde”.

477 Kurjensaari 1975, 180, 183.

myös provosoida, ärsyttää, liioitella ja synnyttää keskustelua. Hän halusi epäilemättä – ja onnistuikin – synnyttää uuden sensaation kevään kirjamarkkinoille. Kirjan syntyprosessi oli nopea, noin 7 viikkoa, ja se syntyi osittain sanellen konekirjoittajattarelle. Kirjan syntyprosessi saattoi osaltaan H. K. Riikosen mukaan myös lisätä teoksen tiettyä tasapainottomuutta ja eläytyvää sävyä.⁴⁷⁸

Olen tulkinut, että Paavolaisen asenne oli ”osallistuvan havainnoitsijan”, journalistin, tarkkailijan tai tutkijan. Hän ei pyrkinyt sitoutumaan tai hyväksymään aikansa ilmiöitä. Paavolainen pyrki selittämään ja ymmärtämään, ja sellaisena hänen asenteensa edellytti kriittisyyttä.⁴⁷⁹ Varsinaisesti kansallissosialistisessa Saksassa oli kuitenkin ainakin yksi ideologinen ja rakenteellinen seikka, joka sai osakseen Paavolaisen erityisen kannatuksen, ja tämä oli *Arbeitsdienst*, työpalvelu. Paavolainen suhtautui myönteisesti työpalvelun sosiaalis-kollektiivisiin piirteisiin, kuten toveruuteen ja yhteiseen työntekoon, mutta tulkitsi ne ilmaukseksi pikemmin demokraattisuudesta kuin alistumisesta kollektiivin tai hierarkkisen vallan alle:

Eritellessäni nyt jälkepäin vaikutelmiani matkaltani nousevat kaikkein sympaattisimpina muistoina mieleeni jokainen kosketus Arbeitsdienstin kanssa. Sen ajatukseen kätkeytyy jollakin lailla koko kansallissosialismin ydin. Siksi ymmärtääkin sen innostuksen, jolla Saksan nuoret miehet riensivät ilmoittautumaan työpalvelun riveihin heti Hitlerin julkaistua vetoomuksensa. Kolmannen valtakunnan uutta miesnuorukaisen tyyppiä ei missään voikaan paremmin tutkia kuin jollakin työleirillä.

Mutta Arbeitsdienst on myös niitä harvoja natsien ideoita, jotka kelppaisivat ”vientitavaraksi”. Jokainen maa voisi ehkä käyttää hyväkseen rauhahan aikana hyödytöntä ja kallista armeijaansa antamalla sotilaiden puoli vuotta tehdä palkatonta yleishyödyllistä työtä. Yhteinen ruumiillinen työ on sitä paitsi ajatuksena mitä ”demokraattisin”. Se kykenee tosiaankin

478 Riikonen 2014, 226.

479 Holmlund 1992a, 58.

toveruudessa yhdistämään kansan eri kerroksia, mihin kasarmielämä vain näennäisesti pystyy.⁴⁸⁰

Jo Jaakko Paavolainen ounasteli elämäkerrassaan *Olavi Paavolainen, Keulakuva* (1991), että Olavi Paavolainen pääsi helposti kontaktiin ihmisten kanssa ja ”ehkä tämä seikka osaltaan toi hänen tekstiinsä ambivalenttisuutta, joka melkein tähän päivään on pitänyt yllä keskustelua siitä, oliko Paavolainen natsimielinen vai ei”. Jaakko Paavolainen arvioi kuitenkin, että kyse oli ”ihailun ja yltyvän kriitiikin ristisiitoksesta”, jossa kriittinen elementti osoittautui lopulta vahvemmaksi.⁴⁸¹ Olavi Paavolainen nimesi itse 1930-luvun lopun matkakirjansa trilogiaksi ”Pako pimeyteen”. Siihen kuuluivat edellä esitelty *Kolmannen valtakunnan vieraana* (1936), *Lähtö ja loitsu* (1937) sekä *Risti ja Hakaristi* (1938). Arvioidessaan tämän trilogian aatesisältöä Jaakko Paavolainen puhui ”valistusaatteista”, ”kristillisistä ihanteista maallistuneessa muodossa”, ”paluusta rationalistisen demokratian arvoihin”. *Synkästä yksinpuhelusta* (1946) hän totesi edelleen, että Olavi Paavolaisen oli kääntynyt radikalismista konservatiivisuuteen, johon sisältyi kunnioitus eurooppalaista kulttuuriperintöä kohtaan. Tutkijan mukaan Olavi Paavolainen oli ”kiukkuisin salailua, sensuuria, propagandaa ja yksipuolista kiihkoilua kohtaan”. Johtopäätös Olavi Paavolaisen natsismista oli, että ”ideologista sitoutumista ei tapahtunut”.⁴⁸²

Vaikka Paavolaisen suhde kansallissosialismiin ja mahdolliset natsisympatiat ovat 1930-luvun kirjailijoista ehkä eniten herättäneet mielenkiintoa ja keskustelua, tutkijoiden tai kriitikkojen piirissä ei ole ollut erityistä erimielisyyttä siitä, että Paavolainen olisi missään vaiheessa todella sitoutunut kansallissosialistiseen Saksaan ja sen ideologiaan. Tulkinnat ja arvioinnit sitoutumisen luonteesta ovat seuranneet edellä kuvattua linjaa. Tulkintojen valtalinja on

480 Paavolainen, O. 1961, 188–189.

481 Paavolainen, J. 1991, 138–142. Vrt. Kurjensaari 1975, 165–177; Salminen 1984a, 109–120; Kivivuori 1996, 53–65; Pylkkö 1997, 34–43.

482 Paavolainen, J. 1991, 275, 283.

korostanut Paavolaisen sitoutumattomuutta kansallissosialismiin ja sen ideologiaan.⁴⁸³ Tito Colliander teki oman matkansa Travemünden ja Saksaan kaksi vuotta Olavi Paavolaista aiemmin. Hänen matkakirjaansa verrattuna Paavolaisen matkakirja oli huomattavasti laajempi. Jos Collianderin kuvauksessa tuli esiin ensivaikutelmiin perustuva ihailu, Paavolainen ilmaisi avoimemmin pettymyksen ja tyytymättömyyden kokemuksia, jotka seuraavat usein vasta vieraseen maahan tutustumisen alkuvaiheiden jälkeen. Paavolainen oli myös paljon tietoisempi ideologisesta haasteesta, jonka kansallissosialismi tarjosi, ja halusi ottaa sen vastaan ja yrittää vastata siihen. Hän kuitenkin jäi Collianderiin verrattuna odottavammalle ja kriittisemmälle kannalle siitä, mitä kansallissosialismi toisi tullessaan.

Göran Stenius ja viides näytös

Kirjailija ja myöhempi ulkoministeriön virkamies Göran Stenius oli samalla matkalla Travemündessä kesällä 1936 kuin Paavolainen, joka kokemustensa pohjalta kirjoitti oman teoksensa *Kolmannen valtakunnan vieraana*. Paavolainen kertoikin huvittavasti teoksessaan, että hän luuli Steniuksen kanssa tulkinneensa suunnilleen oikein pohjoismaisten kirjailijain suhtautumisen Nordische Gedankeniin kerran, jolloin he uusien olojen ja ajattelutapojen hermostuttamina lankesivat oikeaan suomalaiseen koko yön ryyppäykseen. Aamuauringon noustessa he sitten päätyivät yksimieliseen lopputulokseen, että koko ”pohjoinen ajatus” oli käyttökelpoinen vain siinä tapauksessa, että sen piiriin kuuluivat vain – Pohjoismaat.⁴⁸⁴

Steniuksen matkansa kokemuksista ja aineksista kirjoittama teos *Femte Akten. Litterär resa genom det yngsta Tyskland* (1937) oli kuvaus erityisesti nuorista saksalaisista valtiolle lojaaleista kirjailijoista. Stenius esitteli kuvan kera näitä kirjailijoita. Mukana olivat

483 Laamanen 2014, 306–311; Rajala 2014, 187–220; Riikonen 2014, 225–258, 283–292; myös Koskelainen 2023, 301–306.

484 Paavolainen, O. 1961, 66.

muiden muassa vuoden 1936 Travemündens saksalaiset kirjailijavieraat Rupert Rupp, Fritz Helke ja Ottfried Graf von Finckenstein. Kirjan nimi tuli Steniusen omien sanojen mukaan Goethen *Faustin* viidennestä näytöksestä, jossa Faust rakensi padon merta vasten ja rajasi siten maata ihmiselle ”luonnon ja hengen äärettömyydel-tä”. Stenius kiitteli, että vihdoinkin syntyi kirjallisuutta, joka ei ollut irrallaan yhteiskunnasta vaan joka nousi ”elävästä elämästä” ja sosiaalisista tunteista, mutta toisaalta ristiriitaisesti tämän kanssa hänen kirjassaan yleisin kritiikin ja tyytymättömyyden aihe oli, että Saksassa oltiin enemmän kiinnostuneita kirjailijoiden sosiaalisesta tilanteesta ja sanomasta kuin itse kirjallisuudesta.⁴⁸⁵

Stenius kannatti periaatteessa taiteen yhteyttä sosiaaliseen todellisuuteen, mutta ei ollut kuitenkaan aina tyytyväinen markkinatorin hälyyn ja meluun ja sen seurauksiin, kuten Eberhard Wolfgang Möllerin tapauksessa, nyanssien katoamiseen, ihmiskuvauksen yksinkertaistumiseen ja itsenäisen etsimisen häviämiseen:

Den tyska ordkonsten av i dag – man tvekar faktiskt inför ordet litteratur – kämpar med ett hypermodärnt problem: högtalaren. Möller är icke den enda som försvurit sin musa åt megafonen. Det mångfaldigade auditoriet återverkar emellertid märkbart på hans diktkonst. Nyanseringen försvinner, människoskildringen generaliseras våldsamt och de ansatser till självständigt sökande, som man ännu kunde påträffa i hans lyrik, utplånas. De lyssnande massorna undgå väl icke att fångas av hans praktfulla retorik, men läsaren är närmast att beklaga.⁴⁸⁶

Stenius yritti ymmärtää, että tällaiset piirteet ajan Saksan kirjallisuudessa juonsivat juurensa siitä, että ”den hundraprocentiga nazistpoeten växte upp i löpgravar och gatubataljer”. Steniusta ei kuitenkaan miellyttänyt natsien äänekkyys, nationalismi eikä kategorinen kollektivismi. Kirjallisuus, joka rakentuisi kommunistiselle ideologialle tai yhteiskuntakritiikille, puuttui. Originelleja filosofisia

485 Stenius 1937a, 10, 12.

486 Stenius 1937a, 61.

lahjakkuuksia ei ollut näkyvissä. S. A. ei ollut hänen mielestään yhtä menestyksekkäs poetiikassaan kuin politiikassaan. Teokset eivät olleet aina syviä ja sointuvia. Suurimmat runoilijat saattoivat pikemmin löytyä niiden joukosta, jotka olivat työntäneet sivuun nationalismiin eivätkä olleet takertuneet menneeseen sotaan tai metafysiikkaan. Aatteellisella tasolla Steniusta ei miellyttänyt kukaan natsien ”puristettu idealismi”:

Den nazistiska filosofins nationella monopol på universum medför bland andra obehagliga konsekvenser den, att Tredje Rikets politiska centrallyrik – såsom just denna här pressade idealism i Möllers kantater – i väsentliga stycken måste förbli främmande för utlänningen.⁴⁸⁷

Hyvä esimerkki tästä ”puristetusta idealismista” oli, että Stenius vertaili ensin Hitlerin kulttuuriopetuksia olemassaolon ykseydestä ja idean primaarisuudesta kristilliseen taidekäsitukseen, esimerkiksi sellaisena kuin se ilmeni keskiajan niin sanotussa Nürnbergin tyyliissä. Tuota pikaa hän kuitenkin perääntyi ja totesi, että kyse oli vain näköharhasta, sillä todellinen henkinen tyyli edellytti nöyryyttä, joka oli tyystin vieras voittoisalle vallantahdolle, joka näki maallisessa menestyksessä jumalallisen suosion: ”den andliga stilen kräver av den mänskliga viljan en ödmjukhet inför den inspirerande idén, vilken är ganska främmande för en i tingens värld segerrik maktvilja, som identifierar sig själv med den transcendentala idén och som sin världsliga framgångar ser sin gudomliga sanktion”.⁴⁸⁸

Steniuksen kirjan viimeinen luku oli eräänlainen avain hänen teokseensa. Stenius totesi, ettei Travemünden kirjailijakodin tarkoitus ollut värvätä NSDAP:n agenteja vaan saksalaisen kulttuurin ystäviä. Stenius muotoili erottelun reaalipolitiikan ja kulttuurin välillä. Hänen tarkoituksenaan oli olla ennen kaikkea kulttuurin ystävä. Tämä oli myös, kuten edellä jo todettiin, saksalaisen kulttuuripolitiikan tavoite, jotta mahdollisuudet piilopropagandaan paranisivat.

487 Stenius 1937a, 12, 28–30, 38–41, 57–60, 157.

488 Stenius 1937a, 152, 164.

Samassa yhteydessä Stenius esitteli myös erottelun rotuteorian biologisen ja henkisen tulkinnan välillä. Steniuksen mielestä saksalaiset tai ainakaan ”koulutettu keskivertonatsi” eivät olleet aivan tosissaan rotuopista; kyse oli pikemmin ”työhypoteesista”, jossa oli keskeistä rodun henkinen, psyykinen, moraalinen ja sosiaalinen ulottuvuus eikä suinkaan reaalipohjainen ja biologinen. Stenius esitti, että puhuessaan rodusta saksalaiset tarkoittivat pikemmin jonkinlaista rodukkuutta, henkistä aateluutta. Rotuteorialla oli pikemmin sisäinen, eettinen ydin, joka antoi sille voiman ja vahvuuden:

Där vi skulle tala om hederligt folk, där talar tysken om ras. Det vi kalla duglighet, det betecknar tysken återigen som ras. När den bildade genomsnittsnazisten nämner det begreppet tänker han nog inte så mycket på omänniskor av mindreasiatisk extraktion som på dess moraliska betydelse.⁴⁸⁹

Kirjansa esipuheessa Stenius ilmoitti noudattavansa matkakuvauksessaan kohteliaisuuden lakeja ja luottavansa siihen, että lukijan terve arvostelukyky – ilman että sillä olisi mitään tekemistä natsistisen doktriinin hyväksymisen kanssa – piti erillään asiallisen esityksen ja pamfletin. Stenius muistutti Colliandera sikäli, että hänkään ei suoraan kritisoinut Saksaa vaan pyrki myötäilemään isäntämaataan. Stenius kuitenkin ilmoitti avoimesti motiivikseen kohteliaisuuden. Stenius oli myös selvemmin tietoinen ”natsistisen doktriinin” olemassaolosta ja Olavi Paavolaisen tavoin sen tuomasta ideologisesta haasteesta. Tarkkailijaksi, joka havaitsi niinkin paljon kritiikin aiheita, Stenius oli kuitenkin oudon vaisu johtopäätöksissään. Hän oli sitä mieltä, että Saksasta oli jotain opittavaa ja ettei vain Saksassa vaan muuallakin oli varjopuolia ja negatiivisia asioita.⁴⁹⁰ Erityisen

489 Stenius 1937a, 168–169.

490 Stenius 1937a, 9–13. Steniuksen myönteisestä mutta Paavolaisen tavoin monitahoisesta suhtautumisesta kansallissosialistiseen Saksaan Hiedanniemi 1980, 98; Salminen 1986, 21–35; Stjernschantz 1991, 126; Waltä 1993, 107–108; Kunnas 2013, 591–593; Laamanen 2014, 81–83.

silmiinpistävä oli Steniuksen halu selittää rotuteoria henkisesti ja kansallissosialistien näkökulmasta parhain päin. Marjatta Hietala liitti kuitenkin rotuteorian henkisen tulkinnan niin sanottuihin uusnationalisteihin, kuten kirjailija Ernst Jüngeriin. Hitlerille rotu oli sen sijaan biologiasäältäinen.⁴⁹¹

V. A. Koskenniemen havaintoja ja vaikutelmia Kolmannesta valtakunnasta

V. A. Koskenniemi oli Maila Talvion ohella Saksan ja Suomen välisen kulttuuriyhteistyön avainhenkilöitä 1930-luvulla. Koskenniemi vieraili Saksassa aiemminkin useasti, kuten syksyllä 1918 Saksan sodanjohdon kutsumana vain vähän ennen keisarikunnan luhistumista. Koskenniemen ensimmäinen esitelmämatka kansallissosialistiseen Saksaan tapahtui puolestaan syksyllä 1935. Tämän matkan kokemusten pohjalta hän julkaisi Uudessa Suomessa tammi-helmikuussa 1936 artikkelisarjan, jossa hän – kuten Hiedanniemi totesi – kuvasi puolustelemaan sävyyn Kolmannen valtakunnan eri ilmiöitä, kuten juutalaiskysymystä ja esitteli Rosenbergin rotuteoriat ja ”pohjoisen ajatuksen”. Koskenniemi myös ”toisti propagandatyön verhoiksi tarkoitettua fraasia”, että Nordische Gesellschaftin tehtävä oli ainoastaan edistää pohjoismaiden kulttuurin tuntemusta Saksassa.⁴⁹²

Koskenniemi julkaisi artikkelisarjansa uudelleen Kootuissa teoksissaan vuonna 1937 otsikolla *Havaintoja ja vaikutelmia ”Kolmannesta valtakunnasta”*. Kyse oli siis edellä mainittujen artikkelien uusintapainoksesta. Koskenniemen teoksessa oli kuusi eri paikkakuntien mukaan nimettyä lukua, joissa hän kertoi havainnoistaan ja vaikutelmistaan. Koskenniemen matkassa oli kyse luentokiertueesta, jonka hän teki eri puolille Saksaa: Sassnitz, Hampuri, Dortmund, Berliini, Friedrichshafen, Konstanz, Jena, Weimar, Lyypekki,

491 Hietala 2008, 344. Vrt. Hitlerin maailmasta Snyder 2015, 17–23.

492 Hiedanniemi 1980, 91–92.

Hampuri, Kiel, Greifswald ja Stralsund ovat lyhyiden vierailujen pysähdyspaikkoja. Koskenniemen olivat kutsuneet luentovierailulle muiden muassa Nordische Gesellschaft ja Gesellschaft zum Studium Osteuropa -yhdistys. Koskenniemi aloitti tutkimusmatkansa tarkoituksenaan ”avoimin silmin ja kuulevin korvin” tutustua siihen ”elämänmuotoon”, ”Lebensformiin”, jonka uusi Saksa oli itselleen valinnut.⁴⁹³

Koskenniemi matkusti Saksaan junalla, ja kun Lyypekissä juna pysähtyi hetkeksi, hän iloitsi saapuessaan tähän tyypillisimpään kaikista hansan kaupungeista, ”Buddenbrookien” pieneen kotivaltioon. Koskenniemi pohti, että oli valitettavaa, jos nykyisen Saksan niin ”luonnollinen pyrkimys keskitykseen” vähitellen hävittäisi myös Lyypekin oman yksilöllisen luonteen. Dortmundissa Koskenniemi vieraili puoluekorkeakoulussa, jossa seiniä koristivat valitut iskulauseet, enimmäkseen Hitlerin ja natsipuolueen ”maailmankatsomusdiktaattorin” Alfred Rosenbergin puheista. Iskulauseissa vedottiin isänmaanrakkauteen ja kansallistunteeseen ja toisinaan myös maailmansodassa kaatuneen kahden miljoonan saksalaisen velvoittavaan muistoon. ”En ole kansallissosialisti enkä saksalainen”, totesi Koskenniemi ja jatkoi, ettei hän nähnyt noissa yksinkertaisissa vetoimuksissa kansalliseen velvollisuudentuntoon mitään, mikä ei olisi ollut sopusoinnussa saman isänmaantunteen kanssa, joka melkein kaikkialla maailmassa tunnettiin ja eri kielillä lausuttuna etsi ilmaisuansa.⁴⁹⁴

Berliinissä Koskenniemi havaitsi, että professorikunta ja ulko-ministeriö virkamiehineen edustivat pääasiallisesti vanhaa Saksaa. Hän oli tietoinen yliopiston ja valtion virkakunnan puhdistuksista. Sängen avointakin arvostelua, varsinkin taloudellisia epäilyksiä olevia oloja vastaan, saattoi kuulla, mutta kritiikki oli Koskenniemen mukaan asiallista ja yksityiskohtiin kohdistuvaa. Jos se joskus sai henkilökohtaisemmankin luonteen, jätti se aina koskemattomaksi ”liikkeen luoja ja johtajan persoonallisuuden”, johon suhtauduttiin

493 Koskenniemi 1955, 461.

494 Koskenniemi 1955, 463, 467.

kaikissa piireissä mitä suurimmalla kunnioituksella. Hitlerin suosiosta oli Koskenniemen mielestä ulkomailla tuskin oikeaa käsitystä. Tavattuuan joukon nuoria ja mielestään määrätietoisia, älykkäitä ja tarmokkaita miehiä, jotka Saksan kansallissosialismi oli taisteluvuosiansa perintönä tuonut etualalle Koskenniemi iloitsi, että huolimatta heidän kaikista reaalipoliittisista päivänvelvollisuuksistaan hän löysi heistä vanhan saksalaisen idealismin syvät pohjavirrat. *Faust* oli heidän yöpöydällään, ja he keskustelivat Kantin filosofiaa ja Schillerin dramatiikasta tavalla, joka todisti persoonallista suhdetta Saksan suurimpaan henkiseen menneisyyteen. Koskenniemen mielestä oli väärin uskoa, että kansallissosialismi julistaisi yksipuolista ”voiman-evankeliumia”, vaan sillä oli pohjimmiltaan syvälinen kunnioitus eetillisiä ja esteettisiä arvoja kohtaan.⁴⁹⁵

Etelä-Saksassa Konstanzissa Koskenniemelle vakuutettiin, ettei kansallissosialismilla ollut mitään tekemistä pangermaanisten haaveiden kanssa vaan että se, vastoin kaikkia, jotka toisin väittivät, oli valtiollinen ajatussuunta, jonka tarkoitukset joka suhteessa rajoittuivat Saksan valtakunnan piiriin. Tosin ”Anschluss-ajatus” Itävallan liittymisestä ”heimoveljiinsä” ei ollut täysin poissuljettu, mutta se ei ollut myöskään ajankohtainen. Konstanzissa Koskenniemi kohtasi myös ikimuistettavalla tavalla posteljoonin kävellessään kohti aamujunaa, joka veisi hänet kohti Thüringeniä seuraavaan luentotilaisuuteen:

Kulkiessani viiden aikoihin aamulla, vielä täydessä tähtivalossa, rautatieasemalle, tulee vanhan raatihuoneen kohdalla vastaan postinkantaja, reppu selässä, ajaen pyörällä varhaiseen työhönsä. Kun hän on kohdallani, nostaa hän oikean kätensä ohjaustangosta, ojentaa sen eteensä ja lausuu minulle aamuisen tervehdyksensä, yksinkertaisesti ja luontevasti, niin kuin me sanomme hyvää huomenta. Hänen tervehdyssanansa kuuluu: ”Heil Hitler!” Se kaikuu aamuyön ajattomassa tähtivalossa vanhalla historiallisella paikalla, jossa legioonat muinoin ovat majailleet, kuin

495 Koskenniemi 1955, 475–477.

roomalaisten ”ave Caesar”. Aamuinen tervehtijä on uuden saksalaisen yhteiskunnan kaikkein vähäisimpiä. Suokoot minun lukuisat ”vapaa-mieliset” ystäväni minulle anteeksi, että vastaan hänen tervehdykseen-
sä kädenliikkeellä, johon sisällytän paljon myötätuntoa ja paljon vilpi-
töntä sydämellisyyttä.⁴⁹⁶

Koskenniemi esitteli teoksessaan myönteisesti uuden Saksan isän-
maallissosiaalisia arvoja, hierarkkisen johtajaperiaatteen, idealistisia
eettisiä ja esteettisiä ihanteita, joihin kuului nuorten, määrätietois-
ten, älykkäiden ja tarmokkaiden ”miesten” (sic) elävä suhde sak-
salaiseen klassiseen kulttuuriperintöön.⁴⁹⁷ Koskenniemi suhtautui
hyvin ongelmattomasti yliopiston ja valtion ja virkakunnan puh-
distukseen, mutta myönsi sentään, että paljon yksityistä tragiikkaa
tapahtui. Kansallissosialismista hän uskoi, ettei sillä ollut hyök-
käävää asennetta toisia kansallisuuksia kohtaan, lukuun ottamatta
juutalaisia. Koskenniemen myönteiset asenteet olivat niin ilmeiset,
että ne miltei kokonaan peittivät hänen kriittiset havaintonsa, joita
niitäkin oli. Kirjansa viimeisessä luvussa hän myönsi, että kansal-
lissosialismiin liittyi käytännöllistä hapuilua ja teorianmuodostus-
ta, joka ei aina vakuuttanut, esimerkiksi kun se eksi ”rotuoppien
labyrintteihin” ja että suvaitsevaisuus julkista sanaa kohtaan olisi
voinut olla suurempi. Koskenniemen mukaan diktatuurilla oli omat
vaaransa ja varjopuolensa, kuten muillakin järjestelmillä. Toisaalta
Koskenniemi korosti, että Saksan kansan ennemmistö kannatti ny-
kyistä järjestelmää ja siinä suhteessa Hitlerin valta oli demokraat-
tisella pohjalla.⁴⁹⁸

496 Koskenniemi 1955, 485–486. Koskenniemen Hitler-tervehdyksestä Mattila 1985, 48–50. H. K. Riikosen mukaan ”Mattilan tapa kutsua Koskenniemen tervehdystä ’pikantiksi’ on jo aikamoista siloittelua”. Riikonen 2019, 271. Natsitervehdys oli kielletty juutalaisilta vuodesta 1937, jolloin siitä viimeistään tuli saksalaisen rodullisen ylemmyyden ja yhteenkuuluvuuden merkki. Evans 2015, 119–123.

497 Koskenniemestä ja klassisesta (saksalaisesta) humanismista ks. Häikiö 2010a, 366–362; Länsisalo 2019, 128–130, 135; Seikkola 2019, 172–176; Steinby 2019, 42–47; Riikonen 2024, 259–261.

498 Koskenniemi 1955, 467. 473, 511–512. Varhaisimmista Koskenniemen ”fasismista” esitetyistä arvioista Mattila 1985, 45–65; Salminen 1984a, 121–137.

Koskenniemi tuli kuitenkin samalla myöntäneeksi, että Saksassa kyse oli kuin olikin jonkinlaisesta diktatuurista. Voidaan aiheellisesti kysyä, mikä se sellainen demokratia on, joka onkin diktatuuri?⁴⁹⁹ Koskenniemen tapa käyttää edellä mainittuja termejä oli melko tarkoitushakuista. Pertti Karkama kiinnittikin huomiota Koskenniemen logiikkaan kutsua kansanvallaksi ”ylhäältä ohjattua kansanvaltaa”, jossa vedottiin ”vahvoihin miehiin”, joita tarvittiin ohjailemaan ja opastamaan kansaa, jotta se olisi ymmärtänyt oman parhaansa.⁵⁰⁰ Koskenniemen kanta ei ollut toisaalta mitenkään poikkeuksellinen ajankohtaan nähden, vaan sillä oli konservatiivinen ja patrioottis-nationalistinen konteksti. Vertailukohdaksi voi ottaa esimerkiksi historioitsija Jaakko Forsmanin kannanotot pari vuotta myöhemmin 1938 *Valvoja-Ajassa*. Niiden mukaan suurinta uhkaa demokratiaa kohtaan eivät edustaneet ”pienet, mitättömät fascistiryhmät vaan juuri kansanvallan toitottajat”. Sen sijaan parhaiten soveltuvien kuului johtaa joukkoja, muuten kansa menettäisi luottamuksensa vapauden aatteeseen. Ainur Elmgren luonnehti tällaista kantaa älymystön meritokraattiseksi harvainvallaksi.⁵⁰¹

Pertti Karkaman mukaan Koskenniemen ajatteluun liittyivät etninen ja rodullinen kansakäsitys, sielun ja hengen erottelu, myyttiset ja elämänfilosofiset vaikutteet, liberaalin demokratian ja feminiinisuuden halveksunta ja natsismin avoin ihailu. Niitä ei hänen mielestään voi kuitenkaan määritellä vain yhdellä sanalla.⁵⁰² Kari Sallamaan mielestä Koskenniemi ”ei ollut fasisti määritelmällisessä mielessä, mutta kylläkin profasisti tai profofasisti” tai ”vähintään [...] yhteistoimintamies, *Mitläufer*.”⁵⁰³ Tarmo Kunnas puolestaan esitti, että Koskenniemi ei edustanut kirjallista fasia, kuten esimerkiksi Tigerstedt ja Gripenberg, vaan oli antikommunistinen patriootti ja ”Saksan-ystävä”.⁵⁰⁴ Myös H. K. Riikosen mukaan

499 Vrt. Hiedanniemi 1980, 47, 72–73, 152–153; Kunnas 1983, 57–64; 2013, 580–583.

500 Karkama 1999, 57–61.

501 Elmgren 2018, 268.

502 Karkama 1999, 60, 69–70.

503 Sallamaa 2019, 106–109.

504 Kunnas 2013, 582–583; 608–609.

Koskenniemi oli ensisijaisesti Saksan, nimenomaan ”goetheläisen Saksan” ja Saksan ”suurena sivistysmaana”, jota ilmaisia Koskenniemen usein itse käytti, ei natsi-Saksan ihailija.⁵⁰⁵ Nämä erilaiset tulkinnat ja arviot paljastavat, että tarvittaisiin lisää tutkimusta ja siihen perustuvia arvioita Koskenniemestä ja hänen suhteestaan fasismiin ja Saksaan ja myös Italiaan. Koskenniemi saattaisi olla ainakin joiltain osin myös hyvä ehdokas poliittiseksi pyhiinvaeltajaksi

Koskenniemen käytännön poliittisesta suhteesta Saksaan mainittakoon vielä, että syksyllä 1938 Koskenniemen aiemmin Saksan aseman vahvistumiselle antama varaukseton tuki horjui ja tilalle oli tullut epärointiä. Syynä oli, että Hitlerin politiikkaan tuntui sisältyvän ennalta aavistamattomia ja tuntemattomia tekijöitä. Saksan ja Neuvostoliiton yhteistyön vuonna elokuussa 1939 sinetöinyt Molotov–Ribbentrop-sopimus oli pettymys Koskenniemelle, ja hän kertoi häpeävänsä Saksan puolesta.⁵⁰⁶ Saksan ja Suomen liittyttyä sootaan Neuvostoliittoa vastaan asetelma kuitenkin muuttui ja Koskenniemi oli jälleen aktiivinen Suomen ja Saksan yhteistyön tukija.⁵⁰⁷

Arvi Kivimaan runoilijamatka halki Saksan

Arvi Kivimaa, toimittaja ja myöhempi Suomen Kansallisteatterin pääjohtaja, toimi 1932–1934 Pohjois-Saksassa Greifswaldin yliopistossa suomen kielen lehtorina, vaikka hänellä ei ollutkaan virallista akateemista tutkintoa. Kivimaa kertoi itse, että Edwin Linkomies pyysi häntä tähän tehtävään, joka ei ollut varsinainen virka vaan ”kulttuurilehthoraatti”⁵⁰⁸ Myöhemmin Kivimaa oli usein esillä myös Travemünden kirjailijakodin mahdollisena vieraana. Vuonna 1936 Nordische Gesellschaft ehdotti hänelle vierailua ja vuonna 1938 Kivimaa oli uudelleen kirjailijakodin johtajan Fred J. Domesin listalla

505 Riikonen 2024, 261; kriitikoista vrt. myös 259, 275.

506 Hiedanniemi 1980, 136–137, 173.

507 Häikiö 2010b, 74–83, 95–105; Riikonen 2024, 247–249.

508 Kivimaa 1983, 86.

suomalaisena vierailijaehdokkaana kirjailijakottiin yhdessä Örnulf Tigerstedtin ja Lorenz von Numersin kanssa. Kivimaa ei kuitenkaan lähtenyt matkaan tälläkään kertaa vaan Travemüнден matkustivat lopulta Lorenz von Numers ja Unto Seppänen.⁵⁰⁹ Myöhemmin maaliskuussa 1942 Kivimaa allekirjoitti yhdessä Örnulf Tigerstedtin kanssa Suomen edustajana Euroopan Kirjailijaliiton perustamiskirjan. Periaatepäätös kirjailijaliiton perustamisesta oli kuitenkin tehty jo edellisenä syksynä, jolloin Kivimaa vieraili Saksassa.⁵¹⁰ Tämän matkan kokemusten pohjalta Kivimaa julkaisi oman matkakirjansa *Eurooppalainen veljeskunta. Runoilijamatka halki Saksan* (1942).

Arvi Kivimaan matkakirja oli hyvin myönteinen ja ihaileva Saksaa kohtaan, erityisesti kollektiivisen yhteishengen ilmapiiri kiehtoi häntä Saksassa. Kivimaan teos oli tosin sikäli erityinen, että se julkaistiin jo sodan alettua ja vielä vuonna 1942, jolloin Saksa ja Suomi elivät vielä ystävyytensä hohdokkaimpia hetkiä. Sotaretki itään oli voitokkaasti käynnissä. Myös yhteiskunnalliset olosuhteet olivat toisenlaiset: sensuuri rajoitti julkaisuutoimintaa. Kivimaan teos oli kuvaus 12 maan kirjailijaseurueesta, joka lokakuussa 1941 matkusti Reininmaassa, Badenissa, Württembergissä, Baijerissa, Itävallassa, Preussissa ja Thüringenissä. ”Tämän retkikunnan jäsenet joutuvat tapaamaan Saksan valtakunnan johtavia miehiä”, kirjoitti Kivimaa, ”ja antaessaan tietoja oman maansa oloista ja rehellisistä toiveista he tuntevat olevansa sotilaita, jotka omilla aseillaan käyvät taistelua yhteisellä eurooppalaisella rintamalla.” Kirjailijat olivat kaikki joko Saksasta, Saksan valloittamista tai sen kanssa liitoutuneista maista.⁵¹¹

Kivimaan teoksessa oli kokonainen luku kansallissosialistisesta järjestelmästä, jossa hän kertasi 1930-luvun kehitystä ja käsiteli muun muassa Weimarin perintöä, rotukysymystä, juutalaisia, Hitlerin persoonaa, saksalaista ihmistyyppiä, taloutta ja uskontoa. Käsittelytapa oli ymmärtävän myönteinen, ajoittain entuasiastinen.

509 Hiedanniemi 1980, 97, 152.

510 Saviniemi 1990, 103.

511 Kivimaa 1942, 40.

Kivimaa korosti kansallissosialismin valtiojohtoista ”sosialistista” luonnetta, kiinnitti huomiota valtiolliseen kuriin, joka ”on tosin jontekin aina kuulunut perussaksalaisiin ominaisuuksiin”, ja suhtautui ihailevasti saksalaisen kulttuurin ”eetillisyyteen”. Kivimaa kiinnitti myös huomiota uuden Saksan antirationalistisiin piirteisiin. Hänen mukaansa ”uudessa Saksassa myytin ja realiteetin, jumaltarun ja tosiasian yhteys on eroittamaton”. Kansallissosialismiin liittyvää johtajaperiaatetta ja hierarkkista ajattelutapaa hän kuvasi ihailevasti ja ongelmattomasti ja totesi, että ”saksalaisten vuosisatainen sotilassivistys on lähtemättömästi liittänyt johtaja-ajatuksen inhimilliseen yhteiselämään”. Kivimaan mukaan ulkomailla oli vääriä käsityksiä Adolf Hitlerin ”diktatuurista”. Hänen mukaansa, kuten edellä Koskenniemenkin, se ei perustunut pakkovoimaan vaan kansan enemmistön omaan tahtoon ja valintaan.⁵¹²

Kivimaan kuvauksessa ei ollut lainkaan kriittisiä äänenpainoja, jos eivät sellaisia olleet muutamat viitteelliset huomiot, että ajankohdan Saksan ihmiskäsitys oli ”liberalistisen ajattelutavan suora vastakohta” tai että ”korporatiivinen järjestelmä” oli joskus monimutkainen ja hidas tai että tiettyihin kaupunkeihin oli tullut ”auktoritatiivisen valtion propagandatarpeen” luomia rakennustaiteellisiä lisiä. Saksaan liittyviä monia piirteitä, kuten hierarkkisia ja kollektiivisia ihanteita, Kivimaa ei liittänytkään kansallissosialisteihin vaan Saksan menneisyyteen ylipäänsä, ”vuosisataiseen käsitykseen ritarillisuuden elämänvoimasta” ja ”kansansielun mythokseen”. Yhdessä kappaleessa hän tosin myönsi, että ”traagillisia aineksia ei ole puuttunut tapahtuneesta murroksesta”. Kivimaa esitti kuitenkin, että ongelmia oli ollut vähemmän kuin luultiin, ja korosti sosiaaliskollektiivisia seikkoja, kuten sosiaalista ”yhteisyydentunnetta”, joka oli tullut mahdollisten puutteiden tilalle jättäen riittävästi tilaa myös yksilölliselle persoonallisuudenkehitykselle ja vapaudelle:

512 Kivimaa 1942, 46–62.

Saatan omasta kokemuksestani sanoa, että vielä seitsemän vuotta sitten Saksassa saattoi tavata lukuisastikin sellaisia sivistyneistön jäseniä, jotka suhtautuivat uuteen vaiheeseen hyvin pidättyvästi, joskin lojaalisti. Monet heistä olivat humanistisen sivistyksen saaneita idealisteja, joille vapaa persoonallisuudenkehitys oli kulttuurin perusongelma. He pelkäsivät kulttuurin vaikutusalan kohtalokasta rajoittumista. Tiedetäänkin, että Saksan kulttuurikonaisuus on noiden aikojen jälkeen jäsentynyt osittain aivan uudella tavalla. Traagillisia aineksia ei ole puuttunut tapahtuneesta murroksesta. Mutta sen jälkeen kuin periaatteellinen tilinteko on tapahtunut, yksilölliselle persoonallisuudenkehitykselle lopultakin on jäänyt enemmän vapautta kuin rohjettiin kuvitella. Ja jotakin uutta on tullut tilalle: ennennäkemätön sosiaalinen yhteisyydentunne saksalaisten kesken.⁵¹³

Tarmo Kunnas arvioi, että Arvi Kivimaa oli loppujen lopuksi pohjoismaainen yhteisöllisyyttä korostanut demokraatti: ”Saksa-sympatian vastapainona on Kivimaan matkakirjassa voimakas isänmaallinen tunne. Se pelastaa suomalaisen kirjailijan demokraattien joukkoon.”⁵¹⁴ Myös Jokisipilän ja Könösen mukaan Kivimaa piti parhaana vaihtoehtona demokratiaa Suomelle, mutta parhaana Saksalle kansallissosialismia. Matkakirjan perusteella Kivimaa oli ”tyypillinen suomalainen kansallissosialismin myötäjuoksija”.⁵¹⁵ Kivimaan matkakirjasta on myös todettu, että se oli ”täysin isäntiä myötäilevä” ja että Kivimaa ”hyväksyi natsiaatteen kritiikittä”.⁵¹⁶ Kivimaa oli aktiivisesti mukana perustamassa Euroopan Kirjailijaliittoa, jonka kokoukseen lokakuussa 1942 myös Tito Colliander matkusti kuu-den muun vieraan kanssa. Vaikka Kivimaa ei osallistunutkaan itse Weimarin kirjailijakokoukseen hänen matkakirjansa syntyi Saksaan suuntautuneesta kiertueesta, jonka aikana sovittiin Euroopan Kirjailijaliiton perustamisesta ja toiminnan suuntaviivoista keväälle ja

513 Kivimaa 1942, 56–57.

514 Kunnas 2013, 587.

515 Jokisipilä ja Könönen 2013, 337.

516 Koskelainen 2023, 309–310.

syksylle 1942. Kivimaa oli siten keskeinen toimija Suomen ja Saksan sodan aikaisissa kulttuurisuhteissa. Hän saattaisi olla Koskeniemen tavoin myös hyvä ehdokas poliittiseksi pyhiinvaeltajaksi.

Irja Sallan matkapäiväkirjat

Eräänlainen synkkä epilogi edellä esitetyille matkakuvauksille olivat kirjailija Irja Sallan teokset *Rakkautta raunioilla. Matkapäiväkirja* (1944) ja *Hävityksen keskellä. (Rakkautta raunioilla II)* (1947), jotka olivat osaksi poliittisia matkakirjoja, mutta ennen kaikkea päiväkirjan muotoon merkittyjä muistoja vaelluksista pommitetussa ja tuhotussa Saksassa. Salla oli matkallaan Saksassa 1943–1944 Joseph Goebbelin suojeluksessa perustetun Euroopan Kirjailijaliiton stipendin turvin. Sallan matkasta muodostui kuitenkin aivan toisenlainen henkinen odysseia kuin vähän aiemmin yleviä ja ihanteellisia äänenpainoja tavoitelleessa ja myös Euroopan Kirjailijaliittoon liittyneessä Arvi Kivimaan matkakirjassa.⁵¹⁷

Saksan sotaonni kääntyi ratkaisevasti talvella 1942–1943. Saksa joutui yhä enemmän perääntymään valloittamiltaan alueilta. Saksan siihen asti suhteellisen koskemattomalle kotirintamalle alkoi pudota syksystä 1943 kiihtyvällä tahdilla liittoutuneiden pommeja. Syksyllä 1944 ensimmäiset neuvostosotilaat astuivat idässä Saksan maaperälle. Seuraavana keväänä länsiliittoutuneet ylittivät Saksan rajat ja alkoivat edetä kohti Berliiniä. Kolmas valtakunta matkasi kohti tappiota, mutta jatkoi taistelua katkeraan loppuun asti.⁵¹⁸ Lopullista tuhoa ja sitä edeltävää hävitystä ja raiskauksia ja ”itsemurha-epidemioita” kuvasi saksalainen historiantutkija Florian Huber piinallisen tarkasti kirjassaan *Lupaathan tappaa itsesi. Kansan perikato Kolmannessa valtakunnassa 1945*. Sotilaallisen tappion ohella tarkentuneet tiedot jopa 2 miljoonan saksalaisnaisen raiskauksesta ja kymmenistä tuhansista (joukko)itsemurhista sodan loppuhetkillä

517 Hökkä 1998, 27–45.

518 Evans 2015, 342–351.

ja heti sen jälkeen osoittivat, että kansallissosialistinen Saksa ei antautunut ennen kuin se yhteiskuntana tuhottiin täystyrmäyksellä ja pakotettiin rauhaan ilman ehtoja.⁵¹⁹

Sallan kuvaukset Saksasta eivät enää yhdistyneet saumattomasti poliittisen pyhiinvaelluksen ilmiöön, sillä niissä pyhiinvaeltajalle ominainen ihanteellisuus, toiveikkuus ja tulevaisuuden optimismi olivat vaihtuneet arjen ja tuhon karuihin kasvoihin. Sallan kirjat muodostivat ikään kuin tarinan draamallisen kaaren lopun. Unelmat olivat takana. Kirjoittaja vaelteli paikasta toiseen, tapasi satunnaisia ihmisiä, kuunteli Hitleriin pettyneiden ihmisten vuodatuksia ja pakeni pommituksia. Asemat, hotellihuoneet, kahvilat, ravintolat ja kaupungit vaihtuivat toisiin. Alun ihanteellisuuden ja suurten puheiden jälkeen oli pudottu maankamaralle kuin Pegasoksen selästä. Marraskuulle 1943 Salla päiväsi merkinnän, jossa hän kuvaili Kölniä ekspressiivisin sävyin ja kertoi yhden tulkinnan, minäkälaisiksi Saksan kaupungit tai ainakin osa niistä oli muuttunut ja oli muuttumassa, kun sota vyöryi ylitse:

Köln – minulla oli nyt parempaa aikaa kuljeskella täällä kuin edellisellä kerralla. Mutta sanottavani tästä kaupungista ei ole lisääntynyt. Tämä on – niin kuin useimmat muutkin tšekäläiset kaupungit – raunioita, raunioita, raunioita. Toistan, mitä jo aikaisemmin olen sanonut, mutta mitään muutakaan en osaa sanoa, koska näky, joka kohtaa silmää, toistuu yksitoikkoisen, samanlaisen kaameana.

Jättiläismäinen kaupunki on vain kaameasti töröttäviä rauniojätteitä, taloja, jotka ovat suurimmaksi osaksi luhistuneet, kokonaan luhistuneet... kiviä, soraa...

Kuutamossa leijui kaupungin yllä äänettömäksi jähmettynyt tuhon huuto... Jäisenä, tunteettomana henkii kuolema yli hiljaisuuden – odotettavan hiljaisuuden. – Kummallinen, pistävä haju täyttää ilman.

519 Huber 2016, 81–139.

Yksinäiset ihmiset etsivät sorakasojen poluilla tietään kukin omalle rauniolleen... siellä täällä tuikkivat lyhtyjen vaimennetut valot valaisten kulkijoiden tietä.⁵²⁰

Sallan matkakirjoissa oli samanlaisia tuhon ja epäjärjestyksen kuvauksia kuin on totuttu näkemään dokumenteista ja valokuvista monista Saksan tuhotuista kaupungeista ja keskitysleireistä heti sodan jälkeen. Varsinaista analyysia Hitlerin Saksasta ja sen poliittisesta järjestelmästä ei tehty. Kyse oli pikemmin omakohtaisista aistimusvoimaisista tunnelmakuvista, joista saattoi ajoittain jäädä myös epäselvyys, perustuivatko ne aina havaittuun todellisuuteen vai olivatko ne vain mielikuvituksen tuotetta.⁵²¹ Artikkelissaan ”Sodan groteski – sodan kritiikki” Tuula Hökkä tarkastelikin Sallan matkapäiväkirjoja siitä näkökulmasta, minkälaisilla kirjallisilla keinoilla niissä oli saatu aikaan groteski tyyli. Sallan päiväkirjat eivät olleet niinkään absurdin kuin groteskin maailman kuvaus. Sille oli ominaista kammottavuus, kummallisuus, liioittelu ja väärityneisyys. Sallan päiväkirjat havainnoivat raunioituvaa ja särkyvää minää ja maailmaa, joiden kuvaukseen groteski ilmaisu toi kuitenkin estetisoivaa etäisyyttä. Hökän mukaan Sallan päiväkirjoissa korostui myös naisen ja sivullisen epävirallinen näkökulma, pikemmin kuin valtioon, politiikkaan ja sankaruuteen sitoutunut virallinen näkökulma.⁵²²

Sallan matkakuvauksissa tuli esiin tässä esiteltyjen matkakirjojen kavalkadissa uudenlainen individuaalinen, sitoutumaton ja kriittinen ääni. Salla liikkui kirjojensa nimien mukaisesti raunioiden ja hävityksen keskellä. Hän katseli tuhoa ilman kaunistelun ja toivon tuomaa lohtua. Sallan matkakirjojen syntytausta ja kirjoittamisen ajankohta olivat kuitenkin muihin edellä esiteltyihin matkakirjoihin verrattuna poikkeukselliset ja omalta osaltaan selittävät hänen matkakirjojensa luonnetta.

520 Salla 1947, 26–27.

521 Esim. Salla 1947, 54.

522 Hökkä 1998, 27–45.

Tito Collianderin matkakirja ja muut matkakirjat

Lopuksi esitetään vielä kootusti joitain huomioita Collianderin matkakirjasta verrattuna tässä käsiteltyihin matkakirjoihin. Minkälainen Tito Collianderin matkakirja *Glimtar från Tyskland* (1934) oli edellä esiteltyjen matkakirjojen valossa? Ajallisesti ensimmäisessä ja viimeisessä Saksan kuvauksessa eli Aarno Karimon ja Irja Sallan matkakirjoissa poliittinen sisältö oli vain fragmentaarisesti esillä, tosin Karimon kansalliset ja nationalistiset painotukset värittivät voimakkaasti arvioita saksalaisesta kulttuurista. Karimon kirja oli kuitenkin kirjoitettu ja julkaistu jo ennen kansallissosialistien nousua valtaan ja merkittäväksi poliittiseksi tekijäksi ja Sallan kirjat puolestaan kansallissosialistien vallan päättymisen loppuhetkillä ja sen jälkeen. Ne muodostavat vertailussa siten selvästi oman osastonsa.

Kaikissa muissa edellä esitellyssä matkakirjoissa oli runsaasti Collianderin teokselle luonteenomaisia piirteitä. Niissä kiinnitettiin eriasteista myönteistä ja hyväksyvää huomiota uuden Saksan moraalisen henkisiin, antirationalistisiin, kollektiivisiin, messiaanisiin, hierarkkisiin, antidemokraattisiin ja antiliberaaleihin piirteisiin. Collianderin matkakirja ei ollut siten erityisen poikkeava tai omalaatuinen verrattuna muihin saman ajan Saksaa kuvaaviin matkakirjoihin. Myönteisyys–kriittisyys-akselilla mitattuna Olavi Paavolainen ja Göran Stenius olivat selvästi kriittisimpiä, mutta heidänkin kriittisyyttään horjuttivat myönteiset, jopa samasta kritisoidusta asiasta esitetyt kannanotot (esim. Paavolaisen kuvaus Hitleristä ja työpalvelun, *Arbeitsdienstin*, selittäminen parhain päin, Steniuksen korostukset Saksan kirjallisuuden sosiaalisesta luonteesta ja rotuteorian selittäminen parhain päin).

Olavi Paavolaista on tutkittu paljon toisin kuin Göran Steniusta. Paavolainen säilytti lopulta kriittisen etäisyyden kansallissosialismiin. Stenius oli matkakirjassaan myönteisempi mutta ei toisaalta aivan kritiikitön kansallissosialismia kohtaan. Stenius oli Paavolaista muistuttava intellektuelli, jonka suhde fasismiin jää kuitenkin arvoituksellisemmaksi. Katolista Steniusta viehätti myös Italia, jonne hän sijoittuikin sodan jälkeen ulkoministeriön Vatikaanin

asianhoitajaksi (vuosina 1947–1951). Esimerkiksi Tarmo Kunnas totesi, että Stenius oli Collianderista poiketen jos ei idiootti, ainakin hyödyllinen kansallissosialistiselle Saksalle.⁵²³ Steniuksen nimi löytyi myös Bertel Appelbergin ympärille kokoontuneen mustan kaartin jäsenluettelosta, kuten edellä on tullut esiin. Steniuksen tarkempi tutkiminen voisi auttaa selventämään hänen asennoitumistaan ja suhtautumistaan fasismiin.

V. A. Koskenniemen ja Arvi Kivimaan matkakuvaukset olivat eniten verrattavissa Tito Collianderiin. Molemmat puolustivat Saksan uutta järjestelmää ja suhtautuivat myönteisesti Saksassa heidän mielestään tapahtuneeseen sosiaalisen yhteenkuuluvuuden ja yhteishengen lisääntymiseen. Koskenniemellä oli kuitenkin myönteisyyden ohella muutamia epäileviä ja kriittisiä huomioita. Kivimaa ja Colliander muistuttivat toisiaan sikäli, että molemmilta puuttuivat kriittiset äänenpainot kokonaan. Kivimaan äänenpainoihin oli tosin voinut vaikuttaa, että hänen teoksensa ilmestyi vuonna 1942, jolloin ainakin virallinen Suomi ja Saksa elivät idän sotaretken voitokkainta ja toiveikkainta vaihetta eikä keskinäisiin poliittisiin suhteisiin ollut vielä syntynyt suurempia säröjä.

Tässä esitelyjen matkakirjojen näkökulmasta parhaita ehdokkaita mahdollisiksi poliittisiksi pyhiinvaeltajiksi olivat V. A. Koskenniemi ja Arvi Kivimaa. Heihin verrattuna Collianderille oli ominaista paljon suurempi, jopa poleemisesti puolustelevampi ja ihannoivampi lähestymistapa ja se, ettei hän nähnyt Saksassa lainkaan moitittavaa tai huonoja puolia. Kriittisyys–myönteisyys-akselilla mitattuna Collianderin matkakirja oli siten koko joukosta selvästi myönteisin ja vähiten kriittinen. Toisaalta Collianderin tapauksessa on hyvä muistaa, että hänen matkakirjansa julkaistiin jo vuonna 1934, jolloin mahdollisuudet arvioida Hitlerin valtaannousun vaikutuksia ja seurauksia olivat rajallisemmat kuin myöhemmin. Toisaalta Colliander ei myöhemminkään ajankohdan muussa kirjallisessa toiminnassaan kritisoinut Hitlerin Saksaa.

523 Kunnas 2013, 592.

IV

*Tito Colliander ja
matkoja utopiaan*

Tito Collianderin sitoutuminen Hitlerin Saksaan

Toimittaja Gustaf Widén esitteli eräässä kirjoituksessaan, joka oli otsikoitu ”Ungdomssynder”, Nuoruudensynnit, ruotsalaisen kirjailijan Per Olof Sundmanin teosta *Ingenjör Andrées luftfärd* (1967). Widenin artikkeli julkaistiin samoihin aikoihin, kun Ruotsin lehdistössä tuli julki, että Sundman oli ollut aktiivi natsiorganisaatioissa vuodesta 1938 ja hyvin aktiivinen sodan aikana. Gustaf Widénin mielestä oli merkillistä, että Sundman pystyi koko kirjailijanuransa ajan kätkemään tämän puolen menneisyydestään. Jos tämä painolasti olisi tiedetty, olisiko Sundmanista tullut kansanedustaja, Ruotsin Akatemian jäsen, tai olisiko hänelle myönnetty Pohjoismaiden neuvoston kirjallisuuspalkintoa mainitusta teoksestaan. Taiteen autonomiateorioita myötäillen Widén pohti, että Sundmanin tuotanto seisoo kuitenkin omilla jaloillaan, aivan kuten Knut Hamsunin, joka oli myös dokumentoidusti natsien kannattaja. Taideteos on olemassa kirjailijan biografisista tiedoista huolimatta. Widén totesi, että Sundman ei ollut mikään ainutlaatuinen ilmiö. Suomenruotsalaisen kulttuuripiirin kirjailijoista hän toi esiin natsismiin liittyvän ”tummansinisen” virtauksen, joka sivusi sellaisia kirjailijoita kuin Göran Stenius ja Tito Colliander.⁵²⁴

Widénin huomio voidaan liittää yhtenä lenkkinä sarjaan lyhyitä huomioita, joita on tehty Tito Collianderin suhteesta natsismiin.

524 Widén, *Hufvudstadsbladet* 18.6.1996. Sundmanista myös Per Svenssonin vuonna 1998 julkaisema teos *Frostviken. Ett reportage om Per Olof Sundman, nazismen och tigandet*.

Widén korosti, että aiheeseen on liittynyt haluttomuutta puhua avoimesti yhteyksistä natsismiin eli vaikenemista, ja pohti toisaalta, olisiko mahdollista nähdä nämä yhteydet eräänlaisina ”nuoruuden hairahduksina”. Tästä näkökulmasta näiden yhteyksien merkitys tai painoarvo ehkä hieman lievenisi tai ainakin tulisi ymmärrettävämmäksi, kuten on mahdollista ajatella esimerkiksi elokuvaohjaaja Ingmar Bergmanin avoimesta tilityksestä 16-vuotiaana vaihtopilaana Thüringenissa kesällä 1934. Pappilan poika pappilassa, joka palvoi Hitleriä. ”Jag älskade honom också”, kirjoitti Bergman. Kirjallisuuden nobelisti Günter Grass sitoutui myös natsi-Saksaan ja kärsi vaitiolostaan, vaikka hänenkin kokemuksensa tapahtuivat hyvin nuorena. Grass oli 15-vuotiaana vapaaehtoinen työpalvelumies vuonna 1942 ja päätyi sitten 17-vuotiaana Böömiin ja itärintamalle ja lopulta sotavankeuteen SS-Waffen panssarimiehenä viimeisenä sotatalvena.⁵²⁵ Tito Collianderin yhteydet kansallissosialistiseen Saksaan syntyivät myös kohtuullisen nuorena, vaikkakin jo selkeästi aikuisuudessa. Miten Collianderin yhteydet natsismiin pitäisi ymmärtää ja tulkita?

Tässä tutkimuksessa Collianderin poliittisen sitoutuneisuuden luonnetta on tarkasteltu poliittisen sosialisoinnin kannalta. Jos poliittista sitoutumista mitataan realistisilla ja empiirisillä kriteereillä, kuten jäsenyydellä puolueessa, Colliander ei ollut poliittisesti sitoutunut. Jos taas lähdetään siitä, että politiikka on jotakin laajempaa kuin julkisen vallan tekniset toimenpiteet, puolueet ja muut viralliset instituutiot, voidaan puhua laajassa mielessä yksilön poliittisesta sosialisoinnista. Poliittisen sosialisoinnin moottorina ovat erilaiset

525 Bergman 1987, 147; Grass 2007, 137–139. Lasten erilaisista reaktioista vanhempien natsiperintöön Posner 2018, 319–325. Katarina Baer on kertonut hyvän esimerkin menneisyyden ”natsiyhteyksien” käsittelystä oman sukunsa piirissä. Kiinnostus ja avoimuus – natsivaariin ja natsimuumoon – lisääntyivät, mutta vasta myöhempien sukupolvien aikana. Baer 2016, 20–31, 345–346. Voimakkaasta syyllisyydestä ja häpeästä myöhempien sukupolvien edustajana on kertonut vuonna 1956 syntynyt Bettina Göring – isän isän veli oli Hermann Göring – joka mm. antoi sterilisoida itsensä, ettei saisi jälkeläisiä, ja muutti pois Saksasta ulkomaille. Göring ja Müller 2024, 9–17, 383–388.

arvot, asenteet, normit (subjektiivinen taso) ja edut, tarpeet, resurssit (objektiivinen taso). Arvot voidaan erottaa asenteista, jotka ovat ”taipumus reagoida” esimerkiksi johonkin henkilöön myönteisesti tai kielteisesti, ja mielipiteistä (joista asenne muodostuu), jotka perustuvat tietoon tai uskomuksiin. Arvot ovat näitä laajempi termi: ne muodostavat yksilön käsityksen siitä, mikä laajasti ottaen on ”toivottavaa” yhteiskunnassa. Arvot (asenteet, normit) ja edut (tarpeet, resurssit) näkyvät sitten käytöksessä, toiminnassa.

Colliandera tarkasteltaessa voidaan puhua poliittisesta sosioliisaatiosta, koska arvojen kannalta Collianderilla oli selvästi myönteinen kanta Saksaan. Hänellä ei siis ollut vain mielipiteitä ja asenteita, siis ”taipumus reagoida” myönteisesti Saksaan vaan myös arvoja, että se mitä Saksassa tapahtui ja minkälainen poliittinen järjestelmä siellä vallitsi ei ollut mitenkään epätoivottavaa vaan pikemmin ”toivottavaa” yhteiskunnallista kehitystä. Colliander myös nautti erilaisia etuja vieraillessaan Saksassa sekä sai ammattikirjailijana taloudellista hyötyä suhteistaan Hitlerin ajan Saksaan. Collianderin tulot Saksasta lisääntyivät merkittävästi 1930-luvun loppua ja 1940-luvun alkua kohden tultaessa, joten voidaan olettaa myös taloudellisten intressien motivoineen hänen myönteisyyttään Saksaa kohtaan. Minkälaisia asioita Colliander sitten näki myönteisessä valossa kansallissosialistisessa Saksassa?

Tutkimuksessa on käytetty alaotsikossa termiä ”poliittinen pyhiinvaeltaja”, joka on peräisin Paul Hollanderin teoksesta *Political Pilgrims*. Poliittinen pyhiinvaellus on se teoreettinen viitekehys tai näkökulma, jonka läpi Collianderin poliittista sosioliisaatiota ja suhdetta kansallissosialistiseen Saksaan on tarkasteltu. Tavoitteena on ollut, että tämän viitekehysten käyttäminen auttaisi terävämmin ja selkeämmin näkemään Collianderin poliittisen toiminnan luonteen. Toivon pystyneeni osoittamaan, että Collianderin poliittinen toiminta suhteessa kansallissosialistiseen Saksaan täytti riittävässä määrin niitä tuntomerkkejä, joiden perusteella Paul Hollander kuvasi poliittista pyhiinvaellusta ja perusteli sen käytön poliittisen toiminnan kuvauksena.

Yhteisiä tuntomerkkejä, jotka liittävät Collianderin tähän ilmiöön, olivat Collianderin nauttimat VIP-henkilön sosiaaliset ja taloudelliset etuisuudet. Colliander oli ilmeisen tyytyväinen saadesaan nauttia Saksassa vieraille tarjotusta luksuselämästä ja erilaisista etuoikeuksista. Collianderille uusi Saksa merkitsi puhtauden, terveyden (elinvoiman, vahvuuden) ja uuden moraalin tyyssijaa. Siellä uskottiin ihanteeseen ja kauneuteen ja oltiin optimisteja (utopismi). Collianderille olivat tärkeitä kollektiiviset arvot, kuten toveruus, järjestys ja kuri, joita opittiin työleireillä, turvaorganisaatioissa ja nuorisoleireillä. Tavoitteena oli oppia vallitsevan yhteiskunnan hyväksi jäseneksi. Colliander korosti haluttomuuttaan eritellä ja kritisoida uutta Saksaa. Hänen suhtautumistapansa oli korostetun anti-intellektuaalinen.

Saksa oli myös Collianderille riittävän vieras ja etäinen paikka, johon hänellä ei aikaisemmin ollut juuri kosketusta ja josta hänellä ei ollut tarkempia tietoja ja jonka näkökulmaan hänen oli siksi helppo samastua. Colliander ei pyrkinyt tutustumaan uuden Saksan todellisiin elinehtoihin, ja hän hyväksyi ongelmitta sen kielteiset puolet (esimerkiksi juutalaisten ja kommunistien syrjimisen). Colliander suhtautui myönteisesti uuden Saksan messiaanisiin uutta aikakautta korostaviin ihanteisiin. Hän korosti hierarkkisia elämänmalleja ja näki mielellään esikuvia muodollisesti korkeassa asemassa olevissa henkilöissä, joilta halusi omaksua vaikutteita. Hän hyväksyi vahvan johtajan perinteen. Collianderille oli ominaista myös perinteisten länsimaisen yhteiskunnan hyväksymien arvojen, kuten yksilönvapauden ja demokratian, väheksyminen ja avoin vastustaminen.

Hollanderille poliittinen pyhiinvaellus oli pitkälti moraalinen, aatteellinen ilmiö. Se oli romanttisen rakkauden muunnelma. Käsitkseni mukaan Hollanderin malli sopii hyvin Collianderiin erityisesti varhaisvaiheessa, jolloin Colliander vieraili Saksassa ensimmäisen kerran ja julkaisi kirjansa *Glimtar från Tyskland* (1934) sekä useita artikkeleita Saksasta ja Travemünden kirjailijakodista. Collianderin ajattelussa ja suhteessa kansallissosialistiseen Saksaan ei ollut kuitenkaan jyrkkiä muutoksia kansallissosialistien vallassaolon

aikana. Colliander liittyi kesällä 1937 yhdessä vaimonsa kanssa ortodoksiseen kirkkoon, mikä toi myös hänen ajatteluunsa uusia sävyjä. Toisen matkansa aikana Travemünde 1937 Collianderin ajattelumaailmaa leimasivatkin ortodoksisuudesta saadut vaikutteet. Colliander etsi tällöin aktiivisesti politiikan ja uskonnon yhtymäkohtia ja näki niitä henkisissä ja moraalisisissa kysymyksissä. Collianderin kääntymisestä ortodoksisuuteen oli kuitenkin toisen matkan tapahtuessa kulunut vain muutama kuukausi, joten sen merkitys korostui erityisesti. Colliander myös jatkoi poliittisluonteisten artikkelien julkaisua vuoden 1937 jälkeen, jolloin hän liittyi ortodoksiseen kirkkoon.

Talvisodan alkaessa Colliander tavoitteli sitoutumattomia äänenpainoja eikä syytellyt sen enempää Saksaa kuin Neuvostoliittoa sodan aloittamisesta, minkä voi kuitenkin tulkita sitoutumattomuuden lisäksi myös puolusteluksi Saksaa (ja myös Neuvostoliittoa) kohtaan. Colliander teki kolmannen matkan kansallissosialistiseen Saksaan syksyllä 1942. Matkassa oli kyse Joseph Goebbelsin suojeluksessa perustetun Euroopan Kirjailijaliiton kirjailijakokouksesta Weimarissa. Matka sinetöi Collianderin roolin osana kansallissosialistisen Saksan sodan aikana harjoittamaa kulttuuripoliittikkaa Suomessa ja sen liittolaismaissa. Viimeisellä matkalla korostuivat erityisesti käytännön sosiaaliset ja taloudelliset edut. Colliander myös neuvotteli kirjojensa kääntämisestä ja julkaisemisesta Saksassa. Colliander oli vielä ehdolla neljännelle matkalle Saksaan vuonna 1943, mikä ei kuitenkaan olemassa olevien tietojen perusteella ilmeisesti toteutunut. Hän myös kertoi vielä vuonna 1944 elävänsä taloudellisesti pääosin sen varassa, mitä sai Saksasta. Kirjeissään Örnulf Tigerstedtille ja erityisesti Bertel Gripenbergille Collianderin poliittiset asenteet Saksaa ja sen järjestelmää kohtaan olivat avomielisen myönteisiä, ja hän puolusti Saksaa ja sen yhteiskuntajärjestelmää ja uskoi sen mahdollisuuksiin sodassa vielä kesällä vuonna 1944.

Fasismien ja uskonnon suhde

Collianderin sisäinen kehitys 1930-luvulla ja vuonna 1937, jolloin hän liittyi ortodoksiseseen kirkkoon, tekee houkuttelevaksi etsiä yhtymäkohtia politiikan ja uskonnon välille, aivan kuten esimerkiksi Johannes Salminen ja Merete Mazzarella esittivät.⁵²⁶ Kulkikoko Colliander yhtä aikaa kohti politiikkaa ja natsismia ja ortodoksista uskoa? Oliko Collianderille lopulta väliä, oliko hän maallisella vai taivaallisella pyhiinvaelluksella? Palvelivatko ne kumpikin jotain yhteistä tehtävää Collianderin elämässä? Collianderin kannalta katsottuna oli tietysti tärkeää, miten hän ne itse tulkitsee, ei se, mitä ne objektiivisesti katsoen sisälsivät. Collianderin kannalta yhdistävänä tekijänä oli nimenomaan romanttinen maailmankuva ja erityisesti tunteen (anti-intellektuaalisuuden) korostaminen. Eräässä luonnospaperissaan vuodelta 1943 Colliander havainnollisesti korosti tunteen merkitystä ajattelun vastakohtana: "Det är ett fel, att vi inte ger oss tid att känna. Helt sjunka in i vår känsla för tillfället och låta tankarna förtona, skingras, bli borta."⁵²⁷ Juuri tämä romanttis-idealisen elämäntapteen ja erityisesti tunteen puolustaminen lienee ollut Collianderin maailmankuvan pysyvimpiä piirteitä aina 1930-luvulta asti.⁵²⁸

Collianderin suhteessa kansallissosialismiin oli uskonnolliselle maailmankuvulle ominaisen tunnevaltaisen heittäytymisen piirteitä. Yhteisiä piirteitä oli myös pyhiinvaelluksen muissa tuntomerkeissä, kuten moraalisen henkisyudessa, kollektiivisuudessa, hierarkkisuudessa ja messiaanisessa virityksessä, joita on mahdollista löytää myös ortodoksisesta kristillisyydestä ja Collianderin tulkinnasta ortodoksisuudesta.⁵²⁹ Collianderin maailmankuvaan sopivat myös sellaisten uskonnon osatekijöiden kuin uskon, myytin ja symbolin korostuminen, jotka olivat keskeisiä esimerkiksi uskonnollisen (luterilaisen, körttiläisen) papin Elias Simojoen fasistisessa

526 Ks. osio I luku "Tito Colliander ja kansallissosialismi tutkijoiden silmin".

527 SLSA 866/IV:1.65, "I periferin", anteckningar 1943.

528 Hernberg 1989, 262–279.

529 Vrt. Hernberg 1989, 180–192.

aatemaailmassa.⁵³⁰ Suomessa on kiinnitetty huomiota myös muiden kuin Elias Simojoen, papeista esimerkiksi Kalervo Kurkialan, osalta totalitaaristen ja fasististen aatteiden ja luterilaisen kirkon herätysliikkeiden yhteyteen, koska osalla näiden aatteiden kannattajista oli herätysliiketausta.⁵³¹

Aatteellisesti kansallissosialismi ja fasismi on nähty myös *poliittisina uskontoina*, joilla on yhteisiä piirteitä joidenkin lahkomaisten tai sektarianististen ryhmien kanssa, joissa uskonto määrittelee voimakkaasti yksilön identiteetin.⁵³² Poliittisen uskonnon ilmenemismuotoja ovat muun muassa politiikan sakralisoituminen, kritiikitön alistuminen vahvan johtajan ja yhteisön käytettäväksi, yhteiset rituaalit, vallankumouksellisuus, käyttäytymistä ohjaavat tiukat moraalिनormit ja utopiat uudesta paremmasta maailmasta. Poliittisen uskonnon näkökulmasta kansallissosialismi ja uskonto voidaan tulkita uskonnollisiksi kilpailijoiksi, jotka taistelivat ideologisesti paikasta ihmisten mielissä ja sydämissä. Toisaalta on myös todettu, että fasismi on uskonnollisesti neutraali ajatusmalli, joka on pyrkinyt kulloisessakin kontekstissa pikemmin hyödyntämään uskontoa ja muokkaamaan sitä itselleen sopivaksi. Vastaavasti kirkot ovat puolestaan liittoutuneet fasistien kanssa, erityisesti jos se on katsottu tarpeelliseksi moraalिन kohottamiseksi tai, kuten Leif Sundström korosti, vasemmistolaisia kumouksia vastaan.⁵³³

Yksi esimerkki ortodoksisen uskonnollisuuden ja fasismin yhdistämisestä oli Romaniassa Corneliu Codreanun (1899–1939) vuonna 1927 perustama Pyhän Mikaelin legioona, vuodesta 1930 Rautakaarti. Sen ideologiassa ortodoksisen perinteen ohella kohosi tärkeäksi arvoksi uhrautuminen isänmaan ja legioonan puolesta. Toiminta perustui Jumala-uskoon ja omaan kutsumukseen, legioonan jäsenten keskinäiseen rakkauteen ja siihen, mitä kutsuttiin myyttisesti

530 Siironen 2017, 186–187.

531 Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 176–183, 223–228, 252–253; Siironen 2017, 91–97, 133–138, 188–195; Swanström 2018, 57–72, 274–300; 2022, 179–187.

532 Lahkoista Pentikäinen 1994, 164–173. Sektarianismista Juusola 2019, 128–130.

533 Gentile ja Mallett 2000, 18–55; Sundström 2007, 189–190.

”lauluksi”. Liikkeen päätehtävä oli taistella ”juutalais-ateistista” perinnettä vastaan, joskaan tämä asenne ei sisältänyt ajatusta rodullisesta ylemmyydestä vaan pikemminkin ajatuksen taistelusta modernia materialistista arvomaailmaa vastaan. Liikkeellä oli mystinen ulottuvuus, johon liittyi tietoisuus esi-isien veren kastelemasta maaperästä, jonka puolustamisessa ei väkivaltaakaan kavahdettu.⁵³⁴

Colliandera koskevan aineiston valossa esimerkiksi Olavi Paavolaisen aikoinaan 1930-luvulla hahmottelema aatteellinen dikotomia antikristillisen, totalitaarisen ja kollektiivisen ja toisaalta kristillisen, demokraattisen ja yksilöllisen rintaman välillä näyttää riittämättömältä ja yksipuoliselta. Colliander onnistui sen sijaan liikkumaan kummallakin puolella näitä rintamia, sekä uskonnollisella ja kristillisellä että antidemokraattisella, kollektiivisella ja totalitaarisella.⁵³⁵

Tutkimuksen piirissä ei ole toisaalta vallinnut mitään yksimielisyyttä uskonnon ja totalitaaristen aatteiden keskinäisestä suhteesta ja mahdollisesta sisäisestä sukulaisuudesta.⁵³⁶ Natsismin ja kristinuskon yksityiskohtainen vertailu on ollut vaikeaa, ellei mahdotonta, koska ei ole vallinnut mitään yksimielisyyttä niiden tarkasta sisällystä. Kristinuskoa on tulkittu rationalistiseen ja yksilöllisliberaaliin, mutta myös emotionaaliseen ja kollektiiviseen suuntaan. Uskonto-tieteellisestä näkökulmasta erottelu liberaaliin ja konservatiiviseen sekä fundamentalistiseen uskonnollisuuteen on ollut vallitsevin lähestymistapa.⁵³⁷ Uudempi tutkimus on kuitenkin osoittanut, että konservatiivinen tai liberaali katsomus ei yksinään selitä sosiaalista asennoitumista, esimerkiksi erilaisuuden sietämisen kykyä.⁵³⁸ Kristinuskoa ei ole voitu typistää yhdenmuotoiseksi tai yhteen muottiin. Kristinuskon piirissä on ollut myös poliittisesti sekä totalitaarisia että demokraattisia tulkintoja uskosta ja yhteiskunnasta. Saksassa niin sanottu kirkkotaistelu 1930-luvulla oli tässä mielessä kuvaava.

534 Kunnas 2013, 51–52.

535 Mäkinen 2012, 19–20; Laamanen 2014, 200–201; Riikonen 2014, 292.

536 Mann 2004, 11–13; Sundström 2007, 186–192; Laamanen 2014, 159–173.

537 Ketola, Pesonen ja Sjöblom 1997, 120–121.

538 Pauha ja Haimila 2024, 217.

Protestanttiset Saksalaiskristityt olivat myöntäväisiä natsihallinnolle, mutta Tunnustuskirkko ja kirkonmiehet, kuten Dietrich Bonhoeffer (1906–1945) ja Martin Niemöller (1892–1984), puolestaan taistelivat natsismia vastaan.⁵³⁹ Myös länsimaisen utopistisen ajattelun juuria on etsitty kristinuskosta. Toisaalta suhde on nähty ambivalenttina, koska kristinusko sekä hyväksyy (eskatologia) että hylkää (perisynti) utopismin.⁵⁴⁰

Kristinuskoa ja uskonnollisuutta sekä kannatettiin että vastustettiin myös natsismin piirissä. Kuvaavaa oli, että jo natsismin ydinjoukon piirissä suhtautuminen uskontoon vaihteli hyvin voimakkaasti. Adolf Hitler oli katolilaistaustainen ja lähinnä agnostikko, katolilaistaustainen Joseph ja luterilaistaustainen Magda Goebbels tukivat kirkonvastaista kampanjointia (mielenkiintoinen piirre oli, että Joseph Goebbelin nuoruudenteoksessa *Michael* vuodelta 1923 päähenkilö ihaili Jeesuksen vuorisaarnaajaa⁵⁴¹), Hermann ja Emmy Göring säilyttivät puolestaan nimellisen sitoumuksen kirkollisiin (luterilaisiin) perinteisiin. Heinrich Himmler, kuten ilmeisesti josain määrin Margarete Himmler sekä Rudolf ja Ilse Hess ihannoivat muinaisia heimouskontoja ja germaania ja pohjoismaisia mytologioita. Reinhard ja Lina Heydrich sen sijaan pitivät Himmlerin aatteellisia kummallisuuksia huvittavina ja nauroivat hänen harrastuksilleen.⁵⁴² Brittiläinen filosofi Jonathan Glover siteerasi – aiheen monisyisyyttä ilmentäen – Hitlerin puhetta, jossa tämä ilmoitti, että kansallissosialismi oli enemmän kuin uskonto: se oli halua luoda ihmiskunta uudelleen.⁵⁴³

Kristinuskon ja natsismin yhtäaikainen kannattaminen pelkästään ideologisessa mielessä näyttää edellä esitetyn valossa olleen melko vaihtelevaa ja tapauskohtaista. Fasismi pikemmin levittäytyi uskonnollisuuden eri muotojen kuten myös eri sosiaaliryhmien yli. Myös uskonnollisuus – pyhän, yliluonnollisen tai elämän perimmäisen

539 Murtorinne 1972, 131–144 ja *Vartija* 5–6/2011; Metaxas 2015, 122–125.

540 Sargent 1994, 20–21.

541 Ojakangas 2008, 210.

542 Wyllie 2020, 153–158.

543 Glover 2003, 411.

merkityksen tavoitteluna – levittäytyi kaikkiin sosiaaliryhmiin.⁵⁴⁴ Olisi houkuttelevaa tulkita, että uskonnollisesti radikaalimmat herätysliikkeet ja tavallinen kansa olisivat olleet myös yhteiskunnallisesti radikaaleja ja myönteisiä fasismille. Näin ei kuitenkaan välttämättä ollut. Kirkkohistoriantutkija Jouko Talosen mukaan esimerkiksi Suomessa Lapuan liike tempasi mukaan pappeja sekä Etelä-Pohjanmaan körttiläisiä ja myös muissa herätysliikkeissä oli liikehdinnän tukijoita. Lapualaisliikehdinnän raunioille perustettu Isänmaallinen kansanliike (IKL) sai sekin suuren kannatuksen papiston keskuudessa, mutta ei ollenkaan enää samassa määrin kirkkokansan parissa.⁵⁴⁵

Tutkijoiden kesken ei ole vallinnut myöskään mitään yksimielisyttä siitä, oliko natsismi pikemmin rationaalista (ajattelua, konseptuaalisuutta, subjektia) kuin ei-rationaalista (tunnetta, akonseptuaalisuutta, subjektin katoamista) korostava. Järjen ja irrationaalisuuden ohella myös yksilöllisyyden ja yhteisöllisyyden korostukset kulkivat sekoittuneina ja rinnakkain.⁵⁴⁶ Pauli Pylkön mukaan natsismille olivat keskeisiä ei-rationaaliset ja kokemukselliset piirteet. Olavi Paavolaisesta hän totesi, että “eläytymisvaiheen aikana Paavolaisen on eräässä mielessä täytynytkin olla natsi”.⁵⁴⁷ Filosofit Bertrand Russell (1872–1970) korosti myös tunnekeskeisyyttä ja edusti ajattelua, että natsismiin johti suora linja, jota voi lyhyimmin sanoa romantiikan linjaksi. Russellille romantiikka oli liberalismien antiteesi. Sen tarkempia tuntomerkkejä olivat individualismi, tunnevaltainen yksilökeskeisyys ja sankarinpalvonta, johon liittyi hierarkkisuus (alistuminen parhaiten menestyneen sankarin johtoon) ja myös kansallisuusajattelu: oma kansa oli eräänlainen oman minän jatke tai peilikuva. Romantiikka kaipasi kokonaista ja ehjää elämää ja etsi sitä menneisyydestä.⁵⁴⁸

Collianderin kokemusmaailmassa korostuivat myös ei-rationaaliset piirteet ja se, että hän eläytyi voimakkaasti natsismiin, sen

544 Uskonnon käsitteestä ja sen antiessentialistisesta luonteesta Pauha 2024, 250–253.

545 Talonen, *Vartija* 30.4.2021.

546 Pyllkkö 1997, 34–43; Sundström 2007, 195–196; Kunnas 2013, 153–165.

547 Pyllkkö 1997, 36.

548 Russell 1992, 373; Ojanen 1989, 43–44.

rituaaleihin, juhliin ja estetiikkaan. Tässä mielessä voitaisiin väittää myös Collianderista, että voimakkaimmassa eläytymisvaiheessa hän on jossain mielessä ollut natsi. Tämänäyttymisessä kokemuksen korostamisessa on kuitenkin yksipuolisuuden ja kehämäisyyden vaara: ensin korostetaan natsismin tunneperäistä kokemuksellisuutta, ja sen jälkeen käytetään henkilön omia hyvinkin hetkellisiä tunnekokemuksia todistamaan hänen suhteensa natsismiin. Natsismia voidaan kuitenkin tuskin ymmärtää viittaamatta laajempiin poliittisiin, sosiaalisiin ja taloudellisiin tekijöihin sekä henkilöiden pysyvämpiin virallisiin ja myös epävirallisiin poliittisen sitoutumisen muotoihin.

Erimielisyyttä ei ole vallinnut, etteikö natsismin ideologia olisi edustanut (kansallis)romanttisia, nostalgisia ja (radikaalin) konservatismen elementtejä. Natsismin menestyksen voima oli, että siinä yhdistyivät hyvin monet ideologiset, poliittiset sekä sosiaaliset elementit. Siinä oli sekä yhteisöllisiä että yksilöllisiä korostuksia, menneen talonpoikaisen ja agraarisen maailman ja toisaalta uuden teknologisen maailman ihailua. Natsismi oli sekä moderni ja rationaalinen että ei-moderni ja ei-rationaalinen ilmiö. Kansallissosialismin menestyksen salaisuus oli nimenomaan siinä, että se pystyi sisällyttämään itseensä monia ristiriitaisia aineksia ja siten tarjoamaan monille erilaisille ihmisille jotain, mitä he kaipaivat.⁵⁴⁹ Aiemmin tutkimuksessa korostui myös enemmän kansallissosialismin yhtenäisyyttä luoneet piirteet. Viime vuosikymmenien tutkimus on korostanut aiempaa enemmän sosiaalisen erilaisuuden ja antagonismien olemassaoloa. Käsitystä kansallissosialismista yhteisenä ihmisten ja aatteiden yhteisönä, *Volksgemeinschaftina*, on pidetty enemmän propagandistisena myyttinä kuin sosiaalisena realiteettina.⁵⁵⁰

Yhdysvaltalainen historiantutkija Jeffrey Herf kutsui kansallissosialismin niin sanottua modernismia varsin osuvasti taantumukselliseksi, ”reaktionääriseksi” modernismiksi.⁵⁵¹ Puolalaisyntyinen, pitkään

549 Fischer 1995, 30, 42–44.

550 Evans 2015, 139–141.

551 Herf 1984, 218.

Englannissa vaikuttanut sosiologi Zygmunt Bauman ei notkean modernin (*liquid modern*) analyysissään pitänyt modernia niin notkeana, että se olisi voinut sisältää fasismin ja kansallissosialismin tapaisia taantumuksellisia ja konservatiivisia versioita itsestään.⁵⁵² Baumaninkin mielestä modernin sivilisaation tehokkuus ja byrokraattisuus olivat kuitenkin välttämättömiä vaikka eivät kuitenkaan riittäviä ehtoja kansallissosialismin huipentaneelle holokaustille.⁵⁵³ Ehkä osuvin muotoilu modernismista tässä yhteydessä on, että siihen kuului sekä kova että pehmeä puoli. Edellinen käsitteli teknistä, taloudellista ja hallinnollista kehitystä ja jälkimmäinen etiikka, taidetta, uskontoa ja tieteellistä maailmankuvaa. Fasismin voi nähdä modernina kovalta taloudelliselta ja hallinnolliselta puolelta ja ei-modernina pehmeältä henkiseltä ja kulttuuriselta puolelta.⁵⁵⁴

Lopullisia ratkaisuja yhteiskunnallisissa kysymyksissä tavoitellessa ideologioissa, sekä kommunismissa että kansallissosialismissa oli Erik Allardtin sanoin kummassakin voimakas ”radikaalin rationalismin” aines, jossa oli kuitenkin mukana täysin tunneperäinen kannattajakuntansa.⁵⁵⁵

Vaikka edellä on esitetty varauksia kansallissosialismin uskonnollisista piirteistä (kyse ei siis ollut ainakaan teokratiasta)⁵⁵⁶, tar koitus ei ole ollut väittää, että kansallissosialismi ei olisi ollut poliittinen uskonto. Tito Collianderin uskonnollisuudessa oli Suuren Kokijan elämänfilosofian ja romantiikan juonne.⁵⁵⁷ Se sopii myös, kuten edellä on esitetty, natsismin kokemukselliseen puoleen. Tässä tutkimuksessa Collianderin yhteydet kansallissosialismiin on nähty ennen kaikkea sosiaalisina. Collianderin uskonnollisuudesta

552 Bauman 2002, 210–216.

553 Bauman 1989, 13.

554 Liedman 1997, 26–47; Tornbjørn 2002, 37–45.

555 Allardt 1995, 144.

556 Hitler ja myös Goebbels esimerkiksi vastustivat voimakkaasti, kun ”Hitlerin hovifilosofiksi” pyrkinyt lääkäri Mathilde Ludendorff ajoi ajatuksiaan kansallissosialismista antikristillisenä teokratiana ja yllytti mukaansa myös puolisonsa, ensimmäisen maailmansodan maineikkaan kenraalin, Erich Ludendorffin. Schad 2011, 145–162.

557 Hernberg 1989, 72–79.

ja siihen sitoutumisesta ei ole olemassa tämän työn tavoittelemaa tarkempaa sosiologista tutkimusta ja tietoa, joten Collianderin uskonnollisen sitoutumisen sosiaaliset syyt jäänevät tässä vaiheessa avoimeksi. On kuitenkin oletettavaa, että Collianderin sosiaalinen tausta ja sen probleemat ovat vaikuttaneet hänen sosiaalisiin sitoumuksiinsa ortodoksiseen uskonnollisuuteen siinä missä sitoutumiseen kansallissosialistiseen Saksaan.

Collianderin kannalta kristinuskon ja natsismin selkein ero oli, että edelliseen hän liittyi vuonna 1937 myös virallisesti, mutta jälkimmäiseen ei. Sotavuosina Collianderin suhde ortodoksisuuteen oli vähemmän aktiivinen. Collianderin suhde ortodoksisuuteen kuitenkin aktivoitui voimakkaasti sotavuosien jälkeen, kun hän tutustui piispa Aleksanteriin ja erityisesti puolisonsa Inan kautta Valamon Isä Johannekseen 1947–1948. Sosiaalisesta näkökulmasta tarkasteltuna Colliander siirtyi tällöin poliittisesta osallistumisesta ortodoksisen kirkon osallistuvaksi jäseneksi. Collianderin tapauksessa siirtymä oli niin radikaali ja voimakas, että hänen ortodoksiset oppaansakin, erityisesti piispa Aleksanteri, olivat hieman huolissaan hänen jyrkkyydestään ja kiivaudestaan, mikä kertoo omaa kieltään virallisen Suomen ortodoksisen kirkon konservatiivisesta mutta maltillisesta luonteesta.⁵⁵⁸

Kun Colliander halusi uskonnon nimissä sanoutua kokonaan irti taiteesta ja kirjallisuudesta, jopa vanha poliittinen aatetoveri Torsten G. Aminoff arvioi *Nya Arguksessa* 1950, että Collianderin tulkinnat kristinuskosta olivat yksipuolisia ja äärimmäisiä.⁵⁵⁹ Collianderin sodan jälkeen syntynyt kielteinen positio ”maailmaan”, kulttuuriin ja taiteeseen ei ollut silti vielä lopullinen. Taiteilijan kutsumuksen näkökulmasta esteettisen varjon ”häipyessä” jäi jäljelle, kuten Eira Hernberg totesi, kuitenkin itse ongelma: mitä on todellinen, rikassisältöinen taide.⁵⁶⁰

558 Gothóni 2021, 204–211.

559 Aminoff, *Nya Argus* 20–21/1950.

560 Hernberg 1989, 180–195.

Sosiaalinen tausta ja poliittinen asennoituminen

Mikä sitten sai Collianderin suhtautumaan myönteisesti kansallissosialismiin ja Hitlerin Saksaan? Tässä tutkimuksessa on etsitty kysymykseen sosiologista vastausta tarkastelemalla Collianderin taustaa, sosiaalista miljöötä, kulttuuripiiriä (suomalaista yhteiskuntaa ja suomenruotsalaista) sekä 1930- ja 1940-luvun poliittista ja kirjallista ryhmittymistä. Sosiologisen analyysin taustalla on näkemys, että yksilön toiminta ei nouse vain hänen omista (tiedotetuista) motiiveistaan tai maailmankuvastaan vaan on sidoksissa taustalla vaikuttaviin sosiaalisiin lähtökohtiin ja perusedellytyksiin sekä ympärillä toimiviin ihmisiin. Näistä sosiaalisista edellytyksistä käsin olen tutkimuksessani yrittänyt ymmärtää Collianderin suhdetta kansallissosialistiseen Saksaan.

Vaikka Collianderin suhdetta kansallissosialismiin ei olekaan yksityiskohtaisesti tarkasteltu aiemmin tästä näkökulmasta, tämän työn kanssa samansuuntaisia huomioita on tehty myös aiemmin. Erityisesti Eila Pennanen tarkasteli Collianderia ja tämän muistelmia sosiaalisesta näkökulmasta ja teki oivaltavia huomioita. Myös Johannes Salminen ja Merete Mazzarella viittasivat Collianderin sosiaalisesti turvattomaan miljööseen ja sen mahdolliseen vaikutukseen hänen myönteiseen suhtautumiseensa Saksaan. Samoin Eira Hernberg esitti huomioita Collianderin suvun sotilaallisen taustan vaikutuksista hänen suhteeseensa Saksaan. Viimeisimmistä Collianderin kommentoijista Anniina Holmberg ja Olli Löytty sekä Collianderin elämäkerran kirjoittaja Raili Gothóni viittasivat myös Collianderin suvun pitkiin sotilasperinteisiin, jotka vaikuttivat Collianderin myönteiseen suhtautumiseen kansallissosialistiseen Saksaan.⁵⁶¹

Collianderin sosiaalista miljöötä tarkasteltaessa havaittiin, että se oli yläluokkainen. Collianderin suku edusti ennen vuonna 1919 tapahtuneita hallinnollisia muutoksia säätyläistöä, jolla oli

561 Ks. osio I luku ”Tito Colliander ja kansallissosialismi tutkijoiden silmin”.

puolisoiden kautta läheinen yhteys myös aatelissäätöön. Suvussa oli edustettuina useita tyyppillisiä säätyläisammattia, kuten upseereita, virkamiehiä, papistoa ja kartanon omistajia. Erityisesti isän mutta myös äidin puolelta periytyi voimakas sotilastraditio. Colliandera edeltävät kuusi polvea isän puolelta olivat kaikki sotilaita, upseereita. Suvun ja perheen piirissä korostettiin sivistysihanteita ja perinteisiä aristokraattisia arvoja, kuten hyvää ja sulavaa käytöstä. Sotilaallisuus ja lojaalisuus olivat Collianderin miljöössä itsestään selviä ihanteita, joihin kuului myös romanttis-idealisten tradition mukaisia kirjallisia kulttuuripainotuksia. Säätytietoisuus oli selkeä. Muihin ihmisiin suhtauduttiin yleisesti ottaen säädyttään, ei siis demokraattisesti.

Collianderin sosiaalisessa miljöössä oli isän suvun perintönä patriarkaalisia ja konservatiivisia ja äidin(äidin) suvun puolelta liberaalisia ja humanistisia piirteitä. Edellisen voi tulkita edustaneen sitoutumista, yhteisöllisyyttä ja pysyviä arvoja, jälkimmäisen puolestaan yksilöllisyyttä, vapautta ja lupaa etsiä omat subjektiiviset arvot. Tätä kautta voidaan ehkä ymmärtää jotain myös Collianderin koko uralle ominaista heittelemistä vakiintumispyrkimysten ja vapauden kaipuun välillä. Toisaalta sukupuoleen liittyvän samastumisprosessin myötä Collianderin voi tulkita omaksuneen erityisesti isän edustamia arvoja ja ihanteita. Collianderin vanhempi veli vaikutti ilmeisesti myös Collianderin myönteiseen suhtautumiseen sotilaallisuuteen.

Collianderin sosiaalisen taustan ja kansallissosialistisen Saksan yhteys voidaan nähdä siten, että Hitlerin Saksassa aktualisoitui eräitä lapsuuden miljöön kanssa yhdensuuntaisia tekijöitä, kuten moraalisen henkisyys, ihanteellisuus, hierarkkisuus ja kollektiivisuus. Collianderille ei ollut vaikeuksia omaksua myönteistä asennetta uuteen Saksaan, koska hänen sosiaalisessa perusrakenteessaan oli niin paljon samanlaisia aineksia. Collianderin sosiaalinen miljöö ei ollut kuitenkaan vailla ongelmia. Tässä tutkimuksessa on nostettu esille Collianderin hänen ja perheensä kokema sosiaalinen ja taloudellinen romahdus, joka toteutui lopullisesti Venäjän lokakuun vallankumouksessa vuonna 1917 dramaattisin seurauksin.

Tuon romahduksen jälkeen Collianderin perhe kadotti lopullisesti säädynmukaisen asemansa. Heistä tuli köyhiä (mitä he tosin olivat olleet jo usein aiemminkin), emigrantteja ja maanpakolaisia, eräänlaisia menneen maailman nukkavieruja muistoja. Murroksen seurauksena Colliander kadotti yhteenkuuluvuutensa entiseen hyvinvoivaan yläluokkaan.

Collianderin ja hänen perheensä kokeman sosiaalisen ja taloudellisen romahduksen yhtenä seurauksena oli, että 1920-luvulla Collianderin oli vailla koulutusta ja ammattia ja perheen taloudellista tukea itse hankittava elantonsa ja toimeentulonsa. Vanhan yläluokan jäsenenä hänen ei ollut helppo sosiaalistua porvarilliseen yhteiskuntaan. 1930-luvulla Collianderin sosiaalinen ja taloudellinen tilanne oli yhä epävakaa, ja kun hän sai mahdollisuuden lähteä vierailumatkalle Travemünden kirjailijakotiin kesällä 1934, hänellä oli omien sosiaalisten perusrakenteidensa myötä syntyneiden asenteiden ja arvojen sekä tarjottujen etujen vuoksi hyvät edellytykset suhtautua myönteisesti uuteen Saksaan. Sosiologisesta näkökulmasta katsottuna Collianderin Hitlerin Saksalle myönteisen suhtautumisen taustalla oli tärkeänä tekijänä Collianderin sosiaalinen ja taloudellinen epävakaus, johon uusi Saksa tarjosi lääkkeenä paitsi kulttuurihenkilön arvostusta ja kunnioitusta myös taloudellisia etuja. Colliander saattoi siten ainakin hetkittäin nauttia ikään kuin yläluokan luksuselämästä.

Collianderin myönteisyyteen uutta Saksaa kohtaan vaikuttivat myös hänen kulttuuripiirinsä yleiset arvostukset. Colliander liittyi oman sosiaalisen miljöönsä kautta lähinnä suomenruotsalaiseen kulttuuripiiriin, jonka yleiset arvostukset olivat 1920- ja 1930-luvulla yleisen hallitsevan porvarillisen kulttuurin tavoin patrioottiset ja nationalistiset. Colliander etsi tietään maailmansotien välisellä ajalla yhteiskunnassa, jonka koko eletty, vallitsevien merkitysten ja arvojen organisoima sosiaalinen prosessi oli sisällissodan jättämien arpien ja myös Neuvostoliiton pelon takia selvästi porvarillinen ja oikeistolainen, valkoisen Suomen hallitsema ja leimaama. Colliander ei syvätasolla näytä erottautuneen tämän kulttuuripiirin arvostuksista, vaikka ei oman perheensä sosiaalisen romahduksen

myötä tuntenut enää varauksetonta yhteenkuuluvuutta omaan en-tiseen säätyynsä tai porvarilliseen suomenruotsalaisuuteen. Maailmansotien välinen suomalainen yhteiskunta oli myös kulttuurisesti monin tavoin suuntautunut nimenomaan Saksaan, joten Collianderin yhteydet Saksaan eivät vakavasti loukanneet Collianderin lapsuusmiljöön ja kulttuuripiirin arvostuksia eivätkä olleet risti-riidassa yhteiskunnan yleisten arvostusten kanssa.

Sosiaalisen ryhmänmuodostuksen näkökulmasta Colliander liit-tyi maailmansotien välisenä aikana sellaisiin ryhmiin, joissa olivat keskeisiä myös sosiaaliseen miljööseen ja sukulaisuuteen palautuvat yhteydet Örnulf Tigerstedtiin ja Bertel Gripenbergiin, jotka olivat suomenruotsalaisen radikaalin oikeiston ja fasismin kärkihahmo-ja. Edellinen oli Collianderin serkku ja jälkimmäinen isän serkku. Suomenruotsalaiseen kulttuuripiiriin palautuivat myös yhteydet Bertel Appelbergin johtamaan Söderströmin kustantamoon. Sö-derströmin kustantamon kautta Collianderilla oli yhteys ”musta kaarti” -ryhmään, jossa toimi aktiivisesti samoja henkilöitä kuin suomenruotsalaisen radikaalin oikeiston, vuonna 1931 peruste-tun Aktiva Studentförbundetin ja vuonna 1937 perustetun *Svensk Botten* -viikkolehden, piirissä. Nämä edustivat saksalaisuuntausta Suomessa. Colliander ei itse ollut Aktiva Studentförbundetin jäsen, mutta hän julkaisi saksalaismyönteisiä tekstejä *Svensk Bottenissa*. Myöhemmin Colliander oli myös Örnulf Tigerstedtin ahkerasti kokoamien Euroopan Kirjailijaliiton jäsenten joukossa. Hän toimi syksyllä 1942 yhdessä Örnulf Tigerstedtin kanssa suomenruotsa-laisten edustajana kirjailijaliiton kokouksessa Weimarissa.

Örnulf Tigerstedtin ja Bertel Gripenbergin suhteissa sekä Ber-tel Appelbergin ympärillä kokoontuneessa ”mustassa kaartissa” oli poliittisen ja kirjallisen ryhmän tuntomerkkejä, kuten myös Col-lianderin kuulumisessa *Svensk Bottenin* kirjoittajakuntaan. Niitä voidaan pitää primaariryhminä (pienryhmiä, kontaktit henkilökoh-taisia, yhteenkuuluvuuden tunnetta). Collianderin osallistumisessa Travemünden kirjailijakodin sekä Euroopan Kirjailijaliiton toimin-taan oli puolestaan sekundaariryhmän tunnusmerkkejä. Kyse oli laajemmista organisaatioista, joiden kaikkia jäseniä ei välttämättä

henkilökohtaisesti tunnettu ja joihin yksilöllä saattoi olla löyhempi suhde. Ryhmille, joihin Colliander kuului oli ominaista Collianderin halu samastua ja tulla hyväksytyksi näissä ryhmissä, joten ne olivat hänen ajatusmaailmassaan tärkeitä viiteryhmiä. Collianderin yhdisti näihin ryhmiin osittain sukulaisuus, mutta erityisesti ammatillisesti kirjailijuus, joten niitä voi pitää myös hänen jäsenryhminään. Collianderilla oli näin ollen paitsi kontakteja suoraan kansallissosialistiseen Saksaan myös niihin piireihin, jotka Suomessa suhtautuivat myönteisesti kansallissosialistiseen Saksaan. Hänellä oli samankaltaisia poliittisia arvoja ja etuja kuin näiden ryhmien muillakin jäsenillä.

Tito Colliander älymystön fasismin ja kirjallisen fasismin edustajana

Sosiologisesta näkökulmasta tarkasteltuna Tito Collianderin myönteiseen suhtautumiseen natsi-Saksaan vaikuttivat Collianderin sosiaalisen miljöön moraalisen henkiset, kollektiiviset ja hierarkkiset elämänmallit, joita hän oli voinut omaksua sukunsa ja elämänpiirinsä arvoista ja normeista. Collianderin sosiaalisen miljöön ongelmat, jotka huipentuivat lokakuun vallankumouksen 1917 tuomiin muutoksiin, vaikuttivat siihen, että sosiaalisen ja taloudellisen epävakauden takia Collianderilla oli 1920- ja 1930-luvulla erityistä tarvetta löytää vastapainoksi epävakautta stabiloivia elementtejä. Vuonna 1934 näitä sosiaalisia ja taloudellisia elementtejä löytyi kansallissosialistisesta Saksasta ensin Travemünden kirjailijakodista ja sen jälkeen myös Euroopan Kirjailijaliiton piiristä. Collianderille suhteet Saksaan olivat myös erityisesti 1930-luvun loppua kohden ja sota-aikana kirjailijana taloudellisesti tuottoisia.

Collianderin kulttuuripiirin eli suomenruotsalaisten ja yleensä suomalaisen yhteiskunnan sotienvälisen ajan poliittiset tunnuksukset ja kulttuurinen suuntautuminen Saksaan edesauttoivat Collianderin myönteisen suhtautumisen syntyä kansallissosialistiseen Saksaan. Ryhmänmuodostuksen tasolla Colliander liittyi sekä jaettujen

arvojen että taloudellisten etujen takia juuri niihin tahoihin, jotka suomenruotsalaisten keskuudessa edustivat saksalaissuuntausta ja natsismi- ja fasismisympatioita Suomessa, kuten edellä mainitut Bertel Appelbergin Söderströmin kustantamon ”musta kaarti” sekä *Svensk Botten* -viikkolehden piiri. Collianderille suhteet Örnulf Tigerstedtiin ja erityisesti Bertel Gripenbergiin näyttelivät myös tärkeitä osaa. Hän ei olisi voinut irrottautua Saksa-myönteisyydestä vaurioittamatta samalla itselleen tärkeitä sosiaalisia suhteita ja vuorovaikutuksen kenttää.

Collianderilla oli paljon syvemmät siteet kansallissosialistiseen Saksaan kuin mitä aiemmin on ollut yleisemmin tiedossa. Poliittisen sosialisoinnin näkökulmasta Collianderin edustamat arvot sekä konkreettiset poliittiset yhteydet ja taloudelliset edut, joita hän sai Saksasta, liittivät hänet 1930- ja 1940-luvulla poliittiseen oikeistoon, joka eri tavoin ihannoiti ja kannatti fasistista ja/tai kansallissosialistista järjestelmää ja aatemaailmaa. Collianderille läheisiä toimijoita ja vaikuttajia olivat Örnulf Tigerstedt ja Bertel Gripenberg. Colliander voidaan hyvin perustein laskea samaan ryhmään kuin Tigerstedt ja Gripenberg, joita esimerkiksi Silvennoinen, Tikka ja Roselius tituleerivat suomalaisen ”fasistisen älymystön” edustajiksi ja Tarmo Kunnas puolestaan ”kirjallisen fasismin” edustajiksi.⁵⁶²

Fasismien käsitteen näkökulmasta Collianderille oli ominaista eri yhteyksissä ilmaistujen anti-intellektuaalisten, kollektiivisten, hierarkkisten, ja militaaristen arvojen hyväksyminen sekä antimarxilaisuus, antidemokraattisuus ja antiliberaalisuus. Colliander myös vähätteli juutalaisten kohtelua (vaikka ei ollut ainakaan avoin antisemitisti), poliittista mielipiteen vapautta ja väkivaltaa Saksassa, hyväksyi vahvan (orgaanisen, korporatiivisen) valtion idean ja yhteiskuntaluokkien uudelleenjärjestelyn ja vahvan johtajan, fantastisen ja nerokkaan Hitlerin. Collianderin mielestä länsimainen sivilisaatio oli rappion tiellä, mutta toisaalta hän ihannoiti elämänoimaa ja vahvuutta ja esteettistä idealismia ja toivoi nimenomaan

562 Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 311–312, 319; Kunnas 2013, 608–609.

Hitlerin natsi-Saksan voittoa sodassa. Näitä piirteitä tuli esiin Collianderin aikalaisteksteissä ja erityisen suorasukaisesti Collianderin ja Bertel Gripenbergin välisessä kirjeenvaihdossa.⁵⁶³

Poliittisen sosialisoinnin kannalta Collianderin 1930- ja 1940-luvulla edustamat arvot ja nauttimat edut liittivät hänet läheisesti kansallissosialistiseen Saksaan. Colliandera voidaan hyvin perustein kutsua Tigerstedtin ja Gripenbergin tavoin suomalaisen fasistisen älymystön tai kirjallisen fasismin edustajaksi. Olemassa olevat dokumentit osoittavat, että Collianderin kutsuminen esimerkiksi vain hyväuskoiseksi idealistiksi, hierarkkista yhteiskuntaa haikailevaksi konservatiiviksi, oikeistoradikaaliksi, antimarxilaiseksi bolsevismin vastustajaksi, Saksan ystäväksi tai taloudelliseksi opportuniksi ja niin edelleen eivät kuvaa riittävästi hänen poliittisen asennoitumisensa luonnetta ja hänen sitoutuneisuuttaan kansallissosialistiseen Saksaan, siis aikaan ensimmäisistä kontakteista Travemünden kirjailijakotiin vuodesta 1934 vuoteen 1944, jolloin saman vuoden syksyllä myös virallinen Suomi irtaantui välirauhansopimuksen myötä suhteistaan Hitlerin Saksaan.

Tito Collianderin myöhempi tulkinta omasta poliittisesta toiminnastaan

Collianderin suhdetta kansallissosialistiseen Saksaan tarkasteltaessa tutkijalla on tietty todistamisen taakka harteilleen, osaksi koska Colliander ei – kuten Waltä on painokkaimmin todennut⁵⁶⁴ – riittävästi tai kattavasti eritellyt omaa suhdettaan Hitlerin Saksaan. Elina Virtanen on toisaalta arvioinut, että suomalaisten suhde Kolmanteen valtakuntaan on ollut ”arka ja monin tavoin peitelty aihe”. Tutkimuksenkin piirissä vasta 2010-luvulla alkoi ilmestyä uudenlaisia tutkimuksia, joissa esitettiin aiemmasta poikkeavia näkökulmia

563 Fasismin käsitteestä Paxton 2004, 41, 218; Sundström 2007, 21–41; Griffin 2020, 80–95; Swanström 2022, 511–513.

564 Ks. osio I ”Tito Colliander ja kansallissosialismi tutkijoiden silmin”.

ja uusia keskustelunavauksia.⁵⁶⁵ Colliander kuvasi muistelmiensa kuudennessa ja seitsemännessä osassa Saksaa. Hän kertoi kuitenkin lähinnä vain ensimmäisestä matkastaan vuonna 1934, mutta ei lainkaan kahdesta muusta matkasta eikä myöskään merkittävistä taloudellisista kytköksistään Saksaan.

Collianderin ensimmäisen matkan kuvauksista kävi ilmi, että Colliander piti itseään epäpoliittisena henkilönä, että hänelle olivat tärkeitä ihmiset, ei poliittinen järjestelmä, ja että Saksassa ympäristön optimistisuus sai hänet innostumaan mutta ei kansallissosialismi sinänsä. Colliander kyllä myönsi, että Saksan vierailu oli ”ett slags befrielseprocess”, mutta hän tarkoitti tällä lähinnä jokapäiväisiä tuttavuuksiaan ja suhdettaan saksalaisuuteen yleensä.⁵⁶⁶ Collianderille oli ominaista erotella toisistaan eräänlainen elämismaailma ja systeemi, aivan kuten kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda erotti toisistaan kulttuurin ja politiikan. Colliander suhtautui omasta mielestään myönteisesti edelliseen mutta ei jälkimmäiseen. On kuitenkin problemaattista sanoa, voidaanko tällaista dikotomiaa edes teoriassa saatikka käytännössä tehdä, sillä eivätkö elämismaailma ja systeemi käytännössä aina vaikuta toinen toisiinsa. Ei ole teorioista ja systeemeistä vapaata elämismaailmaa, eikä teorioita ja systeemejä, jotka eivät olisi osa jotain elämismaailmaa.⁵⁶⁷

Colliander jätti jälkeensä kertomatta asioita suhteestaan kansallissosialismiin ja myös muutti asioiden alkuperäistä merkitystä ja kontekstia, kun hän muuten sivusi Saksaa sekä sota-aikaan liittyviä vaiheita. Esimerkkinä voidaan mainita Collianderin muistelmissaan kertoma keskustelu saksalaisen kirjailijan Gerhard Schumannin (1911–1995) kanssa. Colliander kertoi kyllä tavanneensa kyseisen Schumannin ensi kerran Travemünden kirjailijakodissa mutta ei sitä, että kyseinen keskustelu käytiin sodan aikana Weimarin kirjailijakokouksessa syksyllä 1942. Colliander ei katsonut aiheelliseksi mainita keskustelun paikkaa tai ajankohtaa eikä koko

565 Virtanen 2018, 18, 47–50.

566 Colliander 1971, 107–118.

567 Kusch 1986, 222.

Weimarin kirjailijakokousta.⁵⁶⁸ Muistelmissa hän sijoitti sen myös erilleen varsinaisten sota-aikojen kuvauksesta. Saatavilla olevasta teoksen käsikirjoituksesta ilmeni kuitenkin sekä paikka että ajan-kohta, joista voi päätellä, että kyse oli nimenomaan vuoden 1942 vierailusta Saksaan ja siten Weimarin kirjailijakokouksesta: ”Vi råkades i Tyskland vid tiden för Stalingrad [...]”⁵⁶⁹

Schumannin puheet lähitaistelusta ja selviytymisestä sodassa, jotka Colliander irrotti historiallisesta kontekstistaan ja rinnasti hengelliseen taisteluun ja kamppailuun, saavat toisenlaisen merkityksen, kun oikeana historiallisena kontekstina ei ollutkaan kirjailijaveli Travemündessä kesällä vuonna 1934 tai 1937 vaan sota-aikana Weimarissa vuonna 1942. Kyseessä oli myös tunnustettu kansallissosialistinen kirjailija, jolla oli ollut useita hallinnollisia virkoja ja keskeinen asema kulttuurielämässä koko natsi-Saksan ajan ja joka vieläpä palveli sodan lopussa upseerina SS:n päämajassa SS-Hauptamtissa. Sodan loputtua Gerhard Schumann joutuikin liittoutuneiden denatsifikaatiotoimien kohteeksi ja hänet arvioitiin käsitteellä ”Mitläuferin” eli yhteistoimintamies tai myötäilijä. Se oli melko lievä rangaistus 5-portaisen asteikon toiseksi alin, mutta rajoitti kuitenkin esimerkiksi matkustamista, ammatillisia ja poliittisia oikeuksia ja sisälsi sakkoja. Jos tähän prosessiin ei suostunut, seurauksena saattoi olla este esimerkiksi valtion tai yliopiston virkaan pääsemiseen tai siihen palaamiseen.⁵⁷⁰

Denatsifikaatiossa arviointiasteikko oli luonteeltaan juridinen. Se perustui henkilön rikosoikeudellisen vastuun arviointiin. Tässä tutkimuksessa ja Tito Collianderin poliittiseen sosialisointoon perustuvassa arvioinnissa kyse on enemmän arvojen ja etujen synnyttämästä sosiaalisesta ja poliittisesta toiminnasta. Kyse on pikemmin poliittisesta filosofiasta. Jos lähdetään liberaalin

568 Colliander 1973, 156–159. Gothóni viittasi myös Collianderin keskusteluun Schumannin kanssa ja sijoitti sen Collianderia mukaillen Travemündeeseen. Gothóni 2021, 194.

569 Nygård 1984, 82

570 Bartels 2009, 284–289. Denatsifikaatiosta ja sen hyödyllisyydestä Kershaw 2023, 305.

demokratian ideasta, länsimaiden oikeusperiaatteissa on laajalti hyväksytty brittifilosofi J. S. Millin (1806–1873) jo teoksessaan *On Liberty* (1859) esittelemä ”vahinkoperiaate”, jonka mukaan ainoa peruste rajoittaa yksilön vapautta on toisille aiheutetun vahingon estäminen.⁵⁷¹ Tästä näkökulmasta Collianderin tai kenen tahansa fasismin ja kansallissosialismin kannattaminen kuuluu ajatuksen- ja mielipiteenvapauden piiriin. Fasismin ja sen kannattamisen kategorinen kieltäminen lailla sotisi mitä ilmeisimmin näitä perusoikeuksia vastaan. Toisaalta on vaikeaa tulkita, mikä kulloinkin on yhteiskunnassa liian haitallista.⁵⁷²

Collianderille oli ominaista, että hän saattoi myöhemmin yksikantaan ja sen enempää selittelemättä kiistää yhteytensä kansallissosialismiin, aivan kuin hän olisi tuhtunut koko aiheen käsittelystä ja mahdollisista syytelyistä eikä siksi halunnut kertoa tarkemmin koko asiasta tai perustella itseään selvemmin. Esimerkiksi *Helsingin Sanomien* haastattelussa vuonna 1977 Colliander oli sitä mieltä, että hänet oli ymmärretty väärin, jos häntä oli pidetty natsismin kannattajana: ”Minua ovat jotkut ymmärtäneet väärin. Ruotsalaiset väittivät minua isänmaani petturiksi, kun kirjoitin Hitleristä ja natsismista ennen sotaa. En ole koskaan ollut natsismin kannattaja, kuinka olisin voinutkaan.”⁵⁷³ Silmiinpistävä oli Collianderin muistelmiensa viimeisessä osassa esittämä saksalaisen 1930-luvun nuorison ihanteellisuuden ironisointi, syyllistyyhän hän itsekin aikalaisdokumenttien mukaan samankaltaiseen kritiikittömään ihanteellisuuteen.⁵⁷⁴

571 Mill ei muotoillut varsinaisesti yhtä ”vahinkoperiaatetta”. Hänellä oli kaksikin maksimiä. Mill 2024, 147. Teuvo Teivainen on luonut Millin ajatusten pohjalta muotoilun: ”Kaikilla tulee olla vapaus tehdä, mitä huvittaa, niin kauan kuin siitä ei aiheudu liiallista haittaa muille.” Teivainen 2024, 10.

572 Tulkinnoista, mistä kulloinkin on yhteiskunnassa liiallista haittaa ks. Teivainen 2024, 12–14. Poikkeuksellisesti ei-konservatiivisesta lähtökohdasta kumpuavasta kritiikistä liberalistis-humanistista perintöä kohtaan, koska se ei huomioi riittävästi kulttuurieroja ks. Malkki 2012, 72–81.

573 Väinämö, *Helsingin Sanomat* 4.6.1977. Vrt. Colliander 1973, 92–93.

574 Colliander 1973, 133–134.

Collianderin suhteessa kansallissosialismiin voi nähdä ikävästä asiasta puhumisen välttelyä, vähättelyä ja vaikenemista. Olemassa olevat dokumentit sekä useiden tutkijoiden ja kirjoittajien samansuuntaiset huomiot osoittavat, että Collianderilla oli syvämpi ja omakohtaisempi suhde kansallissosialistiseen Saksaan kuin hän oli itse valmis näkemään. Voidaan aiheellisesti pohtia, kuinka tiedostettua ja siten saatavilla hänelle itselleen sitoutuminen natsi-Saksaan oli. Tahallinen tai tahaton muistamattomuus on ehkä enemmän psykologinen kuin sosiologinen ilmiö, mutta sillä voi olla sosiaalisia syitä. Esimerkiksi ulkomailla koetut ja yksityiskirjeissä esitetyt asiat voi helpommin unohtaa tai työntää syrjään. Collianderia ei liittynyt kansallissosialismiin myöskään esimerkiksi virallinen jäsenyys puolueessa, josta olisi voinut joutua julkisesti vastuuseen vaan pikemmin poliittiseen sosialisatioon liittyneet arvot ja edut. Poliittisen sosialisatian näkökulmasta ei ole kuitenkaan merkityksellistä vain se, mitä henkilö on ollut valmis kannattamaan virallisesti esimerkiksi puolueissa, vaan myös se, minkälaisiin viiteryhmiin on kuulunut, mihin on suhtautunut myönteisesti, mitä on arvostanut ja mitä on pitänyt ”toivottavana” yhteiskunnallisena kehityksenä.

Eräänlaisen indisiotodistuksen, jonka perusteella voidaan tehdä johtopäätöksiä Collianderin poliittisesta sitoutuneisuudesta sodan aikana ja sitä ennen, antoivat eräät hänen artikkelinsa heti sodan jälkeen, joissa Colliander sanoutui irti kaikenlaisista sidonnaisuuksista. Ne voidaan nähdä vastareaktioina ja irtiottoina omasta lähi-menneisyydestä myös poliittisessa mielessä. Colliander ilmeisesti otti etäisyyttä entisiin poliittisiin aatteisiin ja ihanteisiin, mutta vasta sodan jälkeen, ja ilmaisi sen, kuten hän teki aiemmissa poliittisluonteisissa artikkeleissaan, epäsuorasti tai verhosi yleiseksi puheeksi kulttuurista ja tässä tapauksessa taiteesta ja taiteilijan vapaudesta. Artikkeleissaan ”Konstnären och tidsproblemen” (1945) ja ”Den obegripliga konstformen” (1946) Colliander puolusti voimakkaasti taiteilijan vapautta, riippumattomuutta ja sitoutumattomuutta. Collianderin mukaan taiteilijan erityistä elämänilmaa oli

sisäinen ja ulkoinen vapaus. Taiteilija sai ja hänen pitikin kääntää selkensä yhteiskunnallisille probleemoille.⁵⁷⁵

Valvontakomission aikaisessa sodanjälkeisessä Suomessa alkoivat aivan uudet poliittiset ajat, joihin sopeutuminen sai monenlaisia muotoja. Väli rauhan sopimuksen mukaan kaikki hitleriläismielliset (fasisminluonteiset) järjestöt ja lehdet oli lakkautettava. Edessä olivat ankarat ajat rauhansopimuksen ehtojen täyttämiseksi. Tilanteen voi nähdä siten, että Collianderin entiset sidonnaisuudet Saksaan katkesivat ja murentuivat. Myös Collianderin poliittiset ryhmät Suomessa hajosivat tai ainakin hajaantuivat. Örnulf Tigerstedt muutti Ruotsiin, Bertel Gripenberg kuoli 1947. Ei ollut enää avointa tilaa ”mustan kaartin” tapaisten ryhmien ylläpitämille asenteille, arvoille ja maailmankuvalle. Collianderin voi kuvitella joutuneen sekä sosiaaliseen että henkiseen tyhjiöön, joka vain odotti täyttymistään, mikä käytännössä tapahtuikin, mutta tällä kertaa kokonaan ortodoksisen uskonnollisuuden merkeissä. Collianderin problemaattinen suhde sitoutumisen ja sitoutumattomuuden välillä jatkui, mutta ei kuitenkaan enää poliittisessa viitekehyksessä.

Problemaattisuudella viitataan tässä Collianderin edellä esiin tulleisiin vaiheisiin sitoutumisessa ortodoksisen kristillisyyteen. 1950-luvulla Colliander päätyi sodan jälkeisen lyhyen taiteilijan vapautta ja riippumattomuutta korostaneen vaiheen jälkeen siihen, että kulttuuri ja taide sekä kristinusko olivat yhteensopimattomia. Kirjailijan työväline oli mielikuvitus ja kristityn mielen vaikeneminen ja sammuttaminen. Colliander lopetti kirjailijantyönsä. Holmberg ja Löytty käyttivätkin Collianderin sodan jälkeisestä uskonnollisen aktivoitumisen vaiheesta kuvaavaa ilmaisua ”fundamentalistinen into”.⁵⁷⁶ Colliander opiskeli ortodoksisessa pappisseminaarissa ja toimi sitten opettajana ja ortodoksisena hengellisenä kirjailijana. Tästä näkökulmasta Colliander vaihtoi älymystön fasismin tai kirjallisen fasismin uskonnolliseen radikalismiin ja asketismiin. Collianderin ”askeettinen” vaihe, kuten Hernberg sitä

575 Colliander (1945), *Nya Argus* 10/1945 ja Colliander (1946), *Nya Pressen* 6.11.1946.

576 Holmberg ja Löytty 2020, 163.

kutsui, kuitenkin päättyi 1960-luvulle tultaessa ja hän palasi taiteen ja kaunokirjallisuuden pariin ja suhtautui aiempaa avoimemmin kulttuuriin ja taiteeseen. Tätä vaihetta edusti hänen muistelmasarjansa (1964–1973), jonka aloitti teos *Bevarat* (1964), suomeksi nimellä *Lapsuuden huvilat* (1967).⁵⁷⁷

577 Hernberg 1989, 166–172; Holmlund 1992b, 110–119; Gothóni 2021, 219–225 ja 228–231.

Intellektuellit ja totalitarismi

Paul Hollander oli paitsi akateeminen tutkija myös ehkä osin omaelämäkerrallisista syistä totalitaarisen hallinnon voimakas vastustaja. Hän pakeni Unkarista Yhdysvaltoihin vuonna 1956 sen jälkeen, kun Neuvostoliitto kukisti panssarivaunuineen Unkarin kansannousun. Myös hänen tuotantonsa keskeinen teos *Political Pilgrims* edusti älymystö- tai intellektuellikritiikkiä, jonka kohteena olivat nimenomaan totalitaarista hallintoa toiminnallaan tukeneen akateemisen ja taiteellisen älymystön edustajia, kuten kirjailijoita, taiteilijoita, tutkijoita ja journalisteja. Hahmottelen tässä luvussa vielä, minkälainen kuva avautuu Collianderin poliittisesta toiminnasta, kun sitä tarkastellaan siitä näkökulmasta, minkä eräät muut intellektuelleja analysoineet tutkijat ovat antaneet älymystön toiminnasta suhteessa totalitaarisiin hallintoihin. Tarkastelemme myös, miltä Collianderin toiminta näytti, jos sitä vertaillaan muun kirjallisen älymystön ajatteluun ja toimintaan Suomessa 1930- ja 1940-luvulla.⁵⁷⁸ On kuitenkin syytä painottaa, että tämän luvun tarkoitus ei ole antaa intellektuellien toiminnasta Euroopassa eikä Suomessa mitään kattavaa kuvaa vaan ainoastaan kerätä lopuksi keskitetysti yhteen tämän tutkimuksen älymystöä koskevat teemat ja samalla luoda laajempaa kontekstia Tito Collianderin toiminnalle. Collianderin yhteydet kansallissosialismiin saavat ehkä valaisua, kun niitä verrataan joidenkin muiden älymystön edustajien ajatteluun ja toimintaan suhteessa totalitaarisiin aatteisiin.

578 Ks. aiheesta myös osio I luku ”Intellektuellien rooli ja romanttisen rakkauden ihanne”.

Brittiläinen historiantutkija ja kirjailija Paul Johnson kävi läpi teokseensa *Intellectuals* (1988) länsimaisten intellektuellien elämäkertoja aina Jean-Jacques Rousseasta (1712–1788) toisen maailmansodan jälkeiseen aikaan, jolloin hän kiinnitti huomiota esimerkiksi englantilaisiin intellektuelleihin George Orwell, Evelyn Waugh ja Cyril Connolly. Heistä vain Orwell, joka sodan jälkeen julkaisi muun muassa tunnetut dystopiakirjansa *Eläinten vallankumous* (*Animal Farm*, 1945) ja *Vuonna 1984* (*Nineteen Eighty-Four*, 1949), sai poliittisessa ajattelussaan ja toiminnassaan synninpäästön Johnsonin kriittisen katseen alla. Johnson oli siis tässä suhteessa samoilla linjoilla kuin Paul Hollander, joka myös piti Orwellia riittävän hyvänä esimerkkinä kriittisestä intellektuellista.⁵⁷⁹ Johnson sanoi yhtyvänsä tietynlaiseen avoimeen skeptismiin, mitä tuli intellektuelleihin yleensä. Intellektuellit eivät olleet hänen mukaansa sen viisaampia ohjaajia tai hyviä esimerkkejä kuin vanhan ajan puoskarit tai papit. Johnsonin mukaan intellektuellit eivät ole olleet individualisteja tai nonkonformisteja vaan ryhmänä usein ultrakonformisteja, jotka ovat etsineet niiden piirien hyväksymistä, joista he ovat riippuvaisia ja joita he arvostavat. Johnsonin mukaan intellektuellien erityinen ongelma on, että he liian usein ovat asettaneet ideat ihmisten edelle. Hänen mielestään ideoiden tyrannia onkin kaikista despotismin muodoista pahinta.⁵⁸⁰

579 Hollanderin ja myös Johnsonin kiittelemästä George Orwellista ja hänen tyylistään on hyvä esimerkki kirjoitus ”Totalitaristisen tulevaisuuden näkymiä”, alaotsikkona ”Vuoden 1942 vaiheilla”. Siinä Orwell esitti kaksi skenaariota, epistemologisen ja yhteiskunnallisen, fasismien tulevaisuudesta: “[...] vuonna 1925 tämänhetkinen maailma olisi vaikuttanut painajaiselta, jonka on mahdotonta toteuttaa. Sellaiselta kauhukuvia vilisevältä maailmalta, jossa musta voi olla huomenna valkoista ja eilispäivän sään voi muuttaa mahtikäskyllä, meitä suojelee kaksi asiaa. Toinen on se, että riippumatta siitä, missä määrin totuuden kiistää, se jatkaa olemassaoloaan selkämme takana, eikä sitä voi vahingoittaa samalla tavalla kuin vaikkapa jotakin sotakoneistoa. Toinen on puolestaan se, että niin kauan kuin maapallolla on alueita, jotka säästyvät valloitukselta, liberaalinen perintö on pidettävä hengissä. Mikäli fasismi tai vaikkapa fasismien eri muodot onnistuvat valloittamaan maailman, nuo kaksi suojelevaa tekijää lakkaavat olemasta.” Orwell 2024, 68–69. Fasismien kannattajien näkökulmasta Orwellin puhe oli epäilemättä vain vapauden kaapuun puettua brittiläisen imperiumin puolustusta.

580 Johnson 1988, 342.

Johnson analysoi teoksensa viimeisessä luvussa ”The Fligt of Reason” intellektuellien suhdetta väkivaltaan, jota myöskään George Orwell ei kyennyt täysin välttämään, koska hän osallistui oman maansa ulkopuolella vapaaehtoisesti vuosina 1936–1939 käytyyn Espanjan sisällissotaan. Johnson piti väkivaltaa – poliittisen utopismin, hedonismin ja varsinkin irrationalismin ohella – heidän keskeisimpänä ongelmanaan. Käytännössä intellektuellit ovat Johnsonin mukaan olleet aika ajoin kannattamassa tai hyväksymässä käsitystä, jota hän nimitti ”välttämättömän murhan syndroomaksi” (*Necessary Murder Syndrome*). Esimerkkinä Johnson käytti useiden intellektuellien, kuten amerikkalaisen kielitieteilijä Noam Chomskyn, ajatuksia. Chomsky tuli tunnetuksi esimerkiksi kritiikittömästä suhteestaan Kamputsean khmerhallintoon, joka yritti Pol Potin johdolla 1976–1979 huonolla menestyksellä tehdä maasta jonkinlaisen agraarisen utopian. Johnsonin teoksen kriittinen loppupäätelmä olikin, että monien intellektuellien elämästä ja ajattelusta huokui synkkä ilmapiiri, älyllinen oikosulku, jota hän kutsui termillä ”pako järjestä” (*Flight of Reason*).⁵⁸¹

Älymystöä analysoivasta kirjallisuudesta voidaan mainita havainnollisena esimerkkinä myös ranskalaisen filosofin ja kirjailijan Bernard-Henri Lévyyn teos *Les Aventures de la liberté. Une histoire subjective des intellectuels* (1991). Teoksessaan Lévy kritisoi ranskalaisia intellektuelleja ja löysi heille yhteisiä piirteitä niistä intellektuelleista, jotka 1920- ja 1930-luvulla lähtivät seuraamaan fasismin ja natsismin houkutusia. Nämä aatteet olivat Lévyyn teorian mukaan kommunismin rinnakkaisilmiöitä. Intellektuelleja, joilla oli yhtymäkohtia maailmansotien välisen ajan oikeistolaisiin virtauksiin, olivat esimerkiksi kirjailijat Pierre Drieu La Rochelle, Louis-Ferdinand Céline ja Robert Brasillach.⁵⁸² Toisen maailmansodan ja saksalaismiehityksen aikana näistä miehistä tuli yhteistoimintamiehiä. Sodan jälkeen fasistisen älymystön kadotessa kuvasta kommunismi sai puolestaan intellektuellien keskuudessa uuden,

581 Johnson 1988, 337, 341.

582 Vrt. Kunnas 1972, 9–15.

entistäkin voimakkaamman sijan. Mitkä syyt sitten saivat niin monet intellektuellit omaksuma totalitaarisia aatteita? Lévy löysi heidän ajatusmaailmastaan eräitä yhteisiä piirteitä:

1. Unelma uudesta yhteiskunnasta ja uudesta ihmisestä, joka olisi kehnon nykyihmisen täydellinen vastakohta.
2. Nuoruuden, fyysisen voiman, Elämän palvonta, joka juontuu vuosisadan alun vitalismista. Kirjailijat haltioituivat katsellessaan terveiden, vahvaraajaisten (ja anti-intellektualistien) nuorukaisten marssimista.
3. Unelma ehdottomasta puhtaudesta, Pahan kertakaikkisesta pois juurimisesta, mikä velvoittaa tuhoamaan kaikki Pahan edustajat.
4. Aatteen irrationaalinen, uskonnollinen luonne.⁵⁸³

Lévyn esittelemät intellektuelleja houkuttelevat piirteet käyvät varsin hyvin yksiin tässä tutkimuksessa esitettyjen Paul Hollanderin poliittisen pyhiinvaelluksen tuntomerkkien kanssa, kuten puhtauden, terveyden (moraalisuuden), ihanteellisuuden, optimismin (utopia) sekä kollektiivisuuden ja anti-intellektuaalisuuden kanssa. Tämän tutkimuksen pohjalta piirteiden joukkoon voitaisiin vielä lisätä kärsimyksen ja menetyksen kokemukset ja niiden käsittelyn synnyttämä idealisointi tai kaunistelu. Totalitaarisia aatteita kannattaneiden intellektuellien ajatusmaailmasta voidaan siten löytää yllättävän paljon yhtäläisyyksiä. He eivät ole aina olleet, kuten Maija Lehtonen huomautti, vastuullisia ja itselleen asettaman tehtävän tasalla, joihin Lehtosen mukaan tulisi kuulua muun muassa päivän kysymysten älyllinen analyysi, kliseiden ja dogmien

583 Lévy 1991, 435–475. Vrt. Lehtonen, Maija 1992, 293–295. Yrjö Ahmavaara nosti myös esiin eurooppalaisia intellektuelleja, jotka olivat totalitaaristen aatteiden johdonmukaisia kriitikkoja Englannissa, kuten mainittu George Orwell sekä Tom Stoppard ja Malcolm Muggeridge sekä Ranskassa Raymond Aron, Emmanuel Le Roy Ladurie ja Jean-Francois Revel. Ahmavaara 1987b, 269–275.

kyseenalaistaminen sekä asioiden kompleksisuuden osoittaminen.⁵⁸⁴ Ranskassa paljon julkisuudessa esiintyvien ja siten mielipiteitä ohjaavien intellektuellien kritiikin perinnettä jatkoi 2000-luvulla esimerkiksi riippumatonta ja dekonstruoivaa ”ei-filosofiaa” korostanut filosofi François Laruelle.⁵⁸⁵

Kuten alussa todettiin, Aleksander Gellan mukaan käsite *intellektuelli* syntyi Venäjällä ja ensimmäinen, joka käytti termiä oli puolalainen kirjailija ja filosofi Bronisław Trentowski vuonna 1844. Gella esitti, että Venäjällä ja Puolassa älymystö syntyi porvariston kasvaessa entisestä taloudellisesti ja poliittisesti syrjäytyneestä yläluokasta. Älymystön asemalle oli alusta asti luonteenomaista poliittinen ja ideologinen etäisyys sekä hallitsevaan yläluokkaan että kasvavaan porvaristoon. Gellan analyysissä älymystön funktionaaliset määritelmät korostivat älymystön jäsentä henkilönä, joka osallistui kulttuuristen tuotteiden luomiseen, välittämiseen ja hallintointiin. Attribuutiiviset määritelmät identifioivat henkilön älymystön jäseneksi ammatin, tulojen, sosiaalisten suhteiden perusteella. Historialliset määritelmät yhdistivät älymystön jäsenet tiettyihin aikoihin ja paikkoihin liittyviin historiallisiin tapahtumiin. Gella pyrki itse luomaan strukturaalisen määritelmän älymystölle. Sen mukaan älymystön kohtalona oli olla taloudellisesti osa keskiluokkaa, jonka sosiaalisilla tikapuilla se muodosti muiden tavoin yhden omaa etuaan ajavien ryhmän. Toisin kuin Venäjällä, jossa vuoden 1917 jälkeen tai Puolassa, jossa vuoden 1945 jälkeen ei syntynyt keskiluokkaa, lännessä keskiluokka muodosti porvarillisen luokan, joka dominoi yhteiskuntaa. Siten älymystö, vaikka se periaatteessa jakoi porvariston sosiaalisen statuksen, pyrki jatkuvasti myös kohottamaan omaa asemaansa korostamalla vastakohtaisuuttaan keskiluokan mentaliteettiin ja elämänarvoihin.⁵⁸⁶

584 Lehtonen, Maija 1992, 295. Uuden ihmisen ja ihanteellisen yhteiskunnan luomisesta vrt. Overy 2005, 261–264. Idealismin, hyvien tarkoitusten ja totalitarismin ongelmallisesta yhteen kietoutumisesta Lauerma 2009, 110.

585 Keskustelusta ja sen arvioinnista esim. Mui & Murphy 2017, 35–56.

586 Gella 1987, 24–28.

Älymystölle onkin ollut vaikea löytää luokkarakenteessa paikkaa. Niinpä esimerkiksi Karl Mannheim klassisessa analyysissään *Ideologie und Utopie* vuodelta 1929 kuvasikin intellektuelleja ”suhteellisen luokattomaksi” ja ”vapaasti liikkuvaksi (*freischwebend*) älymystöksi”.⁵⁸⁷ Tästä epävarmasta, huojuvasta sosiaalisesta ja monesti heikosta taloudellisesta asemasta oli seurauksena, että älymystön jäsenillä oli erityisiä tarpeita liittyä sellaisiin poliittisiin tai sosiaalisiin virtauksiin tai liikkeisiin, joiden he kuvittelivat olevan itselleen edullisia ja jotka kohottivat heidän omaa asemaansa ja arvoansa suhteessa muihin ja erityisesti keskiluokkaan.⁵⁸⁸ Ranskalaisen sosiologi Pierre Bourdieun kritiikki intellektuelleja kohtaan ei johtunutkaan niinkään siitä, että he kamppailivat keskiluokan tavoin, vaan siksi, että he toisin kuin useimmat muut ryhmät pystyivät Bourdieun mukaan luomaan kuvan siitä, että he olivat kaikenlaisen symbolisen taistelun ja voitontavoittelun yläpuolella.⁵⁸⁹ Sosiaalisen aseman epävakauden ohella intellektuellien toiminnan yleisiksi syiksi, joihin he ovat reagoineet, on esitetty myös muita yhteiskunnallisia syitä, kuten kuin modernin kaupungistuneen yhteiskunnan yleinen kompleksisuus, sekularisaatio, kaupallisesta kulutusyhteiskunnasta vieraantuminen, yhteiskunnan epäkohdat ja yhteiskunnan arvopohjan ja poliittisten auktoriteettirakennelmien heikkeneminen.⁵⁹⁰

Sosiaalinen romahdus ja fasismin lumous

Tämän tutkimuksen alussa esitettiin arvioita siitä, minkälaiset ihmiset erityisesti kannattivat natsismia. Mitään yksimielisyyttä asiasta ei ole vallinnut. Pohdittakoon vielä lopuksi tämän Tito Colliandera käsittelevän tutkimuksen pohjalta, mitkä tekijät ovat voineet houkutella kannattamaan fasismia ja natsismia. Kuten on jo todettu,

587 Jansson 1981, 101.

588 Hollander 1981, 54.

589 Roos 1983, 13.

590 Hollander 1981, 401–402.

Hitleriä eivät kannattaneet erityisesti mitkään yhteiskunnan ”outsiderit” tai itsensä voimakkaasti uhatuksi kokeneet vaan kannatus oli laajaa eri yhteiskuntaryhmissä. Kansallissosialismille oli luonteenomaista, että se pystyi mobilisoimaan liikkeelle miltei koko yhteiskunnan ja vetoamaan hyvinkin erilaisiin yhteiskunta- ja ihmisryhmiin. Kansallissosialismin kannattajista pystytään siten tuskin luomaan mitään yleistä selittävää teoriaa. Myös ajan älymystö muodostui niin heterogeenisesta joukosta ihmisiä, että sen perusteella on tuskin mahdollista luoda mitään yleistä teoriaa, joka selittäisi heidän toimintansa ja aktiivisen suhteensa kansallissosialismiin. Jäljelle jäävät kaikkeen poliittiseen sosialisointiin liittyvät arvot ja edut sekä yksittäistapaukset, joista nuo edut ja arvot voidaan yrittää analysoida esiin.

Voidaan yrittää löytää sosiaalisia syitä, jotka auttavat ymmärtämään Tito Collianderin myönteistä suhdettaan kansallissosialismiin. Toisaalta nämä sosiaaliset syyt tuskin tarjoavat mitään yleistä teoriaa ja selitystä sille, miksi ihmiset kannattivat kansallissosialismia. Collianderin sosiaalisista syistä ei siten voi päätellä, että hän ja hänenlaisensa ihmiset tilaisuuden tullen välttämättä ryhtyisivät kannattamaan kansallissosialismia tai vastaavia ääri-ilmiötä. Yksittäistapauksena Colliander voi kuitenkin herättää pohtimaan, vaikuttivatko hänen myönteisiin asenteisiinsa fasismia kohtaan vain työntävät ja vetävät niin sanotut ”positiiviset”, arvoihin ja etuihin liittyneet syyt, vai myös niiden ohella sosiaalisessa taustassa vaikuttaneet niin sanotut ”negatiiviset”, traumaattiset syyt. Collianderille sosiaalisen trauman merkittävin aiheuttaja oli lokakuun vallankumous 1917 ja sen vaikutukset hänen elämäänsä. On yleisemmin todettu, että Venäjän keisarivallan luhistuminen oli isku erityisesti aatelille, sillä aateli ja monarkia olivat sidoksissa toisiinsa.⁵⁹¹ Eriytyisen suurena tämän iskun voi nähdä ulottuvan Suomessa niihin säätyläisiin, jotka olivat Venäjän keisarivallan palveluksessa, kuten Tito Collianderin isä sotilaana ja upseerina. Venäjän monarkian

591 Snellman 2020, 448.

luhistuminen vei voimakkaimmin mukanaan välittömästi keisaria palvelleiden ja heidän perheidensä sosiaaliset ja taloudelliset edut.

Silmiinpistävän moni ruotsinkielisistä fasismin kannattajista oli peräisin yläluokasta. Esimerkiksi Lauri Hyvämäki viittasi Bertel Gripenbergin toiminnan taustalla vaikuttaneeseen yläluokan ja ruotsalaisuuden poliittis-sivistykselliseen tappioon 1900-luvun Suomessa, mihin Gripenberg olisi reagoanut.⁵⁹² Myös Waltä totesi, että kasvavan teollistumisen ja kaupungistumisen uhatessa vanhoja ruotsinkielisiä saarekkeita Suomessa Örnulf Tigerstedt kääntyi elitismiin ja äärioikeistolaisuuden puoleen.⁵⁹³ Matti Klingen sanoin entisen yläluokan perilliset voivat tuntea paitsi vastuuntuntoa ja velvollisuusmoraalia myös turhautumista, kun heidän uusi sosio-ekonominen asemansa ei enää vastaa sitä itseymmärrystä ja maailmankuvaa, jota he ovat tottuneet soveltamaan.⁵⁹⁴ Tarmo Kunnas arvioi, että vuoden 1906 äänioikeusuudistus, jossa äänestäjien määrä melkein kymmenkertaistui, oli ”isku herraskartanoissa viihtyvän ruotsinkielisen eliitin kasvoihin”. Suuri osa fasismin myönteisistä suomenruotsalaisista oli lähinnä ylintä yhteiskuntaluokkaa. Heillä oli kiusaus nähdä fasismi suhteellisen konservatiivisena, demokration ja kansanvallan vastaisena liikkeenä, jonka tehtävänä oli turvata yläluokkaisen väestön asema ja mahdollisuuksien mukaan jopa palauttaa sen oikeuksia.⁵⁹⁵

Collianderin sosiaalisesta taustasta voidaan yrittää etsiä edellä kuvattuja ilmiöitä ja reaktioita siten, että Colliander olisi hakenut lokakuun vallankumouksen 1917 synnyttämälle ja kiteyttämälle sosiaaliselle ja taloudelliselle romahdukselle ja yläluokan säätyromahdukselle kompensatiota oikeistoradikalismiin ja kansallissosialismiin suunnasta. Kyse ei olisi ollut aivan aristokraattiseen elämäntyyliin paluusta, mutta kuitenkin hierarkkisuuteen ja

592 Hyvämäki 1971, 140–141. Vrt. Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 312.

593 Waltä 1993, 253.

594 Klinge 2006, 16–17.

595 Kunnas 2013, 567. Fasismin menetyksen ja traagisuuden tunteesta Kunnas 2013, 289–308.

eriarvoisuuteen, jossa oma sosiaalinen asema ja taloudelliset edut olisivat paremmat kuin muuten tarjolla olevassa yhteiskunnassa. Ongelmana on kuitenkin, ettei ole riittävän yksiselitteistä ja luotettavaa mittaria, jolla voitaisiin arvioida tällaisten tekijöiden vaikutuksia ja niiden suuruutta yksilöiden toimintaan. Osa ihmisistä kaikissa yhteiskuntaryhmissä voi radikalisoitua huono-osaisuuden tai sosiaalisen romahduksen myötä. Osa jää sinnittelemään arjen huononevaan kehään. Osa taas pyrkii koulutuksen ja työn avulla uuteen sosiaaliseen nousuun. Yläluokasta ja aatelistosta on todettu, että sen kotitaustasta nousevasta kulttuuripääomasta ja suku- ja tuttavuusverkostojen tuesta oli myös hyötyä sopeutumisessa 1800-luvulla edenneeseen yhteiskunnan modernisaatioon.⁵⁹⁶ Sosiaalisen aseman epävakaudesta tai muista toimintaan vaikuttavista problemaattisista taustekijöistä on siten tuskin kokonaisuutena eriytetty yhteiskuntaluokkien, Collianderin tai yleensä intellektuellien toiminnalle ja suhteille sen enempää fasismiinkin kuin kommunismiin. Ehkä tällaiset syyt voivat silti toimia viitteinä siitä, että tuskinpa maailmansotien välisen ajan fasismin ja natsismin tapaisia radikaaleja liikkeitä ryhtyivät kannattamaan ainakaan sellaiset ihmiset, jotka olivat tyytyväisiä elämäänsä tai tunsivat, ettei heitä mikään erityisesti uhkaa.⁵⁹⁷

Yläluokan säätyromahdukseen liittyvään menetyksen tunteeseen ja sen synnyttämään radikalisoitumiseen voi sopia sosiaalipsykologinen havainto, että jo saavutettujen etujen menetys kirpaisee enemmän kuin tulevaisuuden mahdollisten etujen menetys.⁵⁹⁸ Säätyromahdukseen ja taloudelliseen romahdukseen liittyvä voimakkaampi pettymys voi radikalisoida enemmän kuin tasainen jatkunut huono-osaisuus. Tämän tutkimuksen sosiologista näkökulmasta sen sijaan massapsykologiset selitykset, kuten

596 Vuorinen 2020, 414.

597 Kansallissosialismista Saksan kadotetun suuruuden palauttajana Elias 1997, 301–302, 372–373. Sosiaalisesta romahduksesta ja siitä juontuvasta traumasta Hitlerin henkilöhistoriassa Kershaw 2009, 47, 66, 72, 86, 91. Rappiosta ja kaaoksesta, josta fasismi pelastaa, Griffin 2020, 86–91.

598 Siltala 2009, 525.

(pikkuporvariston) alistuminen joukkopsykoosiin, ovat fasismin tapaisessa vuosia jatkuneessa ja osin hajanaisessa prosessissa melko epäuskottavia. Myös käsitys niin sanotusta ”tavallisesta” ihmisestä, joka ymmärtämättömyyttään lankesi fasismin pauloihin, on yhtä epämääräinen kuin niin sanotun ”tavallisen” ihmisen käsite. Korostettaessa sitä, että aivan ”tavalliset” ihmiset kannattivat kansallissosialismia, ei pitäisi unohtaa maailmansotien välisen ajan Eurooppaan liittyviä suuria sosiaalisia ja taloudellisia ongelmia ja epävakautta ja niiden tuomia yhteiskunnallisia ristiriitoja, joita ilman tuskin voidaan täysin ymmärtää tuon ajan niin sanottujen ”tavallisten” ihmisten toimintaa.⁵⁹⁹

Yhteiskunnallisen vallankäytön keskeinen tavoite on edistää joidenkin arvojen ja etujen toteutumista. Fasismi on vallan käytön muoto, ja niin kauan kuin valtaa käytetään, on fasisminkin mahdollisuus olemassa. Tämän perusteluksi voidaan vedota ajattelijoihin Herakleitoksesta Nietzscheen, Carl Schmittiin tai 1900-luvun Frankfurtin koulukunnan kriittiseen yhteiskuntateoriaan.⁶⁰⁰ Tämä ei tietenkään tarkoita, etteikö fasismia tulisi vastustaa ja yrittää estää, vaan se on vain hyväksyttävä yhtenä yhteiskunnallisena mallina ja aatteena (”isminä”), jota on yritetty toteuttaa ja yritetään, vaikka sitä ei missään yhteiskunnassa ole saatukaan toimimaan, ainakaan kovin pitkään, ei poliittisesti eikä taloudellisesti.⁶⁰¹ Vastoin melko yleistä käsitystä Kolmannen valtakunnan yhteiskunnallisesta menestyksestä 1930-luvulla, sen toiminta ei suinkaan ollut poliittisesti eikä taloudellisesti mikään menestystarina vaan enemmän omavaraispainottunutta sotataloutta rauhan aikana. Osaksi rahoitusinstrumenttien kikkailun tuoman velkaantumisen ja ulkomaisen rahoituksen kallistumisen ja hiipumisen takia se hoippui 1930-luvun lopulla taloudellisen katastrofin partaalla. Sotavuosina talouden tuottavuus ja tehokkuus jäivät todellisuudessa jälkeen vastustajista

599 Vrt. Reich 1982, 63–69, 209–216; Goldhagen 1996, 455–461.

600 Historianfilosofisesta keskustelusta erityisesti 1900-luvun ideologioiden valossa esim. Stenfeldt 2010, 22–45.

601 Vrt. Griffin 2020, 67.

ja näyttivät hyvältä lähinnä varusteluministeri Albert Speerin peukaloimissa tilastoissa ja virallisessa propagandassa.⁶⁰²

Itse asiassa fasismi on kaikista yhteiskunnallisista aatteista kärsinnyt historiassa suurimman haaksirikon ja tappion. Siksi onkin melko paradoksaalista, että se houkuttelee liepeilleen nostalgisia kannattajia, aivan kuin he haluaisivat yhä uudestaan juhlia jo useasti nähtyä ja koettua häviötä ja tappiota. Haluavatko he piehtaroida yhä uudestaan tappion suloisessa katkeruudessa? Tito Colliander ei enää myöhemmin haikaillut paluuta poliittiseen menneisyyteen vaan halusi unohtaa entisen poliittisen maailman ja sen sidonnaisuudet. Mutta esimerkiksi everstiluutnantti ja kirjailija Paavo Susitaival (1896–1993), entiseltä nimeltään Paavo Sivén, joka oli isänsä puolelta myös ruotsinkielinen, ilmoitti 80-vuotishaastattelussaan uskovansa ”nuoruutensa kohufilosofi” Oswald Spengleriin (1880–1936), jonka mukaan länsimainen kulttuuri hiljalleen rappeutuu ja tuhoutuu. Susitaipaleen mukaan kapitalismi ja sosialismi mahdollisesti yhdistävät parhaat puolensa ennen tuhoa ja syntyy korporatismi. 90-vuotishaastattelussaan Susitaival vakuutti vielä, että oli ”mussoliaaninen fasisti”.⁶⁰³

Kärjekkäimpiä muotoiluja fasismille onkin, että se on häviäjien ideologia. Fasismi on puolustusreaktio yhteiskunnan omalta kanalta epätoivottaviin muutoksiin. Fasismien perustana olisi tällöin häviäjien epävarmuus ja tyytymättömyys, jonka purkautumiselle ei ole löytynyt muita nopeita kanavia.⁶⁰⁴ On kuitenkin hyvä muistaa, kuten Oula Silvennoinen huomautti, että koska melkein kaikki fasistiset liikkeet epäonnistuivat päätavoitteessaan, poliittisen vallan saavuttamisessa, sitä helpommin ne olivat myöhemmin kuvattavissa tappioon tuomituiksi, vähämerkityksiksi marginaali-ilmiöiksi. Fasismien historia ei myöskään päätynyt toisen maailmansodan aikaan vaan entiset fasistiset ajattelijat myös jatkoivat elämäänsä

602 Hyytiä 2012, 71–76; Evans 2015, 174–176.

603 Niinistö 2021, 302–303.

604 Sundström 2007, 277.

sodan jälkeisellä ajalla ja saattoivat tuoda entiset aatteet takaisin uuden nimisinä ja uusin tunnuksin.⁶⁰⁵

Suomalaisen älymystön edustajia ja reaktioita

Saksan kansallissosialismi ja Italian fasismi eivät olleet sisällöllisesti samoja asioita. Terminologisesti on kuitenkin vakiintunut käytäntö, jota edelläkin on seurattu, että fasismi oli italialaisen alkuperänsä lisäksi myös Saksan kansallissosialismin kattava yleiskäsite.⁶⁰⁶ Tässä mielessä on puhuttu fasisistista kirjailijoista, jos heillä oli joitain yhtymäkohtia näihin aatteisiin. Onko aina ollut kyse fasismista vai esimerkiksi antisemitismistä, kollaboratismista, (uus)nationalismista, yleisestä misantropiasta, monitulkintaisesta aggressiivisuudesta tai mustasta huumorista, on luonnollisesti tulkinnallinen kysymys, jota tulisi arvioida tapauskohtaisesti ja yksilöllisesti. Kansainvälisesti voidaan mainita sellaisia kirjailijoita kuin Ezra Pound, William Butler Yeats, D. H. Lawrence, Ernst Jünger, Gottfried Benn, Louis-Ferdinand Céline, Luigi Pirandello, Knut Hamsun, Verner von Heidenstam sekä Suomesta esimerkiksi V. A. Koskenniemi, Bertel Gripenberg ja Örnulf Tigerstedt.⁶⁰⁷ Tämän tutkimuksen sa-toa on liittää Bertel Gripenbergin ja Örnulf Tigerstedtin edustaman ruotsinkielisen älymystön tai kirjallisen fasismin joukkoon entistä selvemmin heidän nuorempi sukulaispoikansa Tito Colliander. Voidaan ehkä yrittää etsiä henkilöhistoriallisia, ideologisia, sisällöllisiä ja tyyllillisiä piirteitä, jotka ovat olleet ominaisia näille kirjailijoille, mutta eri asia on, voidaanko puhua erityisestä fasisistisesta koulukunnasta tai virtauksesta.⁶⁰⁸

605 Silvennoinen 2018, 244.

606 Sundström 2007, 21–41; Kunnas 2013, 60–64.

607 Tämän henkilöllistan on esittänyt Waltä 1994, 85. Laajemmasta luettelosta Kunnas 2013, 60–122.

608 Vrt. Waltä 1994, 85–86.

1930-luvulla oli kuitenkin tahoja, jotka olivat varmoja fasisistisen ”virtauksen” esiintymisestä Suomessa. Esimerkiksi Raoul Palmgren kirjoitti otsikolla ”Fascismin lyriikka” *Kirjallisuuslehdessä* vuonna 1935 kolmesta runoilijasta, Yrjö Koivukarista, Heikki Asunnasta ja Matti Kuusesta ja liitti heidät mainitun otsikon alle. Palmgren mukaan Yrjö Koivukarin yhteydessä ”voimme täydellä syyllä puhua fascistisesta ideologiasta ja maailmankatsomuksesta”, Heikki Asunta oli ”fascistisen taantumuksen runoilija” ja Matti Kuusella esiintyivät ”fascismin johtajaperiaate, uraalinen imperialismi ja natsilainen heroismi”.⁶⁰⁹ Palmgrenin esiin nostamat henkilöt edustivat eräitä 1930-luvun poliittiseen oikeistoon ja fasismiin liitettyjä kirjailijoita. Minkälainen kuva sitten avautuu 1930- ja 1940-luvun suomalaisen älymystön suhteesta kansallissosialistiseen Saksaan, kun sitä tarkastellaan siitä näkökulmasta, ketkä asettuivat vastarintaan tai oppositioon ja ketkä eivät suhteessaan ajan totalitaarisiin tunnuksiin?

Johannes Salminen on tarkastellut Suomen 1930-luvun poliittista ilmapiiriä ja älymystön kannanottoja ja todennut, että Hitlerin etenemisen ”avoin” vastustaminen oli älymystössä pikemmin harvinaista kuin yleistä. Salminen nosti esiin erityisesti F. E. Sillanpään ja Lauri Viljasen. Pohjoismaistyyppisenä demokraattina Sillanpää torjui sekä kansallismielisen että fasisistisen kiusauksen. Lauri Viljanen ja hänen *Taisteleva humanisminsa* (1936) olivat myös kriittinen ääni älymystön piirissä, vaikka Viljasenkin nimi oli Travemünden kirjailijakodin vieraskirjassa, koska hän oli ollut siellä kirjailijavieraana Tito Collianderin tavoin kesällä 1934. Suomenruotsalaisella puolella tilanne oli hieman toisenlainen. Örnulf Tigerstedt ja Bertel Gripenberg tukivat innokkaasti saksalaisjohtoista uutta Eurooppaa toisin kuin kolmikko Yrjö Hirn, Eirik Hornborg ja Arvid Mörne. Salmisen mielestä nämä kolme olivat aikakauden

609 Palmgren 1980, 45–48. Fasismia lähenivät Palmgrenin analyysissä myös ”pikkuporvarillisen yhteiskuntaromaanin” edustajat Unto Karri, Martti Merenmaa ja Reino Rauanheimo. Sallamaan mukaan ainakin Rauanheimo oli aito fasisti kuuluen ns. kalstalaisiin eli kapteeni Arvi Kalstan johtamaan kansallissosialistiseen ryhmään. Sallamaa 1994, 83.

tarkkanäköisimpiä ja johdonmukaisimpia länsimaisen vapauden perinnön vaalijoita. 1930-luvulla oli myös fasisminvastainen intellektuaalinen vasemmistorintama. Salminen nosti esiin Raoul Palmgrenin, mutta myös Matti Kurjensaaren ja Katri Valan tekstit. Nämä äänet eivät kuitenkaan kantaneet pitkälle 1930-luvun Suomessa, koska niillä oli ideologisia siteitä Neuvostoliittoon.⁶¹⁰

Salmisen yleiskuvaan voidaan varmasti tehdä paljon tarkennuksia ja lisäyksiä – kyse oli varsin fragmentaarista hahmotelmasta – mutta Salmisen esiin nostamat henkilöt sekä hänen esittelemänsä kulttuuritahot puoltanevat paikkaansa. Erkki Sevänen teki myös samansuuntaisen hahmotelman Suomen ensimmäisen tasavallan (1919–1944) älymystöstä. Hän erotteli toisistaan organisaation porvarillisen älymystön, liberaalit (vapaa) intellektuellit ja työväenliikkeen vasemmistoälymystön. Kuvauksessa voi nähdä myös Hitlerin Saksan suhteen yhteneväisyyksiä. Porvarillista ja patrioottis-nationalistista kirjallista älymystöä edustivat heti sisällissodan jälkeen myös saksalaismieliset V. A. Koskenniemi, Maila Talvio, Bertel Gripenberg ja Erik Grotenfelt. Työväenliikkeen vasemmistoälymystöä edustivat selkeimmin monet Saksan idänretken myötä syntyneen jatkosodan aikana maanpetoksesta syytettyinä olleet ja vankilassa istuneet kirjailijat, kuten Jarno Pennanen, Aila ja Elvi Sinervo, Arvo Turtiainen ja Hella Wuolijoki. Liberaalien (vapaiden) intellektuellien joukkoon Sevänen laski Erkki Valan ja Pentti Haanpään sekä ruotsinkieliseltä puolelta P. O. Barckin ja Gunnar Castrénin.⁶¹¹

Ruotsinkieliseltä puolelta vapaiden intellektuellien joukkoon voidaan laskea myös niin sanottu Westermarckin piiri eli sosiologi ja filosofi Edvard Westermarck (1862–1939) ja hänen oppilaitaan, kuten Rafael Karsten, Gunnar Landtman ja Hilma Granqvist. He olivat Yrjö Hirnin tavoin liberaalisti ja kansainvälisesti

610 Salminen, *Helsingin Sanomat* 29.4.1987. Vrt. Tarkka, *Helsingin Sanomat* 5.12.1993. Sallamaan mukaan Raoul Palmgren oli vielä 1930-luvun puoliväliin saakka äkkihänneessä marxilaisessa vaiheessaan. Sallamaa 1994, 82.

611 Sevänen 1997, 48–58.

tai ainakin ei-eurosentrisesti suuntautuneita. Toisaalta he saattoivat olla myös yhteiskunnallisesti kantaaottavia (uskonnonvapaus, kuolemanrangaistuksen vastustaminen, naisten aseman parantaminen). Niina Timosaaren mukaan Edvard Westermarckin kohdalla kietoutui peruuttamattomalla tavalla myös Hitlerin Saksaan. Kun natsi-Saksan joukot hyökkäsivät Puolaan syyskuun alussa vuonna 1939, Westermarck sai vakavan astmakohtauksen (hän oli kärsinyt astmasta lapsuudesta asti) kuullessaan uutisen huvilallaan Hangon Lappohjassa ja kuoli kaksi päivää myöhemmin, 3. syyskuuta, 76 vuoden iässä.⁶¹²

Stefan Nygård ja Henrika Tandefelt ovat tuoneet esille myös Westermarckin piiriin lukeutuneen Rolf Lagerborgin yhtenä aktiivisimmista antifasisteista 1930-luvulla. Hänen lisäksi he mainitsevat myös Elmer Diktoniuksen, Hagar Olssonin, Hans Ruinin, Eirik Hornborgin ja J. O. Söderhjelmin.⁶¹³ Suomenruotsalaiset antifasistit muistuttivat vasemmistoälymystön ryhmää sikäli, että älymystön motiivit fasismiin vastustamiselle olivat osittain myös fasismiin ulkopuolella. Vasemmistoälymystölle ne olivat sympatiat Neuvostoliittoa kohtaan. Suomenruotsalaista antifasismia motivoi puolestaan kielikysymys eli aitosuomalaisuuden ja siihen kytkeytyneen fasismiin vastustaminen ja ruotsin kielen puolustaminen. Ruotsinkielisen Suomen skeptismiä fasismia kohtaan ruokki se, että fasismiin edustama ”parlamentarismi” kävi niin hyvin yhteen aitosuomalaisen ruotsalaisvihan kanssa, mikä oli ruotsinkieliselle väestönosalle ymmärrettävästi epämieluisaa.⁶¹⁴

Esimerkki 1930-luvun kriittisistä äänistä oli myös vain 30-vuotiaana syyskuussa 1942 kuollut Tatu Vaaskivi, jonka havainnot ja tulevaisuuden arviot *Huomispäivän varjo* -teoksessa vuonna 1938 olivat aikanaan kriittisiä ja pessimistisiä mutta historiallisesti osuvia.⁶¹⁵ Toisaalta Vaaskivikin ehti olla Saksassa vuonna 1942 perustetun

612 Timosaari 2017, 13–16, 20.

613 Nygård & Tandefelt 2025, 130–132.

614 Nygård & Tandefelt 2025, 139.

615 Vaaskivi 2017, 300–312. Vrt. Laamanen 2014, 281.

Euroopan Kirjailijaliiton jäsen.⁶¹⁶ Erityisen mielenkiintoinen tapaus ideologisessa mielessä oli porvarillista rintamaa edustanut Mika Waltari, joka vielä vuonna 1939 Berliinistä lähettämissään kirjeissä ylisti estottomasti saksalaista ihmistä, joka jälleen uskoi itseensä ja huomispäiväänsä. Vuonna 1942 Waltari osallistui Tito Collianderin tavoin Euroopan Kirjailijaliiton kokoukseen Weimarissa ja selosti – vaikka myöhemmin väittikin (Jokisipilän ja Könösen mukaan opportunistisesti), että oli jo kokouksen aikana ilmaissut keskusteluissa epäilyä ja kritiikkiä eikä ollut tehnyt avajaisissakaan Hitlertervehdystä – ihastelevasti kirjeissään ja myös *Suomen Kuvalehdessä* Saksaa ja Joseph Goebbelsin puheita runoudesta Euroopan henkisenä voimavarana.⁶¹⁷ Johannes Salminen kirjoitti:

1945 tämä heroisointi on kadonnut, ja jo Sinuhen sankarinvalinta osoittaa, kuinka jyrkästi Waltari on vaihtanut näkökulmaansa. Sinuhe on intellektuaali, joka tekee loistokkaan uran Faraon hovissa mutta säilyttää silti surumielisesti oivaltavan etäisyyden toiminnan maailmaan. Hän on utelias melankolikko, joka lääkärinä mielellään seuraa Faraon kenraaleita mutta saa aina lopulta kyllikseen myös voittajista. Kulkiessaan taistelulentällä ruumiiden keskellä löyhkän piinaamana ja hyeenoiden ulvonta korvissaan hän tietää paremmin kuin koskaan kaikkien sotaisien urotekojen tyhjyyden [...].⁶¹⁸

Waltarin romaanissa *Sinuhe egyptiläinen* (1945) päähenkilö koki täydellisen henkisen haaksirikon, ihanteiden romuttumisen ja tyhjän päälle putoamisen. Toisin kuin ne, jotka idealisoivat tai nostalgisoivat mennyttä tai reunustavat sen epämääräisellä syyllisyydellä tai vaikenemisella, Sinuhe myönsi virhearviointinsa. Hän hylkäsi

616 Jokisipilä ja Könönen 2013, 339.

617 Salminen 1988a, 134–135, 137; Haavikko 1980, 346–350. Jokisipilä ja Könönen 2013, 340–341. Waltarin selostus Weimarin kirjailijakokouksesta *Suomen Kuvalehdessä* 45/1942.

618 Salminen 1988a, 135.

sekä entiset että tulevat yhteiskunnalliset utopiat.⁶¹⁹ Perusnäkemys niiden toteutumismahdollisuuksista oli totaalisen pessimistinen.⁶²⁰ Markku Envallin mukaan farao Ekhnaton oli kuva hyvää tahtovan sokeuden tuhoisuudesta.⁶²¹ Kalanperkaaja Metin valituksessa (monologi romaanin lopussa) sanouduttiin irti Ekhnatonin Atonista ja muista jumalista ja faraoiden suuruudenhulluista suunnitelmista, vallasta ja varsinkin väkivallasta, sillä Metin mukaan tappajakin lopulta menettää itsensä tappaessaan. Metin valitus oli sävyltään anarkistis-pasifistinen. Jälkipolville Meti ilmoitti jättävänsä perinnöksi vain itkunsa, jotta ihmiset oppisivat avaamaan silmänsä ja näkemään.⁶²²

Waltari todella vaihtoi näkökulmaa. Hän teki tiliä menneisyyden kanssa sodan kypsyttämän elämäkokemuksen voimalla. Paavo Rissanen tulkitsi, että *Sinuhe egyptiläisessä* jäi jäljelle vain eettinen tietoisuus sekä veljeyden ja korkeamman todellisuuden illuusio.⁶²³ Markku Envall arvioi, että Waltari hylkäsi *Sinuhe egyptiläisessä* utopismin mutta piti kiinni veljeyden perimmäisestä arvosta.⁶²⁴ Panu Rajalan mielestä Juha Rikama ja Markku Envall olivat ”kammanneet esiin romaanista toivon pilkahduksia”. Toisaalta hänkin myönsi, että Waltarin sanoma ”pyöristyi ja lempeytyi aikojen saatossa”. Vaikka Waltaria inspiroineen *Saarnaajan kirjan* mukaisesti ei ole mitään uutta auringon alla, ihmisten väliset suhteet voidaan ja niitä

619 Waltarin utopiakritiikistä vrt. Karl Popperin myös alun perin 1945 esittämä utopia-kritiikki, joka mm. hylkäsi liian nopeasti toteutetut yhteiskunnalliset kokonaisratkaisut sekä Isaiiah Berlinin myöhempi 1958 ja 1978 esittämä jo klassinen utopia-kritiikki, jossa utopismia oli, että tavoiteltiin yhtä ihannetta ja sitä ilmentävää yhteiskuntaa eikä hyväksytty pluralismia. Popper 1974, 221–236; Berlin 2001, 92–97 ja 165–167. Yhteiskunnallisista utopioista Thomas Moren (1478–1535) edustamana valtioutopiaperinteenä ja utopioista laajemmin onnellisen ihmisen, paikan tai ajan kuvitelmina Lahtinen 2017, 183–189. Pienyhteisöutopioista ja niiden tuhosta ks. Peltoniemi 2024. Utopistisen ajattelun elinvoimasta Peltoniemi 2024, 411–419.

620 Rikama 1984, 236.

621 Envall 1994, 208.

622 Waltari 1982, 631–635.

623 Rissanen 1982, 39–41.

624 Envall 1994, 207.

täytykin muuttaa.⁶²⁵ Näissä tulkinnoissa voi nähdä sosiaalis-konservatiivisia sävyjä.⁶²⁶

Haastattelussaan vuodelta 1958 Waltari esitti itse mahdollisuuden tulkita, että romaanin taistelevista valtioista heetiläiset edustivat kansallissosialistista Saksaa. Myöhemmin *Kirjailijan muistelmissaan* (1980) hän ei väittänyt pyrkineensä *Sinuhe egyptiläisessä* varsinaisesti nykyhetken allegoriseen tulkintaan, mutta ei toisaalta myöskään kiistänyt kirjan yhteyksiä ajankohdan historiallisiin tapahtumiin. ”Joka tapauksessa”, totesi Waltari, ”Metin valitus on minulle itselleni ideologisesti kaikkein tärkeimpiä kohtia koko kirjassa.”⁶²⁷

Esimerkkinä muista reaktioista sodan jälkeen voi mainita V. A. Koskenniemen vaikenemisen *Valvoja*-lehdessä. Seikko Eskola toteasi: ”Uusi aika lopetti Koskenniemen pääkirjoitukset muutoin kuin kirjallisissa kysymyksissä.”⁶²⁸ Heikki Länsisaloon mukaan Koskenniemi ei sodan jälkeen julkisesti katunut mielipiteitään eikä tuominut Kolmannen valtakunnan sotarikoksia vaan katsoi asioita yksipuolisesti tappion kärsineiden saksalaisten näkökulmasta.⁶²⁹ Maila Talvio puolestaan sai kesällä 1947 kirjeen Saksassa toimineelta antropologi Yrjö von Grönhagenilta, joka oli ollut vuodesta 1945 tutkintavankeudessa poliittisesta toiminnastaan ja vapautettu vasta samana vuonna. Von Grönhagenin kirjeessä nousi esille paitsi uhriutumisen ja oman puolen tekemien julmuuksien projisoiminen

625 Rajala 2008, 514.

626 Vrt. Waltari varoitti ideologioista vertauskuvin Silver 2024, 49–50. Waltarin kriittisistä reaktioista sotapropagandaan ja ideologioihin sodan jälkeen Kirves 2024, 116–118.

627 Haavikko 1980, 346–350, 366. Arkistoista avautuneet Waltarin sodan jälkeiset ”sastiset tekstit” ja aggressiivisuus paljastavat osaltaan, kuinka vaikea murros oli *Sinuhe egyptiläisen* kirjoitusprosessin taustalla. Lehmusvesi, *Helsingin Sanomat* 11.12.2024. Vrt. Nummelin 2021, 9–13. Myös Collianderin elämänhallinta oli heikkoa – alkoholia ja avioliiton ulkopuolisia suhteita – sodan jälkeisinä vuosina. Gothóni 2021, 141–145.

628 Eskola 2019, 76. Koskenniemi kuitenkin palasi myös poliittisiin aiheisiin vuodesta 1948 eteenpäin. Riikonen 2024, 275–277.

629 Länsisalo 2019, 125.

viholliseen myös ajatus ”vanhan hengen” eli kansallissocialismin jatkamisesta uudessa tilanteessa.⁶³⁰

Kirjailijoiden tai yleensä taiteilijoiden yhteiskunnallisia katso-
muksia sekä mielipiteitä eriteltäessä on usein tapana vedota yllät-
tävien kannanottojen kohdalla heidän poliittiseen naiiviuteensa.
Maria-Liisa Kunnaksen mukaan kirjailijat tuskin kuitenkaan ovat
sen hyväuskoisempia kuin heidän aikalaisensakaan, vaan myös hei-
dän on vaikea etääntyä ajan hyväksymistä totuuksista. Kunnas hu-
mautti vielä lisäksi, että ne, jotka eivät tunne tarvetta sitoutua ajan
vaatimusten mukaan saattavat nähdä todellisuuden moniulotteise-
na poliittisen yksiuulotteisuuden sijasta. He onnistuvat irtautumaan
yhtä hyvin ”oman luomansa ajan” kuin aikakauden kiteyttämien
totuuksien tai lainalaisuuksien kahleista.⁶³¹ Kirjailija Kjell Westö
kiteytti moniulotteisuuden tavoittelun puhumalla ”halkeamista
meissä”. Vasta niiden myöntäminen voi synnyttää avoimuutta, johon
kuuluu oman sosiaalisen tilanteen ja omien tunteiden ja ajatusten
kriittinen käsittely ja kyseenalaistaminen.⁶³² Melkaksen ja Löytyn
mielestä Westö onnistuikin esimerkiksi historiallisessa romaanis-
saan Suomen sisällissodasta *Där vi en gång gått* (2006) luomaan
”kaksoisvalotuksen”, jossa ajan poliittisia vastinpareja porvaris- ja
työläiselämää kuvattiin onnistuneesti molemmin puolin.⁶³³ Miksi
ei sama voisi onnistua myös 1930-luvusta, jota Westökin on kuvan-
nut, jolloin vuoden 1918 asetelmat ja äänet toistuivat ja vaimenivat
hetkeksi vasta suursodan syövereissä?

Miten Tito Colliander onnistui tasapainottelemaan ajan poliit-
tisessa aallokossa ja irtautumaan aikakauden kiteyttämien totuuk-
sien kahleista? Tämän tutkimuksen lopuksi voidaan todeta, että

630 Swanström 2022, 457. Vrt. arviot kirkkoherra Kalervo Kurkialasta Swanström 2022, 462–464 ja 475 ja vapaaherratar Ruth Munckista Virtanen 2018, 264–266 ja 279–281. Hävityn sodan jälkeisistä reaktioista ja ”tunnemaisemasta” Meinander 2009, 373–398; Kivimäki 2016, 73–100.

631 Kunnas, M.-L. 1976, 242. Vrt. älymystön toimintastrategiat Sevänen 1997, 48–53. Myös Malkki 2012, 48–50.

632 Westö 2012, 234–236.

633 Melkas ja Löytty 2018, 25–27.

kirjailijana ja taiteilijana ja yhtenä kirjallisen älymystön edustajana Colliander ei kuulunut siihen joukkoon, joka olisi onnistunut irtautumaan aikakauteensa ja omiin sosiaalisiin sidoksiinsa liittyvistä totuuksista tai lainalaisuuksista. Hän sitoutui kirjallisista ja poliittisista ryhmistä lähinnä patrioottis-nationalistiseen rintamaan ja vielä sukusitein sen radikaalimpaan siipeen, johon kuuluivat Bertel Gripenberg sekä Örnulf Tigerstedt. Colliander myötäili sodan loppuhetkille asti näiden vanhempien sukulaistensa aatemaailmaa ja ajatuskulkua.

Colliander ei myöskään myöhemmin kyseenalaistanut, uudelleenarvioinut tai käsitellyt kriittisesti omia ajatuksiaan ja tunteitaan suhteessa menneisyyteen ja Hitlerin Saksaan. Colliander pikemmin vaikenä, vähätteli ja kaunisteli suhdettaan natsi-Saksaan. Colliander jätti ikään kuin julkisivun taakse kokonaisen elämänvaiheen ja siihen liittyneen eletyn eksistentiaalisen maailman, joka on jäänyt jälkipolvien tehtäväksi yrittää rekonstruoida. Collianderin kunniaksi on toisaalta sanottava, että hän olisi voinut halutessaan tuhota ainakin osan arkistoaineistosta, kuten kirjeistä, korteista ja muistitapanoista, joka nyt on jäänyt tutkijoille käytettäväksi. Esimerkiksi tässä tutkimuksessa hyödynnettyjen muistikirjojen tulotietoja ei olekaan kaikkialta vuosilta 1930- ja 1940-luvulta johdonmukaisesti saatavilla, emmekä voi tietenkään tietää, mitä on matkan varrella mahdollisesti hävitetty tai vain hävinnyt.

Vastuusta, syyllisyydestä ja kansallissosialismin, erityisesti hollokaustin, eksistentiaalisesta ja moraalifilosofisesta merkityksestä itseymmärryksellemme ja yhteiskunnan historiatietoisuudelle on Suomessa muistuttanut filosofi Sami Pihlström, esimerkiksi esseekokoelmissaan *Ota elämä vakavasti* (2018) ja *Ihmisen maailma* (2021).⁶³⁴ Ruotsalainen historiantutkija Johan Stenfeldt on toisaalta kiinnostavasti pohtinut, onko nykyisin ideologisen utopismin korvannut uusi ideologia dystopioista, jossa sama eurooppalainen manner, joka aiemmin kokoontui antiikin kulta-ajan muiston

634 Pihlström 2018, 21–23, 39–41; 2021, 19, 25–26.

ympärille näyttää nykyään kokoontuvan pikemmin holokaustin krematoriuunien muiston ympärille.⁶³⁵

On mahdollista uppoutua ylen määrin tuhon ja hävityksen kuviin. Toisaalta menneisyyden kieltäminen tai unohtaminen ei auta meitä ymmärtämään todellisuutta.⁶³⁶ Tämän tutkimuksen sosiaalisesta näkökulmasta tarkasteltuna Tito Collianderin poliittinen toiminta suhteessa kansallissosialistiseen Saksaan oli hyvin ymmärrettävää eikä niin poikkeuksellista kuin ehkä näyttää, jos hänen sosiaalista taustaansa ja ryhmäsidonnaisuuksiaan ei lainkaan tunneta. Ymmärtäminen ei kuitenkaan ole sama asia kuin oikeuttaminen. Viime kädessä yksilö on se, jonka lävitse sosiaalinen aines suodattuu ja vasta kun yksilöt – enemmän tai vähemmän tietoisina ja vapaina – ryhtyvät toimiin, aines muuttuu muodoksi ja historiaksi, menneisyydeksi. Tässä mielessä yksilö on myös aina moraalisesti vastuussa siitä, mitä osaa hän on esittänyt historian näyttämöllä.

635 Stenfeldt 2010, 34.

636 Holokaustin tulkinnasta Snyder 2015, 352–359.

Lähteet ja kirjallisuus

1. Arkistolähteet ja painamattomat lähteet

Brage Föreningen (BF), urklippverk

Biografisk avdelning

Tito Colliander

Helsingin yliopiston kirjasto (HY)

Eira Hernbergin (o.s. Tiilikainen, ent. Saario) keräämä haastatteluaineisto

Tito Colliander, 17 haastattelua, 1976–1981.

Tuuli Reijonen, 1980.

Monica ja Cay von Weissenberg, 2 haastattelua, 1981.

Holmlund, Carl-Johan: *Poliittisen pyhiinvaeltajan profiili. Tito Collianderin suhde kansallissosialistiseen Saksaan*. Lisensiaatintyö, 1999.

Koskimäki, Paula: *Pysähdy hetki, näytä kasvosi. Tutkimus Olavi*

Paavolaisen teoksen Kolmannen valtakunnan vieraana kerronnasta ja vastaanotosta. Lisensiaatintyö 1995.

Savinieimi, Kari: *Lyyra ja hakaristi. Tutkimus Euroopan kirjailijaliiton taustasta, vaiheista ja filosofiasta sekä suomalaisten osallistumisesta sen toimintaan 1941–44*. Pro gradu -tutkielma, 1988.

Inga-Britt Wik-Amnellin haastatteluaineisto Tito Collianderista

(litteraatiot) vuosilta 1976 ja 1984.

Hernberg, Eira, Tampere

Tutkimuspäiväkirja Tito Collianderin haastatteluista.

Kansalliskirjasto (KK)

Sanomalehtiarkisto. Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot.

Suomen ulkoministeriön arkisto (UM)

FB46 Tiede ja taide

Svenska Litteratursällskapet i Finland (SLSA)

Tito och Ina Collianders samling (866)

I. Brev

1.1. Brev till Tito Colliander

2.1. Brev till Ina Colliander

II. Officiella handlingar

1.1. Tito Collianders kalendrar

IV. Manuskript och anteckningar

1. Profant material och material anslutning till memoarerna

Finlands Svenska Författareförenings arkiv (904):

1. Tito Collianders brev till Finlands Svenska Författareförening/Finlands Svenska Författareförenings brev till Tito Colliander.

Åbo Akademis bibliotek (ÅA)

Bertel Gripenbergs samling

Tito Collianders brev till Bertel Gripenberg

Örnulf Tigerstedts samling

Tito Collianders brev till Örnulf Tigerstedt.

Nygård, Susanne: *Tito Colliander och Tyskland 1934–1945. En analys av Tito Collianders tidskritik i linje till hans utveckling som författare i samtida skönlitteratur*. Pro gradu -avhandling, 1984.

<https://riddarhuset.fi>. Ätter och vapen.

<https://www.runeberg.org>. Den introducerade svenska adelns ättartavlor. Med tillägg och rättelser utgivna av Gustav Elgenstierna.

2. Kirjallisuus

Ahlbäck, Anders, Kaihoviirta, Matias & Perera, Ylva (red.) 2025:

Finlandssvensk antifascism. Politik, debatt och litteratur 1920–1950. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors & Appell Förlag, Stockholm.

Ahmavaara, Yrjö 1987a: Muistelmia kuolleesta talosta. Teoksessa Yrjö

Ahmavaara, *Esseitä tästä ajasta*. WSOY, Helsinki, 214–236.

Ahmavaara, Yrjö 1987b: Suomalaisen sivistyneistön tila. Teoksessa Yrjö

Ahmavaara, *Esseitä tästä ajasta*. WSOY, Helsinki, 258–275.

Ahonen, Paavo, Muir, Simo & Silvennoinen, Oula 2020: The Study

of Antisemitism in Finland. Past, Present, and Future. Teoksessa *Antisemitism in the North. History and State of Research*. Edited by Jonathan Adams & Cordelia Heß. De Gruyter, Berlin, 139–154.

Ahti, Martti 1990: *Kaappaus? Suojeluskuntaselkkaus 1921, fascismin aave 1927, Mäntsälän kapina 1932*. Otava, Helsinki.

- Ahti, Martti 1999: *Ryssänvihassa – Elmo Kaila 1888–1935. Aktivistin, asevoimien harmaan eminenssin ja Akateemisen Karjala-Seuran puheenjohtajan elämäkerta*. WSOY, Helsinki.
- Ahvenainen, Jorma 1982: Taloudellinen kasvu ja elintaso. Teoksessa *Suomen taloushistoria 2*. Toimittaneet Jorma Ahvenainen, Erkki Pihkala & Viljo Rasila. Tammi, Helsinki, 308–316.
- Alapuro Risto 1973: *Akateeminen Karjala-Seura. Ylioppilasliike ja kansa 1920- ja 1930-luvulla*. WSOY, Helsinki.
- Alapuro, Risto 1983: Historiallinen sosiologia ja Marx (100 vuotta Marxin kuolemasta). *Sosiologia 1*.
- Alapuro, Risto 1985: Yhteiskuntaluokat ja sosiaaliset kerrostumat 1870-luvulta toiseen maailmansotaan. Teoksessa *Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana*. Toimittaneet Tapani Valkonen, Risto Alapuro, Matti Alestalo, Riitta Jallinoja & Tom Sandlund. 4. painos. WSOY, Helsinki, 36–100.
- Alapuro, Risto 1997: *Suomen älymystö Venäjän varjossa*. Karisto, Hämeenlinna.
- Alapuro, Risto 2017: *Valtio ja vallankumous Suomessa*. Alkuteos *State and Revolution in Finland*, 1988. Suomentanut Mikko Alapuro. Vastapaino, Tampere.
- Alapuro, Risto 2023: Sosiologia modernisaation kielenä – Erik Allardtin rooli 1960-luvun murroksessa. Teoksessa *Erik Allardt modernin Suomen sosiologi*. Toimittaneet Risto Alapuro, Matti Alestalo, Jussi Simpura, Aino Sinnemäki, Jan Sundberg & Hannu Uusitalo. Vastapaino, Tampere.
- Alasuutari, Pertti 2007: *Yhteiskuntateoria ja inhimillinen todellisuus*. Suomentanut Tampereen yliopiston kääntäjäryhmä Kaisa Koskisen johdolla. Gaudeamus, Helsinki.
- Alftan, Robert (toim.) 2005: *Aseveljet. Saksalais-suomalainen aseveljeys 1942–1944*. Johdanto ja alaviitteet Markku Jokisipilä. WSOY, Helsinki.
- Allardt, Erik 1995: *Suunnistuksia ja kulttuurishokkeja*. Alkuteos *Bondtur och kulturchocker*, 1995. Suomentanut Jaana Koistinen. Otava, Helsinki.
- Allardt, Erik 1985: *Sosiologia 1*. 2. painos. WSOY, Helsinki.
- Almgren, Birgitta, Hecker-Stampehl, Jan & Piper, Ernst 2008: Alfred Rosenberg und die Nordische Gesellschaft. Der ”nordische Gedanke” in Theorie und Praxis. *Nordeuropaforum 2*.
- Aminoff, Torsten 1950: Den kristnes tvivel och sökandet. *Nya Argus* 20–21.
- Anonyymi (nimimerkki K.-a.) 1934: Tre böcker. *Arbetarbladet* 12.12.1934.
- Anonyymi (nimimerkki P.O.B.) 1934: Tito Colliander upplever Hitlerland. *Svenska Pressen* 18.12.1934.
- Anttonen, Saila 1998: *Valta, moraalit ja yhteiskunnallishistoriallinen oppiminen. Sivistyshistoriallinen tie kansallissosialistisesta totuuden politiikasta*

- demokratisoiviin uudelleenkoulutusohjelmiin. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Arendt, Hannah 2013: *Totalitarismin synty*. Alkuteos *The Origins of Totalitarianism*, 1951. Suomentanut Matti Kinnunen. Vastapaino, Tampere.
- Aro, Jari & Jokivuori, Pertti 2015: *Klassinen sosiologia ja moderni maailma*. Docendo, Jyväskylä.
- Baer, Katarina 2016: *He olivat natseja*. Teos, Helsinki.
- Balfour, Michael 1988: *Withstanding Hitler in Germany 1933–45*. Routledge, London.
- Bartels, Jan 2009: Gerhard Schumann – der ”nationale Sozialist”. Teoksessa *Dichter für das ”Dritte Reich”. Biographische Studien zum Verhältnis von Literatur und Ideologie*. Herausgegeben von Rolf Düsterberg. Aisthesis, Bielefeld, 284–289.
- Bauman, Zygmunt 1989: *Modernity and the Holocaust*. Cornell University Press, Ithaca, N. Y.
- Bauman, Zygmunt 2002: *Notkea moderni*. Alkuteos *Liquid Modernity*, 2000. Suomentanut Jyrki Vainonen. Vastapaino, Tampere.
- Bauman, Zygmunt 2020: *Sosiologinen ajattelu*. Alkuteos *Thinking sociologically*, 1997. Suomentanut Jyrki Vainonen. Vastapaino, Tampere.
- Bergman, Ingmar 1987: *Laterna magica*. Norstedts, Stockholm.
- Berlin, Isaiah 2001: *Vapaus, ihmisyys ja historia. Valikoima esseitä*. Toimittaneet Juha Sihvola ja Timo Soukola. Suomentanut Timo Soukola. Gaudeamus, Helsinki.
- Berndtson, Erkki 1992: *Politiikka tieteenä. Johdatus valtio-opilliseen ajatteluun*. VAPK-kustannus, Helsinki.
- Bondestam, Anna 2022: *Arbetet. Sanomalehti 1910-luvun Turussa ja ihmiset sen ympärillä*. Alkuteos *Arbetet. En tidning i Åbo på 1900-talet och människorna kring den*, 1968. Suomentanut Jaakko Mäkelä. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki.
- Bondestam, Kati (red.) 2005: *Inas längtan. Ina Collianders brev till Sven Grönvall 1925–1974*. Schildts, Helsingfors.
- Brohm, Jean-Marie 2017: *Ontologies du corps*. Presses universitaires de Paris Nanterre, Paris.
- Brown, Michael & Boardman, Steve 2005: *Survival and Revival: Late Medieval Scotland*. Teoksessa *Scotland. A History*. Edited by Jenny Wormald. Oxford University Press, Oxford, 77–106.
- Brubaker, Rogers 2013: *Etnisyys ilman ryhmiä*. Alkuteos *Ethnicity without groups*, 2004. Toimittaneet Petri Ruuska ja Jarno Valkonen. Suomentaneet Erkki Vainikkala ja David Kivinen (luku 1). Vastapaino, Tampere.
- Colliander, Elof 1939: *Släkten Colliander i Sverige och Finland. Personhistoriska och genealogiska anteckningar under medverkan av Gunnel Colliander*. Almqvist & Wiksells Boktryckeri -A. -B, Tukholma.

- Colliander, Tito 1934a: Det gamla Danzig och det nya. *Svenska Pressen* 13.10.1934.
- Colliander, Tito 1934b: Fri talan. Den "stängda" porten. *Svenska Pressen* 3.8.1934.
- Colliander, Tito 1934c: *Glimtar från Tyskland. Några anteckningar.* Söderström, Helsingfors.
- Colliander, Tito 1934d: I Lübecks gamla gränder. *Svenska Pressen* 1.9.1934.
- Colliander, Tito 1935a: Blick auf Detschland. *Der Norden* 3.
- Colliander, Tito 1935b: Det tysk-nordisk författarhemmet i Travemünde. *Nya Argus* 4.
- Colliander, Tito 1935c: På författarhemmets tröskel. *Helsingfors-Journalen* n:o 16.
- Colliander, Tito 1938a: Kring den sudettyska frågan. *Svensk Botten* n:o 22–23.
- Colliander, Tito 1938b: Rättvisa. *Svensk Botten* n:o 17.
- Colliander, Tito 1939a: Deklaration. *Svenska Pressen* 11.2.1939.
- Colliander, Tito 1939b: Kriget och vi. *Svenska Pressen* 23.9.1939.
- Colliander, Tito 1940: Brev från en ensam man. *Svenska Pressen* 18.5., 25.5., 15.6., 27.7., 28.9.1940.
- Colliander, Tito 1941: De nya markiserna. *Svensk Botten* n:o 24.
- Colliander, Tito 1942: *Menschen gibt es.* 2. Auflage. Stephenson, Carl Stephenson Verlag Berlin.
- Colliander, Tito 1943: *Den femte juli.* J. Z. Duncker och Savolaxbrigaden. Söderström, Helsingfors.
- Colliander, Tito 1945: Konstnären och tidsproblemen. *Nya Argus* 10.
- Colliander, Tito 1946: Den obegripliga konstformen. *Nya Pressen* 6.11.1946.
- Colliander, Tito 1954: *Farled 1936–1953.* Söderström, Helsingfors.
- Colliander, Tito 1964: *Bevarat.* Schildts, Helsingfors.
- Colliander, Tito 1965: *Gripen.* Schildts, Helsingfors.
- Colliander, Tito 1967: *Vidare.* Schildts, Helsingfors.
- Colliander, Tito 1968: *Givet.* Schildts, Helsingfors.
- Colliander, Tito 1969: *Vaka.* Schildts, Helsingfors.
- Colliander, Tito 1971: *Nära.* Schildts, Helsingfors.
- Colliander, Tito 1973: *Måltid.* Schildts, Helsingfors.
- Colliander, Tito 1977: *Motiv.* Schildts, Helsingfors.
- Colliander, Tito 1989: Nekrologi Tito Collianderista. *Helsingin Sanomat* 23.5.1989.
- Dahrendorf, Ralf 1969: *Homo sociologicus.* Alkuteos *Homo sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorien der sozialen Rolle,* 1959. Suomentanut Anne-Eva Tiililä. Kirjayhtymä, Helsinki.
- David-Fox, Michael 2012: *Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy & Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941.* Oxford University Press, Oxford.

- Desan, Philippe, Ferguson, Priscilla Parkhurst & Griswold, Wendy 1989: *Literature and Social Practise*. University of Chicago, Chicago.
- Diktonius, Elmer 1937: Elmer Diktonius anmälér nya böcker. *Arbetarbladet* 1.12.1937.
- Diner, Dan 1987: Einleitung. Teoksessa *Ist der Nationalsozialismus Geschichte. Zu Historisierung und Historikerstreit*. Herausgegeben von Dan Diner. Fischer, Frankfurt am Main, 7–16.
- Douglas, Mary 2003: *Puhtaus ja vaara. Ritualistisen rajanvedon analyysi. Alkuteos Purity and Danger. An analysis of the concepts of pollution and taboo*, 1966. Suomentaneet Virpi Blom ja Kaarina Hazard. 2. painos. Vastapaino, Tampere.
- Ekberg, Henrik 1991: *Führerns trogna följeslagare. Den finländska nazismen 1932–1944*. Schildts, Helsingfors.
- Ekelund, Erik 1956 Karelsk exotism. Teoksessa Erik Ekelund, *Synvinklar*. Söderström, Helsingfors, 80–92.
- Ekholm, Laura K, Muir, Simo & Silvennoinen, Oula 2016: Linguistic, culture and history-related studies on Jews in Finland. A look at the scholarship in the twenty-first century. *Nordisk Judaistik / Scandinavian Jewish Studies* 27 (1).
- Ekman, Michel (red.) 2014: *Finlands svenska litteratur 1900–2012*. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Elias, Norbert 1997: *Saksalaiset. Valtataistelut ja habituskehitys 1800- ja 1900-luvuilla. Alkuteos Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*, 1989. Suomentanut Paula Nieminen. Gaudeamus, Helsinki.
- Elmgren, Ainur 2018: Kansalaisoikeudet? Älymystö ja 1930-luvun valtiovalta. Teoksessa *Kansanvallan polkuja. Demokratian kehityspiirteitä Suomessa ja Ruotsissa 1800-luvun lopulta 2020-luvulle*. Suomentanut Jouko Nurmiainen. Toimittaneet Henrik Meinander, Petri Karonen & Kjell Östberg. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 252–286.
- Enckell, Olof 1939a: *Rajan vartio. Jalkamatkoja Raja-Karjalassa*. Suomentaneet Sakari Jotuni ja Irja Harmas. Otava, Helsinki.
- Enckell, Olof 1939b: Tito Collianders roman. *Hufvudstadsbladet* 28.11.1939.
- Envall, Markku 1994: *Suuri illusionisti. Mika Waltarin romaanit*. WSOY, Helsinki.
- Erola Jani & Moisio, Pasi 2014: Sosiaalinen eriarvoisuus ja yhteiskuntaluokat. Teoksessa *Johdatus sosiologian perusteisiin*. Toimittaneet Jani Erola & Pekka Räsänen. Gaudeamus, Helsinki, 79–94.
- Erola, Jani & Räsänen, Pekka 2014: Sosiologinen lähestymistapa. Teoksessa *Johdatus sosiologian perusteisiin*. Toimittaneet Jani Erola & Pekka Räsänen. Gaudeamus, Helsinki, 11–27.

- Erola, Jani & Räsänen, Pekka 2014: Sosiologinen tutkimus ja menetelmät. Teoksessa *Johdatus sosiologian perusteisiin*. Toimittaneet Jani Erola & Pekka Räsänen. Gaudeamus, Helsinki, 60–76.
- Eskola, Jari & Suoranta, Juha 2014: *Johdatus laadulliseen tutkimukseen*. 10. painos. Vastapaino, Tampere.
- Eskola, Seikko 2019: V. A. Koskenniemi Valvojan päätoimittajana. Teoksessa *Hetki ja ikuisuus. Kirjoituksia V. A. Koskenniemestä*. Toimittaneet Jukka Parkkinen ja H. K. Riikonen. Sigillum, Turku, 65–88.
- Evans, Richard J. 2015: *The Third Reich in History and Memory*. Little, Brown and Company, London.
- Fabritius, J. Chr. 1944: ”Den femte juli”. *Svensk Botten* n:o 1.
- Fischer, Conan 1995: *The Rise of the Nazis*. Manchester University Press, Manchester.
- Gamby, Erik 1993: Den unge Gunnar Björling. Anteckningar till en biografi. Teoksessa *Björlingstudier. Föredrag vid Gunnar Björling-symposiet den 18–19 maj 1992*. Utgivna av Clas Zilliacus & Michel Ekman. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 9–29.
- Gella, Alexander 1987: A Structural Definition of the Intelligentsia Against the Background of Three Historical Periods. Teoksessa *The Mythmakers. Intellectuals and the intelligentsia in perspective*. Toimittanut Raj P. Mohan. Greenwood Press, New York, 21–31.
- Gentile, Emilio & Mallett, Robert 2000: The Sacralisation of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarianism. *Totalitarian Movements and Political Religions* 1, 18–55.
- Geyer, Michael 2008: Introduction. Teoksessa *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*. Edited by Michael Geyer & Sheila Fitzpatrick. Cambridge University Press, Cambridge, 1–37.
- Giddens, Anthony 1997: *Sociology*. 3. edition. Polity Press, Cambridge.
- Ginzburg, Carlo 1996: *Kirjoituksia mikrohistoriasta ja historiallisesta metodista*. Suomentanut Aulikki Vuola. Gaudeamus, Helsinki.
- Glover, Jonathan 2003: *Ihmisyys. 1900-luvun moraalihistoria*. Alkuteos *Humanity*, 1999. Suomentanut Petri Stenman. Like, Helsinki.
- Goffman, Erving 1971: *Arkielämän roolit*. Alkuteos *The Presentation of Self in Everyday Life*, 1956. Suomentanut Erkki Puranen. WSOY, Helsinki.
- Goldhagen, Daniel Jonah 1996: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. Little, Brown and Company, London.
- Good, Graham 1988: *The Observing Self. Rediscovering the Essay*. Routledge, London.
- Gothóni, Raili 2021: *Tito Colliander. Människan bakom böckerna*. Svenska folkskolans vänner, Helsingfors.

- Gothóni, Raili 2023: *Ina Colliander. Människan bakom bilderna*. Svenska folkskolans vänner, Helsingfors.
- Graeber, David & Wengrow, David 2022: *Alussa oli... Ihmiskunnan uusi historia*. Alkuteos *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*, 2021. Suomentanut Anna Tuomikoski. Teos, Helsinki.
- Gramsci, Antonio 1982: *Vankilavihkot. Valikoima 2. Mennyt ja nykyistä. Tämän päivän Ruhtinas. Valtio. Amerikanismi ja fordismi*. Alkuteos *Quaderni del carcere*, 2, 1930–1933. Suomentaneet Martti Berger, Mikael Böök & Leena Talvio. Kansankulttuuri, Helsinki.
- Grass, Günter 2007: *Sipulia kuoriessa*. Alkuteos *Beim Häuten der Zwiebel*, 2006. Suomentanut Oili Suominen. Tammi, Helsinki.
- Gripenberg, Bertel 2001: *Black Arrow*. Finska Kennelklubbens tidskrift 1915. Teoksessa *Allez! Avance! Apporte! Sata vuotta seisovien lintukoirien historiaa*. Kirjatoimikunta Eeva Anttinen (sihteeri), Erik Anttinen, Markku Ojanen, Bertel Sirén, Pentti Tapio, Rispo Virpimaa (puheenjohtaja). Käännös Anneli Jaatinen. Kanakoirakerho – Hönshundssektionen ry, Helsinki, 115–117.
- Griffin, Roger 2020: *Fascism. A Quick Immersion*. Tibidado Publishing, Inc, New York.
- Gronow, Antti 2017: Pään sisällä vai ihmisten välisissä yhteyksissä? Kulttuurin leviäminen sosiaalisissa verkostoissa. Teoksessa *Ihmismielen sosiaalisuus*. Toimittaneet Antti Gronow & Tuukka Kaidesoja. Gaudeamus, Helsinki, 76–103.
- Grönstrand, Heidi 2016: Kirjallisuushistoria, kansakunta ja kieli. Monikielisyys metodologisen nationalismin haasteena. Teoksessa *Kansallisen katveesta. Suomen kirjallisuuden yllärajaisuudesta*. Toimittaneet Heidi Grönstrand, Ralf Kauranen, Olli Löytty, Hanna-Leena Nissilä & Mikko Pollari. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 38–59.
- Göring, Bettina & Müller, Melissa 2024: *Der gute Onkel. Mein verdammtes deutsches Erbe*. Droemer Verlag, München.
- Haataja, Lauri 1992: Kotinatsit luokkakuvassa. *Helsingin Sanomat* 22.1.1992.
- Haavikko, Ritva (toim.) 1980: *Mika Waltari. Kirjailijan muistelmia*. WSOY, Helsinki.
- Haimila, Marjo 1998: Kun kumous vie kodin. Suomeen paenneet venäläiset 1917–1927. Teoksessa *Kansa ja kumous. Modernin Euroopan murroksissa 1880–1930*. Toimittaneet Kirsi-Marja Tuominen, Jussi Koivuniemi, Sari Oikarinen & Jarmo Oikarinen. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki, 249–264.
- Haikari, Janne (toim. yhdessä Marko Hakasen, Anu Lahtisen ja Alex Snellmanin kanssa) 2020: *Aatelin historia Suomessa*. Siltala, Helsinki.
- Hall, John 1979: *The Sociology of Literature*. Longman, London.

- Hapuli, Ritva 1995: *Nykyajan sininen kukka. Olavi Paavolainen ja nykyaika*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hapuli, Ritva (toim.) 2012: *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. Avain, Helsinki.
- Hegel, G. W. F. 1994: *Oikeusfilosofian pääpiirteet eli luonnonoikeuden ja valtiotieteen perusteet*. Alkuteos *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder, Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, 1821. Suomentanut Markus Wahlberg. Pohjoinen, Oulu.
- Hentilä, Marjaliisa ja Hentilä, Seppo 2016: *Saksalainen Suomi 1918*. Siltala, Helsinki.
- Hentilä, Seppo 2009: Itsenäistymisestä jatkosodan päättymiseen 1917–1944. Teoksessa *Suomen poliittinen historia 1809–2009* (yhdessä Osmo Jussilan ja Jukka Nevakiven kanssa). WSOY, Helsinki, 102–211.
- Hentilä, Seppo 1993: ”Saksa on nyt Euroopan sydän”. Teoksessa *Olavi Paavolainen kolmannen valtakunnan vieraana ja juhlien jälkeen. Esseitä kansallissosialismista*. Toimittanut Paula Koskimäki. Otava, Helsinki, 249–264.
- Herf, Jeffrey 1984: *Reactionary Modernism. Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hernberg, Eira 1989: *Aitoa ihmistä etsimässä. Ihmisenä olemisen ongelma Tito Collianderin tuotannossa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Hernberg, Eira 1990: *Tito Colliander tutkimuskohteena. Teologinen Aikakauskirja 1*.
- Hertzberg, Fredrik 2018: ”Mitt språk är ej i orden”. *Gunnar Björlings liv och verk*. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Hiedanniemi, Britta 1980: *Kulttuuriin verhottua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940*. Otava, Helsinki.
- Hietala, Marjatta 2017: *Finnisch-deutsche Wissenschaftskontakte. Zusammenarbeit in Ausbildung, Forschung und Praxis im 19. und 20. Jahrhundert*. Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin.
- Hietala, Marjatta 1977: *Henkilöhistorialliset lähteet*. Teoksessa *Yleisen historian lähteet ja niiden käyttö*. Toimittanut Pekka Suvanto. Gaudeamus, Helsinki, 37–57.
- Hietala, Marjatta 2008: *Sotaelämyksen tulkitsija, kiistelty kirjailija Ernst Jünger*. Teoksessa *Ernst Jünger, Teräsmyrskyssä*. Alkuteos *In Stahlgewittern*, 1922. Suomentanut Markus Lång. Ajatus, Helsinki, 333–344.
- Hobsbawm, Eric 1994: *Nationalismi*. Alkuteos *Nations and Nationalism Since 1780* (2. ed.), 1992, Suomentaneet Jari Sedergren, Jussi Träskilä ja Risto Kunnari. Vastapaino, Tampere.
- Hoffmann, Peter 2008: *Claus Schenk Graf von Stauffenberg. Die Biographie*. 2. Auflage. Pantheon Verlag, München.

- Hoffmann, Peter 1988: *German Resistance to Hitler*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Hollander, Paul 2017: *From Benito Mussolini to Hugo Chávez. Intellectuals and a Century of Political Hero Worship*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hollander, Paul 1981: *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928–1978*. Harper Colophon Books, New York.
- Hollander Paul 1973: *Soviet and American Society: A Comparison*. Oxford University Press, Oxford.
- Hollander, Paul 1991: *The Survival of Adversary Culture. Social Criticism and Political Escapism in American Society*. Transaction Books, New Brunswick, N. J.
- Holmberg, Annina & Löytty, Olli 2020: *Iina ja Tito. Kohtauksia Collianderien taiteilijaliitosta*. Kirjapaja, Helsinki.
- Holmila, Antero 2010: *Holokausti. Tapahtumat ja tulkinnat*. Atena, Jyväskylä.
- Holmlund, Carl-Johan 1992a: Olavi Paavolainen – Travemünden kirjeenvaihtaja. *Tiedepolitiikka* 2.
- Holmlund, Carl-Johan 1992b: Tito Colliander ja uskonnon moraalit. Teoksessa *Todistajan katse. Kirjoituksia taiteen ja kirjallisuuden etiikasta*. Toimittaneet Leena Krohn ja Eila Kostamo. WSOY, Helsinki, 110–119.
- Holmqvist, Bengt 1951: *Modern finlandssvensk litteratur*. Natur och kultur, Stockholm.
- Horkheimer, Max & Adorno, Theodor W. 2008: *Valistuksen dialektiikka. Filosofisia sirpaleita*. Alkuteos *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, 1947. Suomentanut Veikko Pietilä. Vastapaino, Tampere.
- Hroch, Miroslav 2015: *European Nations. Explaining Their Formation*. Alkuteos *Das Europa der Nationen. Die moderne Nationbildung im europäischen Vergleich*. Translated by Karolina Graham. Verso, New York.
- Huber, Florian 2016: *Lupaathan tappaa itsesi. Kansan perikato Kolmannessa valtakunnassa 1945*. Alkuteos *Kind versprich mir, dass du dich ersiehst*, 2015. Suomentanut Heli Naski. Atena, Jyväskylä.
- Huuhtanen, Päivi 1990: Arvostelu Eira Hernbergin kirjasta Aitoa ihmistä etsimässä. *Teologinen Aikakauskirja* n:o 1.
- Hyvämäki, Lauri 1971: *Sinistä ja mustaa. Tutkielmia Suomen oikeistoradikalismista*. Otava, Helsinki.
- Hyytiä, Osmo 2012: *Suomi ja Hitlerin Saksa 1933–1939*. Minerva, Helsinki.
- Häikiö, Martti 2010a: *V. A. Koskenniemi – suomalainen klassikko 1. Lehtimies, runoilija, professori 1885–1938*. WSOY, Helsinki.
- Häikiö Martti 2010b: *V. A. Koskenniemi – suomalainen klassikko 2. Taisteleva kirjallinen patriarkka 1939–1962*. WSOY, Helsinki.

- Hämäläinen, Helvi & Haavikko, Ritva 1994: *Ketunkivellä. Helvi Hämäläisen elämä*. 8. painos. WSOY, Helsinki.
- Härkönen, Juho 2010: Sosiaalinen periytyvyys ja sosiaalinen liikkuvuus. Teoksessa *Luokaton Suomi. Yhteiskuntaluokat 2000-luvun Suomessa*. Toimittanut Jani Erola. Gaudeamus, Helsinki, 51-66.
- Hökkä, Tuula 1998: Sodan groteski – sodan kritiikki. Irja Sallan matka- ja sotapäiväkirja 1943–1944. Teoksessa *40-luku. Kirjoituksia kirjallisuudesta ja kulttuurista*. Toimittanut Auli Viikari. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 27–45.
- Ijäs, Ulla 2020: Yksilö ja yhteisö. Teoksessa *Aatelin historia Suomessa*. Toimittaneet Janne Haikari, Marko Hakanen, Anu Lahtinen & Alex Snellman. Siltala, Helsinki, 337–366.
- Immonen, Kari 1997: Älymystön sitoutumisen monet kasvot. Teoksessa *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*. Toimittaneet Pertti Karkama & Hanne Koivisto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 195–213.
- Jakobson, Max 1999: *Väkivallan vuodet. 20. vuosisadan tilinpäätös*. Otava, Helsinki.
- Jallinoja, Riitta 1985: Miehet ja naiset. Teoksessa *Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana*. Toimittaneet Tapani Valkonen, Risto Alapuro, Matti Alestalo, Riitta Jallinoja & Tom Sandlund. 4. painos. WSOY, Helsinki, 243–270.
- Janhunen, Juha 2009: Schurin väitöskirja ja yliopiston suomalaistaminen. *Tieteessä tapahtuu* 3.
- Johnson, Paul 1988: *Intellectuals*. Weidenfeld and Nicolson, London.
- Jokinen, Arto 2019: *Isänmaan miehet. Maskuliinisuus, kansakunta ja väkivalta suomalaisessa sotakirjallisuudessa*. Toimittaneet Markku Soikkeli & Ville Kivimäki. Vastapaino, Tampere.
- Jokipii, Mauno 1968: *Panttipataljoona. Suomalaisen SS-pataljoonan historia*. Weilin+Göös, Helsinki.
- Jokipii, Mauno 2002: *Hitlerin Saksa ja sen vapaaehtoisliikkeet. Waffen-SS:n suomalaispataljoona vertailtavana*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Jokisalo, Jouko 1995: *Kansallissosialistinen ideologia*. Snellman-instituutti, Kuopio.
- Jokisipilä, Markku 2004: *Aseveljiä vai liittolaisia? Suomi, Hitlerin Saksan liittosopimusvaatimukset ja Ryti-Ribbentropin sopimus*. 2. painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Jokisipilä, Markku 2017: *Hitlerin kopl*. 20 natsi-Saksan johtajaa. WSOY, Helsinki.

- Jokisipilä, Markku & Könönen, Janne 2013: *Kolmannen valtakunnan vieraat. Suomi Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä 1933–1944*. 2. painos. Otava, Helsinki.
- Jones, W. Glyn 1979: Tito Colliander: ”Suhtaudun hieman skeptisesti kulttuurin todelliseen arvoon.” *Helsingin Sanomat* 18.5.1979.
- Judt, Tony 2008: *Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century*. Penguin Press, New York, N. Y.
- Jussila, Osmo 2007: *Suomen historian suuret myytit*. WSOY, Helsinki.
- Juusola, Hannu 2019: Sektarianismin nousu: uskontokuntiin liittyvät jakolinjat ja konfliktit Lähi-idässä. Teoksessa *Uskonto ja maailmanpolitiikka*. Toimittaneet Heikki Pesonen, Tuula Sakaranaho & Sini Paukkunen. Gaudeamus, Helsinki, 127–148.
- Järvenpää, Juuso 2024: *Kansan henkinen kehitys. Jaakko Jalmari Jalo-Kiven eletty kansalaisuus 1900-luvun alussa*. Työväen historian ja tutkimuksen perinteen seura, Helsinki.
- Kaarninen, Mervi & Markkola, Pirjo 2018: Perhe muuttuu sisällissodan näyttämöksi. Teoksessa *Toistemme viholliset? Kirjallisuus kohtaa sisällissodan*. Toimittaneet Kukku Melkas & Olli Löytty. Vastapaino, Tampere, 161–178.
- Kaarttinen, Jyrki 2008: Kansallissosialistinen kasvatuspedagogiikka vai ”epäpedagogiikka”? *Kasvatus & Aika* 2 (1).
- Kaila, Eino 1967: *Persoonallisuus*. 7. painos. Otava, Helsinki.
- Kajava, Viljo 1990: *Aika rakastaa, aika laulaa. Runoilija muistelee*. Toimittanut Kristiina Lyytinen. Otava, Helsinki.
- Kallioniemi, Kari, Kärki, Kimi & Mustamo, Aila 2024: Fasismien ja populismin lumo. *Kulttuurintutkimus* 41.
- Karimo, Aarno 1930 : *Germaaneja. Matkatarinoita sekä piirroksia Ruotsista, Norjasta, Tanskasta ja Saksasta*. WSOY, Helsinki.
- Karkama, Pertti 1999: Runoilija ideologina. V. A. Koskenniemen poliittiset näkemykset 1930-luvulla. Teoksessa *Ajan paineessa. Kirjoituksia 1930-luvun suomalaisesta aatemaailmasta*. Toimittaneet Pertti Karkama & Hanne Koivisto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 40–76.
- Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne 1997: Sivistyneistö ja älymystö Suomessa Teoksessa *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*. Toimittaneet Pertti Karkama & Hanne Koivisto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 9–29.
- Karlsson, Fred 2009: Schurin väitöskirja oli rajatapaus. *Tieteessä tapahtuu* 3.
- Kemiläinen Aira ja Hietala, Marjatta & Suvanto, Pekka (toim.) 1985: *Mongoleja vai germaaneja? Rotuteorioiden suomalaiset*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Kershaw, Ian 2009: *Hitler*. Alkuteos *Hitler*, 2008. Suomentanut Ilkka Rekiaro. Otava, Helsinki.

- Kershaw, Ian 2023: *Persoonallisuus ja valta. Modernin Euroopan rakentajat ja tuhoajat*. Alkuteos *Personality and Power. Builders and Destroyers of Modern Europe*, 2022. Suomentanut Jaana Iso-Markku. Docendo, Jyväskylä.
- Kershaw, Ian 2011: *The End. The Defiance and Destruction of Hitler's Germany, 1944–45*. The Penquin Press, New York.
- Ketola, Kimmo, Pesonen, Heikki & Sjöblom, Tom 1997: Uskonto ja moderni yhteiskunta. Uskontososiologian keskustelunaiheita. Teoksessa *Näkökulmia uskontoon. Uskontotieteen ajankohtaisia suuntauksia*. Toimittaneet Kimmo Ketola, Simo Korkee, Heikki Pesonen, Ilkka Pyysiäinen, Tuula Sakaranaho & Tom Sjöblom. Yliopistopaino, Helsinki, 89–127.
- Kirves, Jenni 2024: *He selvisivät sodasta*. WSOY, Helsinki.
- Kivimaa, Arvi 1942: *Eurooppalainen veljeskunta. Runoilijamatka halki Saksan*. Otava, Helsinki.
- Kivimaa, Arvi 1983: *Unessa ja elämässä*. Teosten *Kasvoja valohämystä, Ystäviä, Ihmisen urheus* sekä *Nokkosseppele ja ruusukierre* yhteispainos. Otava, Helsinki.
- Kivimäki, Ville, Suodenjoki, Sami & Vahtikari, Tanja (ed.) 2021: *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000*. Palgrave Macmillan, London.
- Kivimäki, Ville 2016: *Hämärä horisontti, avautuvat tulevaisuudet*. Suomalaisssotilaat ja syksyn 1944 tunnemaisema. Teoksessa *Rauhaton rauha. Suomalaiset ja sodan päättyminen 1944–1950*. Vastapaino, Tampere, 73–100.
- Kivivuori, Janne 1996: *Psykopolitiikka. Paljastava psykologia suomalaisen yhteiskunnallisen keskustelun perinteenä*. Hanki ja Jää, Helsinki.
- Klemperer, Victor 2001: *”Haluan todistaa”*. *Päiväkirjat 1933–1945*. Alkuteos *”Ich will Zeugnis ablegen bis zum Letzten”*, 1995. *Tagebücher 1933–1945*. Suomentanut Matti Kinnunen. WSOY, Helsinki.
- Klinge, Matti 2006: *Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Klinge, Matti 1983: *Kolmekymmentäluvun ideologioita*. Teoksessa Matti Klinge, *Vihan veljistä valtiososialismiin. Yhteiskunnallisia ja kansallisia näkemyksiä 1910- ja 1920-luvuilta*. 2. painos. WSOY, Helsinki, 158–188.
- Koivisto, Hannele 2024: *Joukkosielu vai individualisti? Vasemmistoälymystön identiteettiprosessit Suomessa 1930-luvun alusta 1950-luvun loppuun*. Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki.
- Koivisto, Jukka 2001: *Suomen Kennelklubin Kanakoiraosaston perustaminen*. Teoksessa *Allez! Avance! Apporte! Sata vuotta seisovien lintukoirien historiaa*. Kirjatoimikunta Eeva Anttinen (sihteeri), Erik Anttinen, Markku Ojanen, Bertel Sirén, Pentti Tapio, Rismo Virpimaa

- (puheenjohtaja). Kanakoirakerho – Hönshundssektionen ry, Helsinki, 42–45.
- Koskela, Lasse 1990 : *Suomalaisia kirjailijoita Jöns Buddesta Hannu Ahoon*. Tammi, Helsinki.
- Koskelainen, Jukka 2023: *Viisi matkaa Saksan sieluun*. Aviator, Rajamäki.
- Koskenniemi, V. A. 1945: *Matkasauva. Katkelmia ja säkeitä päiväkirjasta*. 3. lisätty painos. WSOY, Helsinki.
- Koskenniemi, V. A. 1955: *Havaintoja ja vaikutelmia ”Kolmannesta valtakunnasta”*. Kootut teokset V. WSOY, Helsinki, 461–514.
- Koskimäki, Paula (toim.) 1993: *Olavi Paavolainen kolmannen valtakunnan vieraana ja juhlien jälkeen. Esseitä kansallissosialismista*. Otava, Helsinki.
- Koskinen, Ulla 2022: *Soturiaatelin aika Suomessa. Arvid Tawastin perheen elämä 1500-luvulla*. Into, Helsinki.
- Kouvo, Antti 2014: Sosiaaliset verkostot. Teoksessa *Johdatus sosiologian perusteisiin*. Toimittaneet Jani Erola & Pekka Räsänen. Gaudeamus, Helsinki, 137–149.
- Kuitunen, Kalevi 1990: Sensuurista ei pääse eroon. *Helsingin Sanomat* 4.12.1990.
- Kunnas, Maria-Liisa 1976: *Kansalaissodan kirjalliset rintamat eli kirjallista keskustelua 1918*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kunnas, Tarmo 1972: *Drieu La Rochelle, Céline, Brasillach et la tentation fasciste*. Les Sept Couleurs, Paris.
- Kunnas, Tarmo 1983: Das Deutschlandbild von V. A. Koskenniemi. Teoksessa *Jahrbuch für finnisch-deutsche Literaturbeziehungen* 17. Deutsche Bibliothek, Helsinki, 57–64.
- Kunnas, Tarmo 2013: *Fasismien lumous. Eurooppalainen älymyöstö Mussolinin ja Hitlerin politiikan tukijana*. Atena, Jyväskylä.
- Kuparinen, Eero 1999: *Aleksandriasta Auschwitziin. Antisemitismin pitkä historia*. Atena, Jyväskylä.
- Kurjensaari, Matti 1975: *Loistava Olavi Paavolainen. Henkilö- ja ajankuva*. Tammi, Helsinki.
- Kusch, Martin 1986: *Ymmärtämisen haaste*. Pohjoinen, Oulu.
- Könönen, Janne 2022: *Hitler ja Suomi. Pohjolan luonnonvarat ja suurvaltasota*. Tammi, Helsinki.
- Laaksonen, Lasse 2011: *Mistä sotakenraalit tulivat? Tie Mannerheimin johtoon 1918–1939*. Helsinki-kirjat, Helsinki.
- Laaksonen, Lasse 2017: *Viina, hermot ja rangaistukset. Sotilasylijohdon henkilökohtaiset ongelmat 1918–1945*. Docendo, Jyväskylä.
- Laamanen, Ville 2014: *Suuri levottomuus. Olavi Paavolaisen kulttuurinen katse ja matkat 1936–1939*. K&H-kustannus, Turku.

- Lackman, Matti 2007: *Esko Riekki. Jääkäriväriväri, Etsivän Keskuspoliisin päällikkö, SS-pataljoonan luoja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lackman, Matti 1985: *Taistelu talonpojasta. Suomen kommunistisen puolueen suhde talonpoikaiskysymykseen ja talonpoikaisliikkeisiin 1918–1939*. Pohjoinen, Oulu.
- Lacoue-Labarthe, Philippe & Nancy, Jean-Luc 2002: *Natsimyytti. Alkuteos Le mythe nazi*, 1991. Suomentanut Merja Hintsa. Tutkijaliitto, Helsinki.
- Lagerstam, Liisa 2016: *Laukko. Kuusi vuosisataa*. Laukon kartano, Vesilahti.
- Lagerstam, Liisa 2008: *Laukon herra. Gabriel Kurck (1630–1712)*. Laukko Historicum, Vesilahti.
- Lahtinen, Mikko 2017: *Matkoja mahdolliseen. Utooppisen ajattelun vaiheita*. Teoksessa *Matkoja utopiaan. Tommaso Campanella, Francis Bacon, David Hume*. Suomentaneet Petri Koikkalainen, Topi Makkonen, Pia Mänttari & Tuukka Tomperi. Toimittanut Mikko Lahtinen. 2. painos. Vastapaino, Tampere, 183–276.
- Laitinen, Kai 1990: *Viljo Kajavan rapsodia*. *Helsingin Sanomat* 22.12.1990.
- Laitinen, Kai 1997: *Suomen kirjallisuuden historia*. 4. uusittu painos. Otava, Helsinki.
- Lappalainen, Mirkka 2005: *Suku, valta, suurvalta. Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa*. WSOY, Helsinki.
- Lauerma, Hannu 2009: *Pahuuden anatomia. Pahuus, hulluus, poikkeavuus*. Edita, Helsinki.
- Lassila, Pertti (toim.) 1999: *Suomen kirjallisuushistoria 3. Rintamakirjeistä tietoverkkoihin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Laurenson, Diana T. & Swingewood, Alan 1972: *The Sociology of Literature*. MacGibbon & Kee, London.
- Lehmusvesi, Jussi 2014: *Mika Waltarin synkkä salaisuus yllätti tutkijat: ”Hätkähdyttävää”*. *Helsingin Sanomat* 11.12.2024.
- Lehto, Olli 2001: *Korkeat maailmat. Rolf Nevanlinnan elämä*. Otava, Helsinki.
- Lehtonen, Maija 1992: *Älymystön harharetket*. Kanava 5.
- Lehtonen, Mikko 1998: *Tutkainta vastaan. Kulttuurin- ja kirjallisuudentutkimuksen dialogeja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lévy, Bernard-Henri 1991: *Les Aventures de la liberté. Une histoire subjective des intellectuels*. Librairie Générale Française, Paris.
- Liedman, Sven-Eric 1997: *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*. Bonnier Alba, Stockholm.
- Lindh, Ilona 2021: *Matkasta kertomus. Kielen ja kerronnan keinot omakohtaisessa matkakertomuksessa*. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Linkomies, Edwin 1970: *Vaikea aika. Suomen pääministerinä sotavuosina 1943–44*. Otava, Helsinki.

- Lundin, Charles Leonard 1961: *Suomi toisessa maailmansodassa*. Alkuteos *Finland in the Second World War, 1957*. Tekijän tarkastamasta vuonna 1958 ilmestyneestä ruotsinkielisestä laitoksesta suomentanut Jorma Aaltonen. 2. painos. Gummerus, Jyväskylä.
- Lähteenkorva, Pekka & Pekkarinen, Jussi 1996: Suomalaiset natsien kortistossa. *Seura* n:o 42.
- Länsisalo, Heikki 2019: Natsismi Saksan henkisen perinnön vaalijana. V. A. Koskenniemen käsitys Kolmannesta valtakunnasta. Teoksessa *Hetki ja ikuisuus. Kirjoituksia V. A. Koskenniemestä*. Toimittaneet Jukka Parkkinen ja H. K. Riikonen. Sigillum, Turku, 115–139.
- Mainio, Aleks 2015a: *Näkymätön sota. Suomi vastavallankumouksellisen terrorismin ja vakoilun tukialueena 1918–1939*. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Mainio, Aleks 2015b: *Terroristien pesä. Suomi ja taistelu Venäjältä 1918–1939*. Siltala, Helsinki.
- Malkki, Liisa 2012: *Kulttuuri, paikka ja muuttoliike*. Toimittanut Laura Huttunen. Vastapaino, Tampere.
- Mann, Michael 2004: *Fascists*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Manninen, Juha 2007: Eino Kaila ja kolmas valtakunta. *Tieteessä tapahtuu* 4.
- Manninen, Juha 2009a: Ympäri-leikkaus maagisena vastakohtana paikallisjumalille ja yön demoneille Israel-Jakob Schurin väitöskirjassa. *Tieteessä tapahtuu* 1.
- Manninen, Juha 2009b: Juutalaisen valistusajattelijan väitöskirjan hylkääminen Helsingin yliopistossa. *Tieteessä tapahtuu* 2.
- Mattila, Pekka 1985: Näkymiä V.A. Koskenniemen arvomailmaan. Teoksessa *Kurkiauuran varjo. Esseitä V. A. Koskenniemestä*. Toimittanut Touko Siltala. WSOY, Helsinki.
- Mazzarella, Merete 1989: *Det trånga rummet. En finlandssvensk romantradition*. Söderström, Helsingfors.
- Mazzarella, Merete 1993: Politik och metafysik i Tito Collianders memoarsvit. Ett bidrag till diskussionen om de intellektuella ansvar. *Nya Argus* 3.
- Meinander, Henrik 1989: *Aktiva Studentförbundet. En högerradikal sammanslutning 1931–1945*. Teoksessa *Historiska och litteraturhistoriska studier 64*. Redaktionskommitté: Helena Solstrand-Pipping, huvudredaktör, Patrick Bruun, Clas Zilliacus. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 241–341.
- Meinander, Henrik 2009: *Suomi 1944. Sota, yhteiskunta, tunnemaaisema*. Suomentanut Paula Autio. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Meinander, Henrik 2016: *Nationalstaten. Finlands svenskhet 1922–2015*. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Meinander Henrik 2018: Pitkä 1900-luku. Teoksessa *Kansanvallan polkuja. Demokratian kehityspiirteitä Suomessa ja Ruotsissa 1800-luvun lopulta*

- 2020-luvulle. Suomentanut Jouko Nurmiainen. Toimittaneet Henrik Meinander, Petri Karonen & Kjell Östberg. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 26–70.
- Melkas, Kukku & Löytty, Olli 2018: Sisällissotakirjallisuuden laskoksia. Teoksessa *Toistemme viholliset? Kirjallisuus kohtaa sisällissodan*. Toimittaneet Kukku Melkas & Olli Löytty. Vastapaino, Tampere, 13–33.
- Melkas, Kukku & Löytty, Olli (toim.) 2018: *Toistemme viholliset? Kirjallisuus kohtaa sisällissodan*. Vastapaino, Tampere.
- Mertanen, Tomi 2011: *Tredje rikets gäster. Finländska författare och författarhemmet i Travemünde på 1930-talet. Historisk tidskrift för Finland 4*.
- Mertanen, Tomi 2012: Maila Talvio ja suomalainen maalaisateria Lyypeissä. *Tieteessä tapahtuu 6*.
- Metaxas, Eric 2015: *Seitsemän miestä ja heidän suuruutensa salaisuus*. Alkuteos *Seven Men and the Secret of their Greatness*, 2013. Suomentanut Merja Pitkänen. Päivä, Hämeenlinna.
- Mill, John Stuart 2024: *Vapaudesta*. Alkuteos *On Liberty*, 1859. Suomentanut Risto Makkonen. Basam Books, Helsinki.
- Mui, Constance L. & Murphy, Julien S. 2017: Victims, Power and Intellectuals: Laruelle and Sartre. *Labyrinth Vol. 19 (2)*.
- Muir, Simon 2009: Antisemitism in the Finnish Academic Rejection of Israel- Jakob Schur's PhD dissertation at the University of Helsinki (1937) and Åbo Akademi University (1938). *Scandinavian Journal of History 34 (2)*.
- Muir, Simo 2007: Antisemitismiä, kielikiistaa ja henkilöintridgejä. *Historiallinen Aikakauskirja 4*.
- Muir, Simo & Salomaa, Ilona 2009: *Hyljättiin outouden vuoksi. Israel-Jakob Schur ja suomalainen tiedeyhteisö*. Suomen Itämainen Seura, Helsinki.
- Muir, Simo ja Worthen, Hana (ed.) 2013: *Finland's Holocaust. Silences of History*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Murtomäki, Veijo 2015: Suomalainen eliitti ylisti kilpaa Hitleriä – taiteilijoiden natsisuhteet ovat usein ”unohtuneet”. *Helsingin Sanomat* 12.8.2015.
- Murtorinne, Eino 2011: Kolmas valtakunta ja kirkko tutkimuskohteena. *Vartija 5–6*.
- Murtorinne Eino 1972: *Risti hakaristin varjossa. Saksan ja Pohjoismaiden kirkkojen suhteet kolmannen valtakunnan aikana 1933–1940*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.
- Murtorinne, Eino 1975: *Veljeyttä viimeiseen saakka. Suomen ja Saksan kirkkojen suhteet toisen maailmansodan aikana 1940–1944*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.
- Mäkikalli, Aino & Steinby, Liisa (ent. Saariluoma) (toim.) 2013: *Johdatus kirjallisuusanalyysiin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Mäkinen, Kari 2012: Olavi Paavolaisen katse kuolemaan. Teoksessa *Paavolaisen katse. Tulkintoja Olavi Paavolaisen kirjoituksista*. Toimittaneet

- Ritva Hapuli, Kari Immonen, Pekka Niemelä & H. K. Riikonen. Avain, Helsinki, 15–29.
- Niemi, Juhani 1985: *Hiidenkiven arvoitus. Esseitä ja tutkielmia kirjallisuudesta*. Karisto, Hämeenlinna.
- Niemi, Juhani 1991: *Kirjallisuus instituutiona. Johdatus sosiologiseen kirjallisuudentutkimukseen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Niiniluoto, Ilkka 1980: *Johdatus tieteenfilosofiaan. Käsitteen ja teorianmuodostus*. Otava, Helsinki.
- Niinistö Jussi 2021: *Paavo Susitaival. Kolme sotaa, kaksi kapinaa, neljä linnareissua*. Minerva, Helsinki.
- Niinistö L. J. 1998: *Paavo Susitaival 1896–1993. Aktivismi elämänsänteenä*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Niska, Miira, Venäläinen, Satu, Olakivi, Antero & Cañada, Jose A. 2024: Sosiaalisen konstruktionismin juuret ja versiot. Teoksessa *Sosiaalinen konstruktionismi. Miten tarkastella tulkintojen ja todellisuuden sosiaalista rakentumista*. Toimittaneet Miira Niska, Satu Venäläinen, Antero Olakivi & Jose A. Cañada. Vastapaino, Tampere, 13–57.
- Niku, Risto 2004: *Ministeri Ritavuoren murha*. Editra, Helsinki.
- Nummelin, Juri 2021: *Unohdettu Waltari*. 2. korjattu painos. Helmivyö, Turku.
- Nygård, Stefan & Tandefelt, Henrika 2025: Litteratur och engagemang i Författareföreningens 1930-tal. Teoksessa *Finlandssvensk antifascism. Politik, debatt och litteratur 1920–1950*. Redigerad av Anders Ahlbäck, Matias Kaihovirta & Ylva Perera. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors & Appell Förlag, Stockholm, 123–153.
- Nygård, Stefan & Tandefelt, Henrika 2019: *Skrivandets villkor och gemenskap. Finlands Svenska Författareförening 1919–2019*. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Nygård, Stefan & Ørskov, F. F. 2024: National socialist cultural diplomacy and Scandinavian popular culture: debating the German-Nordic Writer's House in the 1930s. *National Identities*, <https://doi.org/10.1080/14608944.2024.2412150>
- Nygård, Toivo 1982: *Suomalainen äärioikeisto maailmansotien välillä. Ideologiset juuret, järjestöllinen perusta ja toimintamuodot*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Näre, Sari & Kirves, Jenni (toim.) 2014: *Luvattu maa. Suur-Suomen unelma ja unohdus*. Johnny Kniga, Helsinki.
- Ojakangas, Mika 2008: Kansallissosialistinen Jumala. Katsaus Kolmannen valtakunnan poliittiseen teologiaan. *Politiikka* 50 (3).
- Ojanen, Eero 1989: *Filosofiat ja fasismi. Puheenvuoroja eurooppalaisen kulttuurin tilasta*. Atena, Jyväskylä.
- Orwell, George 2024: *Fasismista ja demokratiasta*. Alkuteos *Fascism and Democracy*, 2020. Suomentanut Risto Makkonen. Basam Books, Helsinki.

- Overy, Richard 2005: *The Dictators. Hitler's Germany and Stalin's Russia*. Allen Lane, London.
- Paavolainen, Jaakko 1991: *Olavi Paavolainen, keulakuva*. Tammi, Helsinki.
- Paavolainen, Olavi 1961: *Kolmannen valtakunnan vieraana. Rapsodia*. 1. painos 1937. Valitut teokset III. Otava, Helsinki.
- Paavolainen, Olavi 1982: *Synkkä yksinpuhelu. Päiväkirjan lehtiä vuosilta 1941–1944*. 1. painos 1946. Otava, Helsinki.
- Palmgren, Raoul 1983: *Kapinalliset kynät. Itsenäisyysajan työväenliikkeen kaunokirjallisuus I. Kaksi puoluekirjallisuutta ja muotovallankumous (1918–30)*. WSOY, Helsinki.
- Palmgren, Raoul 1984: *Kapinalliset kynät. Itsenäisyysajan työväenliikkeen kaunokirjallisuus II. Pulan, fasismin ja sodan varjossa (1930–44)*. WSOY, Helsinki.
- Palmgren, Raoul 1980: *Tekstejä nuoruuden vuosikymmeneltä*. Love, Helsinki.
- Parland, Oscar 1991: *Kunskap och inlevelse. Essäer och minnen*. Schildts, Helsingfors.
- Parry, Christoph 1993: Saksan oikeisto etsii paikkaansa. *Helsingin Sanomat* 6.6.1993.
- Pauha, Teemu & Haimila, Roosa 2024: Identiteetin ja katsomuksen kiistanalaiset käsitteet. Teoksessa *Uskonto mielessä. Psykologisia näkökulmia uskonnollisuuteen ja henkisyteen*. Toimittaneet Teemu Pauha & Roosa Haimila. Gaudeamus, Helsinki, 209–217.
- Pauha, Teemu & Ronkainen, Noora 2024: Narratiivisia näkökulmia urheiluun ja uskontoon. Teoksessa *Uskonto mielessä. Psykologisia näkökulmia uskonnollisuuteen ja henkisyteen*. Toimittaneet Teemu Pauha & Roosa Haimila. Gaudeamus, Helsinki, 240–249.
- Pauha, Teemu 2024: Uskonnon sosiaalinen rakentuminen. Teoksessa *Sosiaalinen konstruktionismi. Miten tarkastella tulkintojen ja todellisuuden sosiaalista rakentumista*. Toimittaneet Miira Niska, Satu Venäläinen, Antero Olakivi & Jose A. Cañada. Vastapaino, Tampere, 247–267.
- Paxton, Robert 2004: *The Anatomy of Fascism*. Allen Lane, London.
- Pekonen, Osmo 2015: Tiedekasvatus natsismin asialla. *Kasvatus & Aika* 9 (1).
- Peltoniemi, Teuvo 2024: *Paratiiseja rakentamassa. Suomalaisten utopiyhteisöjen historiaa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Peltovuori, Risto 2000: *Sankarikansa ja kavaltaajat. Suomi Kolmannen valtakunnan lehdistössä 1940–1944*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Peltovuori, Risto 2005: *Suomi saksalaisin silmin 1933–1939. Lehdistön ja diplomatian näkökulmia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Pennanen, Eila 1982: Tito Collianderin muistelmien lukijana. Teoksessa Eila Pennanen, *Kirjailijatar ja hänen miehensä sekä muita esseitä*. WSOY, Helsinki, 77–108.

- Pennanen, Eila 1984: Tito Collianderin novellien sanomaa. Teoksessa Tito Colliander, *Ikkuna. Novelleja*. Suomentanut Kyllikki Härkäpää. Toimittanut Eila Pennanen. Weilin+Göös, Espoo, 194–200.
- Pentikäinen, Juha (toim.) 1994: *Uskonto, kulttuuri ja yhteiskunta*. 4. painos. Ensimmäinen painos ilmestynyt nimellä *Uskonto ja yhteisö*. Gaudeamus, Helsinki.
- Pettersson, Torsten 1986: ”Att han ingenting förstod”: psyket och yttervärlden i Tito Collianders romaner. Teoksessa *Tio finlandssvenska författare*. Redigerad av Ben Hellman & Clas Zilliacus. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Herlångfors, 9–20.
- Pihlström, Sami 2021: *Ihmisen maailma. Esseitä humanismista, totuudesta ja ajattelun tilasta*. niin & näin, Tampere.
- Pihlström, Sami 2018: *Ota elämä vakavasti. Negatiivisen ajattelijan opas*. Ntamo, Helsinki.
- Pohjonen, Juha & Silvennoinen, Oula 2013: *Tuntematon Lauri Törni*. Otava, Helsinki.
- Popper, Karl 1974: *Avoin yhteiskunta ja sen viholliset*. Alkuteos *The Open Society and its Enemies*, 1945. Suomentanut Paavo Löppönen. Otava, Helsinki.
- Posner, Gerald 2018: *Isäni oli natsi. Alkuteos Hitler's Children. Sons and Daughters of Third Reich Leaders*, 2017. Suomentanut Niko Jääskeläinen. Minerva, Helsinki.
- Pronger, Brian 2002: *Body Fascism. Salvation in the Technology of Physical Fitness*. University of Toronto Press, Toronto.
- Pylkkö, Pauli 1997: Natsismi esikäsitteellisenä ilmiönä. *Synteesi* 3.
- Rajala, Panu 2008: *Unio Mystica. Mika Waltarin elämä ja teokset*. WSOY, Helsinki.
- Rajala, Panu 2014: *Tulisoihitu pimeään. Olavi Paavolaisen elämä*. WSOY, Helsinki.
- Rautkallio, Hannu 2004: *Holokaustilta pelastetut*. WSOY, Helsinki.
- Rautkallio, Hannu 1985: *Ne kahdeksan ja Suomen omatunto. Suomesta 1942 luovutetut juutalaispakolaiset*. Weilin+Göös, Espoo.
- Rautkallio, Hannu 1989: *Suomen juutalaisten aseveljeys*. Tammi, Helsinki.
- Reich, Wilhelm 1982: *Fasismien massapsykologia*. Alkuteos *Die Massenpsychologie des Faschismus*, 1933. 3. korjattu ja laajennettu painos, 1973. Suomentanut Erkki Puranen avustajina Riitta Heikkilä & Marja Tilanterä. Otava, Helsinki.
- Reijonen, Tuuli 1968: *Kannaksen mosaiikkimaailma*. Otava, Helsinki.
- Riikonen, H. K. 1995: *Sota ja maisema. Tutkimus Olavi Paavolaisen 1940-luvun tuotannosta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Riikonen, H. K. 2014: *Nukuin vasta aamuyöstä. Olavi Paavolainen 1903–1964*. Gummerus, Helsinki.

- Riikonen, H. K. 2019: Antiikin jäljillä Keski-Euroopassa ja Italiassa: lisiä V. A. Koskenniemen antiikkikäsitteeseen. Teoksessa *Hetki ja ikuisuus. Kirjoituksia V. A. Koskenniemestä*. Toimittaneet Jukka Parkkinen & H. K. Riikonen. Sigillum, Turku, 247–276.
- Riikonen, H. K. 2024: *Kiistelty klassikko. V. A. Koskenniemen tuotannon ja toiminnan uudelleenarviointia*. Suomen Tiedeseura, Helsinki.
- Rikama, Juha 1984: Katsomuksellinen polariteetti ”Sinuhe egyptiläisessä”. Teoksessa *Mika Waltari – mielikuvituksen jättiläinen*. Toimittanut Ritva Haavikko. WSOY, Helsinki, 225–237.
- Rintala, Marvin 1962: *Three Generations. The Extreme Right Wing in Finnish Politics*. Indiana University Press, Bloomington.
- Rissanen, Paavo 1982: *Valtakunnan illuusio. Uskonnollinen kokemus ja ajattelu Mika Waltarin tuotannossa*. Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura, Helsinki.
- Roos, J. P. 1985: Pelin säännöt: intellektuellit, luokat, kieli. Teoksessa *Pierre Bourdieu. Sosiologian kysymyksiä*. Alkuteos *Questiones de sociologie*, 1981. Vastapaino, Tampere, 7–28.
- Roos, J. P. 1992: Yksinäinen häpäisijä ja suurten nimien Pyhä Perhe. *Helsingin Sanomat* 4.1.1992.
- Roselius, Aapo 2015: ”Det demokratiska Europa knaka i sina fogar”. Den finlandssvenska skolungdoms- och studentrörelsen i början av 1930-talet. Teoksessa *Finlandssvensk antifascism. Politik, debatt och litteratur 1920–1950*. Redigerad av Anders Ahlbäck, Matias Kaihovirta & Ylva Perera. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Hertsingfors & Appell Förlag, Stockholm, 301–324.
- Roselius, Aapo 2013: *Isänmaallinen kevät. Vapaussotamyytin alkulähteillä*. Tammi, Helsinki.
- Roselius, Aapo 2010: *Kiista, eheys, unohdus. Vapaussodan muistaminen suojeluskuntien ja veteraaniliikkeen toiminnassa 1918–1944*. Suomen Tiedeseura, Helsinki.
- Ruohonen, Voitto 2011: Kirjallisuuden ja sosiologian haastava suhde. Teoksessa *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Toimittaneet Voitto Ruohonen, Erkki Sevänen & Risto Turunen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Ruonavaara, Hannu 2014: Instituutiot ja rakenteet. Teoksessa *Johdatus sosiologian perusteisiin*. Toimittaneet Jani Erola & Pekka Räsänen. Gaudeamus, Helsinki, 28–43.
- Russell, Bertrand 1992: *Länsimaisen filosofian historia poliittisten ja sosiaalisten olosuhteiden yhteydessä varhaisemmista ajoista nykyaikaan asti*. 2. osa. *Uuden ajan filosofia*. Alkuteos *History of Western Philosophy and its Connections with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to Present Day*, 1946. 3. painos. Suomentanut J. A. Hollo. WSOY, Helsinki.

- Saari, Juho 2011: Johdanto. Teoksessa *Hyvinvointi. Suomalaisen yhteiskunnan perusta*. Toimittanut Juho Saari. Gaudeamus, Helsinki, 9–29.
- Saariluoma, Liisa 1989: Johdanto. Teoksessa *Kirjallisuushistoria tänään*. Toimittanut Liisa Saariluoma. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 11–36.
- Saariluoma, Liisa 1995: Leevi Valkama proosan taiteen tutkijana. Teoksessa *Leevi Valkaman juhlakirja*. Taiteiden tutkimuksen sarja A, n:o 32. Turun yliopisto, Turku, 11–18.
- Salla, Irja 1944: *Rakkautta raunioilla*. Matkapäiväkirja. WSOY, Helsinki.
- Salla, Irja 1947: *Hävityksen keskellä. (Rakkautta raunioilla II)*. WSOY, Helsinki.
- Sallamaa, Kari 2019: Jääaktivismiin suunta. V. A. Koskenniemen suhde aitosuomalaisuuteen ja Lapuan liikkeeseen. Teoksessa *Hetki ja ikuisuus. Kirjoituksia V. A. Koskenniemestä*. Toimittaneet Jukka Parkkinen & H. K. Riikonen. Sigillum, Turku, 91–113.
- Sallamaa, Kari 1994: *Kansanrintaman valo. Kirjailijaryhmä Kiilan maailmankatsomus ja esteettinen ohjelma vuosina 1933–1943*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Salminen, Johannes 1975: På jakt efter Olavi Paavolainen. *Hufvudstadsbladet* 23.11.1975.
- Salminen, Johannes 1984a: *Gränsland*. Söderström, Helsingfors.
- Salminen, Johannes 1984b: *Rajamaa*. Suomentaneet Risto Hannula & Kyllikki Härkäpää. WSOY, Helsinki.
- Salminen, Johannes 1986: Göran Stenius: karelare och katolik. Teoksessa *Tio finlandssvenska författare*. Redigerad av Ben Hellman & Clas Zilliacus. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 21–35.
- Salminen, Johannes 1987: ”Toisin kuin Koskenniemelle Waltarille koitti myös harhoista heräämisen hetki”. *Helsingin Sanomat* 29.4.1987.
- Salminen, Johannes 1988a: *Aleksandrian muisto*. Suomentanut Risto Hannula. WSOY, Helsinki.
- Salminen Johannes 1988b: *Minnet av Alexandria*. Söderström, Helsingfors.
- Sana, Elina 2004: *Luovutetut. Suomen ihmislouvuutukset Gestapolle*. 4. painos. WSOY, Helsinki.
- Sandgruber, Roman 2022: *Alois Hitler. Diktaattorin isä*. Alkuteos *Hitlers Vater: wie der Sohn zum Diktator wurde*, 2021. Suomentanut Sirpa Hietanen. Minerva, Helsinki.
- Sandlund, Tom 1985: Suomenruotsalaiset. Teoksessa *Suomalaiset. Yhteiskunnan rakenne teollistumisen aikana*. Toimittaneet Tapani Valkonen, Risto Alapuro, Matti Alestalo, Riitta Jallinoja & Tom Sandlund. 4. painos. WSOY, Helsinki, 271–290.
- Sargent, Lyman Tower 1994: The Three Faces of Utopianism Revisited. *Utopian Studies*. Vol. 5 (1).

- Sarsila, Juhani 1988: *Historian väärennöksiä ja väärentämisen historiaa*. Otava, Helsinki.
- Savinieemi, Kari 1990: Mustien lippujen alla. Kolmas valtakunta ja kirjailijamme 1941–44. Teoksessa *Kielletyt*. Toimittanut Kai Ekholm. Things to Come, Orivesi, 97–117.
- Schad, Martha 2011: *Naiset, jotka rakastivat Hitleriä*. Alkuteos *Sie liebten den Führer. Wie Frauen Hitler verehrten*, 2009. Suomentaneet Elina Anttila, Jenni Kuvaja, Irina Maaskant ja Lotta Tuohimaa. Minerva, Helsinki.
- Schellenberg, James A. 1988: *Sosiaalipsykologian klassikoita*. Alkuteos *Masters of Social Psychology*, 1980. Suomentanut Marja Ahokas. Gaudeamus, Helsinki.
- Schildt, Christopher 1934: Replik till hr. Colliander. *Svenska Pressen* 8.8.1934.
- Selén, Kari 2001: *Sarkatakkien maa. Suojeluskuntajärjestö ja yhteiskunta 1918–1944*. WSOY, Helsinki.
- Selén, Kari & Pylkkänen, Ali 2004: *Sarkatakkien armeija. Suojeluskunnat ja suojeluskuntalaiset 1918–1944*. WSOY, Helsinki.
- Seppälä, Anu 1995: *Isa Gripenberg. Aatelisnaisen tarina*. Otava, Helsinki.
- Sevänen, Erkki 1997: Ensimmäisen tasavallan poliittinen tilanne ja kirjallisen älymystön toimintastrategiat. Teoksessa *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*. Toimittaneet Pertti Karkama & Hanne Koivisto. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 33–63.
- Sevänen, Erkki 1989: Institutionaalinen näkökulma kirjallisuuden ja taiteen historiaan. Peter Bürgerin teoria taideinstituution kehityksestä porvarillisessa yhteiskunnassa. Teoksessa *Kirjallisuushistoria tänään*. Toimittanut Liisa Saariluoma. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 177–191.
- Sevänen, Erkki 1988: Kirjallisuudentutkimus sosiaalitieteenä. Siegfried J. Schmidtin ”empiirisen kirjallisuustieteen paradigman” arviointia. Teoksessa *Kirjallisuus yhteiskunnassa, yhteiskunta kirjallisuudessa. Tutkimuksia kirjallisuuden sosiologiasta ja sosiaalihistoriasta*. Kirjallisuuden ja kulttuurin tutkimuksia n:o 3. Toimittaneet Erkki Sevänen & Raisa Simola. Joensuun yliopisto, Joensuu, 9–43.
- Sevänen, Erkki 2011: Kohti kirjallisten tekstien sosiologiaa. Teoksessa *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Toimittaneet Voitto Ruohonen, Erkki Sevänen & Risto Turunen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 11–46.
- Sevänen, Erkki 1998: *Taide instituutiona ja järjestelmänä. Modernin taide-elämän historiallis-sosiologiset mallit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Sevänen, Erkki 1994: *Vapauden rajat. Kirjallisuuden tuotannon ja välityksen yhteiskunnallinen sääntely Suomessa 1918–1939*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- Siironen, Miika 2012: *Valkoiset. Vapaussodan perintö*. Vastapaino, Tampere.
- Siironen, Miika 2017: *Mustan lipun alla. Elias Simojoen elämä ja utopia*. Atena, Jyväskylä.
- Siltala, Juha 2005: *Lapuan liike ja kyyditykset 1930*. 2. painos. Otava, Helsinki.
- Siltala, Juha 2009: *Sisällissodan psykohistoria*. Otava, Helsinki.
- Silvennoinen, Oula 2008: *Salaiset aseveljet*. Suomen ja Saksan turvallisuuspoliisiyhteistyö 1933–1944. Otava, Helsinki.
- Silvennoinen, Oula 2014: *Kumpujen yöhön*. Teoksessa *Luvattu maa. Suur-Suomen unelma ja unohdus*. Toimittaneet Sari Näre ja Jenni Kirves. Johnny Kniga, Helsinki, 15–67.
- Silvennoinen, Oula 2018: *Demokratian menestystarina? Metsäteollisuus, työmarkkinasuhteet ja fasistinen yhteiskunta*. Teoksessa *Kansanvallan polkuja. Demokratian kehityspiirteitä Suomessa ja Ruotsissa 1800-luvun lopulta 2020-luvulle*. Toimittaneet Henrik Meinander, Petri Karonen & Kjell Östberg. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 215–251.
- Silvennoinen, Oula, Tikka, Marko & Roselius, Aapo 2016: *Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen airuet*. WSOY, Helsinki.
- Silver, Minna 2024: *Sinuhe egyptiläinen arkeologin silmin*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Skeggs, Beverley 2014: *Elävä luokka. Alkuteos Class, Self, Culture*, 2004. Suomentaneet Lauri Lahikainen ja Mikko Jakonen. Vastapaino, Tampere.
- Skurnik, Samuli & Skurnik, Mikael 2023: ”Ne eivät halua päästää sinua etenemään täällä”. *Tieteessä tapahtuu* 4.
- Smith, Anthony D. 2004: *The Antiquity of Nations*. Polity Press, Cambridge.
- Snellman, Alex 2020: *Epilogi*. Teoksessa *Aateliston historia Suomessa*. Toimittaneet Janne Haikari, Marko Hakanen, Anu Lahtinen & Alex Snellman. Siltala, Helsinki, 447–449.
- Snyder, Timothy 2015: *Musta maa. Holokausti: tapahtumat, opetukset*. Alkuteos *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*, 2015. Suomentanut Antero Helasvuo. Siltala, Helsinki.
- Sontheimer, Kurt 2019: *Hannah Arendt. Suuren ajattelijan elämä*. Alkuteos *Hannah Arendt. Der Weg einer grossen Denkerin*, 2013. Suomentanut Maija Pietikäinen. Into, Helsinki.
- Steinby, Liisa (ent. Saariluoma) 2019: *Koskenniemi, Goethe ja runoilijuuden rakentaminen*. Teoksessa *Hetki ja ikuisuus. Kirjoituksia V. A. Koskenniemestä*. Toimittaneet Jukka Parkkinen ja H. K. Riikonen. Sigillum, Turku, 21–55.
- Steinby, Liisa (ent. Saariluoma) 2011: *Sosiologinen näkökulma kirjallisuuden lajeihin*. Teoksessa *Paluu maailmaan. Kirjallisten tekstien sosiologiaa*. Toimittaneet Voitto Ruohonen, Erkki Sevänen, Risto Turunen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 365–393.

- Stenfeldt, Johan 2010: Det dystopiska trilemmat. Om ett sätt att betrakta det ideologiska 1900-talet. Teoksessa *Möten med historiens mångfald*. Redigerad av Lars Berggren, Klas-Göran Karlsson & Charlotte Tornbjær. Nordic Academic Press, Lund, 24–35.
- Stenius, Göran 1937a: *Femte Akten. Litterär resa genom det yngsta Tyskland*. Söderström, Helsingfors.
- Stenius, Göran 1937b: Litteraturkritiken och samhället. *Svensk Botten* n:o 14.
- Stjernschantz, Göran 1991: *Ett förlag och dess författare. Söderström & C:o Förlags Ab 1891–1991*. Söderström, Helsingfors.
- Strauss, Botho 1993: Anschwellender Bockgesang. *Der Spiegel* 6.
- Suhonen, Pekka 1973: *Delfiini ja muita esseitä*. Otava, Helsinki.
- Sulkunen, Pekka 1987: *Johdatus sosiologiaan*. WSOY, Helsinki.
- Sulkunen, Pekka 1997: Todellisuuden ymmärrettävyys ja diskurssianalyysin rajat. Teoksessa *Semioottisen sosiologian näkökulmia. Sosiaalisen todellisuuden rakentuminen ja ymmärrettävyys*. Toimittaneet Pekka Sulkunen ja Jukka Törrönen. Gaudeamus, Helsinki, 13–53.
- Sundsröm, Leif 2007: *Fasismi*. Like, Helsinki.
- Suomen kansallisbiografia* 2003. Osa 2. Päätoimittaja Matti Klinge. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Suomen kirjallisuus* 1965. Osa VI. Joel Lehtosesta Antti Hyryyn. Toimittaneet Matti Kuusi, Sirkka Koski-Suonio & Simo Konsala. Otava, Helsinki.
- Suvanto, Pekka 1994: *Konservatismi. Ranskan vallankumouksesta 1990-luvulle*. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Svensson, Per 1998: *Frostviken. Ett reportage om Per Olof Sundman, nazismen och tigandet*. Bonnier, Stockholm.
- Swanström, André 2018: *Hakaristin ritarit. Suomalaiset SS-miehet, politiikka, uskonto ja sotarikokset*. Atena, Jyväskylä.
- Swanström, André 2022: *Valkoisen uskon soturi. Jääkäri, pappi ja SS-mies Kalervo Kurkiala*. Atena, Jyväskylä.
- Talonen, Jouko 2021: Suomen kirkkohistorian viisitoista käännekohtaa 1905–2020. *Vartija* 30.4.2021.
- Tapio, Pentti 2011: Juhlapuhe Kanakoirakerho – Hönshundssektionen ry:n 110-vuotisjuhlassa Lapualla 12.3.2011. Bertel Gripenberg (1878–1947). *Ekipage* 3.
- Tarkka, Pekka 1991: Riippumattomuus on pienen kansanosan kustantajan kunnia. *Helsingin Sanomat* 24.9.1991.
- Tarkka, Pekka 1993: Suomen Nobel-kirjailija oli alkoholisti ja ikuinen lapsi. *Helsingin Sanomat* 5.12.1993.
- Teivainen, Teuvo 2024: John Stuart Mill, vapaus ja liberalismi. Teoksessa John Stuart Mill, *Vapaudesta*. Alkuteos *On Liberty*, 1859. Suomentanut Risto Makkonen. Basam Books, Helsinki, 7–19.

- Tepora, Tuomas & Aapo Roselius 2018: Johdanto. Sisällissota ja historiantutkimus. Teoksessa *Rikki revitty maa. Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö*. Toimittaneet Tuomas Tepora & Aapo Roselius. Suomenkielinen toimitus Kati Pitkänen. Gaudeamus, Helsinki, 9–23.
- Tepora, Tuomas 2011: *Sinun puolesta elää ja kuolla. Suomen liput, nationalismi ja veriuhuri 1917–1945*. WSOY, Helsinki.
- Terho, Henri (toim.) 2003: *Paavolaisen paikat. Kohtaamisia Olavi Paavolaisen kanssa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Tigerstedt, E. N. 1960: *Svensk litteraturhistoria*. 3. rev. uppl. Natur och kultur, Stockholm.
- Tiilikainen, Heikki 2022: *Kolmen rintaman mies. Seppo Tiilikainen talvisodassa, SS-Wiking-divisioonassa ja Tali-Ihantalassa*. Minerva, Helsinki.
- Tiitta, Allan 2009: Suomalaisten tutkimusmatkat autonomian aikana. Teoksessa *Suomalaiset tutkimusmatkat*. Toimittanut Markku Löytönen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 29–79.
- Tikka, Marko 2006: *Terrorin aika. Suomen levottomat vuodet 1917–1921*. Ajatus, Helsinki.
- Tikka, Marko 2018: *Valkoisen hämärän maa? Suojeluskuntalaiset, virkavalta ja kansa 1918–1921*. 2. painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Tocqueville, Alexis de 2006: *Demokratia Amerikassa*. Alkuteos *De la démocratie en Amérique* I, 1835; II, 1840. Suomentanut Sami Jansson. Gaudeamus, Helsinki.
- Toivonen, Timo 1999: Suomalaisia kirjailijavieraita kolmannessa valtakunnassa. Teoksessa *Luonto ja yhteiskunta. Juhlakirja professori Pekka Niemelälle hänen täyttäänsä 50 vuotta*. Toimittaneet Timo Toivonen, Seppo Koponen & Jari Kouki. Joensuun yliopisto, Joensuu, 127–138.
- Tommila, Päiviö 1983: Taiteilija ja hänen teoksensa. Teoksessa Aarno Karimo, *Kumpujen yöstä. Suomalaisia vaiheita, tekoja ja oloja kivikaudesta nykyaikaan*. Lyhennetty laitos, 3. painos. WSOY, Helsinki.
- Tommila, Päiviö 1989: *Suomen historiankirjoitus. Tutkimuksen historia*. WSOY, Helsinki.
- Tornbjer, Charlotte 2002: *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*. Lunds universitet, Lund.
- Turunen, Mirja 2016: *Koska kotimaa meidät lähetti. SS-mies Sakari Haikala Hitlerin liittijoukoissa*. Docendo, Jyväskylä.
- Uola, Mikko 1982: *Sinimusta veljeskunta. Isänmaallinen kansanliike 1932–1944*. Otava, Helsinki.
- Uusitalo, Hannu 1991: *Tiede, tutkimus ja tutkielma. Johdatus tutkielman maailmaan*. WSOY, Helsinki.

- Vaaskivi, Tatu 2017: *Huomispäivän varjo. Länsimaiden tragedia*. 1. painos 1938. Tiberius kirjat, Valkeakoski.
- Vares, Vesa 1986: *Hakaristin kuva. Kansallissosialistinen Saksa johtavassa puolueehdistössä sisä- ja ulkopoliittisena tekijänä 1933–1939*. Turun yliopisto, Turku.
- Vares, Vesa 2018: *Viileää veljeyttä. Suomi ja Saksa 1918–1939*. Otava, Helsinki.
- Varpio, Yrjö 2009: Vuosi 1918 kaunokirjallisuudessa. Teoksessa *Sisällissodan pikkujättiläinen*. Toimittaneet Pertti Haapala ja Tuomas Hoppu. WSOY, Helsinki, 441–463.
- Vattula, Kaarina (toim.) 1983: *Suomen taloushistoria 3. Historiallinen tilasto*. Tammi, Helsinki.
- Veckans synfelt 1942. Europeiska författarföreningens kongress. *Svensk Botten* n:o 36.
- Vettenniemi, Erkki 2001: Heittäkää katukiviä, älkää keihästä! Teoksessa *Urheilun etiikka ja arki*. Toimittaneet Heikki Roiko-Jokela & Esa Sironen. Atena, Jyväskylä, 149–161.
- Vihinen, Antti 2005: *Musiikkia ja politiikkaa. Esseitä Wagnerista Sibeliukseen*. Like, Helsinki.
- Vihinen, Antti 2000: *Theodor W. Adornon Sibelius-kritiikin poliittinen ulottuvuus*. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Viikari, Matti 1995: *Historiallinen ajattelu, edistys ja yhteiskunta*. Tutkijaliitto, Helsinki.
- Vilén, Jari & Jokisipilä, Markku 2020: *Kiitoskortti Hitleriltä. SS-mies Jorma Laitisen päiväkirjat 1941–1943*. Minerva, Helsinki.
- Virtanen, Elina 2018: *Schwester, lotta ja maanpetturi. Ruth Munckin (1886–1976) muistot ja tulkinnat elämänsä kulusta*. Sigillum, Turku.
- Virtanen, Matti 1996: Vain pelkkä oppiriitä? *Helsingin Sanomat* 6.10.1996.
- Vosthenko Tuula 1997: *Det tänkande landskapet: landskapsskildringarna I Olavi Paavolainens Synkkä yksinpuhelu (Finlandia i moll)*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Vuorinen Marja 2010: *Kuviteltu aatelismies. Aateluus viholliskuvana ja itseymmärryksenä 1800-luvun Suomessa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Vuorinen, Marja 2020: Yhteiskunta. Teoksessa *Aatelin historia Suomessa*. Toimittaneet Janne Haikari, Marko Hakanen, Anu Lahtinen & Alex Snellman. Siltala, Helsinki, 412–444.
- Väinämö, Rauni 1977: Colliander – maailmankansalainen. *Helsingin Sanomat* 4.6.1977.
- Waldén-Antikainen, Susanna 2022: ”Yhteinen henkinen tila”. Kansallissosialistinen kulttuuripropaganda säveltäjä Yrjö Kilpistä koskevista lehtiartikkeleista 1934–1944. *Musiikki* 3.

- Waltå, Göran O:son 1993: *Poet under Black Banners. The Case of Örnulf Tigerstedt and Extreme Right-Wing Swedish Literature in Finland 1918–1944*. Uppsala universitet, Uppsala.
- Waltå, Göran O:son 1994: Örnulf Tigerstedt och ”de svarta”. Teoksessa *Historiska och litteraturhistoriska studier* 69. Redigerad av Helena Solstrand-Pipping. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 85–127.
- Waltari, Mika 1942: Weimarin runoilijakokous. *Suomen Kuvalehti* 45.
- Waltari, Mika 1982: *Sinuhe egyptiläinen*. 1. painos 1945. WSOY, Helsinki.
- Warburton, Thomas 1951: *Femtio år finlandssvensk litteratur*. Schildts, Helsingfors.
- Warburton, Thomas 1984: *Åttio år finlandssvensk litteratur*. Schildts, Helsingfors.
- Weber, Max 1989: *Maailmanuskonnot ja moderni länsimainen rationaalisuus*. Suomentanut ja toimittanut Tapani Hietaniemi. Vastapaino, Tampere.
- Weinstein, Jay 1987: The Third World and Developmentalism. Technology, Morality and the Role of the Intellectual. Teoksessa *The Mythmakers. Intellectuals and the Intelligentsia in Perspective*. Edited by Raj P. Mohan. Greenwood Press, New York, 99–121.
- Wellek, René & Warren, Austin 1949: *Theory of Literature*. Harcourt, Brace and Company, New York.
- Wellek, Réne & Warren, Austin 1969: *Kirjallisuus ja sen teoria*. Alkuteos *Theory of Literature*, 1949. Suomentaneet Vilho Viksten & Matti Suurpää. Otava, Helsinki.
- Westerlund, Lars 2016: *Cirkus Collani. De finländska SS-frivilliga 1941–43. En sedesskildring baserad på de frivilligas egna berättelser*. Books on Demand, Helsinki.
- Westerlund, Lars 2019: *The Finnish SS-Volunteers and Atrocities against Jews, Civilians and Prisoners of War in Ukraine and the Caucasus Region 1941–1943. An Archival Survey*. Kansallisarkiston tutkimuksia 22. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Westö, Kjell 2012: *Halkeamia. Valikoituja tekstejä 1986–2011*. Nidotun laitoksen 1. painos. Teksteistä osan suomentanut Katriina Huttunen. Otava, Helsinki.
- Widén, Gustaf 1996: Ungdomssynder. *Hufvudstadsbladet* 18.6.1996.
- Williams, Raymond 1977: *Marxism and Literature*. Oxford University Press, Oxford.
- Williams, Raymond 1988: *Marxismi, kulttuuri ja kirjallisuus*. Alkuteos *Marxism and Literature*, 1977. Suomentanut Mikko Lehtonen. Vastapaino, Tampere.
- Willner, Sven 1979: *Söner av nederlaget och andra essäer*. Ekenäs Tryckeri Aktiebolags Förlag, Ekenäs.

- Wittman, Robert K. & Kinney, David 2017: *Paholaisen päiväkirja. Alfred Rosenberg ja kolmannen valtakunnan varastetut salaisuudet*. Alkuteos *The Devil's Diary. Alfred Rosenberg and the Stolen Secrets of the Third Reich*, 2016. Suomentanut Heikki Eskelinen. Tammi, Helsinki.
- Wrede, Johan 1986: Om politiska ideologier och litteratur i Finland 1917–1948. Teoksessa *Från dagdrivare till feminister. Studier i finlandssvensk 1900-talslitteratur*. Toimittanut Sven Linnér. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors, 167–194.
- Wrede, Johan 1988: *Se kansa meidän kansa on. Runeberg, vänrikki ja kansakunta*. Kirjoittajan tarkastamasta käsikirjoituksesta suomentaneet Timo Hämäläinen ja Risto Hannula. Gummerus, Helsinki.
- Wright, Georg Henrik von 1971: *Explaining and Understanding*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Wright Mills, C. 1982: *Sosiologinen mielikuvitus*. Alkuteos *Sociological Imagination*, 1959. Suomentaneet Antti Karisto, Esa Konttinen, Pentti Takala & Hannu Uusitalo. Gaudeamus, Helsinki.
- Wyllie, James 2020: *Hakaristirouvat. Naiset kolmannen valtakunnan huipulla*. Alkuteos *Nazi Wives*, 2019. Suomentanut Tähti Schmidt. Atena, Jyväskylä.
- Ylikangas, Heikki 1986: *Käännekohtat Suomen historiassa. Pohdiskeluja kehityslinjoista ja niiden muutoksista uudella ajalla*. WSOY, Helsinki.
- Ylikangas, Heikki 2015: *Mitä on historia ja millaista on sen tutkiminen*. Art House, Helsinki.
- Ylikangas, Heikki (toim.) 1993: *Vaikea totuus: vuosi 1918 ja kansallinen tiede*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Zetterberg, Seppo ja Tiitta, Allan (toim.) 1997: *Suomi kautta aikojen*. 2. painos. Otava, Helsinki.
- Zilliacus, Clas (red.) 2000: *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*. Svenska Litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.
- Åmark, Klas 2011: *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen*. Bonnier, Stockholm.
- Öhquist, Johannes 1938: *Kolmas valtakunta. Kansallissocialismin synty, taisteluvuodet, maailmankatsomus ja yhteiskunta*. Saksankielisestä käsikirjoituksesta suomentanut Väinö J. Vatanen. Otava, Helsinki.
- Öhquist, Johannes 2006: *Pietarista kolmanteen valtakuntaan*. Saksankielisestä käsikirjoituksesta suomentanut Matti Liinamaa. Fenix, Espoo.
- Ørskov, Frederik Forrai 2025: *National Socialist Cultural Diplomacy. Culture, Politics, and Comradeship at the German-Nordic Writer's House, 1934–1939*. Routledge, Abingdon.

Kirjoittaja

Carl-Johan Holmlund, FT, TM, on lehtori Rauman Lyseon lukiossa vuodesta 2002. Hänellä on historian ja yhteiskuntaopin sekä filosofian, uskonnon ja elämänkatsomustiedon lukion lehtorin pätevyys. Holmlund on opettajantoimensa ohella tehnyt tutkimusta ja julkaissut artikkeleita aikakauslehdissä, kuten *Synteesi, niin & näin*, *Bibliophilos*, *Parnasso* ja *Vartija*. Holmlundilla on filosofian lisen-siaatin tutkinto Helsingin yliopistosta yleisessä kirjallisuustieteessä. Hän on väitellyt tohtoriksi yhteiskuntatieteiden ja filosofian laitok-sella filosofian oppiaineessa Jyväskylän yliopistossa semiotiikkaan liittyvällä työllä *Olemisen semiosis – todellisuus tulkintana. Todelli-suuden luonne filosofian ja erityisesti kirjallisuuden filosofian ongel-mana* (2015). Holmlund on julkaissut myös matkustamisen ja vael-tamisen teemaan kytkeytyviä runo- ja esseekirjoja, joista varsinkin *Semioottinen silmä* (Avain, 2018) tarkasteli filosofi ja kirjailijoita historiallisesti ja sosiologisesti.

📄 <https://orcid.org/0009-0004-4903-8998>

Abstract

Tito Colliander and Hitler's Germany. A Profile of a Political Pilgrim

Tito Colliander (1904–1989), a Finnish-Swedish writer, became known to his readers for his fluent memoirs but also as an Orthodox religious writer and teacher. A much less known part of his career was his activity with the Nazi Germany during the 1930s and 1940s. This study will provide a historical description of Colliander's visits in Germany in 1934, 1937 and 1942, and his writings about the new political order in Germany. He can be called a *political pilgrim* according to professor Paul Hollander. This study focuses specially on the sociological background of Tito Colliander, such as the severe social and financial problems of his family during the Russian Revolution in 1917 and so forth, ancestors of his family as military officers over many generations, the instability of the political society in Finland after the Civil War in 1918 and, last but not least, his close relations with the Finnish-Swedish far-right radicalism and its representatives, above of all Örnulf Tigerstedt and Bertel Gripenberg. This study will show how the sociological background of Tito Colliander can help us to understand his activity and conformism to Hitler and the Third Reich. Colliander can be connected, like Tigerstedt and Gripenberg, to the far-right radicalism and intellectual or literal fascism in Finland during the 1930s and 1940s.

Henkilöhakemisto

- Aaltonen, Wäinö 140
Adler, Alfred 109
Adorno, Theodor W. 26, 59
Ahmavaara, Yrjö 23n, 264n
Aho, Hannu 65
Aho, Juhani 127, 154
Ahonen, Paavo 56n
Ahti, Martti 54, 137n, 138n, 187n
Ahvenainen, Jorma 123n
Alapuro, Risto 20, 25, 54, 102n,
117n, 130n, 131n, 138, 157n
Alasuutari, Pertti 34n
Aleksanteri, piispa 247
Allardt, Erik 29n, 115n, 246
Almgren, Birgitta 169n
Aminoff, Sigrid Maria 142n
Aminoff, Torsten Gregori 142, 145,
247
Anderson, Benedict 48
Anhava, Tuomas 70
Anttonen, Saila 54
Appelberg, Bertel 9, 80, 126, 141–
142, 144–146, 150, 152, 232, 251,
253
Arendt, Hannah 41–42
Aro, Jari 32n, 34n
Aron, Raymond 264n
Asunta, Heikki 273
Backman, Sigrid 128
Baer, Katarina 236n
Barck, Per Olov 175n, 274
Bartels, Jan 256n
Bauman, Zygmunt 83n, 246
Beauvoir, Simon 23
Behrsén Lydia 119
Behrsén, Renata 119
Behrsén, Richard 119
Bengtson, Frans G. 155–156
Benjamin, Walter 71
Benn, Gottfried 272
Bergman, Ingmar 236
Berlin, Isaiah 277n
Berndtson, Erkki 28n, 29n, 126
Billig, Michael 133
Björkman, Carl 154
Björling, Gunnar 113–114, 118–119,
121, 147
Blücher, Wipert von 168
Boborikin, majuri 94
Bobrikov, Nikolai 89, 136
Bondestam, Anna 129n, 188n
Bondestam, Kati ks. Colliander,
Katarina 160, 188n, 203
Bonhoeffer, Dietrich 243
Bonsdorff, Hjalmar von 142
Bourdieu, Pierre 266
Bracher, Karl Dietrich 44

- Brasillach, Robert 263
 Brohm, Jean-Marie 26n
 Brubaker, Rogers 26n, 34, 47n
 Budde, Jöns 65
 Bürger, Peter 37
- Cajander, A. K. 52, 132
 Campbell, Ann Arabella 98
 Carossa, Hans 177, 198–199
 Castrén, Gunnar 274
 Céline, Louis-Ferdinand 263, 272
 Chávez, Hugo 17n
 Chomsky, Noam 263
 Chorell, Walentin 66
 Clodd, Edward 99
 Codreanu, Corneliu 241
 Colliander, Carl Victor 88, 103
 Colliander, Elof 87n, 88n, 96n,
 103n, 105n
 Colliander, Ina 39, 78, 119–122, 185,
 186n, 187–188, 197, 200–201,
 202n, 203–205, 239, 247
 Colliander, Katarina ks. Bon-
 destam, Kati 160, 188n, 203
 Colliander, Margareta (Musse) 90,
 105, 108
 Colliander, Maria 120, 160, 203
 Colliander, Mårten 88
 Colliander, Nils 87
 Colliander, Rurik Nikolai 91–92,
 105, 112
 Colliander, Sigfrid Joakim 88–89,
 93, 111, 112, 153
 Connolly, Cyril 262
- Dahrendorf, Ralf 151–152
 Daudet, Alphonse 177
 David-Fox, Michael 27n
 Decks, Fritz 159
- Diktonius, Elmer 119, 121, 134, 189
 Diner, Dan 49
 Djäkn, Klaus Lydekesson 12
 Domes, Fred J. 72, 167, 185–186, 224
 Donner, Kai 138, 140
 Dostojevski, Fjodor 97, 177
 Douglas, Mary 26n
 Dreyfus, Alfred 24
 Drieu La Rochelle, Pierre 263
 Dumas, Alexandre 93
 Duncker, J. Z. 94–95, 150–151, 188,
 202
 Durkheim, Émile 33
- Edfelt, Johannes 70, 168, 171
 Ekberg, Henrik 54, 139, 141, 151
 Ekelund, Erik 66, 67n
 Ekelund, Ragnar 118–119, 167, 184
 Ekhnaton, farao 277
 Ekholm, Kai 60
 Ekholm, Laura K. 56
 Ekman, Michel 181n
 Eley, Geoff 44
 Elgenstierna, Gustav 142n
 Elias, Norbert 269n
 Elmgren, Ainur 176n, 223
 Emerson, Ralph 97
 Enckell, Olof 66–67, 145
 Enckell, Rabbe 121
 Envall, Markku 277
 Enzensberger, Hans Magnus 50
 Erola, Jan 32n, 35n, 86n
 Escarpit, Robert 31
 Eskola, Jari 39n
 Eskola, Seikko 278
 Essen, Anna Lovisa von 87
 Evans, Richard J. 44n, 45, 46n, 47,
 172n, 222n, 228n, 245n, 271n

- Fabritius, Johan Christian 141, 145, 151, 187, 199
- Finckenstein, Ottfried Graf von 216
- Fischer, Conan 43, 44n, 45n, 46n, 245n
- Forsman, Jaakko 223
- Frenkel-Brunswik, Else 26n
- Frietch, C. O. 53
- Furuhjelm, Johan Hampus 98
- Fügen, Hans Norbert 144
- Gallén, Jarl 145
- Gella, Alexander 24, 265
- Gellner, Ernest 48
- Gentile, Emilio 19n, 241n
- George Stefan 46
- Giddens, Anthony 84n
- Ginzburg, Carlo 40n
- Glover, Jonathan 243
- Goebbels, Joseph 67, 147, 166, 169n, 177, 190, 198–199, 211, 228, 239, 243, 246n, 276
- Goebbels, Magda 243
- Goethe, Johann Wolfgang von 216, 224
- Goffman, Erwin 126
- Goldhagen, Daniel Jonah 46n, 50, 51n, 270n
- Goltz, Rüdiger von der 129
- Good, Graham 206
- Gorki, Maksim 177
- Gothóni, Raili 17n, 40, 70n, 79, 80, 89n, 97n, 103n, 105n, 109, 119n, 121n, 142n, 152, 160, 188n, 247n, 248, 256n, 260n, 278n
- Gramsci, Antonio 132
- Granqvist, Hilma 274
- Grass, Günter 236
- Griffin, Roger 24n, 41n, 43n, 46n, 47–48
- Gripenberg, Bertel 10, 21, 39, 71–72, 78, 87, 126, 130, 141–142, 144–146, 150–151, 152–161, 189, 197, 198n, 199, 202, 223, 239, 251, 253–254, 259, 268, 272–274, 280, 312
- Gripenberg, Johanna Charlotta 87, 153
- Gripenberg, Johannes 153
- Gronow, Antti 21n
- Gross, Walter 168
- Grottenfelt, Erik 141, 274
- Grönhagen, Yrjö von 187, 278
- Grönstrand, Heidi 48n, 135n
- Grönvall, Sven 120, 188
- Gummerus, E. R. 145
- Gummerus, Herman 145
- Gyllenecker, Otiliana Lovisa 87
- Günther, Hans F. K. 166, 167n, 168
- Göring, Bettina 45n, 236n
- Göring, Emmy 243
- Göring, Hermann 45–46, 236n, 243
- Haanpää, Pentti 274
- Haataja, Lauri 54, 60n
- Haavikko, Ritva 62, 276n
- Haavio, Martti 137
- Habermas, Jürgen 49
- Haikala, Sakari 56
- Haikari, Janne 21n
- Haimila, Marjo 106, 107n
- Haimila, Roosa 242n
- Hall, John 30, 31n
- Hamilton, Richard 40
- Hamsun, Knut 235, 272
- Hapuli, Ritva 63n
- Hecker-Stampehl, Jan 169n
- Hegel, G. W. F 13

- Heidenstam, Verner von 272
 Helke, Fritz 216
 Hemmer, Jarl 128
 Hentilä, Marjaliisa 129n, 130n
 Hentilä, Seppo 49, 52n, 54, 129n, 130n
 Herakleitos 270
 Herf, Jeffrey 245
 Hernberg, Eira 17n, 68–72, 75n, 77–78, 84n, 93n, 94n, 97n, 105, 110, 111n, 112–113, 119, 121n, 130n, 135n, 187n, 189n, 190n, 240n, 246n, 247–248, 259, 260n
 Herten, Gunnar von 139
 Hess, Ilse 243
 Hess, Rudolf 166, 243
 Hessen-Kassel, Friedrich Karl von 129
 Heydrich, Lina 243
 Heydrich, Reinhard 243
 Hiedanniemi, Britta 54, 58, 72–73, 77, 130n, 165, 167–170, 176n, 184n, 186, 208, 218n, 219, 223n, 224n, 225n
 Hietala, Marjatta 39, 173, 175n, 219
 Hindenburg, Paul 172, 181
 Hintze, Bertel 145
 Hirn, Hans 275
 Hirn, Yrjö 273–274
 Hitler, Adolf 10–11, 17–18, 22, 42–47, 50, 52, 55n, 56, 57n, 59–60, 64, 68, 71, 76–77, 79, 130, 134, 137–138, 143, 148–149, 150, 158, 160–161, 172–175, 180, 186, 192, 194–195, 207, 211, 213, 217, 219–222, 224–226, 229–232, 236–237, 243, 246n, 248–250, 253–254, 257, 259, 267, 269n, 273–275, 280, 312
 Hobsbawm, Eric 48
 Hoffmann, Peter 43n, 46n
 Hollander, Paul 10, 17–19, 22–23, 25–27, 33, 237–238, 261–262, 264, 266n, 312
 Holmberg, Annina 78, 79n, 119n, 197n, 248, 259
 Holmila, Antero 55
 Holmlund, Carl-Johan 12, 63, 213, 260n, 311
 Holmqvist, Bengt 65–67
 Horkheimer, Max 26
 Hornborg, Eirik 99, 273
 Hornborg, Harald 86
 Hroch, Miroslav 48
 Huber, Florian 42n, 228, 229n
 Huuhtanen, Päivi 69
 Hyvämäki, Lauri 54, 76, 142, 143n, 149n, 152n, 154–155, 268
 Hyytiä, Osmo 46n, 54, 59, 170n, 271n
 Hård af Segerstadt, Peder 33
 Häikiö, Martti 222n, 224n
 Hämäläinen, Helmi 62–63
 Härkäpää, Kyllikki 69
 Härkönen, Juho 108n
 Hökkä, Tuula 228n, 230
 Ijäs, Ulla 102
 Immonen, Kari 211n
 Jakobson, Max 49
 Jalander, Y. W. 139
 Jallinoja, Riitta 115n
 Janhunen, Juha 56n
 Jansson, Jan-Magnus 126, 266n
 Jansson, Tove 69n
 Jaspers, Karl 42

- Johannes, Valamon munkki 121, 247
- Johnson, Paul 262–263
- Jokinen, Arto 95n
- Jokipii, Mauno 53n, 54, 56
- Jokisalo, Jouko 54
- Jokisipilä, Markku 45, 47n, 49n, 53n, 54, 57n, 59, 63n, 76, 77n, 198n, 227, 276
- Jokivuori, Pertti 32n, 34n
- Jotuni, Maria 127–128
- Judt, Tony 25n
- Jussila, Osmo 129n, 210
- Juusola, Hannu 241n
- Jylhä, Yrjö 167
- Jünger, Ernst 219, 272
- Järvenpää, Juuso 21n, 40n
- Kaarninen, Mervi 129n
- Kaarttinen, Jyrki 273n
- Kaila, Eino 34, 140n
- Kaila, Elmo E. 137
- Kajava, Viljo 61–62, 199, 205
- Kallioniemi, Kari 57n
- Kalsta, Arvi 139, 273n
- Kant, Immanuel 221
- Karimo, Aarno 208–210, 231
- Karkama, Pertti 25n, 27n, 223
- Karlsson, Fred 56n
- Karri, Unto 273n
- Karsten, Anitra 205
- Karsten, Rafael 55, 274
- Kater, Michael 44
- Kekkonen, Urho 137
- Kemiläinen, Aira 54
- Keravuori, Kirsi 11, 40n, 161n
- Kershaw, Ian 43n, 44n, 46n, 47, 256n, 269n
- Ketola, Kimmo 242n
- Kihlman, Bertel 86, 146
- Kilpi, Volter 127
- Kilpinen, Yrjö 140, 169n
- Kirves, Jenni 54, 278n
- Kivi, Aleksis 133
- Kivimaa, Arvi 34, 130, 167, 198, 199, 208, 224–228, 232
- Kivimäki, Ville 48n, 54, 279n
- Kivivuori, Janne 214n,
- Kjelléns, Rudolf 145, 149
- Klemperer, Victor 42n
- Klinge, Matti 21n, 51, 52n, 54, 102n, 138n, 268
- Knuutinpoika, Torkkeli 91
- Koivisto, Hannele (Hanne) 25n, 27n, 58, 59n
- Koivisto, Jukka 153n
- Koivukari, Yrjö 273
- Koskela, Lasse 65, 67
- Koskelainen, Jukka 215n, 227n
- Koskenniemi, V. A. 34, 61–62, 74, 77, 127, 130, 155, 169, 198–199, 208, 219–224, 226, 228, 232, 272, 274, 278
- Koskimäki, Paula 63n
- Koskinen, Ulla 94n
- Kosola, Vihtori 138, 140
- Kouvo, Antti 28n, 29n, 126n
- Kuitunen, Kalevi 60
- Kulle, Karl 87, 140
- Kunnas, Maria-Liisa 127–128, 130n, 131n, 279
- Kunnas, Tarmo 59, 77, 149n, 152, 155n, 171n, 218n, 223, 227, 232, 242n, 244n, 253, 263n, 268, 272n
- Kuparinen, Eero 54
- Kurjensaari, Matti 212, 214n
- Kurkiala, Kalervo 57n, 279n
- Kusch, Martin 35n, 255n

- Kuusi, Matti 273
 Kärki, Kimi 57n
 Könönen, Janne 47n, 54, 59, 63n,
 77, 198n, 227, 276
- Laaksonen, Lasse 54
 Laamanen, Ville 59, 63n, 77–78,
 171n, 215n, 218n, 242n, 275n
 Lackman, Matti 54
 Lacoue-Labarthe, Philippe 26
 Lagerborg, Rolf 275
 Lagerstam, Liisa 94n, 154n
 Lahtinen, Mikko 277n
 Laitinen, Jorma 57
 Laitinen, Kai 61, 66n, 67
 Landtman, Gunnar 274
 Lappalainen, Mirkka 21n
 Laruelle, François 265
 Laski, Harold J. 23
 Lassila, Maiju 127
 Lassila, Pertti 67
 Lauerma, Hannu 265n
 Laurenson, Diana T. 31
 Lawrence, D. H. 272
 Le Roy Ladurie, Emmanuel 264n
 Lehtimäki, Konrad 127
 Lehto, Olli 140n
 Lehtonen, Joel 127
 Lehtonen, Maija 264, 265n
 Lehtonen, Mikko 36n
 Leino, Eino 127
 Levinson, Daniel J. 26n
 Lévy, Bernard-Henry 27, 263–264
 Liedman, Sven-Eric 246n
 Lindh, Ilona 206n
 Linkomies, Edwin 53, 200, 224
 Longerich, Peter 47
 Ludendorff, Erich 246n
 Ludendorff, Mathilde 246n
- Ludwig II, kuningas 46
 Lundin, Charles Leonard 143
 Lybeck, Mikael 128
 Lyy, Toivo 167, 184
 Lyytinen, Kristiina 61
 Lähteenkorva, Pekka 61n
 Länsisalo, Heikki 222n, 278
 Löytty, Olli 78, 79n, 119n, 128n,
 129n, 197n, 248, 259, 279
- Mainio, Aleksi 54, 136n
 Malkki, Liisa 109n, 257n, 279n
 Mallett, Robert 19n, 241n
 Mann, Michael 242n
 Mann, Thomas 178
 Mannerheim, C. G. E. 107, 128
 Mannheim, Karl 83, 266
 Manninen, Juha 56n, 140n
 Mantere, Oskari 138
 Mao, Zedong 22
 Markkola, Pirjo 129n
 Marx, Karl 22, 27, 33, 274n, 45
 Mazzarella, Merete 60, 74–75, 189,
 240, 248
 Mead, G. H. 108n
 Meinander, Henrik 54, 135n, 138n,
 141, 279n
 Melkas, Kukku 128n, 129n, 279
 Merenmaa, Martti 273
 Mertanen, Tomi 167n
 Metaxas, Eric 243n
 Mill, J. S. 257
 Mills, C. Wright 83n
 More, Thomas 277n
 Muggeridge, Malcolm 264n
 Muir, Simo 55–56
 Munck, Ruth 151, 187, 279n
 Murtomäki, Veijo 55n
 Murtorinne, Eino 54, 243n

- Mussolini, Benito 17n, 22, 47, 52, 59, 77, 143, 159
 Mustamo, Aila 57
 Mäkikalli, Aino 35n, 38n
 Mäkinen, Kari 242n
 Möller, Eberhard Wolfgang 216–217
 Mörne, Arvid 134, 136, 273
- Nancy, Jean-Luc 26
 Neurath, Konstantin von 45
 Nevanlinna, Rolf 140
 Niemi, Juhani 30, 31n, 33n, 84, 85n, 125, 144n
 Niemöller, Martin 243
 Nietzsche, Friedrich 270
 Niiniluoto, Ilkka 35n
 Niinistö, Jussi (I. J.) 54–55, 271n
 Nikolai II, tsaari 92, 99
 Niku, Risto 137n
 Niska, Miira 34n
 Numers, Lorentz von 144, 167, 199, 225
 Nummelin, Juri 278n
 Nygård, Stefan 169n, 170n, 275
 Nygård, Susanne 68n, 256n
 Nygård, Toivo 20, 54, 136, 137n, 138n, 139n, 144n
 Näre, Sari 54
- Ojakangas, Mika 243n
 Olsson, Hagar 67, 275
 Orwell, George 23, 262–263, 264n
 Overy, Richard 265n
- Paasikivi, Juho Kusti 52
 Paavolainen, Jaakko 63, 214
 Paavolainen, Olavi 11, 53, 59, 63, 70, 77, 167–168, 174, 184, 208, 210–215, 218, 231, 242, 244
 Palmgren, Raoul 128n, 273–274
 Palmroth, Reino 167n
 Papini, Giovanni 198–199
 Parland, Oscar 66–67, 86
 Parland, Ralf 66–67, 86, 118–119, 121
 Parry, Christoph 50n
 Pauha, Teemu 26n, 242n, 244n
 Paxton, Robert 24n, 254n
 Payne, Stanley G. 47
 Pekkarinen, Jussi 61n
 Pekonen, Osmo 140n, 173n
 Peltoniemi, Teuvo 277n
 Peltovuori, Risto 46n, 59, 170n
 Pennanen, Eila 69n, 76, 98n, 109, 117, 248
 Pennanen, Jarno 274
 Pentikäinen, Juha 241n
 Penttala, Rauha 167
 Pesonen, Heikki 242n
 Pettersson, Torsten 69n
 Pihlström, Sami 280
 Piper, Ernst 169n
 Pipping, Hugo E. 114, 122
 Pirandello, Luigi 272
 Pol, Pot 263
 Popper, Karl 277n
 Pound, Ezra 272
 Pronger, Brian 26n
 Pylkkö, Pauli 59, 214n, 244
- Rajala, Panu 215n, 63n, 277, 278n
 Rauanheimo, Reino 273n
 Rautkallio, Hannu 54
 Reich, Wilhelm 270n
 Reijonen, Tuuli 75, 119–121
 Revel, Jean-Francois 264n

- Richelieu, Armand de 91
 Riikonen, H. K. 53, 63n, 174n, 198n,
 211n, 213, 215n, 222n, 223, 224n,
 242n, 278n
 Rikama, Juha 277
 Rintala, Marvin 54
 Rintala, Paavo 145
 Rissanen, Paavo 277
 Robert II, kuningas 98
 Ronkainen, Roosa 26n
 Roos, J. P. 27, 266n
 Roselius, Aapo 54–55, 57, 78, 91n,
 131n, 138n, 141–142, 144n, 151n,
 152, 156n, 187, 241n, 253, 268n
 Roseman, Mark 47
 Rosenberg, Alfred 165–166, 167n,
 168, 211, 219–220
 Rothacker, Gerhard 185, 191
 Rousseau, Jean-Jacques
 Ruin, Hans 275
 Runeberg, J. L. 91, 93, 95, 133
 Ruohonen, Voitto 30n, 32, 34n, 38
 Ruonavaara, Hannu 28n, 29n
 Rupp, Rupert 216
 Russell, Bertrand 244
 Ruutu, Yrjö 139
 Räikkönen, Erkki 138–139
 Räsänen, Pekka 32n, 35n

 Saari, Juho 107n
 Saariluoma ks. Steinby, Liisa 35n,
 36–37, 38n, 222n
 Salla, Irja 208, 228–231
 Sallamaa, Kari 58, 137, 140n, 223,
 273n, 274n
 Salminen, Johannes 60, 73–74, 168,
 189, 214n, 218n, 222n, 240, 248,
 273–274, 276
 Salminen, Sally 168

 Salomaa, Ilona 56
 Sana, Elina 53
 Sandlund, Tom 86n, 135n
 Sanford, Nevitt 26n
 Sarsila, Juhani 210
 Sartre, Jean-Paul 23
 Saviniemi, Kari 60, 199, 225n
 Schad, Martha 183n
 Schauman, Eugen 136
 Schellenberg, Paul A. 93n, 108n
 Schildt, Christoffer 176–178
 Schildt, Runar 128–129
 Schiller, Friedrich von 200, 221
 Schmidt, Siegfried J. 37
 Schmitt, Carl 270
 Schoultz, Anna Elisabeth von 98
 Schoultz, Carin Alberta von 110,
 112
 Schoultz, Carl Fredrik von 97
 Schoultz, Constantin Nils von 96
 Schoultz, Dagmar von 87, 90, 97–
 98, 106, 112, 117–118, 146
 Schoultz, Florence Armias von 99,
 110–111
 Schoultz, Gabriel Gustav von 96
 Schoultz, Gustav von 96–97, 186–
 187
 Schoultz, Konstantin Runo von 111
 Schoultz, Mary Florence von 99,
 146
 Schoultz, Mary Henriette von 97–
 98
 Schoultz, Max von 96
 Schoultz, Nils Gustav von 97
 Schoultz, Solveig von 66, 86
 Schröter, Anna Antonia 187
 Schumann, Gerhard 255–256
 Schur, Israel-Jakob 55–56
 Scruton, Roger 48

- Selén, Kari 54
 Seppälä, Anu 156
 Seppänen, Unto 167, 225
 Setälä, E. N. 138
 Sevänen, Erkki 31n, 32, 33n, 37, 38n, 61n, 133n, 274, 279n
 Shaw, George Bernard 23
 Sibelius, Jean 59, 169n
 Siironen, Miika 26n, 54, 55, 63n, 133, 134n, 241n
 Siltala, Juha 26n, 54, 131, 132n, 138n, 269n
 Silvennoinen, Oula 24, 54–55, 56n, 57, 78, 138n, 141–142, 151n, 152, 156n, 187, 241n, 253, 268n, 271, 272n
 Silver, Minna 278n
 Simojoki, Elias 26n, 55, 241
 Sinervo, Aila 274
 Sinervo, Elvi 274
 Sivén ks. Susitaival, Paavo 55, 271
 Sjöblom, Tom 242n
 Skeggs, Beverley 86n
 Skurnik Samuli 56
 Skurnik, Leo 56
 Skurnik, Mikael 56
 Smeds, Björn 139
 Smith, Anthony D. 48
 Snellman, Alex 128n, 267n
 Snellman, Teo 139
 Snyder, Timothy 219n, 281n
 Soini, Yrjö 62, 199
 Soldan, Selim 205
 Sontheimer, Kurt 42
 Speer, Albert 271
 Spengler, Oswald 271
 Stalin, Josif 22, 47
 Stauffenberg, Clas von 45–46
 Steinby ks. Saariluoma, Liisa 35n, 36–37, 38n, 222n
 Stenfeldt, Johan 42n, 270n, 280, 281n
 Stenius, Göran 11, 34, 67, 86, 145, 167, 184, 189, 196, 199, 208, 215–219, 231–232, 235
 Stjernschantz, Göran 144–145, 146n, 218n
 Stolpe, Sven 168
 Stoppard, Tom 264n
 Strauss, Botho 49–50
 Strong, Anna Louise 23
 Ståhlberg, K. J. 52
 Suhonen, Pekka 69n, 75n
 Sulkunen, Pekka 20n, 29n, 34n
 Sundman, Per Olof 235
 Sundström, Leif 24n, 41n, 55, 241, 242n, 244n, 254n, 271n, 272n
 Suolahti, Hugo 138
 Suoranta, Juho 39n
 Susitaival ks. Sivén, Paavo 55, 271
 Svensson, Per 235n
 Svinhufvud, P. E. 128
 Swanström, André 24n, 53n, 55n, 57n, 138n, 155n, 241n, 254n, 279n
 Swingewood, Alan 31
 Södergran, Edith 69n
 Söderhjelm, J. O. 275
 Tagore, Rabindranath 97
 Taine, Hippolyte 33, 97
 Tallgren, A-M 138
 Talonen, Jouko 244
 Talvio, Maila 62, 167, 169, 199, 274, 278
 Tammelander, Ella Geologica 114
 Tammelander, Johan Axel 100–101

- Tandefelt, Henrika 144n, 170n, 275
 Tandefelt, Otiliana Lovisa 87
 Tanner, Väinö 132
 Tapio, Pentti 153n
 Tarkka, Pekka 144, 145, 274n
 Tavast, Olaf 11
 Tegengren, Liv 86
 Teivainen, Teuvo 257n
 Tepora, Tuomas 48n, 55, 93n, 131n,
 133n, 138n, 149n
 Terho, Henri 63n,
 Tigerstedt, Axel Fredrik 99
 Tigerstedt, Berndt 99
 Tigerstedt, E. N. 67
 Tigerstedt, Olof 99
 Tigerstedt, Örnulf 10, 21, 39, 58, 62,
 63n, 66n, 68, 71–72, 74, 78, 87,
 99–100, 112, 122, 126, 141–142,
 144–145, 146–152, 154–155, 160,
 198–199, 223, 225, 239, 251, 253–
 254, 259, 268, 272, 273, 280
 Tiilikainen, Heikki 57n
 Tiilikainen, Seppo 57
 Tiitta, Allan 52, 98n, 197n
 Tikka, Marko 55, 57, 78, 137, 138n,
 141–142, 151n, 152, 156n, 187,
 241n, 253, 268n
 Timm, Ernst 168
 Timosaari, Niina 275n
 Tocqueville, Alexis de 83
 Toll, Brigitta Lovisa 87
 Tolstoi, Leo 97, 129
 Tommila, Päiviö 54n, 143n, 210
 Topelius, Zacharias 95, 99
 Tornbjer, Charlotte 48n, 246n
 Touraine, Alan 20
 Trentowski, Bronislaw 24, 265
 Trotha, Thilo von 165, 168
 Trotski, Lev 210
 Tuominen, Mirjam 66
 Turtiainen, Arvo 274
 Turunen, Mirja 56
 Turunen, Timo 38
 Uola, Mikko 54
 Uoti, Ensio 139
 Vaaskivi, Tatu 275
 Vala, Erkki 274
 Vala, Katri 274
 Vannas, Mauno 139
 Vares, Vesa 54, 59, 61n, 129n, 167n
 Varpio, Yrjö 127n, 128
 Vattula, Kaarina 123n
 Verho, Yrjö 205
 Vettenniemi, Erkki 26n
 Vihinen, Antti 169n
 Viikari, Matti 20n
 Vilén, Jari 49n, 53n
 Viljanen, Lauri 76, 167, 184, 273
 Virtanen, Elina 55, 57, 254, 255n,
 279n
 Virtanen, Matti 51n
 Vosthenko, Tuula 63n
 Vuorinen, Marja 86, 95n, 129n
 Väinämö, Rauni 257n
 Wagner, Richard 200
 Waldén-Antikainen, Susanna 56,
 169n
 Wallenius, Allan 128–129
 Walser, Martin 50
 Waltari, Mika 62, 167, 199, 276–278
 Waltå, Göran O:son 58, 63n, 68,
 71–72, 100, 141, 144–145, 148–
 149, 199, 202, 218n, 254, 268,
 272n
 Warburton, Thomas 66–68, 128

- Warren, Austin 36
 Waugh, Evelyn 262
 Webb, Beatrice 23
 Webb, Sidney 23
 Weber, Max 33, 125
 Weinstein, Jay 25n
 Weissenberg, Cay von 110–113
 Weissenberg, Monica von 110–113
 Wellek, René 36
 Westerlund, Lars 56n
 Westermarck, Edvard 274–275
 Westö, Kjell 279
 Wichman, Eva 66, 86
 Widén, Gustaf 235–236
 Wik-Amnell, Inga-Britt 113, 114n,
 147
 Wilde, Oscar 177
 Wilkuna, Kyösti 127
 Williams, Raymond 31, 122
 Willner, Sven 67n, 85–86
 Worthen, Hana 55
 Wrede, Johan 61n, 67, 95n, 128n,
 134
 Wright, Georg Henrik von 34n, 35n
 Wuolijoki, Hella 274
 Wyllie, James 45n, 243n
 Yeats, William Butler 272
 Ylikangas, Heikki 20, 131n
 Zetterberg, Seppo 52, 197n
 Zilliacus, Clas 68n
 Zilliacus, Konni 136
 Åmark, Klas 51
 Öhquist, Johannes 139, 187
 Ørskov, Frederik Forrai 169n

Tietolipas-sarja

- 200 Tom Sjöblom *Druidit*
- 201 Maija-Leena Hänninen & Maijastina Kahlos toim. *Roomalaista arkea ja juhlaa*
- 202 Maarit Knuutila ym. toim. *Suulla ja kielellä*
- 203 Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo *Paholainen, noituus ja magia*
- 204 Riku Hämäläinen toim. *Pohjois-Amerikan Intiaaniuskonnot*
- 205 Outi Fingerroos toim. *Uskonnon paikka*
- 206 Markku Haakana & Jyrki Kalliokoski toim. *Referointi ja moniäänisyys*
- 207 Pirjo Lyytikäinen ym. toim. *Lajit yli rajojen*
- 208 Helena Saarikoski *Leikkikentiltä*
- 209 Eija Timonen *Perinteestä mediavirtaan*
- 210 Marja-Leena Sorjonen & Liisa Raevaara toim. *Arjen asiointia*
- 211 Jaana Hallamaa ym. toim. *Etiikkaa ihmistieteille*
- 212 Tuomas Martikainen toim. *Ylirajainen kulttuuri*
- 213 Anne Mäntynen ym. toim. *Genre – tekstilaji*
- 214 Outi Fingerroos ym. toim. *Muistitietotutkimus*
- 215 Tapani Lehtinen *Kielen vuosituhanneet*
- 216 Marjo Mela & Pirjo Mikkonen *Suomi kakkonen ja kirjallisuuden opetus*
- 217 Satu Grünthal & Elina Harjunen toim. *Näköaloja äidinkieleen ja kirjallisuuteen*
- 218 Heikki Pihlajamäki ym. *Keskiajan oikeushistoria*
- 219 Hanna Lappalainen & Liisa Raevaara toim. *Kieli kioskillä*
- 220 Sara Routarinne & Tuula Uusi-Hallila *Nuoret kielikuvassa*
- 221 Terhi Ainiala ym. *Nimistöntutkimuksen perusteet*
- 222 Toni Lahtinen & Markku Lehtimäki toim. *Äänekäs kevät*
- 223 Tuomas Martikainen ym. *Islam suomessa*

- 224 Sirpa Leppänen ym. toim. *Kolmas kotimainen*
- 225 Jari Niemelä *Talonpoika toimessaan*
- 226 Samuli Hägg ym. toim. *Näkökulmia kertomuksen tutkimiseen*
- 227 Jyrki Kalliokoski & Lari Kotilainen *Kielet kohtaavat*
- 228 Anna Idström & Sachico Sosa toim. *Kielissä kulttuurien ääni*
- 229 Vesa Heikkinen toim. *Kielen piirteet ja tekstilajit*
- 230 Maarit Grahn & Maunu Häyrinen toim. *Kulttuurituotanto*
- 231 Lars Levi Laestadius *Lappalaisten mytologian katkelmia*
- 232 Veikko Anttonen *Uskontotieteen maastot ja kartat*
- 233 Tuomas Martikainen & Lotta Haikkola toim. *Maahanmuutto ja sukupolvet*
- 234 Irja Seurujärvi-Kari ym. toim. *Saamentutkimus tänään*
- 235 Maria Laakso ym. toim. *Tapion tarhoista turkistarhoille*
- 236 Siru Kainulainen ym. toim. *Työmaana runous*
- 237 Antti Salminen ym. toim. *Kirjallisuus ja filosofia*
- 238 Aino Mäkikalli & Liisa Steinby *Johdatus kirjallisuusanalyysiin*
- 239 Kaisa Ahvenjärvi & Leena Kirstinä *Kirjallisuuden opetuksen käsikirja*
- 240 Anna Rastas toim. *Kaikille lapsille*
- 241 Anneli Kauppinen toim. *Oppimistilanteita ja vuorovaikutusta*
- 242 Aino Koivisto & Elise Nykänen toim. *Dialogi kaunokirjallisuudessa*
- 243 Outi Tuomi-Nikula ym. toim. *Mitä on kulttuuriperintö?*
- 244 Pirjo Kristiina Virtanen ym. toim. *Alkuperäiskansat tämän päivän maailmassa*
- 245 Marleena Mustola toim. *Lastenkirja. Nyt*
- 246 Johanna Isosävi & Hanna Lappalainen toim. *Saako sinutella vai täytyykö teitillä?*
- 247 Johanna Ahonen & Elina Vuola toim. *Uskonnon ja sukupuolen risteyksiä*
- 248 Simo Häyrynen *Kulttuuripolitiikan liikkuvat rajat*
- 249 Elina Vuola toim. *Uskonto ja kehitys*
- 250 Jukka Kortti *Mediahistoria*
- 251 Harri Kalha toim. *Kummat kuvat*
- 252 M. A. Castrén *Luentoja suomalaisesta mytologiasta*. Toim. ja suom. Joonas Ahola
- 253 Jari Kupiainen & Liisa Häkkinen toim. *Kuvatut kulttuurit*
- 254 Mikko Kauko & Marko Lamberg toim. *Naantalin luostarin kirja*

- 255 Outi Fingerroos ym. toim. *Yhteiskuntaetnologia*
- 256 Anneli Sarhima *Vaietut ja vaiennetut*
- 257 Terhi Utriainen *Enkeleitä työpöydällä*
- 258 Maunu Häyrynen & Antti Wallin toim. *Kulttuurisuunnittelu*
- 259 Pilvi Hämeenaho ym. toim. *Soveltava kulttuurintutkimus*
- 260 Toini Rahtu ym. toim. *Kirjoitettu vuorovaikutus*
- 261 Harri Mantila ym. toim. *Oulu kieliyhteisönä*
- 262 Lari Kotilainen ym. toim. *Kielenoppiminen luokan ulkopuolella*
- 263 Arja Nurmi ym. toim. *Kielten ja kirjallisuuksien mosaiikki*
- 264 Aila Viholainen ym. toim. *Kuvittelu ja uskonto*
- 265 Elina Vuola toim. *Eletty uskonto*
- 266 Sulevi Riukulehto & Ari Haasio *Virtuaalinen kotiseutu*
- 267 Irmeli Hautamäki toim. *Avantgarde Suomessa*
- 268 Ulla-Maija Peltonen & Outi Hupaniittu toim. *Arkistot ja kulttuuriperintö*
- 269 Laura Assmuth ym. toim. *Arjen turvallisuus ja muuttoliikkeet*
- 270 Titus Hjelm toim. *Uskonto, kieli ja yhteiskunta*
- 271 Maija Saviniemi toim. *Kalle Pääatalo tutkijoiden silmin*
- 272 Sari Kivistö & Sami Pihlström *Toista ajatellen*
- 273 Tapio Nykänen *Lapin ihminen*
- 274 Outi Fingerroos & Konsta Kajander ym. toim. *Kulttuurien tutkimuksen menetelmät*
- 275 Tiina Mahlamäki & Minna Opas toim. *Uushenkisyys*
- 276 Asta Kihlman toim. *Tekstin nautinnosta*
- 277 Mikko Kauko *Pyhän Mechtildin ilmestykset*
- 278 Jyrki Siukonen *Humpuukia ja hulluutta*
- 279 Kaarina Koski & Tuomas Hovi toim. *Kansanperinne 2.0*
- 280 Yrjö Varpio *Elää, kokea, ymmärtää*
- 281 Jyrki Siukonen *Ensimmäinen*
- 282 Ulla Piela *Toiveiden maa*
- 283 Soile Veijola toim. *Matkailunkestävä Suomi?*
- 284 Johanna Isosävi *Miten tutkia kohteliaisuutta?*
- 285 Margit Rahkonen *Margaret Kilpinen*
- 286 Hanna Korsberg ym. toim. *Vieraita näyttämöllä*
- 287 Hanna Meretoja ym. toim. *Lähestymistapoja kirjallisuuteen*
- 288 Aino Mäkikalli ym. toim. *Miten luemme?*

- 289 Mikko Autere & Riikka Länsisalmi toim. *Nationalismi ja kieli*
- 290 Jyrki Siukonen *Nälkä ja vilu*
- 291 Klaus Laalo *Lapsenkielen uudissanat*
- 292 Hanna Lantto ym. toim. *Kieli maisemassa, maisema kielessä*
- 293 Sirpa Salenius *Pohjoisen Pariisi*
- 294 Carl-Johan Holmlund *Tito Colliander ja Hitlerin Saksa*
- 295 Timo Kallinen & Teuvo Laitila toim. *Sekularismit*
- 296 Heidi Mäkelä & Outi Valo toim. *Aineeton kulttuuriperintö*
- 297 Kirsi-Maria Nummila *Kirjoitetun Suomen historia*
- 298 Ulla Nordfors & Maj Meriluoto toim. *Muinais-DNA*
- 299 Sari Kivistö ym. toim. *Unohtuneet kirjoitukset*
- 300 Jyrki Siukonen *Pate Teikan toinen elämä*
- 301 Harri Mantila *Suomen nykymurteet*